

بىر قىسىمىنىڭ مەتبۇئاتى بىر قىسىمىغا بارا

15/47.82

A-414

A-334

ARXIV. 6. 15

15/47.82

A-414 ايمائۇت قۇلى جۇسۇپبەك

C. X. 24

764

پىسىدىقۇلو عىيا

психологу

0.4.1926

АЙМАУЫТҰЛЫ ЖҮСІПБЕК ПСИХОЛОГУ

ташкент. Государственное Издательство

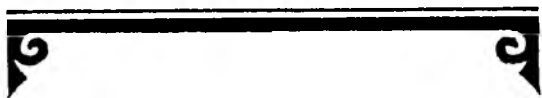
г. Кзыл-Орда — 1926 г. — Ташкент.

Stewart

АЙМАУЫТҰЛЫ Жүсіпбек

ЭПСИХОЛОГИЯ

Кітапты араб жазуынан көшірген психология
ғылымының кандидатты Алма Ақажанова

АЛМАТЫ «РАУАН» 1995

Аймауытұлы Жүсіпбек**Психология.**— Алматы: «Рауан», 1995, 312 бет.

Қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ағартушы-ғалым Жүсіпбектің бұл жинағы ана тілімізде жазылған тұңғыш психологиялық, педагогикалық құнарлы ғылыми еңбектің бірінен, әрі төлтума оқулықтың бірегейінен саналады. Жинақ Жүсіпбектің араб әрпімен 1926 жылы Ташкенде жарық көрген «Психология» және Мәскеуден шыққан «Жан жүйесі мен өнер таңдау» деп аталатын кітаптарынан құрастырылды. Түпнұсқадағы қазіргі оқушыға түсініксіздеу терминдерге, түсіп қалған, қате басылған сөздерге сілтеме жасалғаны болмаса, жинақтың «Психология» деген әуелдегі атынан бастап, жазушы-ғалымның сөз қолданысына дейін қаз калпында берілді.

Жинақ жоғары және арнаулы оқу орындарының оқытушылары мен студент-тәжірибтеріне, жалпы тәрбие жұмысының мамандарына арналған.

А 0303010000—035 299—90
404(05)—95

ББК

ISBN 5-625-02486-3

© Аймауытұлы Ж., 1995

АЛҒЫ СӨЗ

Жан-жақты өнер иесі, сегіз қырлы, бір сырлы дарын, романшы, драмашы, ақын, аудармашы, зерттеуші Жүсіпбек Аймауытұлы¹ 1889 жылы (кей деректе 1890) қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Қызылту атырабында туған. Әкесі Аймауыт кедей болғанымен, арғы аталары Дәпдебай, Қуандар — текті, дәулет, абырой біткен, ел арасындағы білікті кісілер. Жас күнінен Жүсіпбек бірге туған бауырлары Ахмет, Жақыпбектер секілді арабша хаг тану, оқу үстіне, ағаш шеберлігі, темір ұсталығы өнерлерін қатар үйренеді. Он бес-он алты жасында өзі ұмтылып, үй ішінің рұқсатынсыз Павлодарға қашып барып, орысша-қазақша екі класты мектепке түседі, бір жағынан бала оқытып, қаражат таба жүріп, оқуын 1914 жылы бітіреді де, Семейдегі оқытушылар семинариясына түседі, оны 1918 жылы аяқтаған. Халық ағарту комиссариатының коллегия мүнесі болу, «Қазақ тілі» газетін редакциялау, «Ақ жол» газетінде істеу, Шымкенттегі педагогика техникумының директорлығы — мұның бәрі Жүсіпбек Аймауытұлының жаңа өмірді орнықтыру жолындағы күрес жолын, өмір белестерін көрсетеді. 1929 жылы басталған зобалаң кезінде қармаққа ілінген Жүсіпбек Аймауытұлы 1931 жылы атылған.

Астан-кестен ауыр, бірақ ерекше қуатты да қызық, әлеуметтік төңкерістер заманында өмір сүрген Жүсіпбек ерте қиылған, қысқа ғұмырында артына аса бай, бағалы әдеби, ғылыми мұра қалдырып үлгірді.

Ол В. Шекспир, В. Гюго, Г. Мопассан, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой шығармаларын, «Интер-

¹ «Психология» аталатын осы кітабында жазушының аты-жөні Аймауытұлы Жүсіпбек деп жазылған. Сондықтан бұл жинақтың алғы сөзі мен түсініктемесінде ғалым-жазушының аты-жөнін қазіргі басылымдар құсап Аймауытов демей, Аймауытұлы деп жазып отырмыз.

националды», ғылыми еңбектерді аударды: педагогика, психология, әдістеме, тәрбие туралы зерттеулер тудырды; әдебиет, эстетика, сын саласына араласты; әр жанрдағы публицистикалық мақалалар жазды; «Күнікейдің жазығы», «Ақ білек» романдары, сан алуан пьесалары — күрделі таланттың қазақ әдебиеті тарихындағы өлмейтін орнын анықтап тұр.

Қазақ әдебиетіндегі ең алғашқы реалистік проза талптарына, жанрдың еуропалық шарттарына жауап беретіп толыққанды, көркем, күрделі шығармалардың бірі — автор ұзақ әңгіме, орысша аннотацияда роман деп көрсеткен «Қартқожа» 1926 жылы Қызылордада басылып шықты. Бұл — қазіргі өлшеммен алғанда аса ұзақ шығарма емес, 7—8 баспа табақ көлеміндегі шымыр, ықшам, тығыз жазылған дүние. «Бақытсыз Жамал», «Қамар сұлу», «Қалың мал», «Қыз көрелік» қатарлас туындылардағыдай, бірде қара сөз, бірде өлең сөз аралас жүретін қойыртпақ стиль жоқ, бастап-аяқ салиқалы, сабырлы, ұстамды проза үлгісі сақталған.

Оқып корейік: «Сол кезде қожадан талай бала оқиды. Сол балалардың ішінде босаға жақта, астында бір жапырақ тай тері, мұрнын қос-қос тартып, қожасының ақсабауына қарай түсіп, шиге шанышқан бір жапырақ қағазына үңіліп, құпысып бір бала отыратын еді. Жасы 10—11 шамасы болар ма екен, қалай, екі жеңі де сауыс, бетінің бір жағы да сатпақ, көзінің былшығы да жөпді тазармайды. Сол баланың қақ-соқпен ісі жоқ, момақан, аңқау, көзі бақырайып, аузын ашып, мұрны қоңқип отырғаны. Жасында болпиган, сүйкімді бір бала болады ғой, тап сол бала осы еді. Құдай ондап аты да түріне сай бола кегер ме? Қартқожа».

Автор қоршаған ортаны, өмір тіршілік тынысып, барлық әрекетті осы басты кейінкерінің ой-түйсігі, сана-саңылауы, талғау-байламы арқылы бейнелейді. Кедей-кепшік, жалқы-жарым ортадан шыққан бала ес білгеннен мазақ, қорлық, тепкі көріп өседі. Табиғатынан жуас, момып Қартқожапың әлсіз, шыдам, мойынсұну басым, жоқшылық тауқыметі шыр жұқтырмай, инеліктей қатырып тастағанмен, жарыққа тырбапады, хат тапысам, оқысам, білсем деп ұмтылады. Қайта-қайта талабы кесіліп, қанаты қырқылады. Әсіресе, малдап шұрай кетіп, мәйек алмай, түйеге қом, атқа үйек, қойға шайыр, сиырға әуке бітпей сорлап, жұт қаптаған кезде, ең алдымен сорлайтын кедей байғұс қой, сол шоқпар Қартқожа шаңырағына тиеді: шырылдаған аш балапандай ауыз ашқан бала-шаға

үшіп бір уыс дән табу қамымен азапқа түсіп жүріп, қалың қар, аңы аязда малтығып жүргенде әкесі Жұманға суық тиіп, ақыры ажал оғы тиеді. Өңкей өз қолы оз аузына жетпеген сары үрпек, сары қарын зарлап қалды. Жазушы аштық суретін психологиялық тұрғыдан дәл бейнелейді, бұл ретте Кнут Гамсуннің әйгілі «Аштық» романы ойға оралады. Ел басына келген пәубет, зобалаң, селебе тұсында да жуан-жіңішкені, бай-кедейді, қожа, молда-момынды қарға аунатып, домалатып жем қылып жатыр.

Бір ескертетін нәрсе, бұл романда жазушының әлеуметтік көзқарасы айқын, қазақ аулындағы тартыс-күрес дәл ажыратылып, айқын дараланып, нақты адам тағдырлары, жаңды-тірі тұлғалар арқылы бейнеленеді. Болыс, би, молдалар портретін, мінезін, сөйлеу ерекшеліктерін жазушы реалистік дәлдікпен, сенімді бояулармен түсіреді. Көбінесе басқа персонаждар Қартқожа көзімен, Қартқожа қабылдауында беріледі. Барлық оқиға Қартқожа сезімі, ойы, талғамы арқылы сүзгіден өтіп отырады. Әкеден айырылып, жетім қалған, үй-ішінің ауыртпалығын ағасы Тұңғышбай екеуі көтере бастаған тұста Қартқожа қазақ даласына келген зор кесепат он алтыншы жылдың зобалаңына ұшырайды.

Ру арасында ит жығыс күресі болмаса, кейінгі алпыс-жетпіс жылда аса үлкен қырғынға ұшырап, соғыс-сүргін көрмеген, мал бағып, жай жатып, кеш тұрып, кең сахарада толықсып көшіп жүрген жалпақ жұрт үшін он тоғыз бөп отыз бір арасындағы ер-азаматын солдатқа беру қол-аяқты байлап зындапқа тастағандай, айтып келген ажал, ақыр заман көрінгені рас. Осы тұстағы әділетсіздік, опасыздық, мал, дүние, пара беріп, кісі салып жіберу, тізім төңірегіндегі таластар, болыс кітапшасын өртеумен бәрін тындырдым санаған көрбалалық, халық наразылығы ушыға келіп, асқынып барып, байларға, отаршылдыққа қарсы көтеріліске ұласу, жасақ құру, қарулы патша әскерімен шайқаста қап-жоса болып қырылу, содан кейін еріксіз тұсалып, көгенге тізілгендей күйге түсіп, майданға жөпелтілу — осылардың баршасын жазушы үйірім-үйірім оқиғалар, бір-бірімен сабақтас әрекеттер арқылы көрсетеді. Көпшілік сценаларында диалог, монолог, полилог үлгілерімен қоса, тұрмыс-салт суреттері, күрес, ән салу сценалары шебер бейнеленеді. Әсіресе әрі батыр, әрі әнші Дәрмен тағдыры, Дәрмен-Бәтиш махаббат хикаясы үлкен жазушылық шабытпен жазылған. Дәрмен

тағдырынан атақты Мәди өмірінің кейбір сарындарын аңғаруға болады.

Аласапыран, ақ қар, көк мұзда Қартқожа үлкен әрекет, зор қимылмен көріне алмайды, ол қосақ арасында жүрсе де, оң меп солын тапып, көзі ашылып, марқая бастайды. Бұл эволюция әсіресе солдатқа алынып, Рига түбінде тыл жұмыстарына жегілген кезде өрістей түседі. Андрей атты орыс дос табады. Әділіп айтқанда, соғыс сценалары келте, шолақ қайырылған, майдан өмірін көрсететін бір-екі эпизод бар. Ақпан тоңкерісі, жігіттердің Мәскеу, Омбылатып елге қайтуы тарихи шолу түрінде, атүстілеу бейнелейтінін жасырмау қажет. Романның бірінші, екінші бөлімдерінде тиянақтылық, тәпіштей суреттеу, дәлдік оқиғалардың доңгеленіп аяқталып отыруы разы етсе, үшінші бөлімде әліптеме (очерк) сарындары, әр нәрсенің басын шалу, асығыстық бар екенін көрсеткен дұрыс. Қартқожа басынап көп оқиғалар отеді: зорлап жеңгесіне үйлендіру бір қайғы болса, Баян, Семей, Омбы барып, оқуға түсу әрекеттері көп қиындық, азап шектіреді. Алаш қозғалысы тұсындағы сан алуан оқиғалардың ішінде Қартқожа бел шешіп, білек сыбанып кірісіп кете алмайды. Қазап тоңкерісінен кейінгі дәуірдегі Қартқожа әрекеттерінде де лоқ етіп түсіп кету, көз жұмбай, нар тәуекел мінездер жоқ. Жазушы табиғатынан бұйығы, ұстамды, сабырлы, жоқ-жітік, кедей-кепшіктен шыққан адамның бірте-бірте оянып, жарыққа ұмтылып, зор қиындықпен білім алып, әлеумет күресіне тартылып, ақырын-ақырын өзгере жүріп, жаңа заман күрескерлерінің қатарына қосылуын психологиялық тұрғыдан сепімді бейнелеуін «Қартқожа» романының ең басты кемелді олжасы деп білеміз. Мұның үстіне суреткерлік тұрғыдан кейпкерлерді мінездеу, даралау, айқындау үстінде сан алуан коркемдік тәсілдер сәтімен қамтылған.

Жұт болар алдындағы дала қысы былай суреттеледі:

«Ұдайымен алай-түлей ақ түнек боран ашылса, саршұнақ аяз қысты. Жерде сіреу қар. Жылымық болса, жаңбыр жауды. Жер-көк сең: малдың аяғын қызыл жоса қылып қиып тастады; күн құлақтаанып, шаңытқан ақ пердеге жасырынып, жаңа түскен келіндей, ақ дидарын көрсетеді. Қас қараяр-қараймастан күн батыстан шатыпаған, шақшиған, жалғыз көзі жаналғыштан жаман жарық жұлдыз шығады; күннен-күнге шарықтап көкке өрлейді. Жел қасарып, темір-қазықтан таймай ызғырады да тұрады».

Сағынып жеткен Қартқожа туған жеріне қарап келеді:

«Шөгіп жатқан түйедей, ортасы кезеттегі, депесін қара қошқыл қара түн басып, қыр арқасы тарақтай ирек-ирек болып, шудасы желкілдеп тұрған, мышау өзіміздің Баян тауы. Жарықтық, қандай салауатты. Қандай айбатты Міне, Ажының бойы. Әне, Берлікөл, Бұламбай, Қармар, ана көрінген Мойылды, ой, шіркіндердің көзі жаудырап самалдай болып жарасып тұрғаны-ай!».

1916 жылы көтеріліске шыққан жігіттердің бір тобы: «Бәрі қарулы, көбінің қолында сойыл, не шоқпар, келдек, кейбірінде бақан-ау деймін, біреулері тымағының екі құлағын ішіне жымырып, бауын байлап алыпты; біреулер басып орамалмен тартып қойыпты; кейбір жігіт күресетін кісіше жеңін беліне байлап, оң қолын сыбанып алыпты, бәрінің де пішіні құнтыңқы, тақымдары қысыңқы, жаңа жөнелген жауды түсіретін кісіше бәрі де қутың-қутың өтеді».

Таза көркем проза тәсілдерінің үстіне кейде жазушы оқырманға тікелей тіл қатады, сырласады, кейде публицистикалық құралдарды да пайдаланады. Шығармада тарихи белгілі адамдар, оның ішінде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың да көрінетін тұстары бар. Романның өмірлік материалы нақты, дәлді ортаны қамтиды; басты әрекеттер Баян ауыл төңірегінде, Семей, Омбы қалаларында өтеді.

Бас кейіпкер — Қартқожа өмірде болған адам, педагогтік, ұстаздық еткен екен. 1937 жылы қанқырғында мерт болған Қартқожадан қалған ұрпақ — Төлеш Қартқожаұлы Тоғанбаев техника ғылымының кандидаты. Қазақ ауыл шаруашылығы институтында доцент.

Жүсіпбек қаламынан туған ең көлемді прозалық шығарма — «Ақбілек» романы былай басталады: «Өскеменнің аржағында, Бұқтырманың оң жағында әлемге аян Алтай бар. Сол Алтайдың күнгейінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күз күзеткен Күршім бар. Алтай, Күршім — не заманнан қалың найман мекені. Сол Алтаймен, сол Күршімнің қысы — қыспақ, жазы — самал. Күн жылт етсе, торт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін айналасып, тыраңдасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны».

Қазақ әдебиетінде реалистік роман принциптерін алғаш меңгерген қаламгерлердің бірі — Жүсіпбек прозадағы ырғақ, стиль, композиция, көркемдік құралдарға ерекше көңіл бөлді, әсіресе халық тілінің сан алуан байлығын еркін қолдана отырып, Еуропа, орыс әдебиетіндегі бейне жасау, мінездерді даралау, сезім бұрқағын, ой тол-

ғауларды көрсету дәстүрлерін еркін пайдаланды. Жазушының талант мүмкіндіктері, қабілет ерекшеліктері әсіресе «Ақбілек» романында айқын көрінеді.

Қаламгер әлеуметтік тартыстар, тарихи оқиғалар, тап күрестерінің ерекше шиеленісіп тоғысқан, ел мойнына салмақ түсіп, жеке адамдар тағдырының ширыққан буынын дәл басады; бұрын айтылған, сарыжұртқа айналған тақырып емес, соны, мүлде тың, тіпті сирек оқиғаларды романға арқау еткен.

Оқырман бірден шытырмап әрекеттер үстінен түседі: алыстағы Алтай таулары, ақ қашып, қызыл қуып, аласапыран күрестер жүріп жатқан Азамат соғысының сұрапылы қазақ ауылдарына да жеткен, өрт шалмаған шаңырақ жоқ. Марқакөл жағасында, Терең шатты мекендеген момын шаруа Мамырбай ауылын банда шауып, әйелін өлтіріп, бойжетіп, оң жақта отырған қызы Ақбілекті солдаттар алып қашып кетеді. Сұмдық осыдан кейін басталады. Бір ауыз орысша тіл білмейтін соры қайнаған жас қыздың азап-қорлыққа толы, өлім мен өмір, оң мен түс арасындай былғанышты, жпіркенішті күндері басталады. Бұрып етегің жел көтермеген, еркек бетіне тіктеп қарамаған ақ періште, енді табиғаттан алған асыл қазыпасын рәсуа етіп, еріксізден еріксіз, ұяттап күйіп, ариманы өртеніп, қайдағы бір қашқын, банды, тіпті атын да білмейтін ақ әскердің офицері — қара мұртқа ермек болды.

Қысталаң жағдай, шекаралық ситуация, өлім мен өмірдің тайталасқан бір сәтіндегі адам психологиясына жазушы терең бойлап, жан-жақты күй шертеді. Он екіде бір гүлі ашылмаған бойжеткен қыздың шеккен қорлығы, тапталған сезімі, жер болған намысы, былғанған ары — осының бәрі реалист дәлдікпен, бейпелі, суретті, сенімді көрсетіледі. Оқырман бауыры езіліп, жүрегі тілініп, Ақбілекпен бірге жылайды. Тұтқынға түскен сорлы қыздың не тілін, не дінін білмейтін, өмірінде бұрын көрмеген, жүріс-тұрысы, киім киісі, тамақ ішісі бөлек, әдет-ғұрпы, салт-санасы басқа — қарамұрт орыс офицеріне еріксіз әйел болу хикаясы айқын психологиялық саралаумен берілген.

Өмір тепкісіне қарсы тұрар күш жоқ, көп іттің мазғына айпалмай, қарамұрт қармауында қалғанының өзінен жынданып кете жаздап, қорлық күйігінен өлім қалардай күйге жеткен Ақбілектің енді кіре бастаған ес-санасы бірте-бірте маңайында не болып, не қойып жатқанын аңғарып, әрнәрсені сөзіп, ой түйе бастайды.

Осындай екі ұдай, естен танғандай күйдегі Ақбілек

санасы алдымен қарамұрт офицердің өзіне жасаған қорлығына ғана емес, мүсіркеуін, еркелетуін сезінді; мұның үстіне тау-таста ақпен ақ болып, қашып-пысып, елден-жұрттан безіп, түн қатып, бел шешпей ұйықтап, ылғи ат үстінде күн кешін келе жатқан түсі суық, сыры белгісіз, мақсаты тұманды топтың да аужайын аңғарады.

Екінші жағынан, жазушы қарамұрт офицердің өз аузымен өмір-тарихын айтқызады, мұндай халге қалай түсті, ата-бабасы, шыққан тегі кім, кеңес үкіметіне неге қарсы күреседі, қырдың енді қылтиып шыққан қызғалдағын жулып алып, табанға басқанына қиналмай ма, ары-ұяты қайда — мұндай сауалдардың баршасына психологиялық тұрғыдап нанымды жауаптар берілген. Екі халық өкілі, бірі — жазықсыз, оң жақта солқылдап отырған бойжеткен, екіншісі — кеңес өкіметіне қарсы қару көтеріп, атысып-шабысып, ақыры басқа айла қалмаған соң, Қытай асып бара жатқан офицер бұларды бір көрпенің астында тоғыстырған қатал уақыт бұйрығы, зорлық, қиянат, шоқпарлы; қарамұрт әрекеті әлі келгенше тіршіліктің жылы-жұмсақ-дәмді-тәттісінен бір қарпып қалу, сорлы қыз қасқыр тартқан құлындай боп зар еңіреп ол отыр.

Арттан қуып жеткен қызыл әскерлер дүмпуінен безе қашқан ақтар өз бастарын қайда тығарын білмей, жан-жаққа бытырай зытып жөнелген кезде, Ақбілек бандылардың ескі жұртында керексіз бір заттай болып қалып қояды. Бұдан кейін сорлы жанның қоршаған орта, тау-таспен, өзен көлмен, ағаш-жапырақпен, аспан-көкпен, қара жермен мұндасуы, зар еңіреп сыңсуы, балалық, асыл қасиеттерінен айрылғанын жоқтап, терең қайғы шыңырауына батуын зор шеберлікпен бейнелейді.

Қасқырға жем болып қала жаздап, арып-ашып, ажал тырнағынан әрең дегенде құтылып шығып, өліп-талып тұған ауылына жеткен Ақбілекті бұрынғыдап да сорақы азап, мазақ, қорлық күтіп тұрған. Банды қолындағы зұлымдық зұлымдық па, нағыз тозақ енді басталған, өрттей қаулаған өсек-аяң тірі адам бетіне қаратпай, жандырып-күйдіріп барады. Бұрын ғашық болған, сөз салып жүрген Бекболаттың өзі де тоят алған соң, сұмдық оқиғаның мәлісіне көзі жеткеннен кейін, түк көрмегендей болып, теріс айналып кете барды.

Мамырбайдың төсек жаңғыртуы, Өрік тоқалдың кәтігез мінездері, Ұрқия жеңгенің адамгершілігі, қарамұрт офицерден біткен жазықсыз сәби — Ескендірдің өмірге келуі — мұның бәрі «сала-сала» реалистік оқиғалар болып берілген.

Алдымен есіркеп, мүсіркеу, аяу, артынан қорлық, мазақ, табалау атаулының тозақ отына ортенген Ақбілек бәрібір тірі қалады; заман ағысы, өмір толқыны бірте-бірте ескі жараны емдеп, тіршіліктің жаңа жапырақтары қылтиып-көгеріп өсе бастайды. Ағасы Төлегеннің соңынан іздеп барып, оқуға түседі, Семей, Омбы қалаларын көреді, қырық шырақты әйел емес пе, келер күндерден үміт күтіп, әрекет жасайды.

Романда кейіпкер, оқиға коп емес, ықшамдылық, жинақылық, әсіресе драматизм принциптері ерекше ескерілген. Бір кәрекетке қатысып, үзіліп қалатын кейіпкерлердің өзін жазушы даралап, есте қалатындай етіп сомдап соғып береді. Кескін, сөз мақамы, қимыл-қозғалыс — бәрі образ жасауға аса қажет көркемдік құралдар, персонаждардың өзін-өзі сипаттауы — Жүсіпбек жиі қолданатын әдеби тәсілдердің бірі. Оқиық: «Мен таңқы мұрын; бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жар қабақтау, кірпі шаш, қарыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым отыз бесте. Әкем Тойбағар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа, ауым атқа жарыған емес». Кедейден шыққап осы Мұқаш тап тартысының мәнін, табиғатын анық түсініп болған кісі емес, қолынан келсін-келмесін мансапқа ұмтылады, біреуге ошіксе, аянбай жауласады, сорлы қыз Ақбілекті қасқырлардың аузына тастап жіберген себебі — Мамырбаймен ескі араздығы.

Екінші бір қу мүйіз, пәлеқор — Жылтыр деген коксоққан, естімейтін өсегі, білмейтін пәлесі жоқ. Кейін, ашаршылық, репрессия тұстарында, осындай тас жүректер мыңдаған жазықсыз боздақтарды қан қақсатып, қынадай қыратып болады. Жазушы сорақы әлеуметтік құбылысты күн ілгері танып, нақты образдар арқылы таңбалап берген.

Негізгі сюжет желісі Ақбілек тағдырын қуалап отыратынмен, автор ретті тұстарда уақыт сарынын таныту үшін әр түрлі ортаның өкілдерін көрсетіп кетеді. Ақбала, Балташ, Доға, Жорғабек, Төлеген — бұлардың бас қосқан кезі, сол тұстағы мінез-құлық ерекшеліктері, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік ой ағымы, зиялылар ортасындағы сан алуан дағды-салт — бұлардың баршасын жеріне жеткізбей, шолу, көркем түрінде ат үсті бейнелегенмен, ықшам, дәлді суреттер, мағынасы терең монолог, диалогтар, көп көмбені ашатын кең толғаулар көп сырдан хабардар етеді.

Романның алғашқы үш бөлімі тиянақты, шебер көмкерілген, үзіліп қалатын, аяғына жетпеген ситуация си-

рек, негізінен, Ақбілек басындағы психологиялық күйлер реалистік қуатпен сенімді, дәлді беріледі де, төртінші, соңғы бөлімде публицистикалық, очерктік сипат бел алған. Ақбілек — Кәмила арасындағы ұзақ сыр, оқудағы жәйттер, зиялылар хикаясы, Балташ — Ақбілек арнасы — бәрі де жалпылама көрсетіледі. Стильдегі көтеріңкі леп, оқырманға тікелей тіл қату романның көркемдік қуатына салқынын тигізген. Жас ғұмырында ақ жүрегіне балта тиген Ақбілек сынды әйелдің Балташ қатарлас азамат, өмірлік жар тауып, азаптан туған перзенті — Ескендірін қайта сүйі жазушы қысқа өмірдің бір белгісі, мезгіл мінезінің сипаты деген көркем ой тастайды.

Қаламгердің проза жанрында шебер, ықшам, көркем жазылған шығармаларының бірі — «Күнікейдің жазығы» повесі. Төңкерістен бұрынғы қазақ аулының тұрмыс-салт суреттері, көш рәсімінің ерекшеліктері, қыз-бозбала, жігіт-желеңнің сауық кештері, алтыбақан, ақсүйек ойындары, той қызықтары, құда қарсы алу, күту, бәйге қызығы — ерекше махаббатпен, зор суреткерлік шабытпен, көркем, кестелі тілмен өрнектеле бейнеленген. Баянауыл атырабының Айдабол, Күлік, Ақбура, Тұлпар, Қозған, Қақсал секілді әйгілі руларының Шідерті, Өлеңті өзендерінің байларына қарай қаздай қалқып көшу салтанаты, үлкендер мінезі, балалар ойыны, жастар қылығы, ер-азамат әрекеті көз алдыңыздан тірі, жанды сурет болып өтіп жатады.

Қараша үйде күн көшкен қойшының қызы, табиғат сұлу жаратқан Күнікей жедейшілікті кемдік санамай, нұрлы тіршілік рақатына батады. Шешесі Шекер бай қызынан кем қалдырмаймын деп арнап, кебіс тіккізбек. Бойдақ етікші — Тұяқты күйеу бала етіп алу дәмесі де жоқ емес. Ордабай байдың қызы Шәмшіні ұзату хикаясының аясында жазушы жастық, серілік күндер, рақат, тәтті түндер, сахарадағы еркіндік қақында көп сырлар шертеді. Шешесі бермекші Тұяқ та емес, артына түскен бай баласы Қасым да емес, Күнікей батыр, палуан Байманмен жұлдызды аспан астында табысады. Бұл повесті қазақтың көшпелі ауылының бұрынғы тіршілігін қаз-қалпында бейнелеген асыл реалистік туынды деп бағалау керек.

Жүсіпбек Аймауытұлы әдеби мұраларының негізгі, салмақты саласының бірі — драматургия. Ол көптеген пьесалар жазумен қоса кезінде өз шығармаларын, үзеңгілес қаламдастар туындыларын сахнаға қойған алғашқы режиссер қатарында болғаны тарихи шындық. Автордың

негізгі туындылары алдымен Семей өңіріндегі сауық кештерінде тұңғыш труппалардың күшімен ойналып, кейін Қызылордада ұлт театрының сахнасына шыққан. Төңкеріс алдындағы тұрмыс-салт, 1916 жыл оқиғасының шырғалаңдары, әйел теңдігі үшін күрес, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы тартыс, болыстар, тілмаштар, оқығандар, шаруалар — осы алуандас түрлі әлеуметтік топтар арасындағы толып жатқан өзгеріс, құбылыс, эволюцияны жан-жақты көрсетіп берген Жүсіпбек драматургиясы өзінің құнарлы тіл өрнегімен, айқын, дара мінездері бар кейіпкерлерімен, биік халықтық нысана — идеясымен ерекшеленеді.

Поэзия, проза, публицистика, сын, зерттеу салаларында тең-қатар қалам тартқан, олардың әрқайсысында тамаша туындылар берген автордың драматургиядағы жолы да ерте басталған. 1926 жылы Мәскеуде басылып шыққан «Қанапия — Шәрбану» пьесасына берілген ескертпеде: «Бұл драма 1917 жылы жазылған еді, Семейде және басқа қалаларда бірлі-жарымды ойналғаннан кейін жазған дәптерім жоғалып кетіп еді. Биыл кітапты қолыма түсіріп, түзетіп жаздым. Ескі жазбасы қолында бар кісілерден ол күйінде ойналмауып тілеймін», — деп көрсетуінен бірталай сыр аңғарсақ керек. Ең алдымен, Жүсіпбек — Көлбай Тоғысов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов қатарлас алғашқы қазақ драматургтерінің бірі, екіншіден, оның туындылары әуелде қолжазба күйінде тарап, сахнада қойылған.

Халық өмірінің терең шындығы, ауылдағы бай мен кедей арасының жыртылып айрылуы, әйгілі 1916 жылдың зарлы оқиғасы «Қанапия — Шәрбану» драмасында тап басып, дәл көрсетіледі. Қазақ даласында жиі кездескен, әр жерде қайталанған оқиға алынады. Момын қара шаруа иесі Шатай мен оның әйелі Ұмсынай жалғыз ұлдары Ынтықбайды солдатқа кетсе, өлімге баратындай көрін, қолдағы малын түгел шығындап, қарызданып-қауғаланып әлекке түскенмен, баласын құтқара алмайды. Қайта қыздары Шәрбану Сазамбай бай мен оның көкайыл бәйбішесі Қалипаның қорлығына түседі. Тұрмыс-салттың, ескілікті тіршіліктің сенімді суреттері көз алдына келеді. Қай кейіпкерді алсаң да, өз бойыпа шақ, лайықты киім киген. Жүріс-тұрыс, қылық-әрекет — бәрі сенімді мөлшерде. Артық-кемі жоқ, қалыпты өмір ағысы. Шәрбанудың сүйген жары Қанапияның солдаттап келуі, оның дуана кейпіне еніп, Шәрбануды алып қашуы, ақыры милиция алдында әділетке жету көріністерінде, пьесаның

«Жасасын бостандық! Жасасын әйел теңдігі! Жасасын бұқара өкіметі!» деген сөздермен аяқталуында сол заман талабына лайық үгіт-насихат әуендері, жаңа идеяларға ден қою, публицистикалық бояулар да бар.

Қорлықтан құтылу, тапталғандардың бас көтеру, ұйқыдан ояну, мәңгүрттіктен сілкініп тұру сарындарын жазушы көптеген шығармаларына арқау етіп алып, кейіпкерлерін сатылап өсіріп отырады. «Рабиға» пьесасында да (1926, Мәскеуде басылған) осы күйікті мәселе көтеріледі. Жас алшақтығы өз алдына, ең бастысы рухани кереғарлық адамдар басын бір шаңырақ астына біріктіре алмайды деген ой айтылады. Байділда қойшыны мазасыз жұмыс есейту орнына, есеңгіретіп, жабайыландырып жіберген, оның ұғымында алдындағы жыбырлаған малы да, жаны да, әйелі де бір секілді, ұра ма, соға ма, не істейді — өз еркінде. Автор қойшы деп жалған патетикаға бармайды, сүйіспеншілік жоқ жерде теңдік жоқ, теңдік болмаса, ерлі-зайыпты тату-тәтті өмір жоқ деп біледі. Сондықтан жас Рабиғаның шідер үзіп кетуіне сенесің.

Комедиялық, трагедиялық элементтер бар болғанмен, негізінен Жүсіпбек пьесалары таза драма шарттарына орайлас келеді: тақырып таңдау, кейіпкер сомдау, тартыс-күрестердің өрістеу сипаттары тұрғысынан қарағанда да бір шығарма екінші шығарманы толықтырып жатқандай әсер қалдырады; кейіпкерлер санының ықшам болуы, түрлі мінездердің айқындығы, сахналық талаптардың берік сақталуы, оқиғалардың шашау шықпай шымыр қозғалуы, тіл бояудың қанықтығы — осы тәріздес сапалы қасиеттер бар.

Ескі қазақ ауылының қат-қабат, қос қыртыс тұрмысынан алынған «Мансапқорлар» драмасының негізгі тартысына қатысатын адамдар көп емес: Қасқырбай болыс, оның әйелі Күләнда, болыстың туысқан інісі, тілмаш Мүсілім. Өзгелер — молда, қажы, ауылнай, шабармандар қосақ арасында жүр. Бас-аяғы сегіз-ақ кейіпкер. Сахналық әрекет ширақ, салған жерден кеселді түйіннің үстінен түсеміз. Негізгі тартыс бірден ашық көрінеді. Қасқырбай қордалы байлықпен мансапқа жеткен, көп кебеже қарынның бірі емес, тепсе темір үзетін, көзді бақырайтып отырып зорлық жасайтын, тапа-тал түсте түйені түгімен, биені бүгімен жұтатын жалмауыз, қадалған жерден қан алады; дұшпанын түрегелтіп тұрып бауыздайтын жендеттің өзі. Сорына қарай бір шикі өкпеге зар, ол аздай жас әйелі Күләнда көзіне шөп салып жүр. Інісі Мүсілім, бармақ басты, көз қыстымен топ жинап, болыс-

тықтан дәмелі. Автор классикалық драматургиядағы тар-
тыс өршіту тәсілдерін жақсы білетіндігін аңғартады; бұл
ретте әсіресе Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы кей-
бір ситуациялардың сарыны еске түседі. Қасқырбайдың
жақын інісі, әрі тілмашы боп істеп жүрген, жас оқыған Мү-
сілім ғашық отына күйген сипатқа еніп, жеңгесі Күлән-
даның басын айналдырып, түбі саған үйленем деп сен-
діріп, оны алдап-сулап жүріп, ақыры күйеу болыс Қас-
қырбайға у бергізеді. Болыс болу үшін топ жинау, сай-
лаушылар аузын алуға берілетін пара, жуанның кедейге
жасайтын зорлығы — осы алуандас ұстасулар қатар жү-
ріп отырады. Ағасын өлтіріп, жеңгесін күнәһар етіп, елді
алдап, оязға пара беріп, ақыры мансапқа — болыстыққа
қолы жеткен жас оқыған, тілмаш Мүсілім жаңа жауыз-
дықтың, енді бел алмақ зұлымдықтың кескінін танытады.
Қазақстан Республикасы ұлттық Ғылым академиясы
кітапханасының сирек қолжазбалар бөліміндегі Мәшһүр
Жүсіп Көпеев қорынан жазушы Зейтін Ақышев тапқан
материалдар ішінде Жүсіпбектің 1927—29 жылдары ара-
сында жазған хаттары бар екен. Соның бірінде: «Бы-
тыр ойын кітабын жазуға бәйге жарияланғанда «Шер-
нияз» деген кітап жазып қосып едім. Соған бірінші бәйге
беріліпті. Мен оны алғам жоқ, екінші бәйге алған Мұхтар
Әуезовтің «Қарагөзіне» беріңдер дедім, өйткені ол шетте
оқын жүрген шәкірт, ақша менен гөрі оған керегірек қой»
деп жазыпты. Бұл деректі бұрын әр түрлі адамдар ауыз-
ша айтса, енді нақты дерек табылып отыр.

Әділіне келгенде, Жүсіпбектің ең үздік пьесасы —
өлеңмен, ішінара ақ өлеңмен жазылған, Сұлтанмахмұт
Торайғыровқа арналған, 1926 жылы Семейде басылып
шыққан, кейін театр сахнасында қойылған әйгілі «Шер-
нияз» драмасы. Бұл шығармада, негізінен, алғашқы ұлт-
тық зиялылар өкілдерінің екі ұдай жолға түсуі, екі қиыр-
ға тартуы, екі түрлі сенім-наным қақтығысы бейнеленеді.
Шернияз үшін туған жер қасиетті де қадірлі, аманат-
борыш, қарыз-парызды өтеу жолында күреспек керек,
осы орайда семья құрмақ, қызмет қылмақ, бойдағы бар
күш-қайрат, білім-талант түгелдей ел қамына жегілсін
деген арманда.

Базарбай да оқыған, елге барғандағы мақсат ағайын-
туыс, ауылдас-руластар шоқпарын соғу, пара алу, баю;
үйлену — ұй болу, кереге жайып, шаңырақ көтеру емес,
серілік-салдық құру, әр шырынды бір сорып тастау —
дағдылы әдеті, ар-ұят, достық-жолдастық есеп емес, реті
келіп жатса, жақын-жуықты қарақтаудан тайынбайды.

Шернияздың сүйіп қосылған алғашқы әйелі, оқымаған, қыр қызы Раушанда тазалық, адамдық болғанмен, таным-талғам жетіспейді, осыдан барып аралары суып, ақыры ажырасып тынады. Гимпазия бітірген Жәмила — қала қызығына түскен, ойын-сауық, ләззат-рахатты өмір мәні деп білген жеңіл-жүрісті әйел; Шерниязға жаңып-күйіп қосылса да, арада уақыт өткен соң, жар төсегін місе тұтып қанағаттанбай, күйеуінің көзіне шөп салады.

«Ой, кер заман, кер заман,
Талан-тараж, қан жылау.
Қабақ қату, қансырау,
Азаматы жабылу,
Малы күнде сабылу.
Ұлып жатыр ұлы жүз,
Қырғын тауып аштықтан.
Ел еңіреп өгілу.
Кіші жүзі тұншығып,
Елін өскер жеміру.
Орта жүзі ойсырап,
Сұм Колчактан езілу.
Сорлатам деп қазақты,
Қазақтың бар көзқарақты
Азаматын қырам деп
Атаман Дутов желпінді», —

деп тебіrentіп, толғанып азабын шеккен Шернияз әлеуметтік істе де, үй ішінде де опасыздық көріп, басын тауғатасқа соғып, аласұрып, шығар жол таба алмай тұрған шақта төңкеріс дабылы қағылады. Өмір күресі, тірлік тартысы, рухани ұстасуда шындалған Шернияз сынды азамат, сөз жоқ, енді төңкеріс толқынына қосылмақ.

Мектепте сабақ оқыту жүйесінің қазақ тілінде жазылған ең алғашқы құралдарының бірі — Жүсінбек Аймауытұлының «Комплекспен оқыту жолдары» (1929) кітабы. «Мәдениет үдеген сайын бала оқыту жолдары да түрден түрге құбылуда, бұрынғы «Әбжәт», «Әптие» бұл күнде әкесіне сәлем айтты. Ол түгілі кітап бетіне қарап, «мынадан мынаған» дейтін жол да барса келмеске кетті», — деп жазған автор өзінің педагогикалық техникумда, жазғы дайындық курсы тәжірибесі, орыс тіліндегі әдебиеттер негізінде сабақ берудің сан алуан көшөндөрін, әдістерін ұсынады.

Мектеп балаға дене тәрбиесін, әлеумет тәрбиесін, ақыл тәрбиесін беру керектігін анықтап алған соң, бағдарлама мәні, көшенді оқыту қажеттігі, жұмыс жоспарлары, сабақ кестесі секілді проблемаларды таратып, тәптіштеп, тиянақтап көрсетіп береді.

626897

Озық педагогика, әдістеме пегіздеріне сүйене отырып, оқудың күнделікті өмірмен, қоршаған ортамен байланысына қатысты нақты тақырыптар, өз бетімен жұмыс істеу, мазмұндау тапсырмалары беріледі. Мына тақырыптарға назар салыңыз: «күзгі жиып-терін, күзгі жаратылыс, қала мен ауылдың айырбасы, қора-қопсыны оңдау, мәдени өсімдік жиын-теріні, ауыл, ауылдың әлеумет ұйымдары, ауылдағы қолөнері мен кәсіп, үй хайуандары, малды жұттан сақтау, егін жабдығын қамдау, егінге үкімет жәрдемі, күннің жаратылысқа әсері, бау-бақша жұмысы, малдың түрлі аурулары, арық шабу, қыстайғы оқудың тиянағы, жазғы жұмыстың планы», — бәрі де ауыл баласы жақсы білетін етене құбылыстармен сабақтас алынған, тұрмыс психологиясы, салт ерекшеліктері әбдеп ескерілген.

Өз кезеңіндегі жағдайларға орайлас бір мұғалімнің көп класты оқыту жолдары, комплексті есеп түрлері, сұраулар берудің орны, күнделікті жұмыс жоспарын жасаудың әдістері, сабақ кестесін жасау кестелері берілген. Тұтастай алғанда, «Комплексен оқыту жолдары» кітабы өз кезеңі үшін аса пайдалы, қажетті әдістемелік құрал болған, онда айтылған мәнді, салмақты ойлар бүгін де өз маңызын жойған жоқ.

XX ғасыр басында әдебиет майданына келген қазақ ақып-жазушыларының үлкен шоғыры ел мақсаты, халық қамы үшін жастарға арнап, әсіресе ағартушылық-педагогтік салада ерекше жұмыла еңбек етіп, түрлі ғылым салаларына арналған мектеп оқулықтарын, нұсқалықтар, алғашқы зерттеулерді жазды. Тумысынан поэзия үшін жаратылған Мағжан Жұмабаев «Педагогика» кітабын шығарса, сан қырлы талант Жүсіпбек Аймауытұлы психология, әдістеме, эстетика саласында үш еңбек берді. Ахмет Байтұрсынов мектеп оқушыларына арнап тұтас кітапхана тудырды.

Әдеби сын мақалалар, публицистикалық еңбектер, аудармаларын былай қойғанда, Жүсіпбек таза ғылым саласына, оның ішінде педагогика, психологияға арналған күрделі, маңызды, терең еңбектер берген көшелі ғалым, білікті зерттеуші. Бұл ретте әсіресе «Психология» кітабын ерекше бөліп айту керек. Он екі бөлімнен тұратын, оқу құралы үлгісінде жазылған бұл зерттеу — қазақ тіліндегі осы бағыттағы алғашқы жемісті ізденістердің, олжалы табыстардың қатарына жатпақ.

Ғалым дін тарихына, пәлсапа тарихына терең бойлай отырып, көптеген мысалдар, деректер келтіріп, сан алуан

оқымыстылар туындыларына сүйеніп, кейде келісіп, кейде келіспей, психология ғылымының пәнін, зерттеу объектісін анықтайды, жан, дене, сана, ой, ақыл, сезім, қиял, түйсік, қайрат, серпіліс, ынта, қабілет т. б. ұғымдардың мәнін ашады. Адамның дене мүшелері, олардың физиологиялық қызметі, жүйке жүйесі, ми-жұлын әрекеті жан-жақты, нақты тәжірибеден алынған мысалдар арқылы көрсетіледі.

Психологияның сан алуан түрлерін айта келіп, дәлді зерттеу үшін бақылаудың, анкетаның, сұраудың, математикалық тәсілдердің атқаратын қызметі ашылады. Шіміркеніс, серпіліс, рефлексия ұғымдары академик И. П. Павлов іліміне орайлас талданады. Адам мінезін анықтауда ым, жүз құбылысы, көз әлпеті, бет әлпеті, қол, саусақ қимылы ерекше ескеріледі. Ой мен соз, ұғым мен тіл, тұжырым, пайымдау түрлері, еркіндік, кездейсоқтық, түс көру, гипноз, жадылау — осы алуандас күрделі психологиялық, пәлсапалық проблемаларға озық ғылым тұрғысынан тиянақты жауаптар беріледі. Жағырапиялық орта, тұлғаның әлеуметтік қалпы, таптар, ұлттар психологиясы, фольклордың, мәдениеттің адамдар санасына әсері деген мәселелер көтеріледі. Платон, Аристотель, Христос. Мұхаммед. Кант. Локк, Джеймс, Ньютон, Абай Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Павлов, Руссо, Арнольд, Нильсон — осы секілді тарихи тұлғалар, ғалымдар, зерттеушілер пікірлері үнемі ескеріліп отырады.

Екінші ғылыми еңбек «Жан жүйесі мен өнер таңдау» (1926) деп аталады. Мұнда ең алдымен адам қабілетінің табиғаты зерттеледі. Автор: «Ол (адам) туыла белгілі бір өнерге бейім болып келеді, басқаша айтқанда, әр адамда бір нәрсеге талап, ыңғайлы қабілет зеректігі болады, мәселен, біреу әскерлікке, не жазушылыққа, болмаса дәрігерлікке. Яки саудаға, біреу даулы сөзге ыңғайланып жаралады» — деген ойын көптеген мысалдармен, деректермен, тұжырымдармен дәлелдеп береді. Барлық мамандықтың қажеттігіп айта келіп, табиғи икемділік, қабілетке, оның биологиялық, табиғи негізіне ерекше көңіл бөледі.

Зерттеуші адам мінездерін бірнеше түрге бөледі, олар: 1) күйгелек (нервный), 2) аяныш жапды (сентиментальный), 3) ыстық қанды (сангвиник), 4) салқын қанды (флегматик), 5) қызбалы (холерик), 6) құмартпалы (страстный), 7) ұйтқымалы, 8) сарыуайымшыл (апатичный). Бұлардың әрқайсысының психологиялық ерекше-

ліктерін көрсетіп, қандай қызметке бейім болатынын анықтайды.

Адам қабілеттерін айқындау үшін, кәсіптік бағдар беру мақсатымен Англия, Германия, Шотландия, Американың әйгілі университеттерінде жасалған тәжірибелер, түрлі бақылау әдістері, анкета, сұрау мүмкіндіктері көрсетіледі. Қабілеттің айқындалып ашылуына отбасы, мектеп, қоршаған әлеуметтік орта ықпалы орасан. Бұл орайда ғалым материалистік дүниетаным тұрғысынан тұжырым жасайды. Ғалым негізгі ойларын тұжырымдай келіп: «Алтын кездік қын түбінде жатпайды» деген мақал бар. Ол рас, алтын кездік — озат талант, көптің бәрі талант емес. Өмірде озат адам сирек, әлеумет өзі ақтарып тауып алмаса. талай күміс, талай құрыш кездік қап түбінде жатып қалуы анық», — деп, адам тәрбиелеуде, маман шығаруда жетекші рөлді қоғамдық факторлар атқаратынына ден қояды.

Сонымен, еліміздің тәуелсіздік алуының арқасында кезінде отаршыл сұрқия саясаттың құрбаны болған есіл еріміз, қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі Аймауытұлы Жүсіпбектің «Психология» аталатын құнды туындысы өз оқырманымен қайта табысты.

*РЫМҒАЛИ НҰРҒАЛИЕВ,
Қазақстан Республикасы Ұлт-
тық Ғылым академиясының
корреспондент-мүшесі, филоло-
гия ғылымының докторы, про-
фессор, Қазақстан Республика-
сы Мемлекеттік сыйлығының
лауреаты.*

БЕТАШАР

Бұл кітапты оқушылардың алдына тартқанда ескертетініміз мынау: Кітап көңілдегідей болып жазылды деп айта алмаймыз. Оған себеп: психалогия¹ пәні $2 \times 2 = 4$ сықылды бекіген пән емес, аумалы-төкпелі, дерексіз, пән; терең ой, терең білім, терең пәлсепеге² соғатын пән. Психалогия — пәлсепе әлеміне аттайтын табалдырық. Психалогия, пәлсепе мәселесі қашаннан бері дауда, айттыста келе жатыр: біреулер санашылдық көзінен қарап тексерсе, енді біреулер психалогия мәселесін затшылдық көзінен тексерген. Өзге білімдер затшылдыққа табанын тіресе де, психалогия әлі тіреп, аяғын нық басқан жоқ. Орыс тілінде затшылдық негізіне сүйеніп, мектепке лайықтап жазылған психалогия кітаптары әлі шыққан жоқ, бар да, іздену бар; сипалау, жорамалдау бар. Сондықтан бұл кітапты жазғанда көп қиындыққа душар болдық, діңкеге тиді.

Әйтсе де, одан-бұдан құрастырып, шама келгенше затшылдыққа негіздеп, бұл кітапты жұртқа ұсынып отырмыз. Не дегенмен жоқтан да бар игі.

^{1,2} Автор кітаптың атын *психология* деп жазғанмен, тақырыпты талдау барысында бұл терминді *психалогия* деп қолданыпты. Ал тіліміздегі пәлсапа (философия) термині түпнұсқада *пәлсепе* деп жазылыпты. Қазақ терминологиясының қаз-қаз басқап алғашқы қадамынан, әрі Аймауытұлы Жүсіпбектің ғылыми терминдерді жасау, әрі төл оқулық жазу барысындағы батыл да байыпты ізденісінен, жанкешті де жарқын еңбегінен оқырманды хабардар ету мақсатымен, кітаптағы барша терминдерді түпнұсқадағы қалыбынан бұзбай көшірдік.

Қарастырған кітаптарымыз әр алуан, кітабымыз қырық құрау болғандықтан, сара жол, берік жүйе тұтындық деп айта алмаймыз. Бір айтылған сөз екінші жерде қайта айтылатып да болар, ұғымды, ұғымсыз тараулар аралас келетін жері де болар, оған шама да, уақыт та жетпеді. Дұрысы оңайдан қиынға, деректіден дерексізге қарай бірте-бірте жылжып жазылғаны ғой. Әйтсе де, бұл кітап сонша пайдасыз болады дейтін ойымыз жоқ.

Қарапайым адамға жұмбақ сықылды көрінетін талай нәрселер психологияда қаралады. Жан деген не? Сана деген не? Дін, құдай, адамгершілік, әділдік, езгілік, жауыздық, әдет, салт, мінез, түс көру... сықылды мәселелер психологияда ашылды. Қарапайым адамның ақылы, ойы жетпей жүрген, сағым тәрізді көрінген нәрселер осы кітапта қаралады. Себептері, сырлары айқындалады. Бұлардан хабары болу, ақыл-ойына ерік беру кімге болса да керекті.

Бұл кітапты алдымен бала оқытушыларға ұсынамыз. Қала берсе, кімде-кім әлеуметпен, қоғаммен қатынасып, қызмет ететін болса, соның бәріне де психология пайдалы кітап деп ойлаймыз. Хат таңитын жәй қазақ та арыпдамай оқи алса, недәуір білім алар деп сенеміз. Қиын жерлеріп салғаннан ұқпаса, оңай жерлеріп оқып көрер; сөйте-сөйте бәріне тісі батар. Шариятқа, дінге, құдайға қарсы келетін жері бар деп, ескі пікірге құл болып, кітапты жаба салсаңыз, әрине, пайда ала алмайсыз, қарсы болса қарсы болсын, неңіз кетіп барады? Жақсыны да, жаманды да көрмек үшін ғой, оқып ойланып, жаман ақылыңызға жүгіртіп көріңізші. Ақыл-ойға симайтып, өмірге жұғыспайтын бос сандырақ болса қоя саларсыз, әйтпесе, кім біледі, ақылыңыз сусындар, қанағат алар. Шене алмай жүрген жұмбағыңыз шешілуге бұл кітап себепші болар.

Өмірге, тіршілікке пайдасыз білімнің білім сәні жоқ. Қандай білім болса да күндегі тіршіліктің азды-көпті түзелуіне қолғабыс етуі керек қой. Психология терең ойдың білімі, құрғақ пәлсепе, бос сөз екен деп ойламаңыздар. Бір пәлсепені керекті жеріне кіргізіп, көбінесе өмірге керекті, пайдалы сөздерді тердік, шама келгенше бас қатырарлық пәп создерінен қаштық, ұғымсыз, жат сөздердің орыспасып жақшаға қойып отырдық. Бала оқытушыға не пайдалы? Қарапайым кісіге нені білу пайдалы деген сұрауларды есімізден тастағымыз келмеді, әрине, кейде лажсыз ол сұраудан шетірек кетуге де тура келді. Өйткені үнемі оңай бола бермей, адамды бір қабат ой-

ландырарлық, миын дағдыландырарлық дерексіз нәрселер де керек. Сайыз жүзіп, сайқалдар қапы қалмасын дедік.

Реті келген жерде өз тәжірибемізден, қазақ өмірінен қатыстырған мысалдарымыз да болды. Онымыз, әйтеуір, оқушы бірдеме ұқса екен дегендік. Келешекте психалогия кітабы жақсы болып, дұрысталып шығар; кемшіліктер түзетілер, әзірше «барымызбен базар» шығып қала тұрамыз.

Жазушы.

І. ПСИҚАЛОҒИЯ НЕНІ СӨЙЛЕЙДІ?

Жан деген ұғым қалай туған?

Психология (психология) грек сөзі. «Псюха» — жан, «логос» — сөз, сонда дәл мәнісі «жан сөзі» болады. Қазақша «жан тақырыпты пән», болмаса «жан туралы білім» деп айтуға болады. Біз бұл кітапта «психология» деп ескі атын қазақ тіліне бұрмалап қолдандық.

Жан деген не? Жан бар ма, жоқ па?

Жан бар деген наным ерте заманнан бері келеді. Бұл наным ең алғашқы тағы, анайы адамдарда да болған. Содан бері «жан бар» деген наным барлық адам баласына тарап, өрбіген.

Бұл наным тууға жанды заттар мен жансыз нәрселердің айырмасын бақылау себеп болған. Жанды зат туады, өседі, өрбиді, көбейеді, өз еркімен қозғалады, аяғында өледі. Жансыз затта бұл сипаттар не түгелімен жоқ, не бір сыпырасы жоқ. Жанды заттардың осындай өзгешелігін байқап, арнайы адам оларды қозғайтын бірдеме болу керек деп жорыған, ол «бірдеме» «жан» болу керек деп түсінген.

Әр түрлі халық, әр заманда «жанды» дененің әр жерінде болады деп жіп таққан. Кей жұрт «жапды» бүйреkte, кейбір ел жатырда, тағы біреулер жүреkte, енді біреулер қанда болады деп ойлаған. Берірек заманда жан мида болуға тиіс деген ұғым туған.

«Жан бар» деуге тағы бір себеп: жанды нәрселердің өлетіндігінен көрген. «Өлі мен тірінің» арасында үлкен айырма бар. Өлген соң жүрек соқпайды, қан жүрмейді, одан да айқын бір парқы: дем алмайды, қозғалмайды. Өлген соң жануардың, адамның демі бітеді. Осыдан шығарып «жанды» — дем, әйтпесе, «дем алу» деп жүретін болған. Дем бітсе не болады? Жан денеден шығып кетеді-мыс. Өлердегі ауыр күрсініп, көкірек сылқ етіп, сап бола қалу, ақырғы дем таусылу — жан шыққанның белгісі деп түсінген.

Дөпеден шыққан соң жан қайда кетеді? Бұрынғылардың ұғуынша, жан өлмейді, өз бетімен өмір сүреді. Өлген адамның жаны аспанға ұшып кетеді-мыс. Көк әлемінде жандардың тұратын жайы болады-мыс. Ол жандар жаңадан жаралатын заттарға жан болып, денесіне кіреді-мыс. Адамның жаны кейде үрім-бұтағына, кейде айуандарға да жан бола кетеді-міс. (Ол діннің айтуына қарағанда өлген адамның иманды, имансызына қарай болса керек.) Осы тәрізді бұлдыр ертегілер жан туралы көп; әр жұртта әр алуан.

Дем алғанда іштен шығатын жылы ауаны да жан деп жорыған. Сондықтан өлген адамның жаны ақ бұлт, ақ құс, көгершін, көбелек болып, ауаға ұшып кетеді деген әуезеттерде тараған. Кейде жанды құрт сүгіретіне кіріп, құрт болып кетеді деп те ойлаған. (Оның себебі өлген жануардың денесі шіріп, құрт пайда болғанын бақылаудан туса керек).

Жан тақырыпты осындай ұғымдардың сілемі дін кітаптарында да бар. Мәселен, құдай адамды балшықтан жаратып болған соң, Жебірейіл періштені жіберіп, адамның денесіне үрлеп, жан салған екен; Жебірейіл ақ көгершін болып көрінген екен, Адам ата мен Хауа ананы азғыртуға Әзәзіл жұмаққа келгенде жылан суретінде көрінген өкен деген сияқты.

Берірек келгенде адам баласы «жанды» басқаша ұғына бастаған. Жан мен тән — егіз, «жан» «тәннің» көлеңкесі, елесі, сұлдері, ауа тәрізді көзге көрінбейтін бірдемесі деген нанымға келген. Адамда екі түрлі «мен» бар: біреуі — жан, біреуі — тән. «Жан» көрінбейтін «мен»; көрінбесе де көрінетін «менді» («тәнді») қозғап, жүргізіп тұратын тетігі. «Тән» — жанның қабы. Кейбір ойшылар адамның «мен» дегені «жан» дегені болу керек, «тән» (дене) «менікі» болу керек деп ұққан.

«Ақыл мен жан — «мен өзім», «тән — менікі»,

«Мен» мен «менікінің» мағынасы екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ өуел бастан,

«Менікі» өлсе — елесің, оған бекі», —

дейтін Абайдың пәлсепесі өсыған келеді. Бұл — Абай тапқан пікір емес. Жауруна¹ данышпандарының пікірі.

«Жанды» «тәннен» бөлек, бар нәрсе деп ұғуға адамның түс көруі де себеп болған. Ұйықтағанда адам еш нәрсені сезбейді, сөйлемейді, жарты жаны жоқ тәрізді болады. «Ұйқы мен өлі тең» дейді жұрт мәтелі. Бірақ

¹ Жаурупа — Еуропа (Европа).

адам еңіндегідей нәрселерді көреді. Десе сезбейтін болса, көретін не болу керек? Әрине, жан болу керек деп жорыған. Сонымен, ұйықтаған адамның жаны денесінен шығып, қыдырып кетеді, басқа жандармен, қала берсе олған адамдардың жанымен жолығып жүреді деген паным туган. (Бұл уақытта түс көру неден болатындығы туралы білім өзгеше негіз тауып отыр, ол туралы кітаптың аяқ кезінен қараңыз).

Жиып-теріп келгенде, «жан бар» деген ұғым жанды заттардың дем алу, жүрегі соғу, қаны жүру, өсу, өну, өлу, қозғалу, түс көру сықылды түрлі сипаттарып бақылаудан туғандығы көрінеді. Қарапайым адам солай түсінуге тиіс. «Көзінеп басқа ойы жоқ», терең ұғым миына қонбайды. Жан туралы ұғым тірі мақұлықтардың тіршілігін, өмірін, өміріндегі өзгерістерін зерттегеннен туған жәй бір жорамал; аңқау тәжірибенің қорытындысы. Білім күшейіп, өркендеген сайып мұндай жорамал қала бермек. Өйткені тірі заттың белгісі — жаны бар. Жан барлықтан дем алады, өседі, көбейеді, қозғалады, өледі деген дәлелге бұл күнде ешбір оқымысты адам нанбайды. Өсетін, көбейетін, қозғалатын, өлетін заттардың бәрінде жан болса, ағаштың, шөптің, қысқасы барлық өсімдіктердің де жаны бар деуге болар еді. Өсімдікте жан бар деген ұғым жиырма-сыншы ғасырдың адамына тым сылдыр, тым дәлелсіз қысыр сөз.

Психология пәніне діннің әсері

«Жан бар» деген панымды бекітуге, орбітуге мықты себеп болған нәрсе — дін.

Әуелгі тағы адам — сәби бала тәрізді. Бұл күпгі киім, қару-құрал, үй оларда болған жоқ. Олар әуелде құр қол болған. Келе-келе таяқты, тасты қару қылып, азулы, тырнақты, қатерлі аңдармен алысып, тамақ табуды күйіттеген, жауын, дауыл, тасқып, найзағай, өрт сықылды табиғаттың тілсіз күштері ол адамдардың тіршілігіне қауіпті болған. Адам қорыққан. Өзінен күштінің бәріне мойынсұнған. Осы сықылды күштердің бір иесі болу керек деп жорыған. Шамасы келетін жауларымен қаруланып, алысып жеңетін болса, шамасы келмейтін тілсіз жауды қалай жеңбек? Күшпен жеңе алмаған соң, басқа бір айламен бетіп қайыру керек қой. Бірақ қандай айла бар? Міне, осы айлапы қарастырған. Тілсіз жаудың иесі, билеушісі бар екен; солардың тілін, сырын біліп, сөзге тү-

сіріп, жалынып-жалпаятын адамдар табылмас па? Сондай адамдар табылған. Олар кім? — Бақыслар, тәуіптер, абыздар, сопылар, молдалар. Міне осындай «алапаты артық» адамдар кәрілі, қатерлі рухтардың тілін біліп, алдап-арбап, дуалап, сиқырлап, бетін қайырмақ, мейірімін түсірмек болған. Осы қорқудың салдарынан барып дін шығады. Діннің түбі — қорқу.

Әуелгі кезде қорқынышты көрінген азулы, тырнақты, мүйізді, күшті айуандар, аңдар болған. Сондықтан адамның арғы атасы айуан деп жүріп, айуандарға құдайдай табынған, құдай деп білген. Тірі күнінде күшті болып, жауды көп қырған ата-бабаларының аруағы өлгенде де күшті болады, жәрдем береді деп сенген, сонымен ата-бабаның әруағына табыну, сиыну шыққан. (Қазақ бұл ұғымнан әлі де айырылған жоқ.)

Дін — отқа, суға, ағашқа, тасқа, айға, күнге, жұлдызға табындырған; олардың бәрін алғашқы адам құдай деп жорыған. (Қазақтың айға бата қылып, тілек тілеуі содан қалған әдет. Келін түскенде отқа май құю, отқа салар кәдесі, қараңғыда әйелдің суға бармауы, жын-шайтаннан қорқуды — бәрі сол көп құдайға табынудың салдары). Табиғатта ненің күшті өзінен басым, қатерлі болса, соның бәрін «иелі, киелі» деп санап, имандай ұйыған. (Қазақ босанған қатын қаны азайып әлсіреп, талықсып жатса, оның да «несі» бар, «албасты басты» деп қатынды қинайды. Шалық, қояншық жын соғу — бәрінде де «ие» бар, билеуші рух бар деп жориды. Сондықтан бақсыға қақтырып, көшіртіп, «несін» алдап-сулап кетіrmек болады. Бұл — сәбиліктің белгісі.) Қазіргі күллі діндерді, бұрынғы діндерді тексерсек, бәрі де дүниеде жан (рух) бар деп келген. Жан жоқ деушілерді діпсіз, имансыз деп санаған. Арғы заманда жанға нану адамның ақыл-ойы жетпегендіктен болса, бергі, мәдениетті заманда қол астындағы елін қорқытып, соқыр қылып, бағындырып ұстау үшін өкіметтер дінді құрал қылған, дінді құрал қылып, оңай мал табуды дін басылар да жақсы көрген, өздері де дінмен суарылып тәрбиеленген.

Жаурупаның бұл күнгі мәдениеті — ертеде өткен грек (юнап) мәдениетінен қалған мұраны иеленіп өсіп жетілген мәдениет. Грек мәдениетінде «орпк», «пипагор» діндерінің ықпалы күшті жүріп, мәдениет діннің жетегінде болған. Ол діндердің «жан бар» деп нануы мәдениет жүзінде зор орын алды. «Орик» дінінің айтуы бойынша, біздің жанымыз денеміз тумай тұрып, «ана» дүниеде мекен етіп жүрсе керек. Өздігінен бір қылмыс істеп, жазықты

болған жан денемізден (көктен қуылып) жерге түссе керек. Жерге түскен жан далада қалсын ба, бір баспана керек қой. Көрге кірген адамша біреудің денесіне кірсе керек. Бұл денеге келген соң жан бір денеден бір денеге аралап көшіп жүрсе керек. Әлгі жан кімнің денесіне орнаса, сол дене өткен өміріне қарай өзгеріп отыратын болса керек. Мәселен, өмірін тән ләззатымен өткізген күнәлі адамның жаны өлгеннен кейін шошқаға жан болса керек. (Түрлі жануарларды, аңдарды адамның азғыны деп жоритын ұғым қазақта да бар.) Бірден-бірге көше-көше, талай бейнетті көре-көре, замандар өткенде, күнәлі болған жан күнәсінен тазарып, алғашқы мекеніне қайтса керек. Сондай күнәден тазару үшін құлшылық ету (тағат-ибадат қылу) керек деп білген. Тән рақатын іздемей, сопылық ету, тақуа болу керек, ой қызметімен шұғылдану керек деп түсінген. (Бұл әдет Айса, Мұхамбет діндеріне де ауысқан). «Орпк» діні ерте кездегі пәлсепеге үлкен сүрең берген. «Орпк» діні — жан дененің қозғаушысы, тіршіліктің тетігі, жан ажалсыз денемен тұрмайды; жан басқа затқа ұқсамайтын, көзге көрінбейтін, дене мен арасы жер мен көктей зат деп айтады. Жанды құдай сынды бірдеме деп сөйлейді.

Айса (христиан) діні жан бар, жан ажалсыз деген нанымды одан да асырып қуаттады. Христиан дінінің негізі: Айса кірешке (айқыш-ұйқыш ағашқа) керіліп, шегеленіп, қауымы үшін азап шегіп, қауымын күнәден тазартты, азаптан құтқарды. Сонымен қауымның жандары жұмақта мәңгі өлмейтін болды деп, иманға келтіреді. Христиандықтар адамның жапы күнә — сұмдық істеуге бейім тұрады: күнәсіз адам болмайды, бірақ құдайдың мейірімі түссе, күнәден құтылады, мейірімі шіркеу арқылы (тілмаш арқылы) түседі деп сенеді. Кімде-кім тамұқтың мәңгі азабынан жапын құтқарам деп тілесе, шіркеуге барып, бобқа айтып, құдайға жалынуы тиіс. Сөйтіп, шіркеу жұрт көзінде зор беделді. Құдай мен екі араға тіл қатшы орын болды. Адам баласына өмірін судай жүргізуге жан бар, жан ажалсыз, «жаныңды азаптан алып қалатын біз» деген наным шіркеуге мықты құралдың бірі болды. Сондықтан христиан діні жанға нануды мейлінше қорғап, нығайтуға тырысты. «Жан жоқ» деген пәндермен аянбай арпалысты. Ондай пәндерді қатерлі, дін бұзушы күпірлік (ересь) деп жариялады. (Білімнің ашқан сырын айтса, ақыр заманның белгісі, тажал шығуға таянды, дүние бұзылады дейтін сұрқиялық, өтірік-өсек әлі де қалмай келеді).

Сөйтіп, жанға нану — діннің мықты бір тілегі.

Жауропа мәдениетіне ана болған грек діні жан тақырыпты пәндерді өте зерттеп қарастырған. Жанды дене-ден бөліп тастаған; жан — мәңгі деп қараған; жанды құдай сынды шарапатты, киелі зат деп түсінген. Күнә қылуга, сақтаушыға (Айсаға), мәңгі өмірге, қияметте тергелуге, құдайдың шіркеу арқылы жарылқауына иман келтірген. Христиан діні «жанға» нануды бұрынғыдан да нығайтып, дәуірлетуге көп көмек етті. Христиан діні сондықтан айбынды, күшті дін болды. «Жан жоқ» деушілермен шіркеу жан аямай соғысты. Дінді бетке ұстап, талай қанды соғыстар шығарды. Әлі де дін тартысып келеді.

Құрғақ даналыққа сүйенген психалогия

Ең алғашқы психалогия пәні Айсадан 4 ғасыр бұрын (Айса туғалы 1926 жыл болды)¹ шыққан алғашқы психалогияны белгілі жүйемен жазған адам грек ғалымы Аристотель еді. Содан бері көп заманға шейін психалогия «жан туралы» пән болып келді. Жанды зерттеп; гексеретін психалогия құрғақ даналық (метафизический) психалогия деп аталады. Олай аталуының себебі: зерттегенде тәжірибеге, көзге көрінетін нәрсеге сүйенбейді. Ақыл-оймен, зейінмен ғана топшылап, даналыққа сүйенеді. Сондықтан ол психалогияны ақылдық, зейіндік психалогия деп атауға да жарайды.

Бұл кездегі құрғақ даналық психалогияның 17-ғасырда шыққан француз данышпаны (философы) Декарттың құрғақ даналық пікірлерімен жақын байламы бар. Саңлау мүшелерімізбен білінетін деректі заттар дүниесін оймен, санамен ғана білісетін жан дүниесінен боліп, екеуінің шегін өте алыстатқан адам Декарт болатын. Декарт пәлсепесі былай дейді: саналаушы (сөз табушы) «мен» — дерексіз, затсыз (не материальный), субстанция (тірек), басқаша айтқанда, адамда екі түрлі «мен» бар деп жоғарыда айтып едік. Бірі — жан, бірі — тән саналаушы «мен» еш затқа (материяға) байлаусыз, депесіз, тұрақсыз, көзге көрінбей, өз бетімен жасайтын бір жаратылыс (существо) дейді. Ол жаратылыс — жан.

¹ Автор Айса пайғамбардың дүниеге келгеннен бергі жылдың санын, өзінің «Психалогия» атты кітабының баспадан шыққан жылымен есептеп айтып отыр.

18-ғасырда неміс данышпаны Вольф даналық психологияны тәжірибелік (эмпирический) психологиядан айырып, жігіп ашады. Оның пікірінше тәжірибелік психология жан тіршілігіндегі болмыстарды (фактыны) зерттейді. Құрғақ даналық психологияға ол болмыстыларды жанның асылынан шығарып түсіндіруге тырысады. Жан асылы — жабайы (простой), бөлінбейтін, бұзылмайтын субстанция (өздігінен туатын жаратылыс), өзінде өзінеп өзгелерді де (сыртқы нәрселерді) саналайтын, түрлі жан қуаттары арқылы өзін бірте-бірте жарыққа шығара алатын субстанция деп атайды. Кезіне келген соң айта кету керек: «психология» дейтін сөзді алып, жұртқа таратқан кісі осы Вольф еді. Бұл сөзді ең алғашқы қолданған XVI ғасырдың аяғында шыққан Лютердің шәкірті Меланктон болса керек.

Құрғақ даналыққа сүйенген данышпандардың пікірі бойынша, жан тіршілігіндегі болмыстарды жанның өзі не екенін білмей тұрып түсінуге, тексеруге болмайтын тәрізді. Сондықтан даналық психология сөзсіз болу керек деп таниды. Даналық психологияның шешетін мәселелері мынау, 1) *Жан деген не?* 2) *Жан мен тән арасында қандай байланыс бар?*

Бірінші мәселе — рух (дух) субстанциясы туралы мәселе деп аталады. Мұның мәнісі былай: жан бар, жанның қызметтері, құбылыстары (явление) бар. Жан құбылыстарын басқарып, жүргізіп тұратын түп қазығы, таянышы жанның өзі болу керек. Жан қозғалмайды, бірақ ол бұлақтың көзі тәрізді түрлі құбылыстарды қайнатып, туғызып тұрады; жан өзгермейді, оның қызметі бірде олай, бірде бұлай өзгеріп, құбылып отырады (құбылыс дейтін мәніміз осыдан келеді); «жан деген бір кіндік; түрлі саламен аққан жан құбылыстары сол кіндікте тоғысады. Тоғыспақ тұрсын, сол кіндікте сақталып, содан тарап отырады. Жан дегеніміз ордадағы өкімет сықылды болса керек». Жанды осылай жорыған жолды субстанция қисыны (теория) деп атайды. Бұл оқудан шығатын түйін: жан — денесіз, тұрақсыз, жан — рух субстанциясы; жан бөлінбейтін, жоғалмайтын, қирамайтын, қысқасынан қайырмада ажалсыз бірдеме болу керек.

Бері таман келгенде, «жанды» бұлайша ұғуды ғалымдар теріс деп таба бастайды. Жанды өзгермейтін бір бәйтерек дегеннен оның құбылыстарын түсінуге келер-кетер пайда бар ма? Құбылыстарды билейтін жан бар дегеннен ол құбылыстар ұғымдырақ бола ала ма? — деген сұраулар туа бастайды. Сондықтан құрғақ даналықпен жүрген ға-

лымдардың өздері де жанға күдіктене береді. Ондай ғалымның бірі Хвунт деген кісі «субстанция қисыны» дұрыс емес дейді. Жанды сонша дерексіз, затсыз нәрсе деп қарау теріс деп табады. Жанның тіршілігіне субстанцияның (тірек) керегі жоқ. Жан тіршілігі дегеніміз — жан жұмыстарының, қызметтерінің ауысып, кезектесіп отыруы. Жан — субстанция да емес, кіндік те емес, жан дегеніміз — қызмет, амал дейді. Осындай оқуды жанның «амалдық қисыны» деп атайды (актуальная теория).

Құрғақ даналық психалогияның екінші қарайтын мәселесі жан мен тәннің байланысы туралы, жан денеге сүрең береді, дене жанға сүрең береді деген пікір болған. Мәселе, миға ауыру пайда болса, жан да қиналады, бұзылады, адамды күшті сезім, қайғы бплесе, жаны ауырса, денсаулығына да, денесіне де зиян тиеді. Сөйтіп, жан мен дене біріне-бірі ерсілі-қарсылы сүрең беретін, амал ететін тәрізді. Мұны «ерсілі-қарсылы қисын» (теория взаимодействия) деп атайды. Үстінен қарағанда бұл пікір дұрыс сияқты көріпсе де, бүгінгі физика пәніне қайшы келеді. Ерте замандағы оқымыстылар дене құбылыстары әр түрлі рұқтардың қатынасу себебінен болады деп түсіндіретін еді; бұл күнгі табиғат ғылымдары¹ дене құбылыстары дербес дене себептерінен болады деп түсіндіріп отыр. Дене құбылысы көрінбейтін жанның амалынан болады деп, қазір бір табиғат ғалымы² айтпайды.

Физикада қуат (энергия) сақтау деген заң бар. Бұл табиғаттың заңы. Жан мен тән бір-біріне ерсілі-қарсылы амал етеді десек, кейде дененің қуаты ауысып жанға кеткен болар еді. Кейде жанның қуаты ауысып денеге құйылып отырар еді. Басқаша айтсақ, қуат сақтау заңы болмас еді. Ол мүмкін емес. Қуат сақталу заңы ілім жүзінде шек-күмәпсіз бекілген нәрсе.

Жан мен тән қызметтері (құбылыстары) ауыспайлы, қатар жүреді деп айтуға болар. Бірақ бірінің қызметі біріне ауысып кетеді деп айтуға болмайды. Қайткенмен, дене мен жан арасында үйлесетін бір келістік (гармония) бар екен. Бірақ сол келістік қалай болады екен? Не деп түсіндіру керек? XVIII ғасырда дене мен рұқтың келістігін «құдай» өзі тағайындап қояды деп түсінген. Бірақ «құдайдың» әміріне сүйенген білім білім емес. Мұны

1.2. Бұл терминдерді бірінен бірін ажыратудың оқушыға қиындау тистігін ескеріп, «алымды», «ғылым», «әлімді» «ғалым» деп алып, қазақ тіліндегі қазіргі қолданылып жүрген қалпына түсірдік.

оқымыстылар жақсы біледі. Бұдан гөрі XVII ғасырда шыққан Спинозаның пікірі жобаға көліңкірейді. Ол не дейді? Жанға жан ғана амал ете алады, денеге дене амал ете алады дейді. Бірақ аяқ жағынан тағы сандырақтап кетеді: Бәрі барып құдайдың бірлігінде түйіседі дейді (жан мен тән жолығамыз деп құдайдың ауылын іздесе керек). 19-ғасырдың Пезжер дейтін данышпаны Спинозаның пікірін мынадай мысалмен өрбітеді: қазан пішіндес ыдысты ішінен қарасаң имек, қуыс, сыртынан қарасаң, жұмыр көрінеді. Бірақ айналасы бір қазан. Сол сықылды, бір болмысты (факт) әр жағынан қарасақ, біресе «дене», біресе «жан» (рух) болып көрінеді: Жан мен тәнді бір болмыстың екі беті, болмаса бір болмысты әр жағынан қарау деп түсіну керек дейді. Мұны жан — тән бірлігі (монизм) деп атайды. Жан — тән бірлігі деген оқу әйгілі пікір болса да, қарсы пікірлер тағы бар. Дене зат еді, жан зат емес. Зат пен зат емес «жан» бір болмыстың екі беті болса, қайда зат болса, сонда қай түрлі болсын, жан болу керек. Басқаша айтқанда, адам, айуан түгілі, «жан» деген нәрсе барлық затты дүниеде, мәселен, өсімдікте, минералда, металда, жерде, жұлдызда, айда, тағы сол сықылды барлық жансыз денелерде болуға тиіс. Психология жүзінде «жан», «тән» бірлігін жақтаушы көп ғалымдар бұл пікірін өздері түзу деп санай берсін. Бүгінгі ілім бойынша тым ертегі, тым сандырақ өкені көрініп тұр.

Тәжірибелі психология

Жоғарыдағы тәрізді топшылауларда білімге сүйенген негіз жоқ. Құрғақ сөз, құрғақ жорамал, құрғақ ой өкені айқын көрінеді. Бұл пікірлерге қарсы ғалымдар сол заманда-ақ шыққан. 17-ғасырда ағылшынның тәжірибешіл философы Локк ерте күнде-ақ жазған: «Жанның не өкенін табам деп, тіршілігімізді сездіріп тұрған себеп қандай өкенін зерттеймін деп, машақаттанбаймын, бұл жалдап-тық» деген.

18-ғасырда Шотландия данышпаны (философы) Юм жан тақырыпты ұғымдарды өлтіре сынаған, Юм ашық айтқан: «Жанды субстанция деген сөз қиялдың туғызып алған пікірі. Өзімнің «мен» деп жүрген затым, не нәсте екен деп, өзіме-өзім үңіліп, тереңдесем, қашан болса да «мен» деген бір бүтін нәрсені таба алмаймын. Дәйім бөлшек-бөлшек түрлі түйсіктерге (восприятие) тап боламын; «мен» дегепім тұтас нәрсе емес, мәселен, жылылық-

тың, жарықтың, жақсы көру, жек көрудің, мейірленудің, қайғы шегудің, тағы сондай сезімдердің түйсігі, тез қозғалып тұратын түрлі құбылыстардың шумағы тәрізді бірдеме болып шығады. Біздің жанымызды неше алуап, сансыз пернелер көрініп өтетін кинотеатрымен салыстыруға болады. Сөйтіп, біздің «мен» деп жүргеніміз дәйім өзгеріп отыратын бірдеме. Бірінен соң бірі келіп отырған үзілмейтін құбылыстардан өзге өзгермейтін, дәйім бір қалыпта тұратын «жан» дегенді ұқпаймыз. Үнемі өзгермейтін «мен» не «жан» бар деген пернеге дәл келетін түк дерек жоқ.

Ендеше, барлық құрғақ даналық психалогияда берік негіз жоқ. XVIII ғасырдың аяғында ескі психалогияны данышпан Кант оңдырмай, талқандай сынады. Кант айтады: «Жан — зат емес, рұқ, ажалсыз субстанция деуші психалогияның барлық дәлелдері жалған». «Мен ойлаймын, мен саналмаймын». Сондықтан өз бетімен өмір сүретін жан болу керек, сол жанды психалогия зерттеп, түбіне жету керек деген пікір дұрыс емес. «Мен» бар деген саяы зерттеу — менде жан бар деуге болмаса, рұқ субстанциясы бар деуге маған ешбір негіз бермейді. Жан құбылыстарын түсінуге жанның бар-жоғынан түк пайда жоқ. Жан қызметтері азаяды, таусылады деуге, жанды өледі деуге әбден болады, — дейді. Құрғақ даналық психалогияның жан туралы пайымдауы теріс болса жанның денеге сүреңі тиеді, дене мен жан арасында қатынас бар деген пікірі тағы теріс.

Сонымен нағыз білімге сүйенген психалогия жансыз психалогия болу керек. Бұл пікірді өте-мөте ашық айтқан 19-ғасырдың соңғы жарымында шыққан неміс данышпаны Ланге. Ланге өзіне мынадай қарсы сұраулар қойылады деп жориды.

— Әлде психалогия жан тақырыпты пән емес пе? Тексеретін заттың бар-жоқтығын білмеген пән болу ойға сия ма?

Жауап:

— Пәннің атын оның зерттейтін затымен шатастыруға болмайды. Бірінен-бірі айырылып жіктелмеген сансыз құбылыстарды бір сөзбен атау үшін бұрыннан келе жатқан психалогия деген атты аламыз. Бүгінгі пәннің қоятын қатал шарттары ол заманда мәлім болмаған. Бұрынғы психалогияның қарайтын мәселесі (заты) бұл күнде өзгерді. Бірақ пәннің заты өзгерген себепті атын да тастаймыз десек, онымыз тым солақайлық, ұшқарылық болады. Сондықтан тайқалақтамай-ақ, психалогияны жан-

сыз пән деп алуымыз керек. Оның ескі аты әлі де жарайды; ейткені, психалогия мәселесін толық қарастыратын пән жоқ».

Міне, Лангенің пікірі.

Лангенің бұл пікіріне қол қоймасқа болмайды. Біз де бұл кітапты «психалогия» деп атап отырмыз. Бірақ «психалогия жансыз» пән екені дәйім есімізде тұрады.

«Жан» деген сөз түсі боялып, тәжірибелі психалогияларда көп ұшырайды. Психалогия «жан қуаттары», «сана туралы», «жан құбылыстары» туралы сөйлейтін пән деген сөз тәжірибелі психалогияларда көп жолығады. Бұл ненің салдары? Бұл бұрынғы құрғақ даналыққа сүйенгеннің салдары, ескінің сілемі әлі де қалмағандық.

Ерте заманда дененің әр мүшесінде бір-бір жан бар деп жүретін. Мұндай пәлсепені, мәселен, Аристотельдің психалогиясынан табуға болады. Аристотель: «Адамда тіршілік етуші бір жан бар, ойлаушы ақылы және бар дейді. Жанды ішінара тағы бөледі: өсетін қабілет (способность), сезетін қабілет, пайымдайтын қабілет деген сықылды. Ақылды тағы бөледі: белсенді (активный) ақыл, белсенсіз (пассивный) ақыл. Аристотельдің осы оқуынан 10-ғасырдың аяғына дейін «қабілеттер қисыны» деген дәуірлеп келді. Бұл қисын (теория) бойынша бір мінездес жанның көп құбылыстары жанның бір түрлі қабілетінен шығады деп қарайды; мәселен, сезу, түйсіктеу, ескеру, қиялдау, көңілдену, қалау қабілеттері. Бірақ сол ерте заманда-ақ осындай шатасқан қисындарға қарсы данышпандар болған. Сондай данышпанның бірі ағылшынның Локк деген адамы. Локк былайша дәлел келтіреді: «Зейін ұғады» деген сөйлем «билеу қабілеті билейді» деген сөйлемнен мәнді емес» дейді. «Қабілеттер қисыны» Герbart туысынан бері өте тексеріліп, сыңға алынып, негізінен айырылды. Герbart айтады: «жан қуаттары», «жан құбылыстары» деген сөз жан құбылыстарын ертегіге айналдырған, ойдан шығарған, пәнге зиянды сөз. «Қабілет» деген сөздің ешбір деректі мағынасы жоқ; қабілетпен затты да түсіндіруге болмайды» дейді.

Соңғы кездегі психалогия мамандары бұрынғы психалогияларда айтылатын ақыл, көңіл, жад, қиял, қайрат деген сөздерге де қарсы болып, бұлайша жіктеудің керекі жоқ деп табады. Бұлардың пікірінше соңғы кез келген мектеп психалогиясын ашып қарасаңыз, жан құбылыстары бірнеше негізгі топқа бөлінеді деген сөздерді ұшыратасыз. Алдымен ақыл, қайрат, сезім деп үшке бөледі. Ақылдың өзін сыртқы сезім, түйсік, перне, ұғым,

жад, қиял, ойлау деп тағы бөледі. Ақыл, қайрат, сезім айырмалары туралы пайымдаулары жан туралы жорығаны сықылды мейлінше шатақ, біріне-бірі қарсы мағынасыз бөліп шығады. Осы айтылған «қуаттар», «қабілеттер», «таптардың» «жаннап» бөтен, әйтпесе, жанның бөлімдерінен бөтен дәнемесі жоқ. Мұнымен ешнәрсе ұғынуға болмайды. Ол түстерді жақсы жаттайды. Өйткені түстерді тоқып алатын «жады жақсы» деген сөз, түк айтпағанмен бір пәс бұл бір қысыр әңгіме болады.

Сол сияқты псиқалогияны сана туралы пән деп айту да дұрыс емес. Неге десеміз, «сана» (сознание) деген сөз түрлі мағынаға жүреді. Кейде бірдемені ойлағанды «сана» деген сөзбен айтады; кейде «сана» деген сөздің астында бір болмыс (факт) жатыр деп те ұғады. «Сана» бар нәрсе, болмыс деп алсақ, онда жоқ деп отырған «жанды» екінші «сана» деген сөзбен түсін бояп айтқан боламыз. «Сананы» ойлау мәнісінде алсақ, ол «білу қабілеті» деген ұғымға тура келеді. «Білу қабілеті» жан қабілеттерінің бір тарауы ғана. Олай болса, «сана» туралы пән псиқалогияның біраз бөлімін ғана баяндайтын пән болып қалады. Бұрынғы псиқалогиялар адамның ең жоғарғы қабілеті — ақыл деп айтады. Псиқалогия сана туралы пән деген мағына ескі псиқалогия кітаптарынан қалған сарқыншақ. Сондықтан «сана туралы» пән деушілер ескі құрғақ даналық псиқалогияны алдымызға тартып отыр деп ұғыну керек.

Айта берсек, псиқалогияны жан құбылыстарын зерттейтін пән деп айту тағы дұрыс емес. Ондай псиқалогияның жан туралы псиқалогиядан пәлендей қара үзіп көтерлік жері жоқ. Псиқалогия жансыз бола тұрып, жан құбылыстарын тексере бастаса, жоқ деген «жанды» қайта тірілткен болады. Псиқалогия жан құбылыстары жайынан сөйлеуші пән деушілердің дәлелі: «жан құбылыстары» деп дене құбылыстарынан айырмасы бар, көзге көрініп тұрған заттардан басқаша, көлемдітен орын алмайтын, саңылау мүшелеріміз арқылы білуге көнбейтін, ішкі толқындарымызбен ғана сезілетін, біріме-бірінің айырмасы бар біркелкі құбылыстарды айтамыз дейді. Әлде менің ойым «ми» атанған көлемдіктен орын алмай, өздігінен болуы мүмкін бе? Әлде менің қуанғанымның шет шағасын болса да сіз көрмейсіз бе? Менің тілегімді есітпейсіз бе? Осының бәрін көре-біле тұра, жан құбылыстары көлемдікке байлапыссыз, өзімнен басқа ешкімге мәлімсіз деп кесіп айтуға болар ма екен? Әрине, болмайды.

Сөйтін, тәжірибелі психалогия да кемшіліктен сау емес. «Жанның» орнына «сана қабілеттерін», «жан қабілеттерін», я «жан құбылыстарын» алуы дұрыс емес. Жаңа психалогияда бұның бірі болмауы керек. Американың атақты психалогия маманы Джеймстің пікірі дұрыс. Ол айтады: «Қашан да «рұқтың» нысаны болып жүрген жұтқыншақ пен танаудың арасынан шығатын дем деген нәрседен данышпандар «сана» атты субстанция (тірек) деген болмысты туғызып алды деп нанамын. Субстанция ойдан нығарылған нәрсе. Бірақ деректі затта болатын «ой» дегеніміз нәрсе не заттан жасалса, о да сол заттан жасалу керек» дейді.

Психалогия жансыз болу керек. Бұған талас жоқ. Бірақ жоғарыда айтылған кейбір пікірлер тым ұшқары сияқты. Соңғы кездегі затшылдыққа сүйенген психалогия мамандары «жан» деген ұғымды жоғалтумен бірге ескі психалогиялардағы күллі сөздерді жоғалтамыз деп ойлайды. Жоғалтамыз десе де, өздері кейбір сөздерді алып отыр. Мәселен, ақыл, сезім, қайрат, жад, ілтипат, ынта, қиял, сана, түйсік... деген ыспаттар нағыз таза түрде болмайды. Олай болу керек емес дейді. Ал өздері түйсік, шіміркеніс, ұғым, пайым, зейін, перне, көңіл, сезім, саналы қайрат... деген сықылды сөздерді алып отыр. Бұған қарағанда, адам қылығындағы ыспаттарды атауға белгілі пән тілдерінен қашуға болмайтындығы көрінеді. «Психалогия» деген сөзді жансыз деп, шартпен алсақ, басқа жан құбылыстарын атарлық сөздерді де шартпен қолдану керек. Затшыл психалогия мамандарының дәріптеп отырған Джеймс деген адамы ақыл, ой, қайрат, сана, жад, қиял, сезім, түйсік, ілтипат... деген сөздерді, ұғымдарды алып отыр. Ондай сипаттар таза күйде болмайтындығын Джеймс те айтады.

Сондықтан біз бұл кітапта адам қылығында болатын түрлі сипаттарды ескі атымен де, жаңа атымен де алған жерлеріміз болды. «Рұқ» деген сөз «жан» мәнісінде емес, ішкі дене құбылыстары мәнісінде алынды.

Психалогия — тірі заттардың қылығы туралы пән

Тірі заттарды (жандықтарды) өлі заттардан айыратып белгісі — қимылдауы. Қимылдар неше алуан, бірінен-бірінің өзгешеліктері бар. Сондықтан қимылдарды белгілі сипаттарына қарай жіктеп, ат қоюға болады. Америка психалогшылары жандықтар қимылдарының түйдегін жандықтардың қылығы (поведение) деп атап жүр. Бұ-

лайша қарағанда, психологияны жандықтардың қылығы туралы пән деп тағайындаса да жарайды.

Психология заттарын тексергенде, негізгі тұтынатын ғылыми әдісіміз — талдау (анализ жасау) болады. Жандықтардың қылығын талдау дегеніміз — олардың қылығы неден құралғандығын, яғни жандықтың негізгі қимылдарын білу. Оның үстіне қылық дегеніміз осы қимылдардың шумағы (жинағы) болса, ол қимылдардың арасындағы байланысын табу да, басқаша айтсақ, қимылдардың мінезін, сыртқа шығу түрін тағайындау да психологияға кіреді. Сонымен, психологияның бірінші мақсаты — тірі заттардың негізгі қимылдарын, олардың арасындағы байланыстарын түгел суреттеу. Одан да жеңіл айтсақ, психологияның мақсаты — тірі заттардың амалын, ісін, жалпы қылығын зерттеу.

Бірақ жөй ғана суреттеу толық болмайды. Талдайтын қылық нендей жағдайда, қалай туатындығын, қалай өзгеретіндігін білу психологшыларға аса керекті нәрсе.

Қылықты зерттеудің маңызы зор екені мәлім. Біз өздігімізден жеке өмір сүре алмаймыз; біздің тіршілігіміз көп адамдармен, қоғаммен байлаулы; біз дәйім өзіміздей өзгелермен араласып жүреміз. Адамдармен араласқанда, олардың мінез-қылығын жақсы білсек, тұрмыста көп пайда тапқан болар едік. Нендей шарттар себепті адамдардың қылығы өзгеретіндігін жақсы білген сайын оларға өсер ету, ықпал жүргізу де бізге оңайырақ болар еді. Саясат қызметшісі де, заң қолданушы би де, құлық түзетуші де адамдардың қылығын жақсы ұғып-білуге тиіс. Ақын-жазушы, шешен, артис, бір сөзбен айтқанда, кім көпшен аралас әрі істес болса, бәрі де адамның психологиясын білуі керек. Баланың, оқушының қылығы неден өзгеретіндігін, қалай өзгеретіндігін білу өте-мөте оқытушыға, тәрбиешіге керек. Қоғам (социальный) психологиясының маңызы әлеумет жүйесін (социология ғылымын) зерттеушілерге айқын. Тарихшы өткен замандағы адамдардың қылығын ұғу керек. Әрбір істе біз неліктен олай етпей, былай ететінімізді анық білсек, өз өмірімізді де жақсы біліп, өмірімізді өзіміз билеп, дұрыс өткіземіз. Психология неғұрлым білімге-ілімге сүйене берсе, соғұрлым адам қылықтарының егжей-тегжейін, шың пәлсепесін табуға негіз салған болады.

Әрине, біздің көбірек ынталанып, қарастыратын қылығымыз ересек адамдардікі, ересек болғанда, есі дұрыс адамдардікі болу керек. Сондықтан психологияда есі дұрыс адамдардың қылығы тексеріледі. Сөйткенмен, аздап

болса да, псиқалокшылар айуандардың, баланың, есалаң адамдардың қылығына да назар салып, шолып өтеді.

Сөйтіп, *псиқалогия бірнешеге бөлінеді; жануарлар қылығын зерттейтін (зауо) псиқалогия, баланың қылығын зерттейтін (педалогие) псиқалогия, есалаң адамдардың қылығын зерттейтін псиқапотология.*

Есі дұрыс ересектердің қылығы қатып қалған, өзгермейтін бірдеме деп ұғуға болмайды. «Жан» туралы сөйлейтін ескі псиқалогия адамдарды өзгермейтін, сол түрінде өзгертпеуге болатын, қатып-піскен, шыныққан зат деп қараған. Бұл өте теріс, өте зиянды пікір. Ол пікірден енді шығу керек. Адам — өзгермелі, құбылмалы жаңдық. Сондықтан оның қылығы да өзгермелі. Сондықтан ғылымға сүйенген псиқалогияның мақсаты: адамның қылығы ненің себебінен өзгертіндігін, ол өзгеріс немен, қалай жағдайланатындығын табу болмақ.

Ағылшынның кемеңгер (гениальный) математикашы, әрі физикашы ғалымы Ньютон деген адам әрбір құбылыс уақыттың салдарынан өзгереді деп әлдеқашан айтқан. Бұл өзгермейтін заң болып отыр. Ендеше, уақыттың салдарынан адамның қылығы да өзгереді. Мұндай өзгерістер көп уақыт, ондаған жылдар өткенде анық байқалады. Ересектердің қылығы уақытқа қарай өзгертін болса, оның ересек болған күндегі псиқалогиясын тексерумен қанағат етуге болмайды. Адамның қылығын біз өмір бойы зерттеуіміз керек. Оның өткендегі, бала күндегі қылығымен жақсы таныс болуымыз керек; өйткені ересек адамдардың қылық негізі — бала күндегі қылығы; балалықтың псиқалогиясы ересектердің псиқалогиясын түсінуге пайдасы көп.

Бұрынғы «жан» бар дейтін псиқалогиялар, көбінесе, жеке адам туралы, адам болғанда, «мен» деген ұғым туралы жазатын. Бұл ұғым «жанға» панған заманда болу керек. Бұл кезде адамды әлеуметтеп бөліп алып, жеке басын тексеру білім жолына симайды. Жеке адамның қылығын әлеуметтеп тысқарғы өмірде қарастыру мүмкін емес. Сондықтан әлеуметтік псиқалогияны негізге алып, әрбір дара адамның қылығын содан шығаруымыз жарамайды. Дара адамның қылығы әлеумет қылығының айнасы деп аламыз.

Заман озған сайын әлеумет те өзгеріп отырады; ендеше, оның қылығы да өзгереді. Сондықтан жеке адамның қылығы қалай өсіп жетілгенін, тарихын тексеру керек. Табиғат ғылымы қашаннан бері даму әдісін қолданып келе жатыр. Псиқалогияда сол әдісті тұтыну керек. Се-

бебі психалогия тірі заттардың мінезін зерттейтін пән. Ал тірі заттар табиғаттың бір бөлімі. Сонымен, ғылыми психалогия адамды арғы тарихынан қозғап, қозғалу, өсіп-өну, жетілу жағынан қарасақ, тек тума психалогия болады.

Адамның қылығын уақытқа қарай өзгеретін қызмет деп қарап, адам баласының тарихына, одан әрі бүкіл жандықтар тарихына кетіп зерттегенде, психалогия пәні қоғам психалогиясы, қоғам пәні, одан да кеңірек алсақ, тірілік ғылымының (биология) бір тарауы болмақ.

Зат пен қимыл, жан мен руқ¹ туралы

Бізден тысқары не бар, біздің ішімізде не бар екенін мүшелеріміздің жәрдемімен айырамыз: мүшелер қалай біледі десек, сыртқы, ішкі нәрселер мен мүшелеріміздің арасында болатын қимыл арқылы ғана біледі.

Себеп деген екінші бірдеңені қозғаушы, не ол бірдеңеге өзгеріс кіргізуші күш. Салдар деген қимыл тақырынты бірдеңенің екінші денеге кіргізген өзгерісі.

Ана дененің, не мына дененің бізге қандай амалы (сүреңі) тиетінін ол амалдың бізге келтірген өзгерісі арқылы ғана білеміз.

Ішкі қозғалыстар туралы ойларымыз, істеріміз, басқа сезімдеріміз туралы неге сүйеніп, нені негіз қылып білеміз? Жалғыз ғана амалды негіз қылып тексереміз. Бір кісі қашып бара жатса, ол қорыққан екен деп қорытамыз.

Дененің (заттың) барлығына әрдайым керекті салдар — оның қимылдауы. Әрбір бар заттың өзіне тиісті, өзіне қас қозғалыс заңы бар.

Әлемдегінің — күллісі қозғалыс. Табиғаттың асылы амалда. Барлық бар заттарға қас сипат: тумақ, өспек, кемімек, жоғалмақ. Тас, темір, тағы сондайлар — бәрі амал етеді. Жердің бетінде жатқан тас жерді жаншып, жерге амал (сүрең) көрсетеді. Сол тәрізді ең шымыр деген заттар қозғалу салдарынан біздің мұрнымызға иіс келтіреді.

Бұл қозғалуды табиғат өзінен-өзі тауып алған, өйткені табиғат бір зор тұтас әлем, одан тысқары ештеме болуға мүмкін емес. Осы қозғалу — заттың асылы. Зат өз қуатымен қозғалады.

Затта белгілі қасиет бар, қасиетіне қарай амал етеді.

Затты қозғалтатын (бөгде) себеп бар десек, ол себеп

¹ Руқ — рух.

бір кезде бола бастаған деп жору қажет. Ол мүмкін емес, өйткені зат қалпетімен жоғалып кетпейтін болса, не барлықтан біржолата тоқтамайтын болса, ол бір кезде басталған шығар деп айтуға болмайды.

Зат қайдан шығады? Ол әрдайым болған. Заттың қозғалысы қайдан шықты? Зат мәңгі қозғалып келе жатқан болу керек. Өйткені заттың қозғалуы барлығының болғандығының салдары. Бар болған нәрседе бір сипат болуы тиіс. Бірақ нәрсе өзіндік сипатқа ие болса, ол нәрсенің амалының түрі де нәрсенің қалпынан, тұрмысынан тұмақ керек. Нәрседе салмақ сипаты бар екен, нәрсе құлау керек.

Өзгеріс туғызатын, қалпын өзгертетін қозғалыс қана, қозғалу арқылы ғана заттар тұмақ, тозбақ, оспек, қозғалмақ. Қозғалу себебі заттың бөлімдері (молекулалары) дәйім аударылып, төңкеріліп, айырбасталып, сығылып отырады. Бұл бөлімдер бытырайды, содан кейін жаңа заттар жасайды. Бір дене екінші денені асырап тұрады. Белгілі бір заман өткеннен кейін мүшелердің (элементтердің) жалпы тобы (масса) қайта өзінен мүшелер туғызып алады. Табиғат өзінің құралуы арқылы күн жаратқан. Бұл күнгі таңдағандай сансыз әлемді құрастырып шығарған қозғалыс мүмкін бір заманда ол бөлімдерін шашып жіберер; адам өзінің аз ғана өмірінің ішінде ол әлемнің жылт еткенін ғана байқаған тәрізді болар.

Амал етуші себепті көзімізбен көрсек, ол себептің амалы табиғи деп танимыз. Себебі жасырын болған бір жат құбылысты байқасақ, себебін таба алмағандықтан біз қиялымызға сүйенеміз, қиял ертегі туғызады.

Алайда табиғатта жалғыз табиғи себептер, табиғи амалдар ғана бола алады. Күллі қозғалыстар үрдіс, лажсыз заң бойынша болып тұрады. Біз оларды байқамайтын болсақ, амал етуші себеп табиғатқа симайды деп қорытынды шығаруға дұрыс па?

Денелердегі барлық қозғалыстарының көріну мақсаты дененің сол күйін (жүрісін) сақтау, не жағымдының бәрін өзіне тарту, не зияндының бәрін өзінен тебу. Не бардың бәрі қозғалуға кірішті; қозғалу барлыққа себепті — шарт болған қасиет.

Әрбір себеп амал шығарады. Себепсіз амал болмақ емес. Сонымен күллі қозғалыстардың өзінше бір себебі болса, ол қозғалыстың бәрі өзінің табиғатымен, өзінің асылымен (барлығы), өзінің сипаттарымен матасқан болса, бұдан шығатын қорытынды: дүниедегінің бәрі қажет, табиғаттың әрбір жаратындысы белгілі жағдайда болып,

өзіне тиісті белгілі сипаттары болған соң, етіп тұрған амалынан өзге амалды етуі мүмкін емес. Лажсыздық дегеніміз себептер мен амалдардың арасындағы дәйім үзілмейтін, алып тастауға болмайтын байланыс; ешбір әлмен жеңуге мүмкін болмайтын осы күш, осы жапа-тармағай лажсыздық нәрсенің өз табиғатынан туады; соның күші арқылы бұзылмас заң жолымен дүниедегі барлық заттар амал етіп тұрады.

Адам кірпікті қаққан сайын лажсыздыққа бағынып тұрады. Адамның қандай мінезді болуы өз еркінде емес. Алайда ол өзінің күллі нәпсісіне ықпал жүргізеді. Оның артық-кемді құнарлы, қызулы қаны, артық я кем бұзылған жүйкесі (нерві), ішкен тамағы, дем алғанда жұтатын түрлі ауасы осының бәрі оған ықпал етеді.

Адам түрлі заттардан құралған. Өзінің сипаттарына қарай амал ететін, жүйеленіп, біріктірілген бір тұтас зат. Оның қозғалу себептерін, оның пернелерін білудің қиындығы оны өзінің асылып екінші табиғатқа бөлгізеді. Нәрселерді танып-білуге әлі келмегендіктен, ол сөздерді ойлап шығарады.

Дүниедегі өзге барлық заттар тәрізді адам да табиғаттың жасап шығарған заты. Бірақ ол қайдан шықты? Бұл мәселені шешуге біздің жетімді тәжірибеміз жоқ.

Ол мәңгі болып келген бе? Әйтпесе табиғат заматта туғызып қойды ма? Ол да, бұл да болуға мүмкін.

Зат мәңгі. Бірақ оның құралуы, оның қалпы (формы) аумалы-төкпелі. Мүмкін, адам жерге тән жаратылыс болмағандықтан жер жаралғаннан бері болып келе жатқан болар. Жер үстінде өзге жандықтар да, адамдар да ауаның өзгеруіне қарай өзгерген болар. Ол еркек, ұрғашы болып жаралуында күмән жоқ. Жұмыр жермен оның үйлесімі болғанға шейін ол бар болмақ. Ол үйлесім бітсе, жермен үйлесе алмаса, адам ұрпағы өз орнын жаңа заттарға береді; қандай заттарға? Өз сипаттарына келешекте жердің қасиеттерімен үйлестіруге қабілеті бар заттарға.

Адамды құдай жаратты, біреу жасап шығарды деушілік табиғаттың қуатын білмегендік, табиғат адамды қалай жасап шығарғандығына ақыл жетпегендік.

Табиғат ортасында өз алапатын өзгеден артық деп санауға адамның ешбір негізі жоқ. Басқа жаратылыстар тағдырға қандай құл болса, адам да сол тағдырға құл. Өзгелерден өзін артық сапаудың негізі: тек өзін-өзі көтермелегеннен, өзіне мардамсығаннан болу керек.

Жан деп айтатын бірдеңе өзімізбен бірге қозғалады. Қозғалуды алсақ, ол заттардың сипаты. Дене тарапынан бір бөгет ұшырағанда, жан зат есебінде тәннің бөгетімен алысады деп жорылады. Ол (жан) ешбір бөгет болмағанда, менің қолымды қозғалтатын болса, қолымның үстін ауыр салмақ басып тұрғанда, қозғалтуға дәрмені болмай қалады. Олай болса, рұқ себебінен берілген түрткіні заттардың түйдегі жойып кетеді екен. Осы рұқ себебі жабайы затпен ешбір ұқсастығы болмаса, зат тарапынан ол ешбір қарсылықты ұшыратпас еді. Тірескенді елең қылмас еді. Қозғалуға керекті қасиет қозғалатын нәрседе тұрық болу, шымырлық болу; олай болса, бір себепті амал етеді дегенде, ол себепті зат есебінде қарау қажет. Менің денем ілгері жүріп кеткенде, менің жаным әсте артта қалмайды. Ендеше, денемнің, жалпы айтсақ, заттардың қасиеті қандай болса, жанымның қасиеті де сондай екен. Денемнің кешірген барлық тоңкерістерін бірдей тартқапдықтан, жан дененің бөлімі болу керек. Ол (жан) балалық шақты да, әлсіздікті де бірге көріп өтеді. Дененің рахатын да, жапасын да бірдей тартады. Дененің суалған, алжыған, өлген нысандарын да сыртқа білдіреді. Жан дегеніміз денеден бөтен емес. Тек дененің кейбір қызметі (амалы) жағынан қарап, жан деп атаған. Өзі ешпәрсе болмаса, ол ештемені сезіміміз бізге біліп бере алмаса, сондай бірдеме болуы мүмкін бе? Өзі зат болмай тұрып, затқа ықпал жүргізетін нәрсе болуы мүмкін бе? Сондай көз бояушыдай, сезімдеріміздің бәрінен жылысын жүрген, бір жылшылдақ нәрсені денеміз қалай іште қамап, ұстап отырмақ, мүмкін емес.

II. АДАМНЫҢ ҚЫЛЫҒЫН ҚАЛАЙ ЗЕРТТЕУ КЕРЕК?

Адамның қылығын бақылау. Қандай болмысты (факт) зерттеу болса да, ол болмысты бақылаудан тұмақ. Адамның қылығын бақылау дегеніміз, есебі бақыланушының амалдарын жүйелеп, кемітпей қадағалап, назар салып, байқап отыру, сонымен бірге ол амалдарға әсер берген сыртқы жағдайлардың өзгешелігін және бақыланушының ішінде болып жатқан қызмет ағымдарын зерттеу деген сөз.

Бақылауымыз қалай болса-солай бытыранды болмас үшін әуелі бақылау жоспарын (планын) жасауымыз керек. Жоспар толық болмағанмен, негіз бақыламақпыз, қай жағына көбірек назар салмақпыз, осы туралы жалпы қысқаша нобайын белгілеуіміз керек. Әріпте, мұндай

жоспар күні бұрын шамалаған нобай ғана болады. Жоспарды қалай өзгертін отыру қажеттігін бақылау жұмысының ағымы өзі көрсетеді. Күні бұрын жасап алған жоспарынан айрылмай соғыс жүргізбек болған әскер басыдан жаман жоқ. Ал тіпті жоспарсыз жүргізсе, одан да жаман.

Мәселен, балалардың қалай ойлайтындығын бақыламақшы екенбіз. «баланың ойыны» деген тақырып өте кең тақырып, оны бөлшектеу керек. Біз күні бұрын өзімізге қызықты көрінген мінездерін бақыламақ боламыз. Мысалы, ойын кезіндегі баланың шығарғыштығы, еліктегіштігі қандай екендігін, балалардың көбірек ойнайтын ойыны не екенін, әйтпесе, қандай уақытта, әсіресе, ойынға құштарланатындығын білгіміз келеді екен. Міне, осы жобамен бала ойындарының жоспарын жасаймыз. Бірақ бала ойындарын алғашқы бақылаушы жалғыз біз емес, бізден бұрын да бақылаушылар болуға мүмкін. Олай болса, жоспар жасағанда басқалардың жоспарын да керек (материал) есебінде қолданып, пайдалануымыз керек.

Сөйтіп енді, жоспарымыз (планымыз) даяр екен, енді біз бақылауға кірісеміз. Бақылағанда шу дегеннен екі қатер тап бола кетеді. Бірінші әділ бақылаушы бола алмауымызға, болмысқа (пактіге) алдын ала бекіген пікіріміз болуға мүмкін. Көп бақылаушыларда бұл кемшілік бар. Әділ сыншы күні бұрын пікірден таза, бұрмайтын тура болу керек. Екінші қатер ілтипаттың жетімсіз болуы; кейде біз сырттан киліккен мазасыздықтан, қажығандықтан алаң болып, кейде біз бақылау мүшелеріміздің кемел жетілмегендігінен көп нәрсені байқай алмауымызға мүмкін. Бақылаушы көңілі тыныш, тың тұяқ және бақылауға кемелденген асбабы болу керек.

Тәжірибелі бақылау. Кәдімгі, табиғи жабайы бақылауды білім онша бағаламайды. Бақылағанда, білімді көбірек ынталандыратын нәрсе бақылаушы құбылыстың қалай өзгертіндігі. Құбылыс (явления) өзгермесе, жаңа құбылыстарды туғызбайды. Екінші жақтан қандай шарттың себебінен құбылыстың туғандығын, одан әрі ол құбылысқа не нәрсе ықпал беретіндігін тағайындау қиыны рас. Дүниеде өзгермейтін нәрсе жоқ. Сондықтан, әрине, бақыланатын құбылыс та өзгереді. Бірақ құбылыстың өзгерілуі бізге қызықты, керекті бағытта болмай, өз бетімен өзгеріп, күрделі, қиын болуы мүмкін. Біздің айыра алмауымызға мүмкін.

Бақыланатын құбылыс өз бетімен өзгермейді, біз өзіміз өзгертсек, оны жабайы қалыпқа келтіріп, өзімізге

керекті өзгерістерін туғызуымызға болады. Олай болса, бақылау шарттарын мүмкін болғанынша жабайы түрге келтіріп, оңайлатуымыз да мүмкін, екінші жақтан бақыланатын құбылыстың шарттарын өз еркімізбен өзгертіп, ол құбылыстың басқа құбылыстармен байланысын жақсырақ айқындаймыз. Осындай бақыланатын құбылыстың жағдайын жабайы түрге айналдырып (жалпы күрделі құбылыстар шумағынап бөліп алып), білім мақсатымен бақыланатын құбылыстың шарттарын өзгертіп бақылауды тәжірибелі бақылау деп атаймыз.

Жәй бақылау мен тәжірибелі бақылауға мысал келтірейік. Біз көмпірқосақты бақыласақ, түрлі-түстердің қалай реттеліп қосылып тұрғанын зерттесек, тағы сондай белгілерін қарастырсақ, онда біз құбылысты жәй ғана бақылап зерттеген боламыз. Ал енді біз жоғарыдан құлаған нәрсенің тез не баяу құлауына ауаның қарсы күші қандай әсер беретіндігін байқамақ болсақ, ол үшін жәй бақылаумен біле алмаймыз. Бұны байқау үшін іші қуыс жұмыр шыны түтіктің ішіндегі ауаны ауа тартатын насоспен тартып шығарып тастаймыз. Сондай ауасын шығарып тастаған ауасыз бос көлемдікте (пространства) нәрсені құлатып көреміз; көрсек, ауасыз көлемдікте барлық үлкен, кіші, ауыр, жеңіл нәрсенің құлау жылдамдығы бірдей болады екен. Міне, бұл тәжірибелі бақылау болады. Ал енді сол нәрселерді ауасы бар көлемдікте құлатып бақыласақ бірі жылдам, бір баяу құлайды. Қаралдысы кішкене ауыр нәрселер жылдам құлайды. Көлемі үлкен жеңіл нәрселер баяулап жерге түседі. Бұл соңғымыз жәй бақылау болады. Тағы мысал келтірейік, мәселен, біз адамның ойы, ұшқырлығы недеп болатынын білгіміз келеді екен, ойдың ұшқырлығына сүрең беретін себеп сондай көп, ұшы-қиырына жету мүмкін емес. Мұндай халде біздің жәй бақылауымыздың көмегі шамалы-ақ. Ойдың жылдамдығына, не баяулығына дененің шаршағандығы сүрең бермес пе деген мәселе біздің ынтымағы тартар екен. Бірақ бақылаушы адам шаршағандығын білдірмеске де мүмкін ғой. Ол уақытта бақылаушыны, мүмкін болғанша, күллі құбылыстардың сүреңінеп босатымыз, не ондай құбылыстарды мүлде жоғалтамыз, не мүмкін болғанша оларды кісендеп, шарнуын тигізбей ұстап тұрамыз. Бізге нені білу керек? Өзге шарттар өзгермеген уақытта дененің қажығандығы ойға қандай сүрең беретіндігін білу керек. Осындай халге келтіріп алып, жорыта бір заттас өсептер (мәселе) беріп, бақыланушының ойына қызмет еткіземіз. Мәселен, бір цифрлы сандарды

ойша қосқызамыз. Ойдың осындай жұмысты әдейі шаршатқалы берген дене жұмысынан бұрын да, соң да болу керек. Ойдың ұшқырлығы айрықша электр сағатымен өлшенеді. Солай тәжірибе еткеннен кейін байқасақ, ой жұмысы шабаңдайды екен. Сөйтіп, тәжірибе арқылы аса зор мәселені шешкен боламыз; қол жұмысынан кейін адамның ой жұмысы шабаң жүреді екен.

Тәжірибелі бақылаудың тағы бір артықшылығы бар, Жәй бақылаудан оның дәлелдігі, анықтығы артығырақ. Неғұрлым бақылау көп бола берсе, соғұрлым оның дәлдігі де арта бермек. Бақылау саны аз болған сайын, түрлі көлденең әсерлерден құтылу мүмкін емес; бақылау көп болса ондай көлденең әсерлер төңгеріледі. Мәселен, ойдың шабаңдауын тәжірибе еткенде, дененің шаршағандық салдарынан басқа, тағы да бір көлденең әсерлер қабаттала беруге мүмкін. Бақылауды көбейтсек, төтеннен киліккеп әсерлердің маңызы кеміп, азайып кетеді.

Бірақ, тәжірибелі бақылауға қарсы маңызды бір талас бар. Бақыланушыны біз не істейміз? Біз оны күндегі өмір жағдайынан оңашалап, жырып алып, тәжірибеханаға отырғызамыз; тәжірибеханада, әрине, көңілді бөлін, ілтипатты алаңдатарлық, бақылауды қиындатарлық ешбір нәрсе жоқ, бәрі жабайы түрде. Бірақ бәрі де табиғатша емес, өмірден алыс болуға мүмкін. Бір адамның табиғи қылығын білгіміз келеді. Тәжірибеханадағы істеген тәжірибеміз табиғатқа жақын бола ма? Кейде болады, кейде жоқ.

Сұрау (анкета). Бұдан өзге де жолдарды байқап көруге болады. Өз бақылауымды місе тұтпай, керекті (материалды) көп жинау үшін, бақылап берсеңіз екен деп өзгелерден де өтінуіне болады. Баланың ойпаңапын, яки оқығанын білуді қалап, мен оларды бақылап берсеңіз екен деп, тәрбиешілерінен сұраймын. Мен оларға бақылаудың жұмыстарын жіберемін. Бақылау ретінде керекті нұсқаулар беремін. Бақылау жазған қағаздарын маған жіберуін тілеймін.

Әрине, осы сықылды басқалар бақылауының сұрақтары маған көп мағлұмат береді.

Бірақ олардың бақылағанына да соқыр сене беруіме болмайды. Мұнда да азды-көпті сын көзбен қарау қажет. Мен сұраған бақылаушыларым қаншалықты сенімді? Менің айтқанымдай бақылай алды ма? Олардан жинаған мағлұматтарымнан бір тектес, бағалы дерек алуыма бола ма?

Қайтсе де сұрау қажет. О түгілі зерттеп жүрген кісінің өзін-өзі бақылағандығымен пайдаланып, оны өзім бақылағанда сұрауды қолдансам, жақсы істеген боламын. Мен әуелі өзінен нені бақылағандығының бәрін, мүмкін болғанша еркін, толық айтқызып, өзіме есеп бергіземін. Өйткені оның есебінде көп артық, керексіз мағлұматтар болуға, керекті нәрселер болмауға, көп көмескі нәрселер... болуға мүмкін; сондықтан оның есебін тыңдап алғаннан кейін оны өзім де сұраймын. Бір¹ ондай өзін бақылау қандай толық, шын болған күнде де сын көзімен қарауды керексінеді. Неге десеңіз, өз қылығын бұрмай, асырмай, жасырмай, толық жазу өте қиын. Бір — екінші, көбінесе, талай қылықтарды бақылай алмай қаласың. Мәселен, адам қызған кездегі қызығын байқау шетін және өзін психалогияға тілін дәлдеп қолдана білмесең басқаға қалай дәлдеп жазып бермексің. Сенің жазғапыңды басқалар қалайша жорымақ! Сұраумен шатастыруға, жаңылыстыруға да мүмкін. Қандай тура, шын айтамын деген айғақтар тергеу алдында шатасатынын талай көреміз, талай естиміз.

Бәрін айтып келгенде табатын шығыс біреу: жәй бақылаудың, тәжірибелі бақылаудың мағлұматтары мен бақыланушы адамның өзін бақылағандығы мағлұматтарын және сұрау-жауаптарып дәйім қатар қойып, салыстырып отыру керек. Өзін бақылау мен сұрауға онша маңыз берілмейді. Бірақ олардың жәрдемімен жасаған жәй бақылауымыз, тәжірибелі бақылауымыз білімге жақынырақ болады.

Мысал үшін балалардың арманы туралы берілген мынадай сұрауларды көрсетуге болады.

1. Мен үлкен болғанда, әсіресе, кімдей болғым келер еді?
2. Неге ондай болғым келеді?
3. Өзім көрген, естіген не кітаптан оқыған кісілерімнің қайсысына көбірек ұқсас болуды қалар едім?
4. Неге оған ұқсауды қалар едім?
5. Көбінесе не тақырыпты оқығанды жақсы көремін?
6. Не үшін ол тақырыпты оқығанды жақсы көремін?
7. Мектепте көбінесе немен алдануды, шұғылдануды ұнатамын?
8. Неліктен ол қызметті ұнатамын?
9. Үйде жүргенде, көбінесе, не істегенді артық көремін?

¹ Осы жердегі «ақ» деген жалғау түсіп қалған болу керек.

10. Оны істеуді не үшін тәуір көремін?
11. Менің жақсы көретін ойындарым қандай?
12. Ол ойын неліктеп маған сонша ұнайды?

Бақылағанды қалай жазу керек?

«Адамдардың қылығын бақылағаныңды аудармай дәл жаз», — дер едік, бірақ оны қалай орындау керек. Қалайша жақсы қотарушы болу керек? Айдан жарық: бақылау жад жалықпаған тың тұяқ кезінде тәптіштеліп, жинақты жазылу керек. Бақыланушы адамның қозғалыстарын, ол қозғалыстардың қалай, қашан, қандай жағдайда өзгертіндігін де жазамыз. Біздің қотармамызда осы үш сұрау дәйім болу қажет. Бұл қотарма нағыз өзгеше болу керек. Өз жанынан қосу, жору, шамалау, не топшылау сықылды нәрселер қатыстырылмауға тиіс. Біз адамның суретін түсіріп алатын (фотография пластенкесі) тәрізді өзгертпейтін суретші болуымыз керек.

Біз фотографиямен неге пайдаланбаймыз? Сөзбен суреттеу нәрсенің ұзын ырғасы, долбары, нобайы сықылды болатындығы бәрімізге мәлім. Бір танысыңызға бір адамның түрін суреттеп айтып көріңіз, ол суреттеген кісіңізді жолықтырғанда танымасына мен кепіл. Әңгіме ым (мика) мен ымдасу (пантамима) да. Оларды сөзбен суреттегеннен, патаграфияге түсірген әлдеқайда сәл оңай емес пе? Мұңайғай, қиналған, таңданған... адамдардың суреті лайықты сөз суретінен анағұрлым дәл, анағұрлым көрнекірек қой, патаграф граммофон бақыланушы адамның дауысын бізден гөрі жақсырақ жазады. Жүректің соққанып, тамырдың, жүйкенің қызметін, өкпенің қозғалысын жазатын түрлі аспаптар бар. Міне, осындай аспаптар біздің байқамай қалатын нәрселерді байқап, түгел суреттеуі анық.

Әрине, бұл жазулар сөзбен жазуды мүлде керексіз тауып шығарып тастамайды. Қайта сөз, сурет, фонограф жазулары бақыланушы адамды жақсы зерттеуге біріне-бірі көмектесіп, пайдасы тиеді. Сөздің одан да пайдасы, арманырақ барғада, ақылмен білетін нәрсеге келгенде көзге анық көрінеді. Онда көбінесе сөзге сүйенуге тура келеді. Біздің жад ететініміз: түптің түбінде тілсіз жануарлар сықылды болмай, бәрін де сөзге айналдыру ғой. Есте болсын: дәл сөз күндегі сөйлеп жүрген сөзіміз емес. Дәл тіл-математика (шама) тілі. Өз бақылауын дәл жазу деген сөздің мәнісі. Оны математика түрінде жазу — сашмен жазу деген болады.

Психалогияда математика орыны

Әрбір білім шын білім болса, есепті қолданбай тұра алмайды. Ендеше математикалы психалогия не білім психалогиясы деу керек. Бірақ психалогия қалайша математика білімі болады? Болады деп те, жоқ деп те айтуға болады. Әрине, жанды ешбір өлшей алмайсың. Себебі өте сәл: «жоқты» өлшеу мүмкін емес. Не бар, не өзгереді, соны өлшеуге болады. Шын мағынасында болмаса да, неше рет өзгергенін есептеуге болады. Одан да ары кетейік: әрбір өзгертін нәрсе тым болмаса қанша мезгілде өзгерілді деген мағынада өлшенуге мүмкін. Сонымен неше рет, қанша уақыт деген екі мәселе бар екеп. Міне, осы екі мәселеге біз санмен жауап бере аламыз. Әңгіме едәуір ұзағырақ уақыт жайынан болса, сөз жоқ сағатпен, минутпен, секундпен өлшейміз. Мәселен, біз былай жазамыз: «Бақыланушы 20 минут кітап оқыды, 7 сағат ұйықтады, 10 секунд беретін жауабын ойлады...» деген сықылды.

Бірақ, көбінесе, психалогшыларға тым аз уақытпен айналысуға тура келеді. Ойдың ұшқырлығы, сезімнің жылт етуі, амалдың көз ілеспейтін шапшаңдығы туралы әңгіме-ертегі аз емес. Расына келгенде, мәселен, атой беріп, «әй» деп ақырып қалумен «ә» деп жауап беру арасындағы уақытты қалай өлшеуге болады? Инемен шапшып қалумен селк етіп, қолды жұлып алғанның арасын қанша мезгіл өтті деп айтуға келеді. Осындай кезде білінер-білінбес, өте аз уақыт өтеді ғой. Міне, психалогшылар осындай уақытты да өлшейді. Осындай болымсыз уақыттың мөлшері бір секундтың 0,1—0,3-індей ғана, мұны өлшейтін айрықша электр сағаты болады; ол сағат секундтың мыңнан біріне шейін көрсетеді. Сағаттың тетігі электр шынжырына жалғанады; бір жағы бақылаушы адаммен жалғанады. Адам сырттан алған түрткіге селт етіп серпілген кезде, шынжырдың арасы бір апылып, бір қосылып тұрады. Сөйтіп, сағаттың тілін түрткі (стимул) мен серпілу арасында ғана қозғап жүргізеді. Бұл сағатты (хроноскоп)-2 деп атайды. Сыналушы адамның шіміркеніске (раздражение) жаңғырық қозғалысы (серпілуі) арасындағы қандай аз уақытты болса да хроноскоп дәл өлшейді. Хроноскоппен өлшенуге болмайтын ешбір тез қозғалыс, жүйрік ой жоқ деуге болады. Жалғыз-ақ іс жүзінде ғана қиындық ұшырайды.

Жүректің, қаншың, дем алысының қозғалысы байқалмайтын тәрізді көрінеді. Бірақ айрықша аспаптар арқылы оларды бұдан сызықпен жазуға болатындығын кейін

көреміз. Бұл сызықтарды миллиметр өлшеумен бөлінген шыны пластинка арқылы өлшеп, геометрияның (шіміндеме) есебімен тексеруге болады. Бұл жазылған сызықтардың қозғалысы уақытша өлшегенде қалай өзгертіндігін суреттеу үшін аспаппен бірге белгілі салушы уақыт өлшеуішті жүргізетін етеміз. Ондай аспаптың бірі «жөкөнің» хронографы. Бұл да өз алдына бір сағат. Сағат жүргенде үстіңгі жағындағы сызық сызатып бізі бар тұтқасы қозғалып, аспаптың (гимографтың) бетіне секундтың бестен біріне шейін уақытты көрсетіп, жазып отырады. Қозғалыстың уақыты хронографиямен осылай өлшенеді.

Ең оңай өлшенетін адамның қылығы, қылығы болғанда, ол қылықтың салдары не себепті болған сыртқы нәрселер арқылы өлшенеді; бақыланушы ауырлық жамалғанын сезу үшін қандайлық салмақ қосу керек? Бір жолда неше цифрды жаттап ала алады. Берілген сөздерден қанша сөйлемдер құрай алады? Осының бәрінде сан керек. Санның керек жері аз емес. Келешекте псиқалогия математикалық пән болуына шек келтірмейміз.

Есімізде болу керек: бүгінге шейін мысал үшін жеке адамның (кертбасының) қылығын алып келдік. Бұл өлшеуге өте қиын болатын нәрсе. Жеке адамдардың дербес құбылыстарын зерттейтін болса, псиқалогия түзу жолмен жүре алмаған болды. Тосыннан килігетін жеке-жеке құбылыстармен жалпыға бірдей түзу заң шығаруға болмайды. Оның үстіне жеке адамның қылығын әлеуметтің қылығынан болек алып қарау мүмкін бе? Жеке адамдарды алмай, көптің қылығында болатын құбылыстарды қарастыра бастасақ, ол уақытта «болжау қисыны» (теория вероятностъ) атанған математиканың санау әдістерімен жалпыда болатын құбылыстарды есептеуге әбден болады. Адам қылығының жалпы құбылыстарын зерттейтін псиқалогия математикадан бетен болу мүмкін емес.

Әрбір пән жалпы қорытынды шығаруға тырысады ғой. Ол қорытынды дүниедегі жалғыз-жарым құбылысқа ғана емес, жалпыда болатын топты, шумақты құбылыстарға орайлы болу керек. Білім көпшілікте болатын бір заттас құбылыстардың біркелкілігін тағайындауға жад етеді. Бұрын болмаған, сирек жолығатын құбылыстар, жалпы қорытынды шығаруға ешбір көнбейтін құбылыстар білімге керексіз. Псиқалогшы бәрінен бұрып ынталандыратын адам қылығының жалпы сырлары, я дербес адамға емес, көпшілікте болуға лайық құбылыстары. Ал, олай болса, псиқалогияшыға өз пәніне санақ әдістерін кірістіру оңа-

йырақ болмақ. Қайткенмен, адамның сырын бізге ашу керек. Американы ашқан адам осы жүрген адамдардың тұқымы болса, біздің алдымызда талай құдір, талай өңбек тілеп, «өзіміздің кіндік байланысымыз» не екенін ашу деген үлкен мәселе тұр. Осындай басымызға келіп тұрған зор мәселені ашуға әлдебір сондай күлкі, надан шығармыз, кім біледі?

Бірақ кісіні маңына дарытпайтын, сырын кілттеп, бекітіп ашқызбайтын зат деп айтуға әсте жарамайды. Әлде адамдар арасында байланыс жоқ па? Әлде адамдар мен табиғат арасында байланыс жоқ па? Біздің алдымызда тұрған мәселе — «әлеуметтік адамды» ашу, төңіректегі дүниемен оның байланысын табу, жалпы ойға жүгіртумен ашу емес, математика өрнегімен ашу.

Осы айтылып өткен әдіс ескі псиқалогияда жеке-дара үстем болып келген. Әдістің тап қарсы жағы болып шығады. Ескі псиқалогия мамандары псиқалогияның негізі өзін бақылау (самонаблюдение) деп санаған. Өзін бақылаумен әуестенудің тамшыдай болса да шырдығы бар. Мәпісі былай: адамның қылығына тиісті ішкі қорғаныс. Мысалы, осылай аталып келген ішкі тіліміз сырттан бақылатуға көңіккіремейді. «Көңіккіремейді» дейтін себебі, ол қозғалыстардың тұп-тура сыртқы қозғалыспен байланысы болу салдарынан жарым-жартылап болса да оларды біле аламыз. Қан жүрісінің өзгеруі бетке шығады. «Ішкі ісіміз» шор етіп сыртқа шығады. Кісінің айтқанын бұрынғы оның өзі туралы айтқан сөзімен мүмкін болғанша байланыстыруға болады. Сыртқы мүшелердің болар-болмас қозғалысының өзі қырағы бақылаушыға ішкі мүшелерінің қозғалысын ашып береді. Қалай дегенмен мұның бәрі де қиын мәселелер.

Адамның ішкі қозғалысын зерттеу қиын нәрсе. Псиқалогия зерттеуін мұндай қиып құбылыстардан бастау дұрыс емес деген қорытынды шығару лайық қой. Бірақ білім тарихын қарасақ, көбінесе ең болымсыз, қиын нәрселерді зерттегенін байқаймыз. Псиқалогия өз жұмысын аяғынап басына қарай бастайды. Бұған себеп болған «жан күнәсіз» болады деген наным. Бұрынғылардың көбі күнәға бататын дене деп ойлаған. Жан ішкі дүниені басқарады деген наным. Олар жанның «ішкі түйсігі», «ішкі сезімі» бар деп жорыған. Түйсіктер, ішкі сезімдер сыртқы саңылау мүшелері сықылды қателеспейді деп білген. Осындай өзін бақылау жүре бастайды деп үйреткен. Білім бұл заманғы былай тұрсын, атам заманда айтыл-

ғап «өзін білу — ең қиын іс» деген ақиқатына қарсы келеді.

Өзін білудің қиын екендігіне көп себептер бар. Бәрінен бұрын бір қиын болатын себебі: өз қылығын бақылау, қақ жарылу: әрі адам амал ету керек, әрі сол кезде өз амалын зерттеп, қарастыру керек. Ондай қақ жарылудың нәтижесі мына екеуінің бірі болады: не мен өз жұмысыммен, өз халіммен өзім болып, амалымның әуменімен кетемін. Олай болғанда, өзімді сынауға мұршам да келмейді. Әйтпесе өзімді бақылауым, өзімді меңгеріп билеп әкетеді де, өзгенің бәрі мен үшін өледі, бітеді. Өзіңнің қорыққаныңды бақылау дегеннің мәнісі: оншама қорықпау деген болады. Қалай жаттағаныңды бақылау — жаттауға бөгет ету болып шығады. Өзін бақылау бақылатушы қызметті өзгертіп отырады.

Рас, кейбір психалокшылар айтады: біздің кешіріп отырған халіміз бір жола жоғалып кетпейді. Бірте-бірте бәсеңдеп барып жоғалады дейді. Міне, осындай шабандап өтіп бара жатқан халіміздің ізі бақыланатын нәрсеміз болуға тиіс дейді. Бірақ ондай із нағыз кешірген халдің орнына жүруге қаншалық жарамды? Өзіп бақылау өткенді еске түсіруге айналса, өткен халімізді жадымызда тірілтуге айналса, ол уақытта жадымыздың өзі қанша сенімді? Жадтың қатесі де аса көп емес пе?

Шынға келгенде, өзіне-өзі бүйрегі бұрмай, әділ төре болып, өзін-өзі бақылау тым қиын: кімде-кім бір заманда өзін сынаумен шұғылданып көрген болса, өзінің алдында таза шыншыл болудың қиындығы қандай екендігін жақсы біледі. Кімде-кім бір кезде жаңа сыпалып, сыншыға басынап кешірген халі жайынан есеп беріп отырған, қолға жаңа алынған адамды көрген болса, оның қандай қиналып, жоқты-барды ойынан қосып, өзін-өзі бояйтындығын байқаған болар.

Өзін бақылау қиын нәрсе: өзін білу сөзсіз апық бақылау болады деп үйреткен данышпан — данышпан еместігі сүттен ақ. Негізін адамшың өзіп бақылауына тіреген психалогия нағыз сорлы білім болар еді. Өйткені, ондай негізге тірелгенде, беретін білімі тіпті шағып болар еді. Неше алуан тірі мақұлықтардың қылығын жалғыз ғана өз қылығымен шамалау жөнсіз аңқаулық қой. Менің қылығым көп мүмкіндіктің бірі ғана, бөлімі ғана, кез болған ғана бір қылық. Одан бар адамның қылықтарындағы жалпы мінезді, ол қылықтардың түрлі өзгерулерін туғызу деген мүмкін емес қой. Жеке адаммен өлшеп, бір қоғамның психалогиясын қалай зерттеуге болады? Жа-

нуарлар, балалар туралы оларды өзімізше тексергендіктен, қанша үлгілі әңгімелер, бейнелер, (бәсіне) жасалмады. Ерте заманда адамның асылын дүниенің ең басы деп нысандаған, әспеттеген заманда ақыл адамның ішінде жасайды, күллі мақұлықтың жаны бірдей деген заманда, міне, сол кездерде ғана өз ақылы мен көптің ақылының жалпы қасиеттерін шамалау мүмкін болған.

Бірақ өз қылығының да көп жағы өзін бақылаудың уысынан шығып кетеді. Мәселен, күллі санасыз өмір аталып жүрген дүние. Өйткені, санамен білінетін санасыздық — жылырақ, суық дегенмен тең. Жеке адамды тексеруге бой ұрып алған ескі психологшылар жеке адамның білу қызметін ғана оқығандықтан жеке адамның өзін зерттеуі де толық болмаған, тым шағындап алған. Өткен заманда «ақыл туралы» талай ұзын-ұзын заң, ереже жазып, «ойлау» дегенді жанның асылы деп білген. Әрине, мұндай мәселелерге өзін бақылау дерек тауып берді, сондықтан оны асыра бағалауының да жөні бар. Біз оны кеміте де, асыра да бағалағымыз келмейді. Өзін бақылау дерек (материал) береді, кейде керекті де мағлұмат береді. Бірақ ол дерегі өте шағын болады. Өйткені өзін тексеру, өзіне сын көзімен қарауды тілейтін аса қиындықпен табылатын нәрсе. Оған сене беруге болмайды.

Психология маманы нені бақылау керек?

Бізге біреудің қылығын бақылау керек екен делік. Қылық дегеніміз дене мен төңіректегі жағдайдың қызметі. Олай болса, алдымен солардың өзгешелігін санауымыз керек.

Денені бақылағанда, біз басын, бетін, келбетін, тұлғасын, салмағын, бойын тексереміз. Белгілі аша (циркуль) мен басының ұзыны мен көлденеңін өлшейміз. Көлденеңін жүзге көбейтіп, оны ұзындығына бөліп, «бас мөлшері» атанған мөлшерді шығарамыз. Бөлінгенде шыққан жетпіс бестен кем болса, онда (сыналұшы) сопақ басты болғаны. Ал, 81—75-ке шейін болса, орта басты болғаны. Ал, 87—81-ге шейін болса, қалпақ басты болғаны. (Тәжірибеге қарағанда өте сопақ бастылар ұстамсыз, ақылы кем жетілген адамдар болатын тәрізді.) Содан кейін бір түрлі жалпақ баумен бастың аумағын өлшейміз. Ақымақ құлықтың қабілеті (способность) бастың аумағына (жуан-жіңішкелігіне) қарамайтын болса керек.

Бастан шығып, бетті айналдырамыз. Аласа, қайқы,

тар маңдай (биік, тік, кең емес), алдына қарай шығыңқы, сорайған, астыңғы жақ сүйек, «қалың ерін», маз құбылып қозғалмайтын бет сыналұшының ақылы мен мінезінде бір кедік (кемдік) барлығын көрсетеді. Оның керісі болса, мәселен, ауыздың үлкендігі орташа (тым кіші болмай) келіп, еріндері тиісіп тұрса, демді орташа алса — беттің мұндай пішіні ақыл-қайратының күштілігіне айғақ болады. Бой мен салмақтың ұлы, кіші, ауыр, жеңіл болуының қылыққа қандай байланысы барлығы анық емес. Бой мен ауырлықты алғанда жалпы қарау емес, бойына қарай ауырлығы қандай болу керек деп өзімен өзін салыстыру тиіс болар. Дәліл анықтағанда: 1) салмақтың бойға қатынасы; 2) бойдың өсу ағымы; 3) салмақтың азаюы, молаюы, біреудің сезімділігін есептегенде беттің түсіне, еріннің, қабақтың ішкі түріне, етінің майысқақтығына назар саламыз. Дене мүшелерінің лайықсыз, оғашты мінез қылықтың зор кемдігі барлығын көрсетеді. Мәселен, есі дұрыс еместігін, я тегіне тарту (атавизм) сипаты барлығын білдіреді (азып туған кейіпкер).

Сыртқы пішінін байқағаннан гөрі адамның қозғалысын бақыласақ, ол әлдеқайда көп нәрселерді білдіреді. Бет құбылысының өзі маңдайдың қатпары, сызығы, қасының қимылы, көздің қарасы, танаудың, мұрынның желбіреуігі, еріннің, төменгі жақ сүйектің қозғалыстары мінезді едәуір көрсетеді. Басының, иықтың, еңсөнің қозғалысы да көп нәрсені айтып береді.

Қол мен аяқты алғанда тілдірегі қолдар, саусақтары жазық, төмен салбыраған қол да бізге талай өңгімені көйітеді. (жәй түсірілген, шаршаған, тыныққан, күйгелектенген, не, дірілдеген қол). Беттің құбылуы ішкі сезімдерге қандай айғақ болса, саусақтар да сондай айғақ болады.

Кісінің қылығын түгел көрсетуге бет құбылысы да, дене қозғалысы да, сөзі де жетімді емес. «Бет — жанпың айнасы» дейді. Бұл рас. Бірақ бет бояма, перде болуға да мүмкін. Рас, сөзбен адам өз қылығын айтып береді. Кейде саусақтары да тілмәр болады. Бірақ кісінің қозғалысын бөгеп, көрсетуге сөзі көбінесе жалған болуға мүмкін. Ішкі мүшелердің — жүректің, тамырдың, қан сауыттарының, өкпенің... қозғалыстарын алсақ, олар тіпті басқа. Өзінің жүрегін, күресін ¹ өкпесін адам сонша билей алмайды және бұл мүшелердің қозғалысы өте сезімпаз. Адамның қылығы биттей өзгергенін қылт өткізбей көрсетіп

¹ Күресін — жапсақ қолданылған сөз.

тұрады. Бұлар шын жақсы айғақтар. Бірақ жүректің қозғалысын қалай тыңдауға, тамырдың соғысын, қанының жүрісін, дем алыс өзгерісін қалай есептеуге болады?

Бәрімізге аян, тамырдың соғуы адамның сырын айтып қояды. Бірақ тамыр ұстаудың да мәнісі бар. Дәрігерлерше тамырды ұстап отырып, қанның жүрісін байқау психологіяшыға жөні келмейтін шығар. Бізге тамырдың өте нәзік айырмасын табу және сыналушыны қымтырылдырмау керек. Сондықтан тамыршылық қызметін тетікпен қозғалатын машинаға артамыз. Мұндай аспапты «спигмограф» дейді. Аспап былай жасалған: металдан істелген тостаған. Астыңғы жағы уілдірік резецке (каучук) белбеумен жіңішкертіп қапталған. Осы уілдірік белбеуге сүргішпен жұп-жұқа қаңылтырды жапсырыңыз: қаңылтырда ағаш, түйме болу керек. Түйменің орнына сүйек жастығы бар серіппе (пружина) қоюға болады. Серіппеге кішкене темір шеге орнату керек. Енді осы түймені яки сүйек жастықты соғып тұрған күренің үстіне қою керек. Тамырдың әрбір соғысы серіппемен шеге арқылы не қаңылтыр арқылы тостағанның белбеуіне соғылып, белбеуді тостағанның ішіне қарай итеріп тұрады.

Тостағанның ішіндегі ауа бір қоюланып, бір сиреп тұрады. Тағы сондай тостағанның беті уілдірік резецкемен қапталса, резецкенің ортасына, болат инелі шеге орнатылса, ол инеге ұштаулы салом (шөп) кигізілсе, ондай тостағанды Марейдің дабылы деп атайды. Бұл тостағанның маңызы зор.

Марейдің дабылын резецке түтікпен спимографке қоссақ, тамырдың соғуы дәлдеу болады; ауаның қысылуы, сиреуі дабылдағы резецке түтік арқылы Марейдің дабылына білініп тұрады. Оны уілдірік резецкесі, бекітілген қаламымен қабат біресе көтеріліп, біресе төмен түсіп тұрады. Қаламы ауада сызық сызады. Бұл тамырдың соғысын көрсететін сызық, бірақ дәл соғыс емес. Салом (шөп) орнатылғандықтап 50—80 есеге шейін ұлғайтылған соғысын көрсетеді. Бізге тамырдың соғысы ауада жазылмағаны керек қой. Сондықтан тамырдың соғысын қозғалмалы кеспелтектің (цилиндр) үстіндегі түтінімен ысталған қағазға ұштаулы саломмен жазылатын етіп жасаған. Мұны гемограф дейді. Дәл осы тәрізді бір аспап (кардиограф) жүректің қозғалысын жазу үшін қолданылады. Жастық сүйек жүректің үстіне қойылады. Аспаптың өзі жалпақ бауымен байланады. Жүректің дүрсілі резецке түтік арқылы Марейдің дабылына білініп,

ұштаулы саломмен гимографтың үстіне жазылады. Сөйтіп біз жүректің титімдей соққанын жазып, көзбен көруімізге болады екен. Бірақ... дағдарыс! Жүректің қозғалысы сондай түрлі-түрлі, одан ешбір қылық белгісін табуға болатын тәрізді емес. Сондықтан психалоқшылар күзу, қисық болса да қозғалысын зерттеумен шұғылданбайды. Адамның қылығын баяндауға дем алыстың маңызы анағұрлым артық көрінеді. Рас, бақылаушы дем алысын дереу өзгертетіні де бар. Сонда да дем алыспен көп пәрсені білуге болады. Дем алысты жазу да оп-оңай. Баяғы гимограф, баяғы Марейдің дабылы, баяғы жұқа резеңкелі металл тостаған. Тек әнтек ірілеу. Осылардың ұшы кеудеге я белуарға байланады (кеуде дем алысы, қарын дем алысы). Бұл аспаптың аты пидеомограф. Дем алу қозғалысы адамның кейпін көрсететін болғандықтан психалоқшылар оны зерттеп әуестенеді.

Адамның сырын айтып беретін мүшенің бірі қан жүруі, я, қанның келімі, қайтымы (бүлкілі). Қанның келімі, қайтымы себепті қан сауыттарының өзгерілуін жазуға пинеймограф қолданылады. Бұл аспап аспалы табанға орнатылған ұзын темір сауыт, киізбен жабулы. Сыналушы қолына жұқа резеңкеден жең киіп, сауыттың ішіне ұзын бойына дейін сұғады. Бақылаған уақытта қозғалмасын деп, қолып бір жақ жанына айырықша жасалған шынтақ қойғышқа бекітіп байлап, сауыттың екінші басынан әдейі жасалған шүмек арқылы жылы суды құяды; қолдың айналасын жылы су толтырып, жоғарғы жағынан киліктірілген шыны түтікпен су жоғары шығады. Бұл шыны түтік резеңке түтік арқылы Марей дабылымен қосылады. Мәселен, қан қолға келген болса, түтіктегі су жоғары шапшиды; су молайып, көлемі кеңіген соң жоғарғы жағындағы ауаны итеріп, жазатын саймапды түртеді; ол түртілген гимографке сызық сыза бастайды.

Сөйтіп, қан жүру мен дем алудың болар-болмас өзгерісін байқай аламыз. Адамның сыртқы пішінінде пәлендей көзге көрінерлік өзгеріс болмаса да тамырдың қатты соғуы, дем алудың дұрыс болмауы, қанның тасуы, осының бәрі, ішкі толқынның қандай екенін айтып бермей тұра ма? Екінші мысал, біз бір есеп шығарып отырған кісінің ішкі қозғалысын зерттейді екенбіз, байқап көрсек, одан бұрын кәдімгідей жіңішке сызық сызып отырған аспап (диномограф) кенеттен жалпақ сыза бастайды. Бұл сызықтар қисалаңдай береді. Сонан кейін бірте-бірте әуелгі қалпына қайтады. Біз байқаймыз, есеп шығарған кезде дем алыс өзгереді екен, тоқтауға таянады екен. Шы-

ғарғацнан кейін кәдімгі қалпына келіп, дұрыс жүреді екен. Қан жүрісінің тағы бір сызығы, түзу сызық былайша өзгереді: ирегі (шайқалуы) төмендеп, бәсеңдеп ұзара береді. Басқаша айтсақ, тамыр солқылдап соғады. Тамыр қайтадап қатты соғып, қан қайтадан тасығанда, бақыланушы есебін шығарғандығын білеміз. Тамыр соғуды зерттеп отырғанда осы сызықтың кейбір жерінде шұғылдан төмен қарай жұлқып кетіп, тез-тез жыбырлап кеткен жері болады. Бұл нені көрсетеді? Бұл солғын соққан тамыр тұтқиылдан жолыққан жағымсыз әсерді көрсетеді.

Жоғарғы айтылған бақылаулармен жұмыс тамам болса, сыналушының қылығындағы көп нәрсені біз анықтаған болар едік. Опымен тамам болмайды, одан да армап баруымыз керек.

Сыналушының дем алысын айырықша аспаптың (спирометр) ішіне жинап, деммен шығарған килограмм салмағын текше сантиметрге бөліп, сыналушының денесі орнықтылылығын, көпбістігін көрсететін «тірлік өлшеуі» деген нәрсені табамыз. Бұл аспаппен қолының, арқасының, аяғының қысқандағы тегеуірінін белгілейміз. Аяқтап келгенде, сыналушының сыртқы әсерінің күшін, сипатын, санын айырып білу үшін оның сыртқы сезімінің саңылауларын зерттейміз.

Сыналушының әдеті соқыр сезімнен туган. Сөзі (речь), жалпы мағлұматы, еліктегіштігі, шығарғыштығы, тағы да талай болмыстары, міне, біздің бақылауымызға тиісті нәрселер...

Біз жеке адамды әлеумет жағынан қарап салмақта-сақ, жоғарғы көрсетілгендердің бәрі бізге аз мағлұмат береді. Сыналушының әлеумет ісіндегі орны, оның әлеумет табы, тобы, оның қызметі, күндегі төдірегі, көңіл көтеретін ермегі, ойын-сауығы, қызметінің орын, уақыт шарттары (әдіс, айла, шаруа, хұқық, сана жүзіндегі), соның бәрі сыналушының мінез-қылығына мейлінше күшті шарттар болып табылады. Арманырақ барған соң көреміз, сыналушының қылығы алдымен әлеумет жағдайының айнасы, нағыз «сыналулы дегеніміз өзгелердің қоғамында жасайтын, амал ететін зат. Кісінің қылығын білгіңіз, оқығыңыз келсе, алдымен оның әлеумет ішіндегі жәй-жапсарын біліңіз. Псиқалокшы негі бақылау керектігін енді біз едәуір байқағандай болған шығармыз. Бірақ бақыланатын нәрселердің жабайы тізімі сені бақылаушы ете алмайтындығы ап-анық. Бақылаушы болу үшін бәрінен бұрың тиісті нұсқаулары, әдіс-айла шарттары болу

керек. Одан басқа бақылау жолында дамып отыратын дағдылы шарттары болу керек. Қиын аспап табатын күрделі тәжірибе жасауын күтпей-ақ, жаңа бастап жүрген психалоқшылар аз да болса, күндегісін күнде жүйелеп бақылап машықтану керек. Оларға мынадай мәслихат береміз: 1) Сыналушының ең жиі болатын бет қозғалыстарын жазыңыз. 2) Үндемей отырған, сіздің бақылағаныңызды сезбей отырған біреудің 15—20 минуттай басының қалай қозғалатынын байқаңыз. (қандай қорытынды шығара аласыз?); 3) Сырын сыртқа шығармай отырған сыналушының көңілі тез құбылып кеткен кездегі саусағының қимылдарын байқап жазыңыз; 4) бір таныс кісіңіздің қылығына оның сабақты науқасы қалай рең берді? 5) Сыналушының қылығына үйленгені я жақын адамы өлгені қалай әсер берді? 6) Бірнеше шебер адаммен, бірнеше кеңсе қызметшілерінің күндізгі қылықтарын салыстырыңыз; 7) Бір балаңыз ойнағанда, оның еліктегіштік мінезі қалай байқалады? Күллі бақылауларыңызды аузыңыз жеткенше, деректі (жору, ойдан қосу болмасын, дәл болмыс жазылсын) дәл, әділ қылын суреттеңіз. Тақырыптың кеңдігінен қысылатын болсаңыз, қалағаныңызға тарылтыңыз. Алғашқы бақылауыңыз жөнді болмайтындығына ерте бастан дайын болыңыз... Салғаннан дұрыс шықпағанға тауыңыз шағылып жүрмесін. Ондай бақылауды осы сықылды психалогия кітаптарын оқып, әбден таныс болған соң бастасаңыз, сонда жақсы жұмыс өткен боласыз.

Салыстырма, тек қума пікір

Жас бала үлкен стақанды ұстағанда алақанын астына қаратып, бас бармағын мықтырайтып ұстайды. Жас баланың қол қозғалыстары ересектердікіне келмейді. Маймылдың қол қозғалысын білмесек, жас баланың стақанды неге солай ұстайтындығын ұқпас едік. Бақсақ, маймыл да солай ұстайды екен. Жас бала бірдеңеге асылғапды, теңселгенді, өрмелегенді сүйеді. Тағы сондай үлкендерден бөлек жат қозғалыстары болады. Неліктен бұлай? Орманда, ағаштың басында өрмелеп, секіріп, асылып, теңселіп жүретін біздің түп атамыз — маймылдың өмірін еске алсақ, жас баланың қылығы сонда көзге айқындалады. Адамның қылығын айуан мен ересектікін, бала мен мәдениетті адамның қылығын надан адамдікімен салыстырсақ, адамның қылығын сонда толық түсіндіре аламыз.

Бұлайша салыстыру зерттейтін құбылыстарымыздың

асылын (қайдап шыққанын), қалай жетілгенін айқындап бере алады. Бір нәрсенің асыл тегін білу, ол нәрсені жақсы ұғынуға көп жәрдем етеді. Өте қазып айтсақ, өзгермейтін құбылыс болмайды. Сондықтан құбылысты зерттеу, талдау дегеннің мәнісі: ол құбылыстың өзгеруін зерттеу, өзгеруін талдау болады. Құбылыстың өзгеруін талдаудың мәнісі, бұл құбылыстардың нендей шарты болғандығын тағайындау; ол құбылыстардың немене өзгергенде өзгертіндігін табу. Талдайтын құбылыстың тегі мен дамуын салыстыру ғана. Соларды зерттеу ол құбылыстың анық суретін, неге байланысы барлығын көрсетеді.

Міне, сондықтан жалпы психология болып аталған пән ересек адамның, баланың, айуандардың, надан халықтардың, жарымес адамдардың — бәрінің психологиясын салыстырып, түйдектеп келін шығарған жалпы қорытындысы болу керек. Осы айтылған психологиялардың әр тарауы, өзіне тиісті маңызыпан басқа адам қылығының жалпы суретін, адам қылығын өзгертетін жалпы шарттарын зерттейтін жалпы психологияға ең қажет асылы болады.

Дененің қалай жасалғандығы мен дененің қызметі арасында байланыс болғандықтан психология пәніне көп дерек болатын білімдер: анатомия (дене құрылысы) мен физиология (дене қызметі). Әсіресе жүйке (нерв) қозғалыс мүшелері. Мәселен, мидың өсу тарихын білу мейліпше қажет. Кіндік — мидың қазығы. Адамның соқыр сезім қызметін ұғуға өте керекті мағлұмат болады. Бұның шындығына оқушы әрмен барған сайын көзі жетер. Бірақ жүйкенің (нерв), қозғалыс мүшелерінің анатомия, физиологиясымен тым әуейлену, дербес болады, зерттеумен шұғылдану қате болады. Ол білімдерден адамның әлдеқашанғы айуан қылықтарын ұғуға көп дерек табылуы мүмкін. Адамның қылығындағы жиірек, күрделірек, дағдылы түрлерін ұғынуға пайдалы дерек беретін халықтардың салыстырма тарихы. Жеміс беру жағынан қарағанда, салыстырма тарихтарды зерттеумен әуестенуге көбірек негіз бар.

Бұл айтылғандардап оқушы қалай ұғынар? Психологияны салыстырма физиологиямен не тарихты оқумен біледі деп ұғынса, ол тіпті адасқандық болар еді. Біздің айтып отырғанымыз мынау: жоғарыда аталған білімдерде психологияға керектерін алып пайдаланарлық мағлұматтар бар дейміз. Қалай пайдаланады? Оны психология маманы өзі табады. Басқа пәндермен мағлұмат алумен ол пәннің маңызы азаймайды, қайта ұлғаймаса. Психоло-

гия — жоғарғы аталған пәндер сықылды өзі де өз бетімен жүретін ерікті пән.

Сонымен білім психалогиясы салыстырма, тек қума психалогия болу керек дейміз.

Бала — амал етуші дене (организм)

Ескіден келе жатқан екі түрлі пікір бар: адам дерексіз білімін көбейтетіндіктен де бағалы санала ма, жоқ амалға төселетіндіктен бағалы санала ма деген. Осы туралы Америка психалогшысы мынаны айтады:

Жұрт аңызы — білімдар болғаныңның пайдасы тіршілігіңе тисе, адамдық қасиетің сол дейді. Көпейұлы Жүсіп деген кісі айтушы еді: «Білімі көн, пайдасы жоқ адам — мал ішпейтін сормен тең, білімін іске жаратқан, көпке таратқан адам — жан-жағы суат көлмен тең» деп. Міне, көптің пікірі осы.

Ал енді түпсіз ғалымдардың, данышпандардың пікірін алсақ, олар айтқан: «Адамның адамшылық даңқы — көпке бірдей негізді, мәңгі шындықты білуге дана ақылды жан иесі болсын» деген. Дана ақылын іс жүзінде қолдапу — бірден соңғы ғана жұмыс. Білімдарлар нәрсені негіз жағынан тексеруді артық санайды.

Бұл екі пікірдің арты бара-бара үлкен мәселелерге соғады. Білімділердің пікірін алғанда, сезімге берілу, құмарлыққа салыну, жалғанның жабдығына шұғылдану — мақтаулы емес, сөкет болып саналады. Бұған қарағанда, жан тыныштыққа, тыныш отырып өмірді, білімді бақылауға не себеп болса, адамды кемелдікке жеткізетін жол сол деп ұғыну керек.

Әуелгі пікірді алсақ, тыныш отырып бәрін біліп, іске орайсыз болған — кемел адам емес, қайта бір нәрсеге құлшынған, құмартқан адам іс жүзінде тапқышшыл. Зерек адам — адамшылықтың көгіне өрлеген адам болып табылады.

Жоғарыдағы екі пікірді айтқандағы мақсат мынау: бүгінгі психалогия баяғыдағы Платон, Аристотельдің жолынан шыға алмай, әлі күнгі кіндік орынды таза ақыл жағына беріп отыр демекпіз. Жалаң Платон, Аристотельдер емес, үлгілі данышпандардың бәрі де осы жолмен кетті. Өмірге қабысу керек деген соңғы заманда шықты. Оның шығуына даму (эволюция) себеп болды.

Бүгінде адамның жақын атасы кәдімгі жануар деп айтамыз; олай болса адамда «дана ақыл», «сара ақыл» бар деп айтуға бола қояр ма екен? Адамда бар деп са-

налған «жан» ежелден бері қызмет атқарғаны шын болса, ол қызмет — таза ақыл жұмысы емес, пәле-қаладан қашу үшін сыртқы дүниеде ұшыраған түрлі жағдайға қарай ыңғайланып, адамды сақтауға құрал болған болар. Сөйтін, әуелде тіршілігін сақтау үшін құрал болған бірдеме. Бірте-бірте «сана» деген атқа иеленген болар.

Табиғатымызды ақтарсақ, санамыздың негізі тіршілік сақтауға барып тірелетіні ап-айқын. Біздің сыртқы сезім дейтініміз не үшін керек? — Бізді бірдемеге сүйреу... не бірдемеден бездіру үшін керек; еске түсіру ме? Ол бізді сақтандыру, не көтермелеу үшін керек. Көңіліміз ше? Бізді оятып, іске түрту үшін керек. Ойымыз ше? Ол амалды сақтап тұру үшін керек. Сонымен, осы тіршілікке құрал болған сипаттардың бізге керегі — өз игілігіміз үшін, жер үстінде өмір-жасымыз ұзақ болуы үшін екен. Дерексіз түрлі жақсы мұраттар, өмірге пайдасыз түрлі көркем пернелер, суреттер, болмаса өзіміздегі талай адамгершілік сипаттар — бәрі де тек зор машинаны шырғалап көмек етіп жүретін, молдықтан шыққан жанама қызметтер деп қарау керек. Адам қанша өзін-өзі дәріптегенмен, алдымен өмірге, тіршілікке тырмысатын мақұлық; оның руқын бар десек, ол «руқ» тіршілік ыңғайына түсуге құрал болу үшін берілген деп білу керек.

Рұқ жұмысы ми жұмысымен байлаулы болады, қатар өседі, қатар жүреді. Ми — біздің білімімізше, іске бола жаралған нәрсе. Еттен, теріден, көзден, құлақтан миға саулап келіп тұратын әрбір ағын қайтадан мидан шығып, өтке, бездерге, ішке қарап, әуелде ағын берген сыртқы дүниенің ыңғайына түсуге жәрдем етеді. Сонымен, жан өмірі деген сөзді ми өмірі деп қарасақ, екеуінің негізгі мақсаты бір болғандықтан, мәселе жабайы дұрыс қаралған болып табылады.

Адамның руқы өмірге қолайлы істі істеп көрмеген болса, ол уақытта құлық сандырағы, көркемдік түрлері мәңгілік шындық табу, ойша қиял қылған перне іздеу сықылды бұлдыр нәрселер адамның руқына кірмес те өді.

Және қандай дерексіздікке бағытталған амал (іс) болса да, біздің қылығымызбен жақын байланысады. Шу дегенде қатынасы жоқ тәрізді көрінсе де, қандай дерексіз болсын, бойға бір сіңген шындық бүгін болмаса ертең, әйтеуір, бір заманда біздің тіршілігімізге әсері тимей тұрмайды. Амал деген сөзді кең мағынада ұғу керек; жазу, сөйлеу, бір пәрсепі бар деу, жоқ деу, бірдеңеге талпыну, бірдеңеден қашу — көңілдің түрлі күйі... бәрі де амалға жатады. Қалай қашсақ та, ар-намыстан қашып құтыла

алмаймыз, біз іске арналғанбыз. Ол түгілі қисын (теория) жасауға бағытталған зерделеріміз де, әуелде неге арналсақ, соны орындауға қолғабыс етеді.

Бұл айтылғаннан қандай түйін шығады? Айтпай-ақ белгілі, баланың мінез-қылығып (бұрынғыша айтсақ «жан құбылыстарын») байқаушы — оқытушылар балаларынан бақылаған, тапқан-таянғанын соларды амалға тәрбиелеу үшін құрал ету керектігі; амалға неше түрлі мақсатқа қолайлы болған серпілудің бәрі кіреді. Әрине, серпілудің оңы да, терісі де бар. Сөйлемей, қозғалмау да, кей уақытта керекті міндетіміздің бірі.

Тәрбие мен амал

Өмірге пайдасыз білімнің білім сәндігі жоқ. Олай болса, психалогия білімі де тәрбиеге пайда келтіретін болуы керек. Тәрбиенің түпкі мақсаты не деген сұрауға келсек, сарқып келгенде, тәрбиенің мақсаты: адамды маңайындағы табиғат төңірегіне, әлеумет төңірегіне ыңғайластуға ықпал беретін құрал күш жасап беру. «Тәрбиесіз» адам өмірде әрбір жаңа күйге ұшыраса, бөрекесі кетіп, рәсуә болады. Ал «тәрбиелі» «кісі» жадына сіңірген өнегелер, дерексіз ұғымдар арқасында бұрын ұшырамаған халге түссе де шара табуға оңтайлы келеді. Бір сөзбен, тәрбиені былай тағайындауға болады: қылық пен икемдік жүзінде бойына сіңірген әдеттерді іс істеуге (амалға) жанастырып ұйымдастыру.

Әр жұрттағы тәрбиенің мұраттарын қарастырсақ, тәрбиенің жалпы мақсаты — адамның амалға оңтайын жетілдіру екенін көреміз. Бұл мақсат алдымен Германияде көренеу байқалады. Жоғарғы білім табудың көп қабылданған ашық мақсаты: оқытушыларды білімнің ілгері басуына құрал етіп шығару. Германия өнеберстеттері жылында әлдепеше мыңдаған жас мамандар оқытып шығарады. Германия өнеберстеттері осымен дәріптенеді. Германия мамандарының ақылы сондайлық өзгеше болса да, олар бір нәрсені зерттеуге әбден төселген. Оқытушы қосқан тақырыпты аз-маз жоба көргеннен кейін өз бетімен тексеріп, өздігінен жұмыс істеп кетеді. Олар сайман қолдануды, мағлұмат пайдалануды жақсы біледі. Ерінбей түбірлеп, бір нәрсенің бір тың сырын ашады, болмаса, ол нәрсе туралы шындыққа бір жаңа рұқ қосады. Сондықтан Германияде білім жарығы күн санап ілгері басулы. Ағылшын жұртының өнеберстет тәрбиесінің мақсаты — сыртынан қарағанда, білім қабілеттерін жетілуден

гөрі, ағылшын жұртында мәлім болып бекілген белгілі мінезді кейіпкерлер (тип) жасап шығу болып көрінеді. Өксфорд (ағылшынның ескі өнеберстеті өзінің студенттеріне не білім береді деп сұрағанда, бір профессоры: «Ағылшын жентелмені (азаматы) қандай болу керек болса, Өксфорд сондай жентелмен болатын оқуды үйретеді», — деп жауап берген. «Ағылшын жентелмені болу» дегеннің мәнісі не деп сұрасақ, бізге ағылшын жентелменінің мінез-қылығы мынадай, істейтін ісі мынадай болады деп айтып береді. Ағылшын жентелмені сегіз қырлы, «бес аспап» деп айтуға болады. Өмірде адам қандай күйге түспейді? Адамның басына не келіп, не кетпейді? Соның бәрінде не істейтіндігін ағылшын жентелмені күні бұрын біледі. Ағылшын жұртында «әркім өз міндетін атқаруды Әнгіліе күтеді» деген Нельсонның ұраны не болса, соған мәтел болып кеткен.

III. ТІРІ ЗАТТАРДЫҢ ҚЫЛЫҒЫН ЖАЛПЫ МІНЕЗДЕУ

Қозғыштық. Адамның не айуапның қылығын бақылау дегеннің мәнісі: олардың қозғалысын бақылау болады. Бірақ қозғалатын жалғыз ғана тірі заттар емес, өлі заттар да қозғалады. Қандай тірі зат болсын, оның қылығын ең жақсы суреттейтін не нәрсе? Тірі заттар қозғалысының пәрселер қозғалысынан айырмасы қандай? Ол соңғы.

Нәрселер қозғалғанда, сыртқы бір себептің әсерінен ғана қозғала бастайды; олар өздігінен қозғалмайды, және бір қозғалып кеткен нәрсе сол бетінде ғана қозғалады. Өзінің қозғалыс бетін өзгертсе не тоқтап қалса, онда да өздігінен емес, сыртқы бір себеп арқылы өзгертеді, тоқтайды. Нәрселер — өлі сүйек.

Рас, сыртқы себептер тірі заттардың да қылығында әсер береді. Бірақ олар сыртқы әсерлерге жауап береді. Дәл айтқанда, жігерлі, күрделі қимылмен серпіледі, қайталайды. Мұнда жалғыз ғана сыртқы себептен емес, басқа себеппен қозғалатындығы әркімге мәлім. Сыртқы себеп, сыртқы түрткі (стимул) тірі заттардың қуатын (энергия), оның өз амалын (активность) айдап шығуға ғана қызмет етеді. Әрбір тірі заттың осындай қылығындағы өзгешелігі оның қозғыштығы (возбудимость) деп аталады. Мұны шіміркенгіштік (раздражимость) деп те айтады. Қозғыштық дегеніміз мынау: сырттан берілген шіміркеніс жауардың ішіндегі қуатын тартып шығарады. Сон-

дықтан ол шіміркеніске жануар жігерленіп, шиыршық атып, серпіледі; болат серіппе тәрізді түртіп қалса қайта серпіледі; жануарлардың қозғалысы сыртқы ықпалдың күшінен гөрі дене ішіндегі қызметінен, ішкі қуатынан болады.

Тірі зат өзі істегіш: қашан да өз еркімен өзі қозғалады; неше алуан, неше түрлі қозғалады. Қозғалысын өзі өзгертеді, өзі күшейтеді, өзі тоқтатады. Тірі зат осы қозғыштық, өз еркімен істелінетін сипатын бұрынғы құрғақ даналыққа сүйенген психологшылар тым аңқау түсіндірген. Олар тірі заттың ішінде тағы бір жан деген денені қозғап тұратын зат бар деп ойлаған. «Жан қозғаушы» деп ұғынған. Денені жан қозғайды екен, жанды кім қозғайды деген сұрауға тағы да балаларша жауап берген. «Жанды құдай қозғайды», әйтпесе, «жан қозғалмайтын қозғаушы», «жан өзі қозғалушы» деген.

Тірі заттың сондайлық өзіне хас жігерлі қозғыштығын неліктен бөлу мәселесін білім көзімен қарап шешуге соңғы замандағы тірлік, химия¹ білімінің күшеюі себеп болды.

Көп былай: тірі заттың денесінде ештеңеге ұқсамайтын заттарға ғана тиісті көп заттар бар (аты «енізім»²). Нанның, қамырдың не қымыздың, сыраның быжылдап ашуына ашытқы қандай рең берсе, аталған заттар (енізім) тірі жануарға да сондай сүрең береді. Осы енізімдер себепті тірі зат дәйім быжылдап анып тұрады, ол біресе ірмектеліп іриді, біресе қайта сабасына түседі. Тірі заттың денесіндегі болатын барлық қызметке енізімнің болуы өзгеше жігер береді. Мәселен, дем алу сықылды жігерлі қызмет әлгі енізімнің бір түрі (узкий доза) өкпеде болғандықтан күшейеді. Ол зат болмаса, біз дем ала алмас едік. Басқаша айтқанда, өлер едік. Даналық психологиясының жан тақырыпты, ерік тақырыпты, еріктің күші тақырыпты сөйлейтін көп мәселелері бұл күнде тірі заттардың денесіндегі быжылдау қызметін зерттейтін тірілік химияның бөлімінде өзінен-өзі шешілетін болды. Тірілік химиясының көзімен қарағанда, денеміздің төрттен үші — су. Су мен газдап басқа әрбір тірі заттың дене құрылысына уыз (белокпен) бен тұз да кіреді. Қысқаша айтсақ, біз уыздан еріткен тұздықпыз. Бірақ тұздық деген тамаша нәрсе. Ол тұздыққа жүректі салсақ, жүрек соға бастайды; тұздықтың ішіндегі заттарын өзгертсек, жү-

¹ Химия — химия.

² Енізім — энзим.

ректің соғуын да өзгерте аламыз (көзі келген соң айта кету керек: қанымызда еріткен тұздық іспетті). Ал осы тұздыққа кейбір жәндіктердің шайқалмаған (бала болмаған) жұмыртқасын салсақ, шайқалған жұмыртқа тәрізде-ніп, жандана бастайды. Уыздың тұздығында не керемет бар деп ойлайсыздар? Байқап қарасақ, еріген тұз судың ішінде жүріп, өзінің әуелгі құралған бөлшектеріне тарап бытырайды екен. Оны үйен (ион) дейді. Осы үйендер көп электр алып жүреді екен. Езілген уыздың шілтер (клетка)лері үйен тәрізді. Мәселен, тамақтың қызметі сол: ескі үйендердің орнына жаңа үйен жасап, тірі заттың денесінде электр қуатын жасап шығарды. Жабдықтарды электр машинасымен салыстыруға болады.

Сөйтіп, амал ететін үйендер екен. Осы үйендердің қызметін кейбір оқымыстылар көп тексеріп айқындаған. Еттің (дененің) ішіндегі кейбір тұздың үйендерін екінші бір үйендер тықсырады екен. Сол тықсырудан электр пайда болады екен. Электр күшейсе ет (дене) қозғалады екен. Сонымен дененің қозғалуы үйендердің бірін-бірі тықсыруынан шығады екен. Әрмен қарай тереңдей берсе, тағы мынадай тамашасы бар. Осы үйендер металдан шығатын теріс электрмен электрленсе, онда, олар етті қорғайды екен. Ол үйендер шыныдан шығатын оң электрмен электрленсе, ол уақытта еттің қозғалысын тоқтатады екен.

Тірі заттардың қозғалысы неше түрлі күрделі болу сә-бептері де осындай жолмен түсіндіріледі. Жәндік — өте күрделі нәрсе. Ол көп мүшелерден құралады. Ол мүше-лердің өзі әлденеше бөлімдерден құралады. Ең кішкене жабайы шілтердің (клетка) өзі әлденеше бөлімдерден құралған. Мәселен: адам жаралып өсетін (тұқым) жұ-мыртқа шілтері миллиметрдің бестен біріпдей ғана титім-дей шілтер. Осы шілтердің өзі екі мың миллион бөлімше-лерден құралған. Ол бөлімшелердің әрбіреуі бес мыңдай тағы кішкене бөлімшелерден (атомдардан) құралған. Ал өлі нәрсе, мәселен, суды алсақ, оның бөлімдері үш-ақ атомнан құралады. Міне, тірі заттың денесі күрделі екен-дігі осыдан байқалса керек.

Сонымен тірі заттың қылығы өзінен-өзі етпеттеп тұра-тын белсенгіш екен. Жандық қозғалыс жігерін өте көп күшейтеді. Оның денесінде әрдайым қызмет істеліп жа-тады. Жандықты қозғалмалы электр батареясы деп оқыту дұрыс емес. Ол үнемі қозғалып, құлпырып, қайнап, бы-жылдап жатқан белсене (активно) шіміркеніс берген тө-ңіректің ықпалын (амалын) белсетпей, жадағай, жайба-

рақат (пассивно) отырын түйсіктейді. Бұны терісінше айтсақ, төңірегіміздегі өлі нәрселер өздігінен құралмайтын өлі сүйек. Олардың өзгеруі де өлі сүйек. Бірақ сол төңіректің өлі сүйек өзгерісі тірі заттың қозғалыс қуатына от салып, тұтатып жібереді. Тірі зат ойнақы, итіншек, іске ұмтылғыш; өлі төңіректтей қимылсыз, жансыз, тар-тыншақ, жадағай емес.

Ілгерлі-кейінгі қозғалыс

Табиғат жолымен ойласақ, ең жабайы қылық денесі ең жабайы жасалған жандықтарда ¹ болуға тиіс. Ең жабайы жандықтың денесі жалғыз шілтерлі (клеткалы) болады. Денесі бір шілтерлі эмобы деген жандықтың қылығын микроскоппен қарап бақыласақ, эмобы суда жүргенде денесінен (протоплазма) ұзартып шығаратын жалған аяқтарымен қозғалатынын көреміз. Кейде, (мәселен, бір бөгет жолыққанда, я бір жағымсыз затқа ұшырағанда) эмобы денесінің затқа соқтыққан жағын жиырып, кейін шегініп қозғалады. (Мұны «серпілудің теріс түрі», кейін қарай қозғалыс деу керек). Кейде (мәселен, бір таяныш я қорек ететін нәрсеге кездескенде) жалған аяқтарын созып, кездескен нәрсеге қарай жылжиды. (Бұл «серпілудің оң түрі», ілгері қарай қозғалыс). Соңғыдай халда эмобы тамаққа ұшырағанда, жалған аяқтарымен, тамақты денесімен қаусырмалан ұстап алып, бауырына тартып, ішіне сіңіреді (тамақтану серпілуі). Сонымен, эмбобының қылығы неден құралады екен? Біресе ілгері қарай (протоплазмасын) жайып, жалған аяғын созып) бірдеңеге жылжыған, біресе кейін қайтып (протоплазмасын жиырып, шегініп) бірдеңеден жасқанып, ығысып, эмбобы бір орнынан екінші орынға қозғалады екен. Ілгері жылжығанда, көбінесе, қозғалысы «тамақты тұту серпілісімен», не бір орнықты таянышқа табан тіреумен барып аяқтайды екен.

Тағы бір «туфелькі» дейтін (кебіс тәрізді) жабайы жандықтың қылығын бақыласақ, оның да ілгері-кейін қозғалысын көреміз. Жолында бір бөгет кимиелі шіміркеніс не бір жайсыз жылылық, әйтпесе, шуақтың жағымсыз иісі жолықса, туфелькі кейін шегінеді. Денесі-

¹ Қазіргі ғылыми терминде қалыптасқан жәндік деген сөзді бұл кітапта жандық деп қолданыпты. Терминдер мен атаулардың түпнұсқадағы қалыбын бұзбау үшін бұл сөзді де өзгертпей бердік.

нің алдыңғы жағын бұрып алып, басқа бағытпен ұмтыла қозғалады. Оның ілгері қарай қозғалысын да байқауға болады. Мұндай қозғалыс, көбінесе, бір қатты нәрсеге тиянақтап сүйкенумен, орнығумен бітеді. Туфелькінің қозғалатын мүшесі — денесін жапқап кірпік сықылды түктері.

Сонымен, тірі заттардың ең арғы атасынан келе жатқан қылығындағы ең жабайы белгісі: ілгері-кейін қозғалу екен: Кейін қозғалу бөгеттен не жағымсыз шіміркенуден туады. Денесінің шіміркенген бөлімін жиырып, не шегінеді, не бұрылып кетеді. Ілгері қозғалу қатты нәрсеге, әйтпесе, тамаққа кездесу себепті не қозғалысын тоқтатады, не денесін жайып, бір бөлімін созады. Бұл айтылғап екі түрлі қозғалыстан басқа тағы да бір «жабайы қозғалысты» корсете кетуге керек. Бұл айтқанымыз жандықтың қалай болса солай қозғалуы, жайбарақат тыныш қалуы. Мұндай күй, әрине, ұзақ болмайды. Және бұл күйденені қоздыратын ешнәрсе болмағанда туатын күй. Кейін қозғалудың, жиырылудың, жалт берудің, бұрылып кетудің, шегінудің өркендеуінен туған мінез жоғарғы дәрежелі жандықтарда да бар. Мысалы, бір нәрсені жек көру, «көңілсізденудің» арғы атасы кейін қозғалудан шыққан. Ілгері қозғалу — «көңілденудің», бір нәрсеге ұмтылудың, мақсатты қозғалыстың түп атасы. Ту басы бір таянышқа иә тамаққа соқтығудан, соларға талнынудан туған.

Т р о п и з м — ілгері-кейін қозғалыс жандықтың сыртқы тұрткіге, мәселен, кимпелі шіміркеніске (бұған тамаққа серпілу де кіреді) я бөгетке, я таянышқа серпілуінің ең әуелгі «негізгі» түрі. Бұлар жандықтардың сыртқы төңіректегі өзгеріске серпілуінен туатын қозғалыстар. Бұлардан басқа жандықтардың мінезінде тағы да талай қозғалыстар барлығы байқалады. Сондай қасиеттің бірі — көлемдікте (пространство) жол табу я жөн табу қозғалысы. Әңгіме әзір төменгі жандықтар туралы айтылып отыр. Төменгі жандықтардың жол табу қозғалысын «тропизм» деп атайды. Жандықтардың жөн табу қозғалысы көбінесе табиғат ортасында, не жарық (сәуле) салдарынап, не болмаса салмақ себебінен туады.

Неліктен ақ көбелек шамның жарығына үймелейді? Неліктен маяктың (кеме жүзетін судың жағасына, кемешілер адаспасқа жағып қоятын қарауыл шамды маяк дейді) жарығы құстарды шақырады, қаратады? Ескі психологшылар айтар еді: «Көбелек шамның жарығын әуес кореді. Құс маяктың отып жаратады» дер еді.

Америка ғалымы Ж. Леба бұл түсіндіруді негізсіз табады. Оның пікірінше, өсімдіктің сабақтары жарыққа тырмысу себебі қандай болса, көбелектің жарыққа қарай ұшатын себебі де сондай. Ол өсімдіктің сабақтары жарыққа талпыну себебін былайша түсіндіреді. Тірі заттың сәуле түскен жағы жылынады. Дененің жылынған бөлімінің қызметі де күшейеді. Мұның нәтижесінде сәуленген жақтың шілтерлері жиырылады. Сөйтіп, өсімдіктің жарыққа қарай қыңырат қып, қисайып өсу себебі қандай болса, жандықтың жарыққа тырмысу себебі де сондай. Жарық екі жағына бірдей түскенге шейін қисаю бітпейді. Жарық екі жағынан бірдей түсіп тұрса, өсімдік тіп-тік болып, жоғары қарай бойлап өседі. Жандықтардың денесінде де осындай күй болады. Еттің жарыққа қараған жағы күштірек жиырылады. Дененің екі жағының қызметі тең болмағандықтан, жандықтың денесі бір жағына қарай бұрыла бастайды. Әуелі бас жағы бұрылады, сонан соң бүкіл денесі жарық түскен жаққа қарай айналады. Осылай болысымен, жарық дененің екі жағына бірдей түседі. Тиісті еттер бірдей жиырылады. Сондықтан жандық енді еш жаққа бұрылмастан тұп-тура жарыққа қарай еріксіз қозғала бастайды. Ал жарық тым күшті болмаса, ондай қозғалыс біржола бола қоймайды. Жандық жарыққа қарай талпынарып да, талпынбасып да білмей, тайғанақтаған, белін байламаған існетті болады. «Байқау үшін қозғалыс жасап көреді». Аяғында, «түзу» жолын тауып алады.

Бұл айтылғаннан көрінеді: Жандықтың қозғалуы саналы қозғалыс емес, әшкүй жарықтың салдарынан, денесінің қызметі өзгергендіктен қозғалады екен. Олай болса жарықты қолдан жасап, жандықты өз еркімізбен қозғалдырумызға да болады екен. Мәселен, қолдарымыз жарыққа талпынбайтын тәрізді. Олай болса, суға азырақ көмір текті кислотаны құйып байқаңыз. Біраз уақыттан кейін қолыңыз жарықтың құлы болады. Кислота жарықпен қозғыштық қасиетін күшейтеді. Кей уақытта жандықтың денесінде біздің көмір текті кислота арқылы қоздыратын қуат өзінен-өзі жасалады. Мәселен, құмырысқа мен ара шағылысатын жасқа жеткенде, ол қуат тұқым (бел) безін денесінен шығару арқылы көрінеді. Денесінде сондай қозу болған себепті олар «өзінен-өзі» қосақ (жұбай) іздеп, жол шегеді. Жолының беті шуақтың бетіне тура келеді. Ол неліктен? Жарықпен күшті қозғанының салдарынан болады. Жарыққа тырмысу себепті жағғытұрым көбелектің аш балалары ақ құрттар жарыққа

ұмтылып, ағаштың басына, шөптің басына өрмелеп шығады. Тамаққа кездесу тиісті мүшенің қозғыштығын тартып шығарады. Тамақтанғаннан кейін, таза кимие себебінен, жарыққа тырмысу жойылып кетеді. Құрттар жорғалап төмен түседі.

Тірі зат жалғыз жарыққа ғана тырмысып қоймайды. Өсімдіктің тамыры үстіңгі салмақ салдарынан жердің астына қарай тырмысады. Сол сықылды, жандықтың талай қозғалысын салмақ билейді. Мәселен, көп жандықтардың көзін, басын, бар денесін бір жаққа қарай бұру қабілеті салмақ күші қай жақтан келсе, сол жаққа қарай ауады деп түсіндіріледі. Онан соң дененің (еттің) қозғалуына зор маңыз беретін кимиелі қызметтер. Оның нәтижесінен шілтерлердің беті өзгереді. Мәселен, жиырылады; ендеше, кимиелі шіміркендіргіштердің де зор ықпалы бар. Жандықтардың қозғалыс бағытының, оларды көлемдікте жайылуының ең күшті себебі, көбінесе, тоңіректің кимиелі шарттарынан болады. Бұл, әсіресе, құрт-құмырсқа тәрізді уақ жандықтарды тәжірибе еткенде байқалады. Көбірек уақытта, жұмыртқа салатын орып, еркек пен ұрғашының жолығуы — осының бәрі кимелі шіміркендіргіш салдарынан туады; тамақ іздеудің себебі де азын-аулақ болса да осыдан деуге болады.

Сонымен жандықтардың жөн табу қозғалысы кимиелі дене қызметтері себептерден болады деп түсіндіріледі. Ол қозғалыстар, жарық жәндіктің екі жағына бірдей ықпал бермегендігінен, салмақ қуатының электр ағынынан (ток, химия) заттарынан, жалпы айтқанда, шіміркендіргіштің айырмасынан болады. Бәрінің салдарына дененің екі жағында кимиелі дене қызметтері әр түрлі болып, ет бір тегіс жиырылмайды. Ендеше, шіміркендіргіш нәрсеге бұрылу (тропизм) туады. (Мұны бұрынғы психологшылар «ілтисат» я «талпыну» дер еді). Денедегі бездер жасап шығаратын шырындар кейде тиісті қозғыштықты күшейтеді, кейде жоғалтады. Табиғат ортасында біз күрделі әсерлермен айқасамыз. Сондықтан нағыз өмірде тропизм көбінесе сондай күрделі болады. Жандықтың барлық қозғалыстарын, бұрылыстарын, дағдарыстарын айырып білу өте қиын.

Тропизмді тауып берген Лийоб өлмейді. Енді біз көбелек туралы ол бірдеңе «іздейді», «Жарықты сүйеді», жарыққа «тырмысады», «дағдарады», «байқайды», «түзу жол табады» деген сықылды сөздерді айтпайтын. Тропизм туралы ілім төменгі жандықтардың жөн табу қозғалыстарын өте жақсы түсіндіреді.

П а р а с а т¹. Жандықтардың қылығын бақылап жүріп көреміз: олар түрлі түрткінің ықпалына түскенде түрліше қозғалады екен, басқаша айтсақ, әр түрлі серпіледі екен. Өсындай уақытта осы жәндік тоңіректен алған әсерлерін бірінен-бірін айырады дейміз. Жандық не ғұрлы толық тәнді болса, оның сыртқы әсерлерді парасаттап білетін оңтайлары да коп болмақ. Осы құралдары, оңтайлары «саңылау мүшелер» деп аталады; өйткені осы саңылау арқылы жануар сыртқы әсерлерді ішіне кіргізіп, сіңіріп біледі. Біздің ондай саңылау мүшелеріміз жүйке (нерв); жандықтың зерттеуге тиіс болған бір саңылау мүшесін кесіп алып, соның салдарынан жандықтың қылығы өзгеретіндігін бақылап, (әрине, кесіп алудың өзі қылығына қандай әсер бергенін де еске алу керек), сол кесілген мүше қандай әсерді парасаттау үшін керектігін тағайындауымызға болады. Жануар бір белгілі түрткіге (стимул) серпілетінін, түрткі дененің белгілі бір бөлімін қоздырғанда ғана жануар серпілетінін тапсақ, дененің со жерінде айырықша саңылау бар деп жоруға болады. Тағы былай шамалауымызға да мүмкін: Әр түрлі түрткіге жануардың серпілуінде айырма барлығы байқалса, болмаса, түрлі шіміркеніске жауап беретін серпілулер бірімен-бірі байланыспай алды-алдына қашатындығы мәлімденсе, мұнымен де жоғарғы айтылғанның ашықтығын сипаттауымызға болады.

Денесі жабайы бір қуыс зидра деген жандықтың қылығын бақыласақ, жәй бөгетке жолыққандығы мен тамаққа кез болғандығы серпілу тіпті басқа екендігін байқаймыз. Жәй кедергіге кездесе, оның қозғалысы да кейін қарай болады (жиырылады); қайсы бір кезде нағыз тамаққа бас қою қозғалысы көрінеді. Өте ашыққап кезде кез келген кимиелі қоздырғышқа (возбудитель) тамаққа ұмтылғандай тап береді. Кейбір жабайы жануар мәселен, «синопорлар» денесінің бір бөлімі өте-мөте жәй кедергі қоздырғыштарға аса сезінгіш, денесінің енді бір бөлімдері кимиелі қоздырғыш пен тамаққа серпілгіш екендігін табуға болады.

Жануарлардың қылығына таянып, олардың жәй бөгет пен кимиелі бөгетті, дәлдеп айтқанда, тамақтық қоздырғышты айыратындығын ең төменгі жабайы жануарларда да болады деп айта аламыз. Кәдімгі псиқалогия тілімен айтқанда, төменгі жәндіктердің де сипау сезімі бар деуге

¹ Автор «инстинкт» дейтін ұғымды «парасат» деп алған.

болады. Әрине, ол сезім, көбінесе тамақтану қызметін атқаратын сезім бола тұрады. Біздің «тамақтану сезіміміз» дәм тату мен иіскеуден құралады. Тамақ сезімінің былайша жіктелуі ең алғаш жер құрттарында байқалған болса керек. Оның ішінде, алдымен иіс айыру сезімі жетіледі (кірпі терілі жандықтарда анық байқалады). Мәселен, буынды жануарлардың кәдімгідей иіскеу мүшесі бар (шаян тектес жандықтардың мұрындарындағы сыртқы бұрақтары), құрт-құмырсқалардың қылығына иіскеудің зор маңызы бар). Мәселен, көбелек, ара, құмырсқа сықылдылар тамақ, гүл іздеуге, үйшігіне жол табуға, өз ұясымен бөтен ұяны тануға, еркегі мен ұрғашысы жақыпдық етуге қандай ұста; мұның бәрі жалпыға мәлім қылықтар.

Саңылау мүшенің күштісі — көз бен құлақ. Көз бен құлақтың, басқа саңылаулардың қызметін реттегенде олар сыртқы әсердің жалғыз сипат айырмасын емес (сары, жасыл, ащы, тәтті, жоғары, томен дауысы деген сықылды), олардың күшін де (мәселен, күшті, осал, қатты, ақырын, өте, елеусіз, болмашы деген сықылды) айыратындығына назар салу керек. Мұнда әңгіме жалпы әсерді бақылау туралы емес, бір әсерді екіншіден айыру туралы болып отыр; әсердің салыстырма (относительный) күші, әсердің керісі (контрастность) — міне, әсерді талдағандағы жануарлардың қылығындағы қолданатын нәрсе.

Р е ф л е к с. Қозғалу — заттың негізгі қасиеті; тірі зат қозғалыс қуатын көп орбитетін зат. Басқаша айтқанда, тірі зат өлі затқа қарсы зат емес, қайта ең жоғарғы дәрежеде кемелдікке жеткен зат; заттың негізгі қасиеттерін болдығынша күшейткен зат деп айтуға болады.

Тіісті шарттары өзгертілсе, нәрсе өзгереді. Басқаша айтсақ, не ол нәрсе қапегімен, болмаса оның бөлімдері қозғалады. Денесі едәуір жетілген құрт сықылды жәндікті қарастырсақ, тәттінің әрбір бөлімдері аса сезгіш заттан жасалған жіптермен қосылады. Бұл жүйке (ми, жұлын, жүйкенің ордалары, желілер) дегеніміз — өте қозғыш тірі зат. Осы көзбен қарағанда, зат пен жан арасында қарсылық бар деп айтуға симайды. Жүйкелі жан дегеніміз — ең күшті жетілген заттардың барып тұрған құрышы; есеп тілімен айту мүмкін болса, үш есе көбейтілген зат дер едік. Дөрекі (живой) тілмен айтсақ, жүйке дегеніміз — тұщылау тұздықтың ішіндегі «фосфорлы май» деуге болады.

Неғұрлым осы май сұйығырақ болса, соғұрлым жүйкенің қозуы да солғын болады. Міне, сондықтан майды

сұйылтатын заттар, мәселен, хлороформ, я алкоголь жүйкенің қозғыштығын жояды, (ес аударады). Екінші жақтан, неғұрлым жүйке тұздығы тұнып, қоюланып, кілегей бола берсе, соғұрлым жүйкенің қозғыштығы, сезгіштігі де арта бермек. Физика пәнінен білеміз, ерітілген затты қойылту не тұндыру үшін теріс электрдің ағымына салу керек. Сондықтан жүйке теріс электрлі үйендер (ион) себепті қозады. Үйендер жүйкенің бөлшектеріне теңірегіндегі тұзды ерітіндіден үймелеп пайда болады. Олай болса, тамырдың қозуы дегеніміз — бірінен соң бірі келіп тұна беретін үйендердің үймелеуі деп айтуға болады. Ол тұну теріс электрдің қуатымен (тартуы) пайда болмақ. Жүйке әрдайым электр ағыны (тогы) әсерінен қозады. Екінші жақтан, әрбір жүйкенің қозуы электр қуатып шақырады (тартады). Жоғарыда айтсақ та, жүйкені жіппен салыстыру анығында онша дұрыс болмайды. Жүйке апығында өте кішкене шығыршықтардан қосылған жіңішке шынжыр тәрізді. Әрбір шығыршық (нейрон) деп аталады.

Нейрон дегеніміз — бұтақтары бар бір пілтер (клетка). Ол бұтақтардың кейбірі ұзын, кейбірі қысқа. Нейрондар бірімен-бірі қосылады. Қосылуы былай: Бір нейронның ұзын бұтағы екінші нейронның қысқа бұтағымен жалғасады. Қысқа бұтақтардың мынадай қасиеті бар: кейде ұзарады, кейде қысқарады. Ұзарған уақытта екінші нейронмен қосылады. Жиырылған уақытта жалғаныс үзіледі. Мидың жұлынның ең негізгі, ең кішкене бөлшектері осы нейрондар. Электрдің әсерінен осы ұзыншақ талдар¹ бір ұзарып, бір қысқарады деп жорыық. Мұның салдарынан, жүйкелер бірімен-бірі қосылып, жүйке іліктестігі (байланысы) аталған нәрсе жасайды. Бұл байлапыстар қандайлық көп, қандайлық күрделі екендігін мынадан көруге болады: Денеде 1,4 мың миллионнан астам нейрон бар деп есептеледі. Бұлардың үштен бірінен көбірегі мидың сыбағасына тиеді. Миды жүйкенің түйіншегі, кіндігі деп қарауға болады. Және кейбір пілтерлерге жүзге тарта талдар (болокна) келеді. Міне, жүйке байлапыстарының қандайлық, непе алуан, қандайлық күрделі екендігі! Адамның жүйкелері осындай болса, оның қылығы да алуан-алуан, күрделі болуы енді бізді таңдандырмайтын шығар.

Миды тіліп қарасақ, мидың жарымы ақ түсті, жарымы

¹ Осы сөз жаңсақ басылған секілді, мұны «талшықтар» деп түзетін оқыған жөн болар.

Бұл құбылысты түсіндіру қиын емес. Мұндағы себеп мынау: «бір нәрсе түрлі тамақ яки кимиелі қоздырушы заттар ауыздың арпаулы жеріне малынып сілекей бездерінің жұмыс тілейтін өзінің сипатымен әлгі жерін шіміркендірсе, ол уақытта сілекей бездерінің қызметіне керексіз басқа сипаттары түгіл, сол нәрсенің тұрған барлық жағдайлары дененің өзге бір жерлерін де шіміркендіріп, ол шіміркеніс сілекей безінің тамыр кіндігімен қатынас жасаса керек. Анығында нәрсенің сілекей шығаратын керекті қасиетімен байланысса керек. Шіміркеніс дәйім кіндікке қарай шабады. Олай болған уақытта кіндік жүйкенің ішіндегі сілекей кіндігі дененің өзге жерінде болған шіміркеністі өзіне тартып алатын, шіміркеністер түйісетін бір кіндік орын деп алуға болады. Сонымен, дененің өзге бір шіміркенген ауданынан сілекей кіндігіне кейбір жол ашылады.

Таңдаған құбылыспен, мәселен, іс орнына дыбыспен, сөзбен... керекті рефлекс қозғалыс шақырып алуға болады. Оның үстінен ондай қозғалысты, шартты рефлекті тартатын шіміркеніспен байланысы бар жаңа құбылыспен де шақыруға мүмкін. Сөйтіп, бір қозғалысты туғызатын әлденеше шіміркендіргіштер шынжыры жасалуға мүмкін. Құбылыстың асылы мынау: бір кезде бірімен-бірі байланысқан түрлі шіміркендіргіштерге жануардың бір түрлі қозғалыспен серпілуі. Мысалы, жас бала бұрын отқа таянғанда қолын тартып алатын болса, жүре-келе «от!» деген дауыс естілсе, сақтанатын болады. Неліктен адамдарды, не үйретілген айуанды деректі қолма-қол құбылыстың орнына сөзбен серпілдіріп, қозғалыс жасатқызуға болатындығы осы негізге сүйенгендіктен екенін білу қиын емес.

Шартты рефлекс білімі жануарлардың қылығындағы көп нәрселерді айқындап береді. Мәселен, айуанның кәдімгі қылығы өзгеруі үйретуден («рефлексін тәрбиелеуден») болатындығын түсіндіреді.

Жалпы айтқанда, жануарлардың жабайы жөп табу қозғалысын айтуға Лебаның тропизм тақырыпты білімі қандай кілт тауып берсе, жануардың жоғарғы түрлі қылығын ұғуға Павловтың шартты рефлекс туралы білімі де сондай кілт тауып берді.

Әдеттер, соқыр сезімдер. Дөңгелектің жүрген ізін жол сақтайды. Сыртқы әсердің қоздырған ізін жүйке (жұлын, ми) сақтайды. Жад (память) кең мағынада, откенді сақтау деген ұғым болса, ол уақытта жануарларда жад бар деуге болады. Жүйке-ағындары жүгіретін нейтрондардың

тізбегі, шынжыры. Осы агын кедергі ең аз жолығатын жолмен жүріп, көбінесе, бұрынғы агындар жүріп өткен жолмен өтеді. Жалғыз-ақ жаңа агын бөгде-бөтен болғанда ғана өзіне жаңа жол салады. Сонымен, көбінесе, жаңа салынған жолға қарай бұрылып, жол қуалаған снырдай бұрынғы қозулармен араласып жұтылады... Осындай жалді психология мамандары бұрынғы әсер жаңа әсерді ан-перцепциялайды (түйсіктейді) деп атайды.

Сонымен, жүйке қозуында ет қимылында тағайындалған топтар болатын сықылды. Мен қозғалыстың бір тобын көп рет істеп қайталай берсем, нейтрондардың тиісті байланыстары түзеле (жөндіге) береді. Сондай бір қозғалысты әлденеше рет жаңғыртуды машықтау деп атайды. Машықтау себепті бекітілген жүйелі байланысты әдет деп атайды. Төңіректегі жағдайлар көбінде біркелкі болатындықтан, біртүрлі қозғалысты неше рет жаңғырту керек болатындықтан, өмірін бір жағдайда, бір төңіректе өткізетін жануарлардың қылығы өте-мөте әдетті қозғалыстардан құралады, дәлдеп айтқанда, біздің барлық қозғалыстарымыз азды-көпті әдетті деуге болады.

Тұқым қуалау заңы бойынша осы әдетті қозғалыстар атадан балаға, одан ұрпаққа қалып отырады. Жануардың өзі машықтанып тауып алмай, арғы атасынан мұраланған рефлекссті қозғалыстарының сондай әдетті байланыстарын тар мағыналы әдет деген сөздеп айырып, соқыр сезім (инстинкт) деп атайды. Соқыр сезім дегеніміз — қозғалыстың арғы атадан қалған байланыстары. Әрбір жануар — аталарының баласы болғандықтан оның қылығы да сансыз соқыр сезімді қозғалыстардан құралады.

Өлімге, қатерге айдайтын, жалпы айтқанда, зиянды қозғалыстар сонша көп болып, тұқымнан-тұқымға қала алмайды. Өзіне зиянды қозғалыс жасаған жануарлар өледі ғой. Одан өлтірерлік қозғалыс алған бала да олуге арнаулы болады ғой. Сондықтан соқыр сезім қозғалыстары көп жерде пайдалы, қолайлы, жөндем болу керек. Бұл мағынада жануарлардың қылығы жөндем деп санауға болады. Жануарлар жөндем қылықты. Өйткені қолайсыз, жөнсіз қылықты жануарлар төңірегіндегі жағдайларға үйлесе алмай жоғалып, құрып кетеді.

Бірақ бұл айтылғанға негіздеп, ескі психологшыларға ұсап соқыр сезімде зерде бар деп мадақтау дұрыс емес. Қандай төңіректе соқыр сезім қозғалыстары бекіген болса, сол төңірек үшін ондай қозғалыстар қолайлы; төңірек өзгеріліп кетсе, ол уақытта соқыр сезім (аталардан қалған қылық) бізге қолайсыз, жағымсыз болуға мүмкін. Жану-

арлар аталарының жасаған төңірегінде амал етсе, соқыр сезім көбінесе пайдалы; жәндік өзге төңіректе жасайтын болса, ол уақытта соқыр сезім пәле (ажалды) болуға мүмкін.

Негізгі соқыр сезімдер. Әрбір жандықтың қылығы үш түрлі қозғалыстан құралады. Алдымен әр жандық тамақтанады; тамақтану дегенді біз былай ұғынамыз: тамақ аулау үшін бірнеше өзіне тиісті қозғалыстар жасау, ол тамақтың түрін өзгерту, оны сіңіру, тамақтың шіріген шіріндісінен құтылу. Сонымен, тамақтану деген ұғым көп қозғалыстарды шырмайтып пәрсе. Ашығу, шөлдеу, тамақ табу, тамақты ішке жіберу (ішу, жеу), тамақты қорыту, қанға тарту, дем алу, тоғаю, кең мағынада (сору, бойға тарату), сідік, тезектер шығару, сілекей және басқа бездерден шырып ағызу, дененің қалыпты жылылығын сақтау. Бұл қозғалыстарды бұл арада мінездемей-ақ қояйық. Өйткені әзір бізге жандықтың қалған түрлі қозғалыстары тамақтану сезімінің қозғалыстарына кіретінін көрсету қажет. Абзалы, мұны бір мысалмен көрсеткен жөн болар. Нәресте ішкі қозғалыстардың ықпалымен бірнеше қозғалыстар жасайды («түсінде қимылдайды»). Бұл қозғалыстар күшейе, зорая бастайды («бала оянады»), оған кейін сөз мүшелері қозғалады («қарны ашып жылайды»). Оның Дауыс (дауыстау) дегеніміз өкпедегі демді күшпен сыртқа шығару. Демді, ішке қарай тартқанда дауыс шықпайды. Бұны байқап көріңіз (сепесіз) әуелі ауызы жабық күйде мұржадан естіледі. Сонан кейін ауызын ашып дауыстайды («бар өңешімен бақырады»). Бұдан, сайып келгенде, мұрыннан шығатын «м» деген дыбысқа, аузын ашқандағы дыбысқа «а» дыбысы қосылып, «мама» деген сөз құралады. Бала беймазалыққа құралады. (Біз «мамасын сұрайды» дейміз). Баланың ерініне бірдеңе жұғысып кетсін, емуге ыңғайланып, ерінін жыбырлатып, соқыр сезім қозғалысын жасайды. Сөл ерініне тиген сүті бар емшек, әйтпесе, емізік болса тілге, тамаққа барған сүт өңештен өтіп, ішке қарай өзінен-өзі жүре береді. Басқаша айтсақ, сүт ауызға барысымен рефлекс қозғалысын туғызады. Сөйтіп, тамақ денеге епеді. Тойған іштен тиісті қоздырғыш берілмей тоқтаған кезде ему қозғалыстары да тоқтайды («бала тынышталлады»).

Жандық жалаң тамақтанып қоймайды. Өмірдің екінші бір тілегі (заңы) — ұрпақ қалдыру, балалау-ғой. Балалау деген сөзді жандықтың өзі тәрізді жандық жасауы деп, жасайтын жандыққа жәрдемдесу үшін істейтін түрлі топ

қозғалыстары деп ұғамыз. Балалау деген ұғым да, тамақтану сықылды толып жатқан қозғалыстардан құралады екен. Күйлеу, шағылысу, бала табу, емізу, асырау, баланы күту, тәрбиелеу. Бұл қозғалыстарды өз алдына сипаттамай-ақ, мысалмен қанағаттанайық. Бел бездері тұқым шығарған кезде дененің бір мүшелерін бір қозғалысқа түртеді. Бұл қозу сыртқы кимиелі шіміркенісі себепті, белгілі қылық туғызады. Мұндай қылықтың салдары не болады десеңіз — қозған мүшені қатты нәрсеге үйкеу. Әсіресе ұрғашыға сүйкену, онымен шағылысу болады. Міне, мұның бәрі кимиелі шіміркендіргіштің салдары болады. Қатты нәрсеге ұмтылу дегенді алсақ, оған көп мысал келтіруге болады. Айуанның тесікке кіруі, ұрғашысын құшақтауы, көлбақаның еркегі (тұқымы) атылған кезде алдыңғы екі аяғының арасына ұшыраған кез келген қатты нәрсені (құшақтауы сықылды) екі жақтан бірдей істелгеп қызметтің нәтижесінен — шағылысынап барып бала бітеді. Сүт бездерінің шырын ағызу қызметтері өзінен-өзі түртіліп шығатындығы мынадан көрінеді: емшегін сүт кернеп, сыздатқан (қоздырған) ананы бала емсе, сыздағаны басылып жаны жай табалы.

Жандықтың үшінші түрлі қозғалыстары — сыртқы әсердің бірі жағымды-жағымсыздықтан болатын, алға қарай ұмтылатын оң қозғалысы. Кейін қарай шегінетін, не нәрсені итеретін сол қозғалыс. Бұл көлемдікке жол табу (тропизм) қозғалыстары өсімдіктің, жандықтың жарыққа қарай қозғалуы. Басы кесілген көлбақаны қытықтағанда аяғымен итеретін (рефлекс) қозғалысы сықылдылар қозғалыстардың күрделі болатындығын көрсетеді. Олай болса, ұрпақтан-ұрпаққа қалып отырып, жандықтың бойына бекіп, қонатыны — өзіне пайдалысы, теріс қозғалыстар. Басқаша айтқанда, жандықты сақтайтып қозғалыстар екен. Сондықтан соқыр сезімнен туатын «ұмтылу», «итеру» деген көбінесе «өзін сақтау соқыр сезімі» деп аталады.

Шығға келгенде тамақтану, балалау сықылды соқыр сезім қозғалыстары ұмтылу мен итеруден (ілгері-кейін қозғалудан) пәлендей айырмасы жоқ. Жамырандылық болмаса тамақтану мен балалауды бөліп алсақ, қалған қозғалыстарды көптігіне қарап, соқтығу (тап беру), жасау (қорғану) соқыр сезімдері деп атауға болады.

Жұртшылық. Денесі кемелдікке жеткен жандықтардың балалары (өсіп-өнуі) екі жандықтың (еркек, ұрғашының) табысуын тілейді. Ұрпақ қалдыруға ұмтылғаннан соң топты баланы бір ана асырайтын болады. Те-

гінде, ұрпақ қалдыру, балалау сезімі — жұртшылық сезім. Жұртшылық сезімінің бұдан да күштісі — тамақтану соқыр сезімі. Тамақтану сезімі дәйім бірлескен қызметті тілейді. Алдымен бала асырау қызметі. Әке-шешесімен бала бірталай уақытқа шейін бірге тұруып, үтірілісуін, көптіріп айтсақ, жұртшылығын тілейді. Ал тамақ табу үшін ересек жануарлар көп уақытта бірімен-бірі көмектесіп, бірлесіп тіршілік етеді. Сонымен жануарлар көбінесе бір тұрып күнелтеді екен. Осындай бір тұруда үш түр болады деуге жарайды. 1) *Масылдық*. Бұл түр бір жандық екінші бір тірі жандықты сорып, қорек еткенде болады; 2) *Еңбекке ортақтық*. Бұл бір жандық екінші жандықтың тапқанына ортақ боп, еңбегімен пайдаланып, сарқытын ішіп-жеп тіршілік еткенде болады. 3) *Қосақтық*. Бұл бірлесін тамақтанудан екі жағының да пайдасы табылғанда болады. Шағындау көлемде жүріп, бір түрлі тамақпен ауқаттанатып жандықтарға еріксіз сол орындардан тамақ іздеуге тура келеді. Бір жерде топтанып жүріп тамақ іздеудің, бәрінің шаруа пайдасы табылатындықтан, бұл бір сапалы ұйым болуға бұрын «әу» десің алған бірлік деп ойлау дұрыс емес. Қайта бірлесуге бір түрлі тамақ іздеу жеткізді деп ойлау дұрысырақ. Бұл айтылғандардан жандықтың негізгі қызметтері табиғатына қарай, қоғамдық тұрмысқа икем болатынын көреміз. Бұдан шығарып, өмір-қоғамды құрылыс десек, түк дәріптеген болмаймыз. Жұртшылық негізгі өмірдің құбылысы. Бірақ қосақтасып жасаудың да түрлі түрі бар. Ең төменгі жабайы жандықтар бірлескенде, әр бірі өзінің даралық (жекелік) күйін жоғалтпай сақтайды. Сөйткенмен, кейде уақытша, кейде үнемі бірінен-бірі айрылмай, бір дене боп, бірігіп кетеді. Денө (опгонофрам) жөнінен сондай өзара қосылған дара жәндіктердің түйдегін жәндіктер бағанасы (колония) деп атайды. Осы бағаналардың көп түрлері бар. Мәселен, имфузория коловратка деген жәндіктердің бір тобы қосылып, бәрінің сырты бір қабықпен, әйтпесе, қоймалжың затпен қапталып тұрады. Губкелер (қазақтың «бұлт» дейтін былқылдақ, тесік-тесік тән жуғышпы сол губкелің қабығы) әуелде бөлек-бөлек болып жаралса да, соғынап бірімен-бірі қаптасып бітіп кетеді. «Медуз», «фолив» тәрізді уақ жандықтар болады. Бұлар да балалау, тамақтану жөнінен бағанасының бөлек мүшелері бет-бегімен жетіледі. Басқа жөнінен бұларда бөлек өмір сүру мүлде болмайды. Құрттың бөлек-бөлек сақиналары да біріккен бағана тәрізді. Ол түгілі адамның өзін де шілтерден құралған бағана деп айтуға болады.

Қосақтық масылдық, еңбекке ортақтық тұрмыс түріне көп мысалды құрттардан, шаяндардан, өрмекші сияқты жандықтардан табуға болады. Бізге керегі қоғам болып бірлесіп жасау түрлері. Ондай бірлескен өмірді құрт-құмырсқалардан, омыртқалылардан табамыз. Алдымен, ондай ерлі-зайыпты, қосақтылықты жыртқыш жануарлардан ұшыратамыз. Олар бір үй (үйір) ия әлденеше үй-іші болып бірігеді. Әлеуметші жандықтар жиылысып, топтанып жүреді. Мәселен, ара, құмырсқа сияқты, құс сияқты жандықтар тобымен жүріп тіршілік етеді.

Бірақ жануарлардың қоғамдасып тіршілік етуі адамдар арасындағы қоғамдасу, ұымдасудай деп ойлау дұрыс емес. Олар біріне-бірі көмектесу мақсатымен қоғамдаспайды. Әр қайсысы өз қамы үшін, тіршілігі үшін қоғамдасады. Адам қоғамындағыдай олардың арасында ұйым, береке жоқ, не түрлі тәртіпсіздік, талас-тартыс бар.

Еліктеу мен қоғам орайластығы

Бір жіпке ұзынды-қысқалы бірнеше жіпті салбыратып тағып, соңғыларға бірнеше домалақ доп (салмақты) байлап, содан кейін доптың бірін теңсеп қарасақ, біраздан соң бауының ұзындығы бірдей доптардың шайқалғанын көреміз. Осындай халді жаңғырығу дейміз. Сол сықылды фортепиянаны ашып, бір ішегін басып, дауысын шығарсақ, әлгі ішекке үндес ішектердің дыбыс бергенін байқаймыз.

Бір жиылыста қайта-қайта есіней берсеңіз, аз уақыт өткен соң, тағы біреулердің есінегенін көресіз. Көп кісінің ортасында жымия беріңізші, сөз жоқ, өзгелер де жымия бастайды. Жарым естің қасында отырып жылаңыз, ол да жыласын. Төңіректегі қозғалыстарды жаңғырту, соларды еліктіру — тірі заттардың бір қасиеті.

Еліктеуде де мәніс бар. Доптарды тәжірибе еткенде көрдік, бауының ұзындығы бірдей доптар бірін-бірі еліктеп қозғалады. Жандықтар да сондай, өзі заттас, өзі қалыптас жандықтарға еліктейді.

Еліктеу қозғалыстарып дәйім бірігіп, топтаып жасайтын жануарларды бақылау қолайлы болады. Ондай жануарлардың бәрі біріне-бір, оның ішінде бұрын бастағанына еліктейді. Көбелек балапапдарының ішінде біреуі бұрын жорғаласа, өзгелері соған еліктейді. Одан гөрі жетілген жандықтар арасында бір я әлденеше бастаушылар болады, өзгелері соларға елігеді.

Сонымен жандықтардың қылығы біріне-бірі жұғатын тәрізді әсіресе, ондай қылық өзі тұқымдас төңірегіндегі жандықтардан жұғады. Бір жандықтың қылығы өз маңындағы өзге жандықтардың қылығынан ботені болмайды. Мәселен, қойды, маймылды, адамды алсақ, — бәрін де сол төңіректің түрлі қозғалыстарын қайталайтын, тегігі көп, күрделі жаңғырықтығыштар (резонатор) деп атауға болады. Сондықтан білім психологиясы қоғам психологиясы екенінде сөз жоқ.

Жандықтың қозғалыстары қоғамға қарай ыңғайласып, үйлесуі, көбінесе, жандықтың еліктегіштігінен болады деседі. Әлеумет бірлігінде ең бір күшті құбылыс (явление) — еліктеу. Соқыр сезім әр түрлі болатындығы айтылады. Ұрпақ қалдыру, тамақ табу, бас қорғау соқыр сезімдер. Еліктеу қозғалысы да сол бас қорғау соқыр сезімінен туады. Еліктеу топтанып күнелтетін жандықтарда айқын байқалады. Еліктеуден барып біріне-бірі көмектесу туады.

Тамақ табу, балалау да қоғамдық қызметтер. Бірақ бұларды берекескен тату-тәтті өмір сүргізетін қызмет деп айтуға болмайды. Жануарлар, өте-мөте топтанып жүретін жануарлар, өмір бойы ұрғашыға, тамаққа бола таласудан, төбелесуден көзі ашылмайды. Бұл төбелесте аса әңгілері, тентектері басын жояды, ол бір. Екінші жақтан тентектер өле берсе олардың тұқымы да кемі бермек. Төбелеске онша икемі жоқ, момын аталардың ұрпағы атасынан мінез мұраланып, төңіректің жағдайына ыңғайланып, байқап қимылдауға әдеттеніп, өсе бермек. Сөйтіп бірлесіп жасайтын жандықтар арасында төбелесқойлықты жоюға, бір жағынан олардың біріне-бірі ыңғайласуы себеп болса, екінші жақтан қылықтың біркелкі болуына оның ішінде тамаққа аттану, бас қорғау қызметтерінің ынтымақты болуына еліктегіштік себеп болмақ. Жиып-теріп келгенде, жануарлардың қылығы әлеуметтік тұрмысқа үйлесімді болып жетілетінін көреміз.

Адамның айуаннан өзгешелігі

Адам — жандық. Әрбір жандықта болатын сыртқы әсерге қозу, іске ұмтылу сипаттар адамда да бар. Адам да жандыққа ұқсап әсерлерді айырады, ол әсерлерге түрліше серпіледі, жауап береді. Жандықтыкі тәрізді адамның қылығы да көбінесе соқыр сезімді, әдетті қозғалыстардан құралады. Оның да ең күшті соқыр сезімдері: тамақтану, балалау, бас қорғау. Адам да — жандықтар

сықылды қоғамдасып жасайтын жапуар. Оның қылығы да еліктеу, қоғамға ыңғайласу арқылы көзге көрінеді. Айта берсек, адамның да, айуанның да рұқ қызметтері, сайып келгенде, шартты рефлекске айналады. Ендеше бұған дейінгі сөйленген сөздер адамның қылығын ашуға кілт тауып берген тәрізді.

Адамды айуанмен қанша салыстырған? Адамда айырма бар. Адам — өзгеше жаралған айуан. Адамды өзіне өте ұқсас бір айуанмен, мәселен, адам бейнелес маймылмен салыстырып көрейік. Мұндай маймылдар орманда, ағаштың басында жүреді. Жүргенде қолдарымен бұтақтан-бұтаққа жабысып, секіріп, денесін педәуір тік ұстап жүреді. Сондай маймылдың бір тұқымы жерге түсуге, жарық жерде өмір сүруге тура келген екен деп жорнық. Әрине, жерге түскен соң қозғалу керек. Денесін бұрып да тігірек ұстайтын маймыл қозғалатын болған соң, қолымен еш нәрсе ұстамай, жердің әуесіне ыңғайлапып, тік жүретін болмақ. Замаң өткеп сайын денеде түрліше өзгерістер бола бермек.

Бірінші денені тік ұстап, табанын жалпағынан баспақ. Ағашқа өрмелеуге, бұтақтан ұстап теңселуге, секіруге қызмет ететін қолдың бірнеше бұлшық еттері қызметі азайған соң, жоғала бермек. Оның орнына қол бұрынғыдан гөрі көбірек іске ыңғайлы, бірдемені ұстауға қолайлы болып, бас бармағы зорайып, қол басының еттері де жетіле бермек. Адамның қылығына бас бармақтың қандай зор маңызды болғанын аз уақытта оның өткен қозғалыстарын санасаңыз көресіз. Адам — бас бармағы жетілген айуан. Сондықтан ол қару-құралмен пайдаланатын болған. Қысқасын айтқанда, адамды адам қылған бас бармағы десек, аз-маз шындықты айтқан боламыз.

Жерде тік жүретін болғандықтан, адамның ішкі мүшелері төмен қарай сырғыған. Басқаша айтсақ, бас пен омыртқадан қашықтаған. Қан жүру, дем алу тетіктері өзгерген. Дем алу мүшелері күшейе берген. Онымен қабат дауысы да күшейген. Оның салдарынан дауыстан дыбыс, сөз туатын болған. Сөйтіп, адам сөйлейтін болған.

Арғы тегіне көз жіберсек, адам жүре өзгерген. Оте сезінгіш, құлпырмалы күйге түскен. Бет құбылмалы болуға қозғаушы жүйке (нерв) саласының өте нәзіктігі, әсіресе, қасты, қабақты ашып-жабатып, мұрынды тыжыртатын, езуді жоғары-төмен қозғайтын, тағы сондай беттің кейпін өзгертетін уақ еттердің жетілуі себеп болған.

Беттің құбылғыштығы, қолдың қозғалысы, дауыстың

созге айналуы адам арасында қоғамдық сипаттар күшеюге зор ықпал берген.

Адамның айуаннан өзгешелігі жалаң бұлармен де тамам болмайды. Адам — денесінде түгі (жүні) жоқ, жалаңаш жандық. Жалаңаштық қозуды күшейтеді. Негұрлым тері жұқа, тәуетек, дене жалаңаш болса, соғұрлым сырттан әсер алуға қабілеті де жетерлік. Соғұрлым алған әсерді миға көбірек жібергіш болады. Сонымен, дененің жалаңаштығы мидың көлемін ұлғайтуға себеп болады десе жарайды. Адам бейнеслес маймылдан адамның миы үш-бес есе үлкен. Жұлып сықылды жүйкелерге қарағанда, миы анағұрлым көп. Әсіресе, мидың сұрғылт заттары өте күшті жетілген. Жануарлар бірте-бірте жоғарылап, сатылаған сайын олардың миы да ұлғайып, өсіп жетіле береді. Онымен қатар мидың қабығындағы қозғаушы тетіктері де жетіліп, мидың өзі бірнеше кіндікке бөлінеді. Мәселен, тышқан тектес жандықтардың ми қабығы тегіс болса, маймылдың ми қабығы да, қозғаушы тетіктері де олардан әлдеқайда мол, анағұрлы кедір-бұдыр. Адамның миы олардан да артық, үлкен, күрделі, қомақты, тетікті болса, адамның қылығы да, қозғалысы да, қызметі де анағұрлы көп, анағұрлы күрделі, анағұрлы жетік болатындығы осыдан байқалса керек.

Енді біз бұрынғы психология кітаптарының жүйесімен адамның қылығын, бұрынғыша айтсақ, рұқ я жан күйлерін, құбылыстарын қарастырмақшымыз.

Жан күйі дегеніміз дене қызметтерінің өзгеру нәтижесі. Дене болмаса, жан күйі болмақ емес; дене болғанда дене қызметтерінде өзгеріс болғанда ғана жан күйі бола алады.

Сондықтан дененің әр жеріндегі қызметтерінің өзгеруі рұқ күйін тудырады деп тексермекпіз. Ол үшін денені, дененің құрылысын, мүшелерін, олардың қызметін, қызметтің өзгерісін зерттемекпіз.

IV. ДЕНЕДЕГІ КЕЙБІР МҮШЕЛЕР, ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Жүйке саласы. Денеде жан күйі тууға қызмет ететін мүшеміз жүйкелер саласы (нерв системасы).

Жүйкелер саласы дегеніміз: ми, жұлып, сол екеуінен тарайтын бұтақтар. Бұлардың ішіндегі ең маңыздысы ми болады.

Мида ешбір өзгеріс болмаса, жан күйі де болмайды. Мидағы өзгерістер алуан-алуан болады. Сондықтан оның нәтижесі болған жан күйі де түрлі-түрлі болады. Ми

кінәраттанса жан күйін де дұрыс кешіре алмаймыз. Олай болса, барлық жан күйінің кілті ми қолында екеп. Бұрынгы психалогшылардың «жан» деп миды айтқаны дұрыс сықылды. «Ми» дегеніміз күллі денедегі қызметтерді басқарып тұратын бір кіндік (орда). Жүйкенің бәрі мидан тарайды. Кейбір жүйке сырттан алған хабарын миға жеткізіп тұрады; кейбірі мидың берген бұйрығын шетке тасып жүреді. Миды тіліфон стансасына ұқсатуға болады. Пәлен үйдің номерімен қос деп, стансаға сылдырлатсақ, ол дереу қосып береді. Бірақ мидың одан гөрі айырмасы бар. Станса қаласы тілеген тараумен өзі сөйлесе алады. Ми олай емес, сырттан, шеттеп хабар алмай өз бетімен бұйрық алмайды. Миды орда өкіметпен салыстыруға да болады. Пәлен жерде бір залым молда не ишап елге өтірік лақап таратып, мал жинап жатыр деп, бір адам орда өкіметке хабар берсе, орда өкімет ол адамды ұстап, сотқа тарт деп, дереу милицияға бұйрық етеді.

Жүйкелердің миға хабар берушілерін арызшы (кіндікке шабушы) деп, мидан бұйрық тасушыларын орындаушы (кіндіктен тараушы) жүйкелер деп атауға болады. Кіндікке шабушы жүйкелер сыртқы сезімдерді алуға себеп болатындықтан оларды кейде сезуші деп те жүргізеді. Кіндіктен тараушы жүйкелер денедегі еттерді аралап, соларды қозғаушы жүйкелер деп те жүргізеді.

Жүйкелер саласы көзге ілінбейтін заттардан құралады. «Нейрон» деп атайды. Нейрондар біріне-бірі қайнасып, тұтасып кетпегенмен, арасы бірігіп тұрады. Сол біріккен нейрондар шілтер (клетка) туғызады. Шілтердің дәні (ядро) болады; шілтерден бұтақтар тарап, кейбірі ұзарып кетеді. Сонымен, жүйкелер дәні бар, бұтағы бар шілтерден құралады деп айтсақ дұрыс болады.

Шілтердің үлкендігі әр түрлі болады. Шортынан кескенде екі жүздің бірінен оның біріне тең миллиметрге шейін болады. Олардың құрылысы да әр түрлі. Шілтерлер (бұтақтарымен) қызғылт сары түсті болып көрінеді. Сондықтан жүйкелердің түсі ақшыл, қызғылт-сары аралас сияқты. Бұтақтары жұмсақ, жіңішке жіп тәрізделіп, көбінесе, үлбірек қабығы болады. Шілтерлер сықылды бұтақтардың да үлкендігі әр түрлі. Шорт кескенде бес жүздің бірімен қырықтың біріне тең миллиметрге шейін болады. Бұтақтардың ұзындарып «неврит», қысқаларын «дендрид» деп атайды.

Шілтер түрліше қосылып, бір сала жасайды. Бұл саланы сегізге бөлуге болады: 1) *Бытырама жүйкелер*, 2) *жү-*

лын, 3) ұзынша ми, 4) уарлы көпір, 5) көру түймесі, 6) төрт төбелік, 7) кішкене ми, 8) ұлы (зор) ми.

Бытырама жүйкелер дегеніміз: жұлынның алды-артына тарайтын бұтақтары, сезу жүйкелері. Одан басқа кеудеге, ішке, арқаның екі жағына тарайтын бұтақтар да қосылады.

Жұлын дегеніміз күллі омыртқалардың ішіп аралап өтетін, сыртында қабығы бар, бұтақты жүйке.

Ұзыншақ ми қара құстағы кішкене мидың астында тұрады. Оның үстінде уарлы көпір жатады. Кішкене мидың үстінде төрт төбелік деген бөлім бар, уарлы көпірдің үстін ала көру түймесі бар. Кішкене ми доп сықылды, үлкендігі ұзыншақ мидан кішірек. Жататын жері желке. Кішкене ми ұзыншақ мимен, уарлы көпірмен, төрт төбелікпен қосылған. Кішкене ми беттескен екі жартыдап қосылады. Бұл жартылардың өзі әлденешеге бөлінеді.

Үлкен ми терең озеппен екі жартыға (оңға, солға) бөлінеді. Бұл бөлімдер саязырақ озеппен тағы төртке бөлінеді. 1) маңдай бөлімі, 2) төбе бөлімі, 3) желке бөлімі, 4) шеке бөлімі.

Бұл бөліктер өзара тағы бөлінеді, маңдайдікі төртке, желкенікі үшке, төбенікі үшке, шекенікі беске. Барлығы 15 бөлімше болып шығады. Жоғарыда айтылған үлкен мидың қай бөліміне жақын болса, соның атымен атала береді.

Үлкен миды қақ жаратын терең озекті «ұзын жықпыл» дейді. Маңдай бөлімі мен іске бөлімін айыратын озекті «селеу» жықпыл», маңдаймен төбе бөлімін айыратын сызықты «волланд жықпылы» деп атайды.

Ми қатты сауытпен, бас сүйекпен қаптаулы

Жүйке саласының қызметі. Адамның денесінде керексіз мүше жоқ (соқыр ішек, құйыршық сықылды кейбір жұрнақтарды алмағанда). Бәрін де табиғат белгілі қызмет атқарсын деп жаратқан. Сондай қызмет атқаратын ең керекті, ең пәуетек мүшеміз — жүйке саласы. Сол жүйке саласының қызметі арқасында дене дене болып жасайды. Жүйке саласы болмаса, бола тұрып қызметке жарамаса, дене денелігін жоғалтып, бір өлі зат болып қалады, шіриді, тозады. Жүйке қалай қызмет ететінін қарайық.

Сыртқы әсер болмаса, жүйке қызмет ете алмайды. Сыртқы әсер дененің бір мүшесіне сүрең беріп, ол мүшеде өзгеріс пайда болады; жүйке саласы араламайтын

мүшеміз жоқ. Сырттан берілген әсер мүшедегі жүйкелерге сезіліп, одан не жұлынға, не миға барын жетеді.

Жүйке қандай заттардан құралса, сыртқы әсер тиген соң ол заттар өзгереді. Олардың орнына әуелгісіпдей заттар пайда болады. Бұл барлық жүйке саласында болады.

Басқаша айтсақ, кимиелі өзгеріс сыртқы мүшелерден басталады да, жүйкелерді қуалап, мидағы өзіне тиісті кіндікке, кіндіктен басқа кіндіктерге таралады.

Сыртқы әсер жүйкелер саласына өзгеріс пайда қылады. Сонда дене бір күйге түседі. Сол өзгерістің нәтижесін «жан күйі» деп айтуға болады.

Ұғуға жеңілдету үшін жан күйін мемлекет мекемесінің жиылысында шығарылған қауылға салыстырайық. Жиылыста белгілі мәселе туралы баяндама істеледі. Бұл баяндаманы жиылыстың барлық мүшелері естіп, бір түрлі күйге түседі (мидағы әрбір шілтерлер де сондай күйге ұшырайды). Содан кейін жиылыс мүшелері кенесіп, мәселе туралы бірнеше ұсыныс істейді; ұсыныс дауысқа қойылып, көпшілікпен қабылданады. Қабылдапған жоба іске асады. Бұл, міне, жиылыс мүшелерінің кеңесінің нәтижесі. Жүйкелер де осы тәрізді, сырттан алған әсермен қозады.

Жүйкенің қозуы дегені не? Жүйкелер қызмет етіп тұрғанда оның заттары қайтеді? Мұны түсіндіру үшін мысал алып салыстырайық. Мысал, мылтықтың дәрісі. Бір шокім мылтық дәрісіне от беріп жіберсе, дереу тұтанып, лап етіп жанады. Жанған деген? Ту баста әрі неден құралса, жанғанда сол бөлімдеріне қайта қайтады деген сөз. Мылтық дәрісін тұтатқандағы күйі қандай болса, жүйкелердің қызмет сткепдегі күйі де сондай болады.

Жүйке саласының қызметін сипаттау үшін дене қызметін зерттеуші (физиолог) оқымыстылар былай істейді: тәжірибеге бақаны алады; оның артқы тілерсегін қияды. Бірақ жүйкелердің жіліншікке жалғасатын саласын қимайды, амап қояды. Бұл жүйкелер жіліншіктің етін жиырып, аяғын қозғауға тиіс. Енді біз жүйкелер қызмет еткен кезде не болатынын бақылаймыз. Жүйкені қызмет еткізу үшін бірдемемен шіміркендіру, қоздыру керек. Мұны түрліше істеуге болады. Жүйкені шымшымыз, әйтпесе, суық не ыстық нәрсені тигіземіз. Тіпті болмаса, тұз тәрізді ащы нәрсені сүйкейміз. Қайсысын істесек те жүйке қозады. Оны недеп білдік? Жүйкені шіміркендірген сайып бақаның аяғы жиырылғанын білдік.

Жүйке қозуы дегеніміз не екен?

Ол мынау: Жүйкеге сүйкескен нәрседеп жүйке электрленіп, оның ағыны барлық жүйке саласын аралайды екен. Бірақ тап электр ағыны тәрізді ұшқыр жүрмейді; шамалап айтқанда, жүйке қозғандағы электр ағыны бір секундте 68 метр жүреді. Ал электр тегінде бұдан 10 миллион еседей жылдамырақ жүрсе керек. Жүйкенің қозуы, мылтық дәрісін тұтатқандағы тәрізді, кимисі қызмет деуге болады.

Ендеше, жүйке қозғанда оның заттары қайтеді екен? Мылтық дәрісі тұтанғанда қандай ыдырап, әуелгі әсіліне қайтса, жүйке қозғанда да сондай өзгеріс пайда болады екен.

Салыстырып қарайық: Мылтық дәрісін үстелдің үстіне жіп-жіңішке жол қып, шұбатып төгейік. Жіңішке жолдың бір басынан от берейік. Қайтер еді? Бір басы тұтанған дәрі дереу жүлгелеп жанып, екінші басына бір-ақ барар еді. Жүйкенің қозуы да осындай. Бір басы дыр етіп ыдырайды-ақ, өзге басы да сап ете түседі. Мылтық дәрісінің тұтануына толық-ақ ұйқас. Бірақ екі тұтапудың арасында добалдай айырма бар.

Дәрі бір жанып кетсе бітеді. Орнында түк қалмайды (әуеге ұшып кетеді). Ал жүйке заттары да мылтық дәрісіндей бір-ақ жанып кетсе, орнында күл қалса, онда жүйкені бір-ақ рет қоздыруға болар еді, бірдеп кейін жүйке жармас еді. Олай емес, жүйкемізді сансыз рет қоздырамыз. Бұл қалай? Мұның себебі: жоғалып (жанып) кеткен жүйке затының орнына екінші заттар пайда болып, ортасы жетіліп отырады. Есте болсың, жүйке саласы қап тамырларымен жақын астасады. Қанның қасиеті мәлім: қанда дененің шығынын орнына салып, толтырып отыратын заттар бар. Жүйке заттары қалай шығынданды солай оның орнына қаппан жаңа заттар құйылады. Бұл заттардан дереу жүйке заттары жасалып шығады. Сөйтіп, жүйкелердің өмірі бірі өліп, бірі тірілумен өтіп жатады. Бұдан қорытынды сол: неғұрлым дене күнті, қап тамырлары толық болса, соғұрлым жүйке қап тамырларынан ауқатты молырақ алып, соғұрлым қызметті жақсырақ істейді. Бұған қайшы қорытынды өзіпен-өзі туады.

Қозу қозғалысы

Адам ояу жүргенде дәйім ішкі, тысқы әсерлердің (түрткі) ықпалында болады, дамылсыз амал етеді. Ешбір қозғалмайтын, қимылсыз, іссіз, сілейгеп адам болады деп

ойлау дұрыс емес. Тыныш отырған сау адам мен денесіндегі бір мүшесінің сезімі («жаны») кеткен адамның еттерін салыстырсақ, сезімінен айырылған (жүйкелері зақымтенген) ет қимылдамайды. Дені сау, тыныш отырған адамның еттері сыртынан қарағанда қимылсыз тәрізді көрінсе де, анығында олары қызмет істеп отырады. Дененің тыныш күйіндегі жығылмай, қисаймай, тең тұрған қалпы — түрлі еттердің бірдей қызмет етуінің салдары. Еттегі жүйкелері қызметтеп қалған адам денесін тең ұстай алмайды. Жүйкесі кеселденген адам мүшесі олай-былай теңселіп, кәдімгі күйінен айырылып қалады. Ал енді қозғалған уақытта қозғалысқа қатынасы жоқ еттер де қызметсіз жәй қалмайды. Сірескен бір халде болады. Еттер жиі қозғала берсе, қоза берсе, қозғыштық сипатынан айырылады. Ұғымды тілмен айтсақ, «талады», «шаршайды», қысқасы, ояу кісі үнемі қызметте болады.

Жүйкелері зақыметті адамдарды бақыласақ, зақыметті болған еттері түгілі, бірнеше я әлденеше буындарының еттері қозғалмай қалады. Буындарымызды әлденеше еттердің бірігіп қызмет етуі, сіресуі арқылы қозғаймыз; сондай қозғалыста әрбір еттің бөлімдері де дербес қызмет етеді. Шынып айтқанда, қозғалатын жалаң еттер де емес, оларда жүйкелер де емес, буындар. Міне, айтпақшы болған сөзіміз.

Қозғалыстардың күрделі екендігіне мысал үшін айтайық: 1) *бастың ілгері қозғалысы*, 2) *кейін шалқаюы*, 3) *бұрылуы*, 4) *екі жанына қисаюы*, 5) *омыртқаның тік отыруы*, 6) *алға бүгілуі (жатқан күйде кеудені көтеру)*, 7) *омыртқаның айналуы*, 8) *екі жағына қисайуы*, 9) *кеуде мен ішек-қарын арасындағы көк шандырдың қозғалысы*. Міне, бұл сықылды толып жатқан қозғалыстарды есептеу адамның қылығын зерттеуге керек.

Алдымызда жүйкесі кінәратты бірнеше адамдар тұр екен; біреуінің қолы, енді біреуінің басы, бірінің аяғы, тағы бірінің аузы жүйкелерінен айырылып, «жапсыз» болған екен, қозғалмайды екен. Осы адамдар кейін денесін ақтарып қарасақ, әр біреуінің жұлыны әр жерінен зақыметті болғанын көреміз. Бірінің бел тұсындағы, үшіншісінің мойын ішіндегі, төртіншісінің ұзыншақ миы. Сонымен буындар қозғалысы мидың бір кіндігі болмаса, бір кіндігімен байланысты екенін көреміз. Біздің белгілі буындарымыздың қозғалатындығы белгілі жүйке кіндіктеріміздің қозатындығынап болады екен. Бұл кіндіктер жалаң жұлындай емес, орта мида да, үлкен мида да бола-

ды. Және мидың сұрғылт заттарының шоғыры да жүйке кіндігі болып саналады.

Сөйтіп, жүйкенің белгілі бір кіндігі қозса, белгілі буын қозғалады. Бір кезде психалогия маманы: «Бір адамның қандай жүйке кіндігі қозғанын айтып беріңіз, мен сізге оның қандай істейтінін айтайын деуге мүмкін. Машинаның әр тетігінде қандай қозғалу заңы болса, адамның қылығында да сондай мөлшерлі заң бар.

Қозғалыс туралы жаңсақтықтан сақтандыра кету керек. Ол мынау: әрбір қозғалыс, мәселен, қолдың бүгілуі шынында екі қозғалыстан құралады: бір сүйектің бір бетіндегі еттің жиырылуы; екіншісі оған қарсы бетіндегі еттің созылуы. Көбінесе бір қозғалыстың өте күшті қозуы, екінші қозғалыстың өте күшті тоқтауымен байлаулы. Жалпы айтқанда, мидың бір кіндігі қозып тұрғанда, екінші бір кіндіктің қозуы тоқталады, бөгеледі. Мәселен, ми мен жұлынның қызметі солай. Бұл шартты еске алу керек. Өйткені ілтипаттың, ойлаудың жұлындағы көп құбылыстарды түсінуге мұның зор пайдасы бар. Олар көбінесе қозғалыстың бөгелуімен сипатталады.

Рефлекс (қозғалыс)

Сыртқы әсер (түрткі) жүйкенің ең шеткі саласын қоздырып, соларды жүлгелеп, жүйкенің сезуші, қозғаушы кіндігіне (миға) барады; одан қайта серпіліп, қозғаушы жүйкені ағып, етке жетіп, етті жиырылдырады. Аяғы келіп бір қозғалыс (рефлекс) туғызады. Қозғаушы жүйке, қозғаушы кіндік (мидағы) зақыматке ұшыраса, не шектен асып қозғап болса, ол уақытта адам не сезімсіз, не селкілдеуік, не елегізіген үркек болады. Бұл қозғаушы жүйке туралы. Ал сезуші жүйке, не оның кіндігі зақыматтенген, әйтпесе, өлшеусіз қоздырылған болса, ол уақытта адам сол мүшесінің қызметін жоғалтады. Әйтпесе, өте сазымпаз болады. Сондай зақыматке ұшыраған адамдарды ауруханаларда зерттегенде, жұлында қандай кіндік, қай жерде кінәраттанғаны мәлім болған.

Ұғымды болу үшін адамды төрт аяқты жануарша төрт тағандатып қойып, мал сойғандағыдай, жая, белдеме, арқа омыртқаларды ойша бөліп-бөліп көрейік. Сонда белгілі сезуші, қозғаушы жүйкелер жұлынның белгілі бөлімдеріне дәл келеді. Мысалы, жая тұсының жұлыны зақыматке шалдықса, белдеме айналасының, бөксе жақтың, қала берсе санның, балтырдың, ішектің сезулері жоғалады; және санның, балтырдың, аяқ саусақтарының, ке-

йінгі жақтың, жуан ішектің, қуықтың, табанның қозғалыстары тоқтайды. Ал белдеме тұсының жүйкесі кінәратанса, белуардан төменгі жақтың бәрі қозғала алмайды.

Арқа омыртқа тұсының жұлыны зақыметке ұшырауы кеуденің сезімін жоғалтады. Іштің, арқаның еттері жансыз болады. Қарын қозғалыстары бұзылады, ас қорыта алмайды. Мойын, жұлынның зақыметтенуі қолдың, желкенің, мойынның сезімін, қозғалуын жояды (толық зақыметтенсе, кісі өледі). Бір сөзбен¹ сезуші, қозғаушы жүйкелері жағынан қарағанда, адамды құрт тәрізді сақиналардан құралған төрт аяқты жандық деп тануға болады. Бұл біздің жүйке саламыздың тарихын айқып көрсетеді.

Сау адамның өте-мөте жетілген қозғалысты мүшелері: табан, аяқ бармақтары (бас бармағы), тізе, ұршық, ішек-қарын, шағылыс мүшелері, қолдары (әсіресе бірдеңе шанышқанда, қытықтағанда) көздер. Бұл мүшелердің қозғалыстары дене тіршілігіне өте маңызды. Бұлар ауырған, жараланған жерлерді қозғауға не шіміркендірген затты кетіруге қызмет етеді (қытықшылдықтың да өмірге керекі бар). Бұл айтылғандар тіршілікке маңызды ең жабайы қозғалыстар.

Рефлекс қозғалысын түсіндіру үшін мысал келтірейік. Біреу жүгіріп келіп: «Атыңды ұры әкетіп барады» десе, жүрегіміздің соғуы замат тоқтай қалады да, содан кейін қатты соғады. Құлаққа естілген дауыс толқыны дереу миға хабар беріп, одан барып аяғымыз тез жүре бастайды. Мұның бәрі көз ашып-жұмғанша тез болады. Бұл бір. Жүгіріп келе жатып, сүрініп жығылсаң, депеміз жерге қатты соғылып, жараланып, мертігіп қалмас үшін екі қолымыз жығылатын жаққа бұрын барып тиеді. Бұл екі. Көзімізге бір қиыршық түссе, соны кетіргенше арпалысып, қабағымыз еріксіз жыпылықтап, жиырылып, көзімізден жас парлап аға бастайды. Бұл үш. Осының бәрін сырттан әсер, түрткі берілген болады. Психалоқшы Джеймстің айтуына қарағанда, осы көрсетілген үш мысалда түрткіге серпілудің айырмасы бар. Жүректің қатты соғуы, көзді жұмып қалып, жас ағу, қолдың жерге бұрын тиюі сықылды еріксіз қозғалыстарды рефлекс деп айтуға болады дейді. Ал қозғалысқа ерік (воля) пен еріксіздік бірдей қатынасса, опы жарты шала рефлекс деп атау керек дейді: «Атыңды ұры әкетіп барады!» — дегендегі қозғалыс қандай? Ерікті ме, еріксіз бе? Мұнда

¹ Осы тұста бір сөз қалып қойған.

аралас болады деуге мүмкін. Ол кезде етке жаңа қол қойған болса, әйтпесе, ойнап айтты деп ұқса, қонақ қолды бір-ақ сілтеп, етіп жей беруі мүмкін. Ал алдында ет жоқ болып, айтушы сенімді, бұл өңірде ұры қатты екені дайын тұрса, қонақ тұра ұмтылады. Ал адам бір нәрсеге асығып жүгіреді екен, ол қозғалыс, Джеймстің айтуынша, рефлекс болмайды. Ол «еріктің» бұйрық ету нәтижесі, тәрбиенің салдары. Сондықтан мұндай қозғалысты ерік қозғалысы, я ерікті қозғалыс деп атау керек дейді. Сөйтіп, айуашың ерікті қызметі мен еріксіз (рефлекс) қызметі араласып, кейде кенет, кейде ой тілеп жарыққа шығады дейді. Ескі психология мамандары рефлекске мидың қатынасы болмауға да мүмкін дейді. Олар басы кесілген бақаның қозғалысын дәлел етеді. Не дегенмен, адамда еріксіз (рефлекс) қозғалыстар көп. Дем алу, ас қорыту, кірпік қағу, түшкіру... сықылды қозғалыстар, қызметтер нағыз рефлекске жатады.

Бұл арада айта кететін бір сөз бар: кіндіктен тарайтып жеке-дербес қозғаушы жүйкелер де жоқ, сол сықылды кіндікке шабатын жеке-дербес сезуші жүйкелер де жоқ; әрі қозғаушы, әрі сезуші, бірақ түрлі аспап (жүйкелер) бар; ол аспаптың кіндікке шабатын (арызшы) кіндіктен тарайтын (орындаушы) жолдары бар. Есте болсын, осы екі жол бірімен-бірі өте жақып айкасып, қызметті көмектесіп істейді.

Саңылау мүшелері

Ми бөлімдері. Олардың қызметі. Жоғарыда қозу-қозғалыс туралы әңгімеде еріксіз қозғалыс бір түрткінің себебінен болады деген едік. Ал енді өзіміздің еркімізбен, қалауымызбен болатын қозғалыс неден туады? Мәселен, тілесек қолымызды бүгеміз, тілесек басымызды еңкейтеміз; бүккізіп, еңкейтіп тұрған қандай күш? Ішімізде бір бұйрық беруші бар ма?

Дене қызметін зерттеушілер (физиологтар) бұған былай жауап береді: ерікті қозғалыстар да жүйкелердің қозуы себепті болады. Айырма мұнда: еріксіз (рефлекс) қозғалыста қозу сыртқы түрткіден басталады. Ерікті қозғалыста қозу іштен: мидың қабынан басталады; содан бүкіл денеге жайылады дейді. Олар тағы айтады: біз «сезгенде» — мидың бір бөлімі, «байымдалғанда» — екінші бөлімі, «ұйғарғанда» — үшінші бөлімі қозады. Әр түрлі ой жұмысында мидың түрлі бөлімдері, қабықтары ғана қызмет етеді дейді.

Бұл пікірді дәлелдеу үшін олар тәжірибе істеп көрген. Тәжірибесі мынау:

Мәселен, көгершіннің үлкен миын (қақ жарымын) кесіп алады; бұл оташылықты көгершіннің тіршілігіне зиян келтірмейтін қып істеуге болады. Үлкен мидан айырылғаннан кейін де бір талайға шейін көгершін өмір сүреді; бірақ оның қылығы әлдеқайда өзгереді; алдына бидай төксеңіз, ол көгершін шоқымайды; тұмсығын ашып, аузына салсаңыз, сонда шоқиды; ол өздігінен қозғалмайды. Түртіп, итеріп қалсаң ғана қимылдайды. Қысқасы, көгершін бұрап жіберген машина тәрізді бір мақұлық болады. Еркіп (қарайтын), зердесін (разсудок) жоғалтады. Бұдан не қорытынды тұмақ? «Зерде», «ерік» дейтін қызметтер үлкен мидың қызметіне байлаулы деген қорытынды тұмақ.

Бұдан да ары барайық:

Үлкен мида толып жатқан ойлы-қырлы, бытқыл-жықпыл жарықтар барлығы мәлім. Сол қоян қарта тәрізді жарықтардың әр біреуі қандай қызметке арналған жарық екенін ғалымдар азды-көпті тапқан. Мәселен, иттің миындағы жарықтарының бірін кесіп алсақ, иттің бір мүшесі қызметінен айырылады. Мысалы, алдыңғы аяғын не тілін қозғауға жарамай қалады. Миының желке бөлімін ойып алсақ, ит түк көрмейтін соқыр болады, көру түйсігін жоғалтады. Самай миының белгілі бір бөлімін кесіп алсақ, ит дыбыс естімейтін саңырау болады. Көру кіндігінің (мидағы) орта жерін кесіп тастасақ, мыпадай тамаша көреміз: ит белгілі түс қай пәрсепікі екенін айыра алмайды; түсті (ақ, қызыл, қара... екенін) ол сезеді, бірақ қандай пәрсенің түсі екенін біле алмайды. Мұны физиологшылар «түске соқырлық» дейді. Ондай ит таяқ оқтағанда қорықпайды, қашпайды; өйткені таяқты көріп тұрса да не үшін қолданатындығын «ұқпайды».

Ми бөлімдерінің қызметтерін айыруға тағы бір істелетін тәжірибе электр ағыны. Мидың әр бөліміне, әрбір жықпылына, әрбір ауданына электр ағынып (тоғын) жіберіп, мидың қай бөлімі электрленгенде дененің қай мүшесі қозғалатынын бақылайды. Мәселен, қозғаушы кіпдіктің бір жеріне электр ағынып бассақ, жандықтың не беті, не басы, не басқа бір мүшесі қозғалғанын білеміз. Осындай тәжірибе арқылы дененің бөлімін қозғайтып мидың қай жері екенін білеміз.

Ми бөлімдерінің қызметін анықтауға тағы бір шара бар. Бұл шара үлкен бір өлген жандықты сойып істеледі. Кей адамдар ауыру себепті бір мүшесінің қызметі-

пен айырылады. Мәселен, қолы не аяғы қозғалмайтын болады. Сондай зақыматке ұшыраған адамның миын өлген соң ақтарып, қай бөлімі зақыматтенгенін қарайды. Сойтіп, дененің бір бөлімі қимылдамай, жансыз болып қалатыны мидың бір бөлімі қызметтен қалғаннан болатындығын табады. Кейбір адамға мынадай кесел пайда болады: қолы, саусақтары кәдімгідей қимылдап, жұмысқа жарап жүрген адам тұтқиылдан қолы жазуға келмей қалады. Бұл «огрофия» деген дерт, кейбір тілі, тамағы сап-сау адамдар сойлемейтін болып қалады (афазия деген дерт). Бақса, бұл адамдардың кеселге ұшыраған миының белгілі бөлімдері кеселге ұшырауынан болады екен.

Осындай тәжірибелерде мидың бөлімі қандай қызмет атқаратындығы аса дәл болмаса да, нобайланып айқындалған.

Мидағы қозғаушы кіндіктер: 1) ауыз, 2) тіл, 3) көздер, 4) бас, 5) желке, 6) дене, 7) сан, 8) балтыр, 9) табан, 10) аяқ саусақтары, 11) шынтақ, 12-13) қол саусақтары, 14) бас бармақ, 15) бет, 16) жұтқынышақ, шайнау қозғалыстарын шығаратын кіндіктер.

Осы айтылғандардан қорытып, кейбіреулер мидың әр бөлімі әр түрлі қызметті дербес атқарады дейді. Олай кесіп айтуға болмайды. Анығында, мүшенің пәлендей қызметі мен мидың пәлендей бөлігі қызметінің байланысы бар деген дұрыс.

Ал мүшенің пәлендей қызметіне мидың пәлендей кіндігі ғана керекті, өзге жүйкелердің керегі жоқ деу тағы дұрыс болмайды. Мәселен, көру қызметіне жалғыз-ақ көруші кіндік керек деген сықылды. Көру қызметіне жалаң көруші кіндік емес, мидағы талай кіндіктердің қатынасы бар. Рас, олардың ішіндегі бірінші орын көруші кіндіктікі десе, онда талас болмайды.

Құлақ. Саңлау мүшелеріміздің ең бір пегізгісі — құлақ. Адамның сыртқы дүниеден алатын мағлұматтарының он үштең он екісі құлақ арқылы кіреді деуге болады. Сондықтан құлақтың бітімі, дыбыстың қалай пайда болуы туралы айта кету артық болмас.

Дыбыс деген нәрсе ауаның толқындары құлағымыздың ішіндегі тетіктерге соғылуынан пайда болады деп физикада айтылады. Мұны түсіндіру үшін мысал келтірейік. Домбыраның тырсылдаған ішегін шертіп қалсақ, әйтпесе, камертонды бірдемеге соғып қалсақ, дыбыс шығады. Дыбыс шығып тұрған кезде қолымызды ішекке, не камертонға ақырын тигізсек, ішек, камертон дірілдеп, қимылдап тұрғанын көреміз. Есте болсып, камертонмен

құлағымыздың астында ешбір серіппелі зат болмаса, ешбір дыбыс та естілмес еді. Дыбыс болуға себеп — камертон мен құлағымыздың арасындағы серіппелі (қозғалмалы) ауа. Камертонның аяғы, домбыраның шегі дірілдегенде, маңайындағы ауа да қозғалады. Біресе сиреп, біресе қоюланып, өте тез алмасып тұрады. Ауаның осындай бір сиреп, бір қоюланып тұрғанын толқын деп атайды. Ауа толқышы да су толқыны тәрізді ұзынды-қысқалы (ірі, майда) болады. Жел тымықтағы беті қыбырсыз суға бір тамшы тамып кетсе, су беті жыбырлап, болар-болмас майда толқын пайда болады. Көк теңізде дауыл көтерілсе, таудай-таудай ірі толқындар кемелерді қап-көбелек ойнатады. Осындай толқын ауада да бар. Әуезді (музыкальный) үндердің (контрактава) ең жуаны «до» деп аталатын дыбысы бар. Осы дыбысты шығаратын ауаның толқыны дауылдағы теңіз толқынындай зор (ұзып) болады. Ұзындығы 35 пұт (15 кез) шамалы. Ал рояль деген аспаптың ең жіңішке дыбысының толқыны — 3 дюйм (1 пұтта 12 дюйм бар). Ендеше ауа толқындары да бірінен-бірі өте ұзып, зор болады екен.

Бұл аз. Бізге әр дыбыс бір секундта неше толқын тугызатынын білу керек.

Қатырғы қағазды (картон) бір нәрсемен соғып қалсақ, өзінше бір дыбыс береді. Бір кішкене дөңгелектің имесіне арасын бірдей қылып күп тіс қадайық. Дөңгелекті айпалдырғанда әлгі тістер қатырғыға соғылып отыратын болсын. Әр тіс қатырғыға соғылған сайын сыртсырт етіп дыбыс шығарады. Дөңгелекті ақырын дөңгелетсек, тістердің қатырғыға соғылған дауысын санап отыруға болады. Дөңгелек қатты айналса, бөлек дыбыстарды есіте алмаймыз. Сытырлақтың бәрі құйылысып, не сырылдаған, не ызыңдаған бір күй тартады. Бұдан байқалатын нәрсе: дыбыстардың құйылысуы күйді (музыкальный) дыбыс береді екен.

Неғұрлым дөңгелек тез айналса, соғұрлы тістердің соғылуы да жиілепбек. Соғұрлы ауаның толқыны да секунд басына көбірек келіп, дауыс та шырылдап, жіңішке бермек. Баяу айналған сайын бұған қайшы оқиғапы көреміз. Сонымен, дыбыс жіңішке бола берген сайын толқындар да қысқарып, майдалана береді екен; секундке көбірек кіреді екен. Дыбыс жуандаған сайын толқын да ұзарып, іріленіп, секунд сайын саны да азая береді екен. Міне, жуан, жіңішке (төмен, жоғары) дыбыстың айырмасы.

Физика ғалымдары айырған: жоғары-төменді үндес екі

дыбыстың (мәселен, до¹ мен до²) толқындары бірінен-бірі не екі есе артық, не екі есе кем. Мәселен, до¹ бір секундте 66 толқын берсе, до² бір секундте 132 толқын береді; соңғысы жіңішкерек.

Жіңішке, жуан дыбыстарды қалай айырамыз? Бұл сұрауға жауап беру үшін физика пәніндегі дыбыстастық деген заңмен танысу керек. Мысалға, «арфа» дейтін көп ішекті домбыраны алайық. Суреттеп көресіз. Оның шектерінің жуандығы бірдей, бір заттан істеледі. Бірақ ұзынды-қысқалы болады. Ұзын шек тартқанда қатты теңселеді, жуан дыбыс береді. Қысқа шек зорға теңселіп, жіңішке дыбыс береді. «Арфаның» шектері домбыраның астыңғы шегінің перпелеріндей күйленген екен. Ол шектердің дыбыстары домбыраның перпелерін бір-бірлеп жағалай басқандағыдай «до», «ре», «ми», «фа», «соль», «ля», «си» болады. Енді біз «арфаға» қолымызды тигізбей, қасында отырып, «си» деген дыбысты дауысымызбен әндетіп созайық. Әндетсек, арфаның «си» дыбысты шегі өзінен-өзі дірілдейді, бізге қосылып үн шығарады. Өзге шектері қозғалмайды, үн де бермейді. «До» дыбысын әндетсек, арфаның «до» дыбысты шегі үн береді. Қысқасы, қай дыбысты әндетсек те, ол өзіндей дыбысты қозғайды екен, дыбыстасады екен, үндеседі екен. Бұл тәжірибе біздің дыбысты қалай айыратындығымызды көрсетеді.

Физиология ғалымы Гельмогольц дыбыс айырудан шығарып, құлағымызда арфа сықылды аспап болу керек деп жорыған. Сондай аспапты денені ақтарып іздегенде, айтқандай сол мүше адамда бар болып шыққан.

Ол мүше не екенін білу үшін құлақтың жаралуымен танысуымыз керек. Есту мүшеміз (құралымыз) болған құлақты үшке бөлуге болады: сыртқы құлақ, орта құлақ, ішкі құлақ.

Сыртқы құлақ дабылға шейін. Дабылдың ар жағы ұзыншақ тесікке шейін орта құлақ. Одан арғы шымшытырық ішкі құлақ не лабиринт (құлақ иірімі). Лабиринт имек арықпен астасады. Екінші жағынан құлақ қошқарымен жалғасады. Мидан келген есту жүйкесі екі тармақ болып кеткен.

«Лабиринт»те құлақ қошқары (улитка) деген бөлім бар. Осы құлақ қошқарының ішінде микроскоппен қарасақ, «Корти» мүшесі деген бір мүше жолығады. Бұл бір имектеу, ашамай тәрізді келген, құлақ қошқарының басынан аяғына шейін созылған наутек еті сымақ пәрсе. Бұл «Корти» мүшесі бөлек-бөлек доғалардан құралып, әрбір доға құлаққа келетін жүйкелермен қосылып тұрады.

«Корти» мүшесі деген суретте негізгі желбіреуіктің бөлімі мен бірнеше шыбықшалар (доғалар) көрсетілген. «Корти доғасы» деген суретте қос шыбықша бөлек алынып көрсетілген; шыбықшаның екі бөлімі бар.

Астыңғы ұзын суретте «Корти доғасы» (қырынап көрінген түрде) өзіне қосылатын шілтерлермен қабат көрсетілген.

Осындай доғалардың саны 3 мыңға шейін барады деп есептелген. Гельмегольц дыбыс айыратын арфа тәрізді мүшеміз осы «Корти» болу керек деп жорыған. Бірақ соңынан мәлім болған: «Корти мүшесі» құстарда болмайды екеп. Ал құстар жақсы әуезді айыратын жапдықтар. Ендеше, дыбысты айыратын «Корти» доғасынан басқа мүше болу керек қой. Иә, болу керек. Физиология ғалымы Гензен «Кортиден» басқа дыбыс айыратын тағы бір мүше тапқан. Ол мүше «Корти доғасының» астында болады. Оны «негізгі желбіреуік» (основной перепонка) деп те атайды. Желбіреуіктің талдары (шектері) бар. Желбіреуіктердің жуандығы бірдей, ұзындығы әр түрлі. Дәлдеп айтсақ, улькенің (құлақ қошқарының) астыңғы жағындағы шектер қысқа, үстіңгі жағындағылары ұзын. Осы желбіреуікті улиткеден шығарып алып, тегіс нәрсенің үстіне жазып салсақ, құдды «арба» тәрізді нәрсені көрер едік.

Кейзеннің ойынша үпді (тон) айыратын осы желбіреуік болу керек. Бұл пікірдің дұрыстығына бір дәлел мынау: желбіреуіктегі шектердің саны біздің барлық түйсіктеп, тоқып алатын үн (тон) деріміздің санына тура келеді. Біз құлағымызбен 10 мен 20 мың арасында үндер айырамыз. Желбіреуіктің шектер саны да 20 мың шамалы; бұлай болғанда үн басына 1 шектен келгені.

Үн шығарып, жуан дыбысты естігенде, улитканың қай шегі жіңішке дыбысты естігенде — қай шегі дірілдеп қозатындығын білу қиын емес.

«Арфаның» алдында тұрып бір үн (тон)ді әпдеткенде, арфаның қатысы шегі қандай жауап берсе, естіген түрлі дыбысқа желбіреуіктің шектері де сондай жауап береді екен.

К ө з. Дыбысты айырушы мүше құлақ болса, түстерді айыратын мүше — коз.

Түс деген не?

Қараңғы үйге кішкене тесіктен күп сәулесі түссе, мүсіндер жарық үйдің қабырғасына барып тірелген тәрізді болады. Сол сәуленің жолына үш қырлы

призманы (шыны) ұстасақ, қабырғаға түскен сәуле кемпірқосақ тәрізді түрлі-түсті болып кетеді. Призманың орнына қалың айпаның тайқы қырын ұстасаңыз да кемпірқосақты не құлақтанған күннің сәулесін көрсетесіз. Осы түстерді физикада «спектр» дейді. Жұрт «спектрде» жеті түрлі түс бар деп ойлайды: қызыл, қошқыл-сары, сары, жасыл, көгілдір, көк, күлгін (күлдібадам). Анығында «спектрде» түс жетіден әлдеқайда көп. Дәл қанша екенін тағайындау әлі мүмкін болған жоқ. Әйтседе, кейбіреулер 150 шамалы түс бар деп санайды. «Спектрді» айттып отырған себебіміз, онда күллі түстер бар.

16 мыңнан 22 мыңға шейінгі үндерді айыратын соншама мүшелеріміз бар болды. Ал 150 шамалы түстерді айыратын соншама мүшелеріміз бар ма? Бұл сұрауға жауап бермей тұрып, түсті сезетін себепті тексерейік.

Дыбысты сезетін себебіміз: ауаның толқындану себебінен еді. Жарықты көруіміздің негізгі себебі де ауаның толқындануынан. Ауа болғанда «эфир» атты газдың толқындануы. Бұл «эфирдің» толқындары сәулелі болса керек. Физика ғалымдары сәулелі толқындардың ұзындығы қандай болатындығын тапқан. Олардың есебіне қарағанда, түрлі сәуле беретін толқындардың саны мынадай: қызыл түстің сәулесі 700 миллимикрон толқынмен пайда болады; сары түстікі 521 миллимикрон, жасыл түстікі 300 миллимикрон көк түстікі — 621 миллиард, күлгін түстікі — 729 миллимикрон толқын. Бұл сандар бір секундте сонша болмақ. Сөйтіп «спектрдің» түстері қызылдан күлгінге қарай жылжыған сайын толқындары қысқара, жиілене береді екен.

Жоғарыда қойылған сұрауға жауап беру үшін көздің жүйесін суреттеп отейік.

Көздің ішіндегі артық назар салатын мүшелер: көз жүйкелері мен сәуле түрі (отшетке). Неге десеңіз, қозғалда түрлі түс беретін аспап сол сәуле торында, көз жүйкесі көз алмасына кірген соң, күннің нұрындай төңірекке пашылады. Осы жүйкенің салдарынан сәуле түрінің ішкі қабаты жасалады. Бұл талдар сыртына қарай қайқайып бітеді.

Осы талдардың ұштарында өзгеше біткен бір мүшелер бар. Оларды таяқша, (палочки) селеубас деп (колбочка) атайды. Осы суреттің ортасындағы селеудің тікендері сияқтыларды селеубастар (жолбішке), екі жағындағы (ұзын, жіңішкелері таяқшалар) таяқшалармен селеубастарды салыстырғанда түсті айыруға өте-мөте керектілері селеубастар болады. Өйткені түнде көретін, күндіз көр-

мейтін құстардың, жандықтардың көзінде осы селеубастар жоқ деп сапалады. Сондықтан сәулені айыратын, әсіресе, селеубастар болу керек.

Түс сезген уақытта осы мүшелердің қызметі не түрлі болады деп сұрасаңыз, оған былай жауап беруге болады: сәуле түскен кезде осы таяқшалар мен селеубастарда жүйкелер электрленгендегідей, бір кимиелі-өзгеріс пайда болады.

Гельмгольцтың қисыны. Неміс ғалымы Гельмгольц түрлі түстерді айыратын біздің көзімізде үш түрлі, үнеуі де әр түрлі мүшелер (элементтер) болу керек дейді. Оның шамалауынша жарық сезетін әрбір мүшенің үш түрлі талдары болып, ол талдардың әрбірінің қозуы түрлі сезім туғызады-мыс. Мысалы, бір талды қоздырсақ, қызыл түстің сезімі тұмақ; екінші талды қоздырсақ, жасыл түсті сезбекпіз; үшінші талдың қозуы күлгін түсті сездірмек. Осы үш түрлі талдардың қозғандығынан күллі түстерді сезсек керек. Әр түсті сезетін себебіміз: әр талдың күшті, я орташа, я солғын көруінен болса керек.

Гельмгольцтың айтуына қарағанда, қызыл түсті туғызатын шуақ өте-мөте бірінші талды қоздырады-мыс. Ол уақытта солғындау болса да екінші, үшінші талдар да қозады-мыс. Сондықтан бұл талды қызылды сезуші тал деп атауға болады. Жасыл түсті туғызатын шуақ бірінші мен үшінші талды солғын қоздырып, екінші талды күшті қоздырады-мыс. Сондықтан Гельмгольц оны жасылды сезуші тал деп атайды. Күлгін түс бірінші, екінші талдарды солғын қоздырып, үшінші талды күшті қоздырғандықтан болса керек, мұны күлгін түсті сезуші тал деп атайды.

Бұл суретке не ана түс, не мына түс сезілу үшін әрбір талдардың қаншалық қозатындығы көрсетіледі. Қызыл, жасыл, күлгін түстердің сезуші талдары көлденең сызықтарымен көрсетілген. Тік сызықтар қозу дәрежесін көрсетеді. Негұрлым қозу күшті болса, соғұрлым тік сызықтар да ұзынырақ. Қызыл түс туған уақытта (қызыл түс В әрпімен көрсетілген), қызылды сезуші тал күшті қозып (екінші, үшінші талдар), өзгелері солғын қозып тұр.

Қошқыл-сары түсті сезгенде (О әрпі көрсетіп тұр) қызылды сезетін (бірінші) тал күшті қозып, күлгін түсті сезетін тал тым солғын қозатындығы көрінеді.

Сары түсті (С әрпімен көрсетілген) сезгенде қалай қозып тұр?

Жасыл түсті (CP әрпімен көрсетілген) сезгенде қалай қозған?

Көк түсті (ВІ) сезгенде қалай қозған?

Күлгін түсті (У) сезгенде қалай қозған?

Осы көрсетілген суретпен «спектр» түстерін қалай сезетінімізді түсіндіруге болады.

Ал енді спектрде жоқ ақ түсті былай сеземіз деп түсіндіреді.

Жоғарыда айтылған үш (қызыл, жасыл, күлгін) түрлі талдар бірдей қоздырылса, ақ түсті сеземіз. Тәжірибе етін қарайық. Дөңгелек қатырғыны үш түрлі бояумен (қызыл — красный, жасыл — зеленый, күлгін — фиолетовый) бояп, ол қатырғыны жылдам дөңгелетсек (мәселен, зырылдауыққа ұқсатып), қатырғыда үш түсті болмай, бір-ақ түс болады. Ол — ақ түс болады. Себебі не? Себебі: қызыл түске көз тоқтатқанша, жасыл түс келіп қалады. Жасылды көргенше болмай, күлгін түс сап ете түседі. Сөйтіп, түстер бірін-бірі қуалап, құйылысып кетеді. Сонымен не қызыл, не жасыл, не күлгін емес, бөгде бір қатты түс пайда болады; ол ақ болып шығады.

Қатырғыны жасыл мен күлгін түске бояп, зырылда-тып қарасақ, көк түсті көреміз. Әр түсті олай-былай ара-ластырып, зырылдата берсек, түрлі түстерді байқаймыз.

Тағы бір тәжірибе.

Ақ қағаздың бетіне жасылмен бояулы бір кішкене дөңгелек жапсырып, қадалып көп қарап отырсақ, сөйтіп отырғанда көзімізді замат ақ қағазға аудара қойсақ, жасыл дөңгелектің орнына қызыл дөңгелек пайда болғанын көреміз.

Бұл қалай?

Ол былай:

Жасыл түсті қарай-қарай жасылды сезетін көз жүйкелеріміздің талы қажиды, талады, қызметтен қалады. Ал түс барлық үш түрлі талдың бір мезгілде бірдей қозғандығынан пайда болады деп жоғарыда айтылған. Жасылды айыратын жүйкелер қажыған соң тың тұяқ тұрған екі талдар қызмет ете бастайды. Әсіресе қызыл түсті сезетін талдар күшті қозады. Өйткені бұл өзі жебірей сықылды жатпайтын пәле болса керек. Сондықтан қызыл түсті көреміз.

Сонымен Гельмогольцтің жоруы далаға кетпеген, дұрыс болған сықылды.

Түске соқырлық. Бір адамдар «қызыл» мен «жасылды» айыра алмайды. Мәселен, сондай бір әйелге душар болып, орамал кестелетсеңіз, кестеленерде жапырақты жасыл жіппен, гүлін — қызыл жіппен тігіңіз деп тапсырсаңыз, әлгі жарықтық жапырақты қызылмен, гүл-

ді жасылмен тігіп қойғапын көресіз. Қатыны базардан жасыл бояу әкел деп тапсырып жіберсе, қызыл бояу өкелетін сабазды да ұшыратамыз. Бұл неліктен? Гельмогольцтың жоруынша, мұның себебі: сол түсті сезетін жүйке талының жоқтығынан. Не ол талының қызметсіздігінен болады-мыс. Қызыл түсті айыра алмайтын адамның қызылды сезетін жүйкесі зақыметті болғаны. Жасыл түсті, күлгіш (күлді бадам) түсті де айыра алмайтын адамдар болады. Мұндай кемшілікті түске соқырлық (дальтонизм) деп атайды. Гельмогольцтің жоруы тағы да дұрыс сияқты көрінеді.

Сонымен Гельмогольц барлық түстерді айыратын үш түрлі мүше, үш түрлі жүйке талдары болады деп есептейді.

Түс айырудың дене қызметі жағын ұғындыратын тағы бір қисыны бар. Ол кейінгі.

Бұл Геренгтің қисыны.

Ол кісі айтады: «Спектрдегі» өте ашық көрінетін түстер: қызыл, жасыл, сары, көгілдір дейді. Және ол кісі ақ, қара түстер де «спектрде» бар деп жориды. Көзімізде үш алуан зат бар; әр түрлі шуақтың әсерінен сол заттар өзгереді. Сондықтан түрлі-түсті айырамыз дейді.

Осы заттар кимиелік өзгеріске душар болады. Кейде бытырайды (ыдырайды), кейде қайта сабасына түседі. Түрлі сәуленің әсерінен әлгі заттардың бірі болмаса бірі ыдырап, тоз-тоз болатыны тәрізді; екінші бір сәуленің не нәр беретін деректің әсерінен ол заттар қайта тіріліп, сабасына түсетін тәрізді. Геренгтің пікірі бойынша, сол зат ыдыраған кезде де, сабасына түскен кезде де біз бірақ түрлі түсті сезсек керек.

Геренг сондай заттарды үш түрлі деп жориды: біріншісін «ақ-қара зат деп, екіншісін «қызыл-жасыл», үшіншісін «сары-көк» деп атайды. Ол айтады: Ақ-қара зат ыдыраса, ақ түсті сеземіз, сабасына түссе, қара түсті сеземіз, дейді. Сол сықылды, қызыл-жасыл зат ыдырағанда қызыл түсті, тірілгенде жасыл түсті сезбесек керек. Ал сары-көк заттың ыдырауы сары түсті, тірілуі көк түсті туғызса керек.

Геренг көп дәлел келтіреді. Оның бәрін айтудың қажеті жоқ, жалғыз-ақ мынасын айтайық: сары мен көк түсті құйылыстырсақ, ақ түс пайда болады. Сары да, көк те жоғалып кетеді. Себебі ыдырау мен тірілу бір кезде болады. Бір кезде болса, бірінің күшін бірі басып кетеді («Екі құзғын таласса, қаршығаға жем түседінің» кері). Ал түстің пайда болатындығы «ақ-қара» затты қай сәуле

болса да ыдырата береді (ақ-қара заттың ыдырауы ақ түсті туғызатыны мәлім). Геренгтің айтуыпша, түстердің бірінен-бірі тумағы ыдыраумен тірілудің алмасуынан болса керек. Түске соқырлық: қызыл мен жасылды айыра алмаушылық ол түстерді айыратын заттардың жоқтығынан тумақ.

Сонымен түсті айыратын бір жағынан табиғат құбылыстары, екінші жақтан мүшеміздегі өзгеріс себеп болып, сайып келгенде, біз түрлі түстерді айыратын, сезетін болсақ керек.

С и п а у. Сипау сезуін айыратын мүшеміз — терілеріміз. Терілеріміздің ішінде сипау жүйкелері бар. Ол жүйкелердің ұштері түйіртпектеліп, ұршықбас болып біткен.

Бұл жүйкелердің қызметі дәл қандай екені мәлім емес. Әйтеуір басқа саңлау мүшелерінің жүйкелерінен өзгеше. Сипау жүйкелерінің қозуы былай: теріге бір нәрсе тисе, я батса тері құрысады. Ол құрысу әлгі жүйкелерге жетсе, жүйкелер қозады. Жүйке қозса, кіндікке хабар береді.

Сипау сезімінің басты қызметтері: сүйкенгенді, жылы, суық нәрселерді айыру; тегіс, ойлы-қырлы, қатты-жұмсақ нәрселерді сипау сезімі арқылы айырамыз. Бірақ оны нағыз терінің қызметі деуге болмайды. Оған терінің астындағы еттің қызметі де қосылады. Мәселен, қатты нәрсені сезуге терінің тіресу қызметі де керек.

Сипау сезуі тууға денеде бір түрлі қасиет болу керек. Ол былай: терінің бетіне ұшты темірді не инені тигізсек, жәй ғана сүйкенісін сеземіз. Ал сол пүктеге әлгі инені қыздырып тигізсек, онда күйген тәрізді өзгеше бір сезу пайда болу керек; инені мұздатып тигізсек, үшінші түрлі сезу болуға тиіс қой. Бірақ бүгінгі дене қызметін зерттеушілердің айтуынша, опдай үш түрлі сезу болмайды, бір-ақ түрлі болады. Өйткені жәй сүйкеністі сезетін нүктелер бір басқа, суықты сезетіндері тағы басқа. Ыстықты сезетін нүктелер және өз алдына. Сондықтан жәй сүйкеністі сезетін нүктеге ыстықты, суықты тигізсек — бір-ақ түрлі сезу туады. Сөйтіп, түрлі сипау сезулері тууға жүйкелеріміздің түрлі ұштары қызмет етеді екен.

И і с к е у. Иіскеу айыратын мүшеміз — танаудың ішіндегі жылбыс қабық. Бұл қабықтағы жүйкелердің ұштары да, танаудікі тәрізді. Иіскеу жүйкелерін газ сықылды заттар шіміркендіреді. Басқаша айтсақ, газсымақ заттарды ғана иіскеп айырамыз. Газдың болімдері (элементтері) жылбыс қабыққа келіп іриді, ыдырайды. Оның салдарынан иіскеу жүйкелерінің ұштары шіміркеніп, кін-

дікке телефон соғады. Кіндік иістің жәйлі-жәйсыздығына қарай әрекетке түседі.

Иістің ең негізділері: хош иіс, сасық иіс. Ал жалпы иістерді алсақ, ол сондай көп, жіктеу мүмкін емес.

Кейде иіскеу сезіміне сипау сезімі де, қошаметке де жүреді. Сондықтан тым күшті иісті сеземіз. Мәселен, гочиканың иісі «өткір» болатыны сипау сезімі арқылы қозады.

Дәм айыру. Дәм айыратын мүшеміз — тілдің беті. Иіскеу мүшесінің жаралуы қандай болса, дәм айыру мүшесі де сондай деуге болады. Дәм айыру жүйкесін қоздыратын сұйық зат. Ал қатты затқа түкірігімізді, сілекейімізді шығарып, жұмсатып барып дәмін айырамыз. Ондай кимилі өзгеріс болмаса дәм айыратын жүйке шіміркенбейді.

Негізгі дәмдер: тәтті, қышқыл, ащы. Тұзды бұлардың бастылары деп санау керек. Өйткені иістер тәрізді дәмдер де пеше алуан.

Кейде дәм айыру да күрделенеді. Мәселен, мәтенің (мята) дәмі әрі қышқыл, әрі суық тәрізді көрінеді; суықты сипау мүшемізбен сеземіз ғой. Мәтенің дәмін айыруға сипау мүшесі де кіріскені мәтеде эфир бар. Тілге тиген соң, эфир бу болып ауаға ұшады да, тілдің жылылығын жая бастайды. Сондықтан суықты сезген існетті боламыз. Ал арақтың дәмінде ауызды, өңешті күйдіретін ыстықтық бар тәрізді. Мүмкін, оған да сипау сезімі қатысқан болу керек.

Дене сезуі. Тегінде сезімдер екіге бөлінеді: тыстан берілетін сыртқы сезім, іштен келетін дене, көңіл сезімі. Дене сезімінің ішінде алдымен қарай тынымсыз — ст сезімі я қозғау сезімі.

Көз жұмулы тұрғанда, біреу менің қолымды жоғары көтерсе, төмен түсірсе, бүкса, созса көзімді ашпай-ақ қолымның қай жақта жүргенін біліп отырар едім. Біреу бір қолымды көтеріп, ана қолымды да солай ет десе, көзімді жұмып тұрып-ақ орындар едім. Бір сөзбен, біз мүшелеріміздің жәй-күйін сезіп отырамыз. Қолымның үстіне біресе бір қадақтық, біресе екі қадақтық гир (салмақ) салса, қайсысы ауыр екенін көзімді ашпасам да біліп отырамын. Бір нәрсені қолыммен итерсем, оның сіресіп, қарысқанып тағы айырамын. Сонымен, мүшемнің жәй-күйін, қозғалысын, қозғалыстық бағытын, мүшеме түскен салмағын, нәрсенің қарысуын қозғалыстық бағытын, мүшеме түскен салмағын, нәрсенің қарысуын сезеді екенмін. Сұрау: қандай мүшеміз арқылы осыларды сеземіз?

Бұған үш түрлі жауап беруге болады:

Бірі: аталған сезімдер етіміздің бірі болмаса бірінің қызметіне байлаулы деуге болады. Етте жүйке тараулары бар; олардың ұштары бар. Ет ұзарады, созылады, қысқарады, жиырылады. Ол бізге мәлім. Ет жиырылған кезде жүйкенің ұштарын шіміркендіреді, қоздырады. Соның салдарынан жоғарғы мысалдардағы сезімдер туады. Жиырылу неғұрлы күшті болса, соғұрлы жүйкенің қозуы да күшеймек және қайшы.

Енді бірі: жоғарыда көрсетілген түрлі сезімдер сіңірілеріміздегі жүйкелері қозғандықтан деуге болады (еттеріміздің сүйекке жалғасқан жері сіңір ғой).

Тағы бірі: соңғы кезде дене қызметін зерттеуші ғалымдар жоғарыда айтылған сезімдер буындарымыздың беті (үсті) қозғандықтан болады деген пікірге бекін отыр. Буын — екі сүйектің астасқан жері. Буынның беті дегеніміз — сол екі сүйекті қосып тұратын сіңір, резеңке іспетті зат. Қозғалған уақытта буынның беттері біріне-бірі үйкеледі; ол беттерінде жүйкелер бар, сондықтан үйкелген кезде ол жүйкелер қозады. Соның салдарынан қозғалған мүшелеріміздің жәйін және салмақты сеземіз.

Бұл жорулардың әр бірінде шындық бар деп ойлау керек. Мүшеміздің бірі қозғалғанын етіміздің, сіңіріміздің, буындарымыздың беттерінің, оның үстіне теріміздің қозғалғандығынан сеземіз (ет жиылғанда тері де қатпарланады ғой). Сонымен, қозғалу, мүшенің қалпы, салмақ сезу, қарысқанды айыру осы айтылған мүшелер түгел қозғандықтан болады.

Енді ішкі (қан жүретін, дем алатын, ас қорытатын) мүшелеріміздің дұрыс я теріс қызметіне байлаулы сезімдерді қарастырайық.

Ашығу, шөлдеу, тою, күпті болу, жүрек айну сезімдері аш өзегіміздің қызметіне байлаулы. Ашығу қарын шіміркеніп қозудың салдары. Оның себебі былай болса керек: Қарыннан ас кеткен соң, қарын құрысып жиырылатын тәрізді, құрысу жүйкелерді шіміркендіретін тәрізді. Ал енді шөлдеу сезімі ауызда білінеді; ауыздағы жылбыс қабық құрғақсып кебеді. Шөлдеген кезде, мәселен, лимон суымен ауызды азырақ дымықтырсақ, сусағаның басылған тәрізді болады.

Ет қызметі мен шаршау сезімінің байланысы бар. Денемізді толықсытпай, тең ұстайтынымызды да дене сезімі деп ұғу керек. Бұл сезім жоғалса, бас айпалатын болады. Денені тең ұстау сезімінің мүшесі құлағымыздағы имек түтік (арық).

Дене сезімдерінің бір қасиеті: көңілге әсер береді; көңіл не жәй тауып рақаттанады, не жабырқайды, азап шегеді. Сондықтан дене сезімін көңіл сезімі десе де жарайды.

Денеміз тіршілік ету үшін дамылсыз неше алуан қызмет істеп жатады. Оны өзіміз байқаймыз. Осы қызметтер дұрыс жүрмесе, көңілде кірбіңдік, жабырқау туады. Қызмет дұрыс жүрсе, дененің саулығына бола жұмыс істеліп жатса, көңіл көтеріледі, сая табады. Соңғы түрлі қызметтер бастапқылардан басым болса, адамға бір түрлі ақжарқындық пайда болады. Бұл саулық сезімі. Міне, сондықтан кейде дене сезімін тіршілік сезімі деп те атайды.

Жөн табу, дене басқару

Сыртқы, ішкі сезімдерді тексерудің адамның қылығын білуге зор керегі бар. Саңлау мүшелерінің бірі бұзылған адам қозғалысын бплей алмайды, сырттан берілген әсерге дұрыс серпіле алмайды. Мәселен, соқырды я денесін тең ұстай алмайтын зақыметті адамды алсақ, жөн тауып, дұрыс жүру үшін көздің қандай керектігін байқаймыз.

Адамның жөн тауып жүретін мүшесінің бірі — көз. Сыңар көз болса да көз жөн таба алады. Бірақ оныкі дәл болмайды. Екі көзді адамдардың көз алмасы төңкеріліп, қимылдап тұрады. Көз аударылып, төңкерілмесе бір нәрсенің өзі қос болып көрінер еді. Екі көз екі күзетші тәрізді, нәрсені әр жағынан қарайды.

Соқырлар еттері, буындары, әсіресе, қолдары арқылы (аздап аяқ та көмектеседі) оңды, солды, жоғарылы, төменді, ілгеріні, кейінді айырып, жөн тауып жүреді. Соқырдың көзі — қолдары дейді. Бірақ қолдан да, көбінесе есту сезімі көмек ететін болса керек. Дыбыс беретін нәрселердің алыс, жақынын, қай жақта екенін құлақпен айырамыз. Құлақтың ішіндегі түтік арқылы басымызды қозғап, денемізді тең ұстаймыз. Біздің буындарымыз қалай болса солай қозғалмайды, біріне-бірі бағынып ретпен қозғалады. Ондай рет болмаса, қылығымыз да дұрыс болмас еді. Сөзіміз ұғымды болу үшін жүйкелері зақыметке шалдыққан адамдардан мысал келтірейік.

Бір ауыру болады. Оған ұшыраған адам жүргенде денесін тең ұстай алмайды. Бұл адамның арқа жұлыны кеуіп қалған. Осы адамның миын ақтарып қарасақ, кішкене миы кеселді екенін көреміз. Кішкене миы сырқат-

танса адам денесін билей алмай, бір олай, бір былай құлай береді. Кейбір жандықтың кішкене миын жараландырсақ, шырқ көбелек айналып, тоңқалақ асып, ерсілі-қарсылы, оңды-солды жүгіре береді. Ендеше денені қозғап жүргізіп тұрғызатын, тең ұстайтын тетік кішкене миы екен. Неше түрлі селкілдеуік, дірілдеуік аурулар, жәй отырғандағы түрлі ерсі қозғалыстар, бәрі де кішкене мидың сырқаттылығынан туады.

Еттің, терінің қозуы көбінесе кішкене миға барып, жөн табу қозғалысы содан шығады. Ұлы мидың қабығы шіміркепсе, ол хабар кішкене миға соғады. Кішкене ми құлақтағы лабиринтпен жақын астасады. Лабиринтте «қызыл дән» деген кіндік бар. Денемізге сәуле шімірке-нісін жеткізіп, етті жиырылдыратын, денені тең ұстайтын осы — қызыл дән. Еріксіз қозғалыстарды байланыстырып, билеп тұратын — кішкене ми.

У. СОҚЫР СЕЗІМ, СЕЗІМ КӨНІЛ

Келбет білімі. Кісінің қылығын қимылына қарап сынаймыз; көзге өте көрінетін қимыл беттікі. Бет — жоғарғы дәрежеге жеткен айуандардың ғана мүшесі. Беттің түпкі тегін тексерсек, бет әуелде дем алу, тамақтану қызметін атқарысатын бір қосымша мүше болған. Тамақтану, дем алу, қан жүру қызметтерімен бет құбылысының жақындығы да осыдан. Саңлау мүшелеріміздің ең бастылары бетте. Сондықтан беттің еттері серпілуге (реакция) өте қолайлы. Айуандардың бетіне, оның ішінде маймылдың бетіне қарасаң, бәрінен де артық бетінде ойпамалы уақ еттері көп. Ол еттері аса жетілген жануар — адам болып шығады. Сондықтан адамның беті өте әлпетті (выразительность). «Бет — жапның айнасы» дейді пақыл. Беттің құбылуы былай қойып, адамның келбетіндегі сызықтардың жайын бақылап қарасақ, беттің түпкі тегінен әлде нендей сырларды ашуға болады. Адамның миы өсіп, бас сүйегі ұлғайған, содан барып маңдайы ілгері тепіу, көлемі ұлғайып, жазық бола бастаған. Көз әуелде алыстан келе жатқан хатерді көретін мүше болса, енді нәзікті тексеретін, әнтек жақыннан көретін, кейде ақылды, «қайырымды» атанатын, ішкі сырдың айнасы тәрізді бір мүше болды. Әуелдегі танауы делдиген қолағаш мұрын бірте-бірте кішірейеді, қырлы мұрынға айналды. Бұрын өсімдікті жеуге қолайлы шайнау мүшелері енді басқа түрге түсті. Еріп жұқарды, төменгі шықшыт, жақ сүйек алдына қарай сарайып шықпайтын бол-

ды. Ақыр аяғында беттің еттері жіктеліп, құбылмалы, сезінгіш түрге айналды. Сызықтары нәзіктеліп, жетілген бетті «адам жүзді», «мәдениет жүзді», «жылы жүзді» деп атаймыз. Олай айтуға сияды да.

Сызықтары дөрекі бетті «айуан жүзді», «аң жүзді» деп айтамыз. Ондай беттің иесі де аң мінезді деп ойлауға негіз береді. Сөйтіп, келбет адамның қылығына айғақ екен. «Келбет көрсең, ісін сұрама» дейді қазақ нақылы.

Сөйткенмен, психалогия мамандарына керегі келбеттің өзі ғана емес, оның сызықтары.

Көз әлпеті. Беттегі ең қозғалмалы, әлпетті мүше көз екені даусыз. Соның үшін психалогия маманы көздің қозғалысын бақылап, тексеріп, көзді ұға білуі керек.

Көздің қозғалысы (коз қарас) тез де болады, баяу да болады. Бірдеңені іздегенде, қапылыста бір әсер пайда болғанда, көз тез қозғалады. Ондай қапылыс, күшті әсер жоқ болса, болмаса шаршасақ, көз қарас баяу болады. Күндегі өмірде, көбінесе, көзқарас баяу болатындығы анық. Ондай қарас алыстан бұдырлы жерге, болмаса, толқынды ирек сызыққа қараған іспетті болады. Жіті, тез қарас найзағай сықылды, сынық сызықтармен жүрген іспетті болып тұрады. Мұндай қарас кәдімгі қарас емес, бұл қан қозғанның, көңіл қозғанның белгісі әсіресе, жалт-жұлт еткен қарас — жеңістікті, түсінуді, махаббатты, ашуды... көрсетеді. Болмаса бір нәрсеге төнудің белгісі (әсіресе, көз ойнақшығанда, адамды ашу-ыза, күпшілдік кернейді...) Көздің қаралуына қарай көзқарас, орнықты, қыдырма болуға мүмкін. Орнықты қарас бір деректі нәрсеге, не ойға қадалғанда болады. Көздің қыдыруы кереметулықты я қажығандықты көрсетеді. Көбірек байқап, сыналған: орнықты, берік көзқарас — белгілі мүддесі бар, табанды адамдарда болады. Қыдырма қарас — жеңіл мінезді, жеңіл ойлы адамдардікі. Анығында қадала қарау мен жалт етіп тез қараудың түбі бір. Сонда да төрт түрлі көзқарас. Адамның қылығын жаңа бақылап үйренетіндерге бұл қызық.

1 тез+орнықты қарас=жігерлі, «күшті» адамның қарасы (орнықтылығы басым болса, «парасатты», қырағы, жіті; тездігі басым болса — «құмар» («отты»)

2. — баяу+қыдырма болса бірдеңені болжаған (ұшқалақ, ашық ауыз) адамның қарасы; 3 — баяу+орнықты — «жұмсақ» адамның қарасы; IV — тез+қыдырма=дәйексіз (мәселен, жазығы мойнына ауған) адамдардың көз қарасы. Тез, қадала қараумен басқа көз қарастың бағытын да байқау

керек. Жоғары, төмен, алдына, қырына көз қарас бар. Ондай қараған бас бірге қозғала ма, жоқ па? Оның да мәнісі бар. Бұл жағынан оны сегізге бөлуге болады: 1) көз де, бас та алдына қарай төнсе — бірдемеге ынталану, 2) көз ғана алдына қадалып, бас қимылдамаса — ұстамдылық. 3) көз де, бас та жанына бұрылса — қараған жақтан бірдеңені күткендік. 4) бас қозғалмай, көздің құйрығымен қараса — бұл сұм кісінің қарасы (өз ойын, мүддесін білдіргісі келмеген арам ойлы, әлде қылымсыған әйелдің қарасы). 5) көзі де, басы да жоғары болса — күш, тәкәппарлық. 6) жоғары қарау — биікке қарағандағы таңданудың, ғажаптанудың белгісі. 7) бас та, көз де төмен қараса — әлсіздіктің белгісі. 8) бас қимылсыз, көз төмен болса — төменшікке, кішкенеге қарас, жеккөрудің ісі. Жалғыз бұл айтылғандармен тамам болмайды. Бұны қанағаттанса — оқушы қаталасқан. Іс жүзінде мұны толықтыру керек. Бақылайтын адамның жоғарыда көрсетілген барлық қарастарын белгілеп әдеттену керек. Бұл оңай емес, бұған дағды тез, берік болуы керек. Осылай бақылап, жаттығуды тең жарылаған кезде қозғалыстардың «мәнісін» байланыстыра бастау тиіс. Әр уақытта пәлендей қарас болды, неліктен сондай мәнісі болды? деп, бақылаушы өзіне-өзі есеп беріп отыруы керек. Мәселен, жоғарыдан төмен қарау — жирену, алысқа баяу, қадала қарау — қиялдану екенін айыру керек. Осындай есеп адам қылығының тетікті, күрделі түрлерін ұғуға да өте пайдалы жаттығу болып табылады.

Беттің ымын (мимика), басқаша айтқанда, бет еттерінің әлпетті қимылын тексеру үшін бетті екі бөліп іздегенде оңай болады. Екі көзден жоғары жағы бір бөлім, төменгі жағы екінші бөлім.

Беттің жоғарғы бөлімінің қас пен қабақтың құбылысы: 1) жоғарғы қабақ пен қасты көтеру, маңдайды көлденең сызықтармен қатпарлануы. 2) қастарды салбырауы, қабақты түю, маңдайды тік сызықтармен қатпарлануы. (Алғашқы айтылған бет құбылысы (көзді қатты ашу) — сыртқы әсерге назарланудың әсіресе, алыс, күңгірт нәрсеге ілтипат қою, бірдемені есіне түсіре алмай, қиналудың белгісі (неге?) өте күшті болғанда таңданудың, есі кетудің белгісі (неге?). Екінші құбылыс — сыртқы әсерден сау болудың, маңызданудың белгісі; күштірек түрде коңілсіздіктің, жабығудың, қала берсе, ашудың белгісі. Бұлар негізгі ымдар. Бұл екеуіне тағы екі ымды қосуға болады. 1) Қастың ішкі құйрықтарын жоғары көтеру —

бір жері ауырғанның белгісі; 2) қастың құйрықтарын көтеру — сықақтаудың, күлудің белгісі.

Енді кірпіктің қимылын бақылайық. Кірпіктің қимылы көз не үлкейіп, не кішірейгенде болады. Жоғарғы кірпігін төмен түсіру — қорыққанның, қысылғанның, ұялғанның; қорланғанның белгісі. Жоғарғы кірпікті көтеру — қорқумен аралас ілтипат. Төменгі кірпікті көтеру — жайдары күлкі. Қабақтарды жақындату — жақыннан көргіштіктің, зиялылықтың, торыққандықтың нысаны. Көзді жартылап қысу — азды-көпті рахаттанудың; мүлде қысу — күлкісіз әсердің (мәселен, жылаудың, қорқудың) белгісі.

1). Мұрынның құбылысы тым жабайы: 1) Мұрынды тығырып, танауды көтеру — жәбіркенудің құбылысы. 2) Танаудың өзі ғана делдию — демді қатты алу, қала берсе, көңілді сезім, одан күшті түрде — күшті сезім (мәселен ашу); 3) Танауы қусырылу — жаман иісті бөгеудің, уайымның, тіпті күшті болса — күшті сезіммен (мәселен, ашумен) алысудың құбылысы; 4) мұрынның түбін жиыру — ызаның құбылысы. Күрделі, тетікті болса да көбірек әлнетті болатын беттің төменгі бөлімі, әсіресе ауыздың құбылысы.

Ауыздың құбылуы. Алдымен төменгі шықшыттың қозғалуынан болады. Ауыз жоғары, төмен қозғалады. Кейде ерін аз қатысады, кейде көп қатысады. 1) Ашық ауыз — тамаққа әзірлену, бірдеңеге құлақ қою, еріксіз ынталану, таң қалу, ғажапсыну; 2) аңқайған ауыз — асты асау, күшті қозу, не есінеу; 3) Жабық ауыз — селқостық, енжарлық; 4) қисық ауыз — астан безу, қарсыласу, бел байлау. Ауыздың құбылуы еріннің қозғалуынан да болады. Ерін сопақ болып ашыла ма, жоқ, дөңгелек түрге түсе ме? Әйтпесе әуелде қандай амалмен қатынасы болды? Есек асты жеді ме? Жоқ, сұйық асты ішті ме? (дем тарту). Әлде кесек не сұйық асты шығарды ма? (дем шығару). Осыған қарап төрт түрге бөлінеді. 1) ерінді салпиту — тамақтанудың, бірдемені байқаудың, зерттеудің құбылысы; 2) сору (шүршиту) — ішу, шылым тарту, сүю; 3) түкіріну — кейіпсіздену, көру, ысқыру; 4) Ерін шығару — менсібеу, жирену белгілері.

Оқушыларға істің құбылысын бақылап, түсіндіру ұсынылады (жалау, тістеу, шайнау, тісіп қайрау, шықырлату...) және тағы ащыны, қышқылды, тәттіні, тұздыны татқандағы түрдің өзгерілуін бақыласын (олар қандай?). Асқа серпілудеп барып қиналудың, кейіпсізденудің, рахаттанудың, тағы сондай сезімдердің құбылысы қалай өр-

кеңдеген? Түрдің өзгеруіне ауыздың ішіндегі қандай мүшелердің маңызы бар? Бірдемені мақұлдағандағы, теріс көргендегі басының қимылы, тамақты қабылдаудан, тамақты қайтарудан шықты деген сөз рас па екен? Сөздің таусылшық жерінде мұрынмен еріннің қабат қимылдайтын құбылыстарын да қарай кетейік. Бұл құбылыстар өте әлпетті. 1) Еріннің мұрын мен қобылатын қатпары жоғары көтерілуі дем тартудың, жаны жай табудың, шала я бүтін жымиюдың, күлудің құбылысы. Күлудің өзі де әр түрлі. Зорға күлкі болса, жоғарғы еріннің екі шеті ғана көтеріледі; қарқылдаған шын күлкі болса жоғарғы түзу көтеріліп, беттің қатпары молайып, тырсыйып кетеді; ақ жарқын күлкіде төменгі қабақ көтеріліп, көз қатпарланады; шат күлкі — тіс ақсып, сақылдайды. Алғашқы кезде беттің көңілді қимылы жақсы тамақ жегендегі құбылыстан шыққан. (Екі езуі томен салбырап, жоғарғы еріннің көтерілуі — дем шығарғанның, ыңғайлағанның, жағымсыз шіміркеністің, жылаудың құбылысы; жоғарғы ит азу көрінсе — тәнудің, ашудың, ызаның белгісі, III) Төменгі ерінді салптитып бұртиту — баланың аузынан асты шығаруының бір әдісі; жүрек айнудың, жиренудің (мойып ет қабат қозғалады), үрейленудің белгісі. Жоғарғы аталған құбылыстар мен мұрынның (және қабақтың) қабат қозғалыстары қалай болады? Оқушылардың өздері бақыласын.

Ымдасу (пантомимо). Ымдасу деп бастың, кеуденің, қол-аяқтың әлпетті қозғалыстарын ұғу керек. Бас пен кеуде еңкейсе, ол қандай қылықтың («төменшіктенудің») салдары? Көкірегін керу, шалқалау (қарсылық, бойына сенімділік). Болмаса басып ғана шалқайту (көкке қарау, жалыну, жалбарыну) ненің салдары? «Жопып беру», «нықтан асыра қарау», жан-жағына шолып қарау, тесірею, басын алдына созу (жеңістік) кейін шалқайту, оқшиту, қандай көңіл сезімін білдіреді? Иығын төмен түсіру қысылғандықты көрсетеді. Иығын жоғары көтерумен қандай қылық білінеді? Осы екі сүреңнің арасында қандай байланыс бар? (дем алу қызметі мен қылықтың қимылын байланыстырыңыз). Аяқтың қозғалысы бет құбылыстарымен байлаулы.

Оқушылар аяқтың мынадай қалыптарын айырып білуге тиіс. 1) *түрегеліп тұру*; аяғы қатар тұр ма, қосылып тұр ма, ашылып тұр ма; тік пе, бұгулі ме? Әлде бірі тік, бірі бұгулі ме? 2) *екі аяғы бірінің артынан бірі тұру, қосылу, ашылу, бұгулі, тік тұру*. 3) *тізесіне тұру (жүгуіну)*. 4) *отыру* (аяғын созып, бүгіп, айқастырып). 5) *жату қа-*

лыптары. 6) жүріс (жылдам, жәй, қатты, ақырын, адымдап, жыбырлатып, нығыздап не теңселе кібіртіктен, табанын сыртылдатып, еңкейдей басу, шалқақтай басу).

Қол сермесі. Беттен басқа денені алсақ, өзгенің ішінде қолдың қозғалысынан артық көңіл сезімін көрсететін мүше кемде кем. Қолдың әлпетті қозғалысын сермес дейді. Алғашқы тексеру үшін соңғы сегіз түрлі қол сермесі ұсынылады. 1) салбыраған қолдар «мойындағанның» сермесі; төмен салбыратып, азырақ артқа созылған болса — бірдемеге ұмтылудың, көнудің сермесі, кеудеден қашығырақ көтеріліп, алға созылса — махаббаттың сермесі, тез төмен түсіру — таңданудың сермесі. 2) алға созылған (саусақтары созулы) қолдар — өтініш, жәрдем тілеу; жұдырығы түйілген қол — кіжіну тіленші мен бата беруші молданың, күдер үзушінің қол сермесін салыстырыңдар. Бұлардың ту баста неден шыққанын түсіндіре алмайсыздар ма? 3) жоғары көтерілген қол — атой беру, шақыру. 4) артқа ұстаған қол — тыныстау, терең ой (неліктен бұлар қабылдамаудың, кейде шыдамдылықтың сермесі?) 5) кеудесіне айқастырылған қол — момындықтың, діншілдіктің сермесі, я алақаны айқасқан қол (неліктен) өтініштің сермесі. 6) бүгіліп, кеудесіне қысып, айқастырылған қол — сұраукестердің сөйтіп алған бір сермесі, мұның өзі әр түрлі болады. Соңғы бөлімдерді айтқанда, қандай істеу керек? Тексеріңіздерші — «Мен ыммен істедім бе осыны деп» «Сіз қалайша маған бұлай айтуға аузыңыз барады?» Терең үңжің, «ашу үстінде киімін жыртады» деген сықылды т. б. Менің жүрегім толы... Қол кеудесіне жасырады. 7) Қарныма қойып, айқастырылған қол — көңілденгеннің (кеудесі шалқайса), тынышталғанның (кеудесі еңкейсе), бір жері ауырғанның отырысы. 8) Екі жағына салынған қол — орнықты дамылдау, көтеріңкі көңіл. Бұдан басқа да әлденеше қол сермесі бар. Оларды оқушылар өздері бақылауға қалдырыңыз. Қолдың білезігінен бергі бастарының сермесі де талай нәрсені білдіреді. Ең кемі екі түрін көрсетейік. 1) қол бастың таянышы болса — қажығанның, мұңайғанның, ілтипат қойғанның белгісі (осы отырыстың әр бірінде қандай байлам, қандай түр бар?); 2) қолдар бастың, беттің түрлі бөлімдеріне, бетке не ауызға тіреледі. Бұл жасырғанның, не ұялғанның белгісі. Маңдай мен самайға тірелсе — зорлану, я бір жері ауырудың белгісі. Саңылау мүшелеріне тірелсе — әсерді күшейтудің, не солғындатудың белгісі. Мәселен: «шашын жұлу»; енді саусақтарға назар салайық. Негізгі сермес мұнда да екі. 1) сау-

сақтардың қосылуы. 2) ашулы болуы. Бірақ әр бірінің түрлі қозғалыстары бар. 1 — қосулы саусақ; а) алақан жаю — қайыр сұрау, тіленшілік; ә) алақан жоғары қарайтын, азырақ жұмылған саусақ — қолда кішкене нәрсе барлықтың белгісі; б) саусақтар созулы, қосулы, қол жоғары көтерілген, алақан алға созылған қол қозғалудың, алыстаудың, бетке басудың белгісі; в) саусақпен кіжіну; г) бірдемеден қашу, жасқану; д) сұқ қолмен, бас бармақ иіліп, қосылыңқырап, қалған үш саусақ алшақ қалып, шала жұмылса — көрініс берудің, сендірудің, көбінесе, шешендердің қол сермесі; е) қолды үйкелеу — жылыту, қызулану, көбінесе, жағымды сезім, з) қолды жуған іспетті сұрту «пандың» сермесі; 3) босаң, қатты жұмылған әр түрлі жұмырық тую, ашу, әйтпесе төбелестің кіжінуі, и) созылған сұқ қол көрсетудің белгісі, з) ақша алудың белгісі, к) «бар, жоқ» болады, болмайдының белгісі қандай, өздеріңіз табыңыздар 2) Саусақтар ашылуы. Қандай түрі, ненің белгісі екенін оқушылар айырсын. Әрине мылқаулардың саусақ қозғалысы емес, кәдімгі жәй адамдардікі болу керек).

Дене құбылыстарын білім көзімен тексеру

Ауыз, көз, қол — міне, әлпетті қозғалыстардың орыны. Әсіресе әлпетті қозғалыс ауыз. Сөйткенмен сондай қозғалысқа бай ауыз қимылын ас жегендегі бірнеше жабайы түрге келтіруге болады. 1) тамақты қабылдау (ашық ауыз — сыртқы қозымға серпілу, әсерді тоқу құбылысы, ілтипаттың, таңдаудың күшті қозғанның белгісі). 2) тамақты қабылдамау (жабық ауыз — сүлесоктықтың, я қарсыласудың құбылысы). 3) тамақты шығарып тастау (көңілсіздіктің, жек көрудің, менсінбеудің, жиренудің, үрейленудің құбылысы). Ал енді тамаққа сұғыну, болмаса одап теріс айлану — ащы, тәтті, қышқыл, тұзды нәрселерді татқандағы құбылыс. Бұлардың бәрі тамақтанудан тараған неше түрлі әлпетті қозғалыстар.

Ауыз — әрі дем алудың мүшесі. Ол мұрынмен бірігіп амал етеді. Еркін я қысылып дем алу (танау делдию — жағымды, күшті қозым. Танау қусырылу — көңілсіз сезім). Екінші жағынан қарағанда, ауыз беп мұрын қосылып я жалаң ауыз арқылы күшті дем тарту (рахаттанудың, күлудің құбылысы) және дем шығару (көңілсіздіктің, айғайдың, жылаудың құбылысы). Онымен бірге қатты күлгенде дем тарту лықсып күшейеді. Ауыз ашылып, тіс сақылдайды. Ал енді көзге келсек, мұның негізгі

қимылы да екеу. Тісті түйсіктеу, я көңіл күйіне қарай көздің ашылуы не қосылуы. Қимылы ең мол деген қолды алсақ, оның қозғалыстары да әуелде бірнеше ғана жабайы қозғалыстардан шыққан. Мәселен, 1) жақындаған қол (бірдемені ұстарда, аларда), 2) итерген қол, 3) көрсетуші, нұсқаушы қол, 4) жұмыссыз, бос отырған қол.

Ескі психология кітаптарында сезім (көңіл) сансыз көп, сонша мол, сонша алуан, күрделі. Тиянақсыз сезімдерді тексеріп, білу мүмкін емес дейді. Ол дұрыс емес. Қайта өзгеден де сезімді талдау әлдеқайда оңай. Сезімді талғау үшін әуелі дененің сыртқы әлпетін (выражение) суреттеу керек. Сонан кейін ол әлпеттердің недеп туғанын, байланысын ұғуға ыждағат ету керек. Мысал үшін бірнеше сезімдерді алып тексерейік: 1) қайғы басса — бас, кеуде, иық, кірпік салбырайды, танау қусырылады ерін үстіңдегі қатпар төмен түседі. Көз азырақ қысылып, ерін тиісіп, танау тартылады, жүріс баяулайды, отырады не жатады. Одан күшейсе төменгі ерін қайшыланып, тіс көрінеді. Қол тырналаған қалыпқа түсіп, тұншығудың, кейде тартысуға оңтайланудың белгісі екені ап-айқын. 2) Көңіл өте көтеріңкі болса, көз үлкейеді кейде қысылады. Неге? 3) Танау желбірейді, екі езу көтеріледі, ауыз ашылады, тіс ақсып күледі, бас, кеуде, иық кейін шалқаяды. 4) Ашулапудың құбылысы бас, кеуде, иық көтерілген, танау делдиеді, қолдар иыққа жақындап, жұдырық түйілген. Адамды қандай сезім билегенде, дененің пішіні қандай түрге түседі? Оқушылар өздері бақылап, тексеріп көрсе, сезімді талдау қиын еместігі анықталады. Бұл аз. Қорқу мен имену (қорғанудің) әлпеттерін талдап байқаңыз, салыстырып көріңіз, бұлар ағайындас сезімдер екенін білесіз. Именудің түп атасын өмір, әлеумет жүзінен қарап, ұғынуға бұлай салыстырудың пайдасы көп. Шынында қорғану дегеніміз — қорқудың бір түрі. Ынталапу мен таңдануды салыстырыңыз! Көресіз: таңдану ынталапудың, ілтипат қоюдың бір түрі. Өйткені ілтипат сыртқы әсерге еаңылау мүшелеріміздің қадалуы, төнуі болса, таңдану да төтеннен ұшыраған қозымға (возбуждение) сондай қаралып төну. Арасы жап-жақын. Әлі алдыңызда сезімдерде белгілі ерлейтін саты барлығын көресіз. Мәселен, көңілсіздік қозымы өсе-өсе ашу қозымына жетеді (қайғының дене құбылысын салыстырыңыз). Мәселен, шыдамсыздықты алсақ, көюдің бір түрі. Ал шыдамдылық пен әлсіздіктің дене әлпеті бір тәрізді. Психология жүзінде сезім дүниесі сонша тексеріліп жеткен жоқ! Аңғарған адам адым сайын талай сырды ашар.

Сезім мен ішкі серпіліс

Денені қозғалдыратын жалаң сыртқы түрткі емес, ішкі де түрткі. Басқаша айтсақ, сырттап берілген түрткіге де дене ішкі серпіліспен жаңғырығады. Жауап береді. Ішкі серпіліс (реакция) нені ұғу керек? Іштегі мүшелердің — жүректің, өкпенің, қарынның, қуықтың, шағылыс мүшелерінің... қозғалысын ішкі серпіліске кіргізу керек. Әр түрлі бездердің (жас, тер, түкірік, бүйрек, өттің, тұқым бездерінің) қызметтерін қосу керек. Осы айтылған мүшелердің қызметтері адамды түрлі сезім билегенде, түрліше өзгереді. Әсіресе өзгертін дем алыс мүшесінің қызметі. Тамыр, жүрек соғысы, қан жүрісі қалай өзгертіндігі психологшыларға қашаннан бері мәлім. Сыртқы шіміркенуден (раздражение) шағылыс мүшелері, тер, жас, сілекей бездері қандай қозатындығы және мәлім.

Бұрынғы психологшылар психологияның кілті жан десе, жан деп дем алуды айтса, оның келетін жері де бар. Сезім мен дене құбылыстары көбінесе (тамақтапудан) дем алудан шығатындығын көрсетеді. «Маған адамның дем алысы қандай екенін айтып беріңіз, мен сізге сезім мен дене құбылысын айтайын» деуге болады. «Адам демді қалай алса, солай сезеді». Сыртқы түрткіге адамның серпілуі — негізінде оның өкпесінің серпілуі. Дегенмен, соқыр сезім (инстинкт) — ішкі сезімге зор ықпал беретін ішкі шіміркену деген сөз. Соңғы кезде сөйленіп жүр. Джеймстің айтуынша, сыртқы сезім (ощущение) іштегі мүшелердің қозғалуы, қызметі арқылы туған дене сезімінің (органические ощущения) ықпалынан болады-мыс. Рас, жүректің қағуы, тоқтауы, ыдыстардың кеңеюі сықылдылар «ішкі құбылысқа» жатады. Гәп онда смес, гәп сезім құбылыстары неден болатын себебінде. Ондай себеп ішкі кимнелі себеп. Әсіресе бездердің шырыны (сок) бұ жөнінен келешекте тірлік ғылымы (биология) көп көмек көрсетеді. Сонымен, адамның көңіл сезім мен дене құбылысына бір жағынан дененің ішіндегі қызметтер срок береді: екінші жақтан дене құбылысы деген сөздің өзін кең мәнде ұғу керек. Ішкі мүшелердің, өкпенің, қан жүрісінің, бездер сіңірінің... Әлпетті қозғалыстарында кіргізу керек. Ым (мимика) мен көңіл қорқудың, ашуланудың басқа бір сезімнің барлық дене әлпеттерін, ішкі, тысқы құбылыстарын, қолдың сермесін, дауыстың өзгеруін, бәрін алып тастаңызшы Не қалар екен? Түк те қалмайды. Ендеше сезім (эмоция) дегеніміз оны сыртқа шығаратын дене қозғалыстарына тіреледі екен. Ендеше, Аме-

рика психологысы Джеймстің айтқаны ұғымды. «Жұрт: Күйіміз бұзылды, күйіндік; жылаймыз» дейді. Біз айтуға тап болсақ, қорқамыз. Қорыққан соң қашамыз, күндесіміз жәбірлейді екен, денеміз шіміркеніп қызады. Біз оны ұрамыз. Міне, бұлай жору дұрыс емес. Дұрысы былай болу керек: біз күйіндік, өйткені жылаймыз; біз қызуландық, өйткені ұрғанымыздан көрініп тұр; біз қорықтық, өйткені денеміз қалтылдап тұр дейді. Джеймс иттер, балалар, айта берсек үлкен кісілер де, әуелі ойнап алысып, артынан ашуланып, шындап кетуі белгілі емес пе? «Көпке мәлім: кісі қорқып қаша берсе, қашудың өзі қорқақтықты күшейтеді; жылау қайғыны, айғай шуды күшейтеді. Құмарлықты сыртқа шығаратын дене әлпетінен тыла қалыңызшы — құмарлық өзі жоғалып кетеді» (Джеймс). Екінші жақтан «сөнген сезімді қайтадан оятуға болады... Жүзімізге қуанышты әлпет беруге тырыссақ, байқамай отырып, өзіміз қуанып кетеміз» Тірі зат — еліктегіш, көргеннен көз ақы алады», «ат сідігі жалғыз жатпас» деп қазақ тәжірибеден алған. Адам да — еліктегіш зат. Сондықтан адам да өзгелердің сезім әлпетіне еліктейді. Көп қуанушылардың ішінде бір мұңаюшы жұрттың кейпін бұзады. Не ондай адам елігіп қуану керек, әйтпесе, өзгелерге де сүрең беріп мұңайту керек. Қатты ауырудың қасында отырған адам еріксіз мұңаяды.

«Сынықтан басқаның бәрі жұғады» деген табылған нақыл. Біреудің кейпіне еліктеймін деп, адам еріксіз оның сезімін бар әлпетімен түгел жұқтырып алады. Көңілместік, тілеуестік, мұңдастық, сырластық деген нәрселер содан шыққан. Сол тәрізді, біреудің түрін көру түгілі, біреудің қайғысы туралы әңгіме етудің өзі есіркеу сезімін оятады.

Сөйтіп, сезім кейіппен тең екен. Кейіп дегеніміз — ырықсыз қозғалысқа жатады екен. Рас, бұл өте күрделі қозғалыс. Сондықтан соқыр сезім жайынап айтайық. Күрделі болудың сап жағынан өсуіне қарап, былайша қатарлауға болады: ырықсыз қозғалыс (рефлекс) — соқыр сезім (инстинкт) сезім. Алдыңғылардың соңғылардан пәлендей айырмасы аз. Адамның сезімі я көңілі дегеніміз — сыртқы әсердің бірі болмаса біріне күрделі соқыр сезімді серпілу деп ұғу керек. Соқыр сезім болғандықтан, бұл серпілу көбінесе табылған емес, іштен туа болған сипат. Сондықтан адамның соқыр сезімі көңілі жетілуіне қарағанда аса ерте болған қылығы. Дәлдеп айтқанда, сезім мен соқыр сезіммен өмір сүретін қарапайым тағы адам, айуан, көбінесе жас бала. Адамның көбі туа болған бол-

са, бұдан мынадай қорытынды шығады: әрбір сезім — соқыр сезіммен байланысқан қылық. Өте-мөте баланың қылығы тегіне тарту сипаттар мен толулы. Баланың сезімін, соқыр сезімін тексеру — бүгінгі адам мен алғашқы қарапайым адамның, алдыңғы айуандардың арасындағы даму байланысын шешетін мол дерек (материал).

Тегіне тарту (атавизм). Әрбір сезімнің сыртыңа шығуында атадан қалған мұра көп. Ашу кернеген кісі қайтеді? Аяғымен жер тебінеді, қайта-қайта түкірігін жұтады, түкірінеді, қырылдайды, күрілдейді, ақырады, бажылдайды, жұдырығын түйеді, тісін қайрайды, шымшылайды, қабағын түкситеді, шашып тікірейтеді. Адамның осы қылығын ызаланған маймылдың қылығымен салыстырсақ, маймылдың көп мінезі адамда да бар болып шығады. Жалғыз ғана ашу емес, адамның қорыққандағы, қуанғандағы (секіру, сақылдау), тағы басқа сезім билегепдегі қылықтарын алсақ, бәрінде де арғы атамыз айуапнап қалған талай қылық бар. Қысқасы, адамның қылығы айуанға тартудың сау жері жоқ деуге болады.

Жас бала екі аяғын бауырына алып, етпетінен жатып (мылтық ататын кісіне) ұйықтайды. Оранқұтан, шемпанзе деген маймылдың тұқымдары дәл осылай ұйықтайды. Суға кетіп бара жатып қолын ербеңдету ненің сарқыншағы? Адамның арғы атасы екі қолымен ағашқа өрмелегеннен қалған сарқыпшақ. Тістеп алу, тырнау, аузына шоп салып, жалмау, ағашқа, арбаға асылу, теңселу, өрмелеу, шөпке аунау — бәрі де қолақпапдай көрініп тұрған тегіне тарту емей немене?

Құлап кетемін деп биіктен қорқу, судан, оттан; желден, қараңғыдан, түкпірдеп («біреу шап бере ме деп»), күн күркірегеннен, найзағайдап, жүніп айпалдырып киген тоинан. сақылдаған тістен, жалғыздықтан, елестен... қорқу, бұлар да тегіне тартқандық. «Ұялу, аз-мәз қорқу, жасырыну, бәрі тетелес нәрсе). Оқушылар текке тарту жүзінен ұялғанның кейіпін тексергені жөн.

Өте-мөте балаларда, қажыған, ауырған адамдарда тегіне тарту қылығы анық байқалады. Мәселен, салаңдарда ондай қылық сансыз көп. Шағылыс жүзіндегі неше түрлі азғындықты, есалаңдықтарды мысал етуге болады. Тістелеу, қыңқылдау, іскелеу, мекірену, шымшылау, тырнау, өзін қинау, еркек еркекке, әйел әйелге құмар болу, шағылыс мүшесін жалаңаштау, жалаңаш денеге құмарлық, осының бәрі көп айуандардың әдеті. Шапқа, киімге табыну — шағылысу жүзінде табынғыштықтың (фетишизм) көп жайылған бір түрі. Шағылысуда бола-

тын түрлі әдіс оқиды — бұ да айуаннан қалған. Сөйтіп, өзіміз әлдеқандай болғанмен, қылығымыздың көбі айуандікі болып шығып отыр. Бұдан гөрі ақтан тигізіп айтқанда, барлық қылығымыздың астар жағы айуандікі; «адамдікі» деп атап жүргеніміз — туынды қылық. Айырмасы сол — адам денесін тік ұстайды. Сондықтан сойлейді. Сондықтан оның жетілген үлкен бармағы, ұстайтын қолы бар.

Адамның сезімі, соқыр сезімі және әлеумет төңірегі. Бұған шейін біз адамды өмір сүру жағынан қарап, айуанға жақындатып сойлеп келдік. Бұл қарас сыңаржақ болады. Адамды әлеумет ортасының жағдайы жағынан да қарауымыз керек. Адам баласы әлеумет, қоғам болып жасағалы көп замандар өтті. Көп замандарда адам ілгері басып, жетіліп келді. Қоғамдық өмір әр адамның соқыр сезімін, көңіл сезімін мінеп, қырнап, жөндеп, қоғамның ыңғайына, қоғамның қауменіне жүретін қылып үйретті. Сөйтіп, қоғам адамның қылығына рең берді. Қоғам реңі, қоғам тәрбиесі арқылы зиянды, «айуан» сезімі, «тағылық» сезімі бірте-бірте жоғала береді. «Әлеуметтік» сезімдері күшейіп, жетіле береді; кейбір сезімдері басқа түрге түседі.

Жоғарыда қорқу мен именуді салыстырғанбыз. Жас бала именгенде қорқудың бар белгілері байқалады: қалтырау, дауыстау, қорғану қозғалысы сықылды. Бұл бөтен кісілерден қорқудың салдары. Осы айтылғанды тіршілік ету именісі дейді. Бала үшке шыққан соң имену екінші түрге айналады. Оны әлеуметтік (социальный) адам табиғатына тиісті имену деуге болады. Соңғының бастапқыдан айырмасы: өзіне өзгелердің ілтипатын аударуға, өзін көрсетуге, бірақ онысын білдірмеуге тырысу (балалардың жасырынбақ ойнауы, жасырынған жерінен қапылықта шыға келіп, таңдандырмақ болатыны осыдан туған). Именудің бұл түрі жүре-жүре ұялшақтыққа, бойына беріктікке айналады. Именудің осылайша неден шыққанын тексеру бір талай қорытынды туғызады. Әуелде бөтен адамдардан қорқу, жүре-жүре әлеумет реңкі арқылы қорқынышты именшіктікке, одан қала берсе, басқалар алдында өзін-өзі ұстайтын бойына беріктікке айналып, ұстамдылық, жуастық қылыққа, өзгелердің қошеметіне тілеуге барып соғады екен. Айуандардың арасында именшектіктің, ұстамдылықтың түп атасын тексергіміз келсе, мәселен, итті бақылауға болады. Бөтен итті жолықтырғанда ит бата алмай қаймығып, ұялған іспетті болып тұрады.

Сонымен, ту бастағы соқыр сезім мен көңіл сезіммен аяғы келіп шықты. Есте болсын: бұл қылық адам қылығының түпкі атасы емес, өсіп-өнген ұрпағы, пәтижесі; басқаша айтсақ, адамның қылығы тіршілік соқыр сезіміне, алдымен, соқыр сезім қозғалыстан — тамақ аулаудан, бас қорғаудан, тамақтанудан туады. Бірақ соқыр сезімі солгындайды, басқа адамдардан қорыққандықтан ретке, жөнге түседі. Өзін-өзі ұстап, тату-тәтті түрде істеледі. Сондықтан басқалар оған дұрыс көзбен қарайды: бұдан гөрі қысқаша айтқанда, адамның тамақтану, тіршілік ету жолындағы ауыздықсыз сау тілегі, өзгелерден қорқу, өзгелермен үйлесу тілегімен ауыздықталып жөнге түседі.

Осының бәрін жиып-теріп келгенде, тым оғаш болып, адамның қылығында үш түрлі мінез туады. Оның бірі — паңдық. Паңдық өзінің өзгеше сипаты мен өзгелерді көзге ұрып, ығыстыру, бұқтыру, жуасыту; өзінің өзгеден артықтығын, дене күшін, әлеуметтік күшін алға ұстау. Ондағы мақсат не десеңіз — қай түрде болсын, өзгелерді қорқыту (басқалардан сый-құрмет күту), сөйтіп оларды өзіне бет қаратпау. Екінші біреуі — өзі-өзін басқаларға білдірмейтін «жымияндық» пен «көпгіштік». Паңдық, зымияндық, көпгіштік бірімен-бірі «жетекке саяқтай» қосылып, ауыз жаласып, үйлесе кететін мінездер; өйткені бәрінің түп атасы бір; бір жағынан өзінің арам ойын, әлсіздігін жасыру; екінші күшін көзге көрсету, жұмсақтықты тілеу. Бәрінің ортасынан аяқтап келгенде, «күншілдік», деген мінез туып күшейеді; оның ішкі сыры: өзгені бойынан асырмай, аяққа таптау, ол ойын іште сақтау.

Жалғыз-ақ тым өрескел, айуан қылық жоғала бермек; өзгелерінің түсі боялып, кейде адам танымастай өзгере бермек. Мәселен, озбырлық сараңдыққа айналады, болмаса, өзгені жәбірлемей, дүние жинауға, сұрамсақтыққа барып соғады; әйтпесе төбеләсқойлыққа, талас-тартысқа апарады. Екінші жақтан тәуір көру сезіміне еліктегендіктен есіркеудің түрлі түрі туады. Ескі ғалымдардың айтатын «өзімшіл», болмаса «мен-мен», «көпшіл» деген сөзі келіңкіремейді. Әр адам әлеуметтен тысқары, жеке өмір сүретін болса, онда «туа менмен», «нағыз өзімшіл» деп айтуға болар еді. Олай емес, адам өзіндей өзгелерден әлде қорқып, әлде оларға жағынып өзімшілдік менмендік мінезінің бірталайын кеміткен. Оның менмендігі жарым-жартылап жасырынған. Танымай өзгерген және жап ашу деген мінез орын алған. Адам — менмен. Бірақ әлеумет әуменімен жүретін, әлеуметтің сезімін сүйегіне сіңіре

жаралған менмен. Алғашқы қарапайым адам жас бала тәрізді. Жас бала көз жасыңды көрсе, о да кемсеңдеп жылайды; өзге баланың бірдемесіне қызығып кетсе, бақыртып тартып алады; ашу қысқанда, өзін-өзі ұмытып кетеді. Білім жүзінде «менмен», «көпшіл» деген сөзді қолданбаса да жарайды. Өйткені олардың негізі дерексіз «мен» және «өзге» деген ұғымға тіреледі. Анығында, сондай дерексіз, таза «мен» жоқ. Барда тіршілікке әлеуметтік тұрмысқа орайлы «мен» бар; оның барлық сезімдері тезге салынған. Адам әлеумет әдетіне еліктеп ыңғайласқан, ыңғайласпақ.

Сүйекке біткен серпілу, жүре табылатын серпілу

Кісі — алынған әсерге серпілуші, қайта жауап беруші дене (организм); оның ішкі қабілеттері сол серпілулерді табуға қызмет етеді; тәрбиенің мақсаты — сол серпілулерді көбейтіп, кәмілетке жеткізу. Бір сөзбен, тәрбие серпілуді жинай беруге тырысу керек. Мейлі үйде, мейлі мектепте, мейлі күндегі өмірде болсын, оқытушының міндеті — сол табыс қалай молайғанын бақылап отыру.

Балада сүйекке біткен, басқаша айтсақ, тума серпілу болмаса, ол уақытта оның ілтипатын жөнге салып, оның ақылына ықпал беруге оқытушының ешбір табан тірерлік таянышы болмаса еді. Ағылшында: атты суатқа әкелуге болады, зорлап ішкізуге болмайды деген бір мәтел бар. Сол тәрізді, баланың тума серпілуін қозғайтын ешбір шара істелмесе, баланы мектепке бергенмен, көңілдегі нәрсемізді үйретуге болмайды. Мектепке келгенде, алғашқы қадамды бала өзі бастау керек. Бала мейлі жақсы, мейлі жаман іс болсын, әйтеуір, бірдеме істеу керек. Сол ісіне қарай оқытушы өз қармағып салып, өз тұтқасын орнату керек. Балада түк серпілу жоқ болғаннан да, жаман да болса, теріс те болса серпілудің болғаны тәуір; өйткені сол жаман серпілудің аяғын әкеліп жақсы нәрсеге соғып, әуелдегі әдеттің жамандығына көзін жеткізуге болады. Ешбір нәрсеге серпілмейтіп өлі сүйек баланы алсаңыз, ондай баланы тәрбиелегенмен өрісіңіз ұзармайды.

Бұл дерексіз сөздерді түсінікті етуге нағыз өмірден мысал келтірейік. Жас баланы жақсы әдетке үйрету керек екен. Мәселен, бір баланың сүйегіне біткен жаман әдеті көріпгеннің бәріне көрсе қызарлаып, қолмен ұстай бастайды; қолға салып қалса, жылап қолын тартып алады және түс жылытып сөйлесең, о да жымиып күле бере-

ді; басқа кісі қалай қозғалса, о да еліктеп, солай қозғалады.

Алдыңыда сондай бала отыр екен, о балаға сіз бір жаңа ойыншық бергелі ұстап отыр екенсіз, ойыншықты көрген соң, ұстауға ұмтылу — оның үйреншікті жұмысы. Қолын соза бергенде, қолға ақырын салып қаласыз; бала қолын тартып алады да, жылайды. Онда сіз ойыншықты тағы көз алдында ұстап отырып, көрмеген болып: «қарғым, әдеппен сұра; ағатай, маған беріңізші де! Сонан соң берейін» деңіз. Бала жылағанын қояды. Сіздің қылығыңызды о да істейді. Ойыншықты алып мәз-мейрам болады. Міне, аз да болса, тәрбиенің бір дәуірі бітті деп есептеңіз. Бұдан не ұғылады? Ұғылатын пәрсе мынау: баланың тума әдеті (серпілуі), «тап беру» еді, оның орнына сұрап алуды жүре табылатын әдетті (серпілуді) үйреттіңіз.

Баланың жады жоқ болса, онда былай істеудің ешбір тәрбие бағасы болмас еді. Ойыншықты қолға ұстап, балаға пеше қабат жақындасаңыз да, бала көрген сайын серпілуі үдей келіп отырар еді. Ондай серпілу кезеңдері (моменті): көру, тап беру, соққы алу, жылау, есту, сұрау, алу, жымию. Бірақ балада жад болғандықтан нәрсеге тап берген уақытта баланың есіне бұрынғы тәжірибелері түседі. Ұстай алса қолға ұратынын, сұрау керектігін есіне алады. Сондықтан «тап беру» тілегін тоқтатып, оның орнына әдептілік серпілуін жұмсап, көретін талай машақаттан құтылып, тілегін ойыншығын тез алады. Баланың «тап беру» талабы күшті болып я оның жады тым шалағай болса, ол уақытта баланың серпілуі бірте-бірте әдетке айналу үшін баланы жаман мінезден тоқтату үшін тәжірибені көбірек істеуге тура келеді. Онда бала қолына көбірек ұрғызады. Ал зерек, үздік балаға бірдеп істеген тәрбие де жетеді. Ондай бала тез тыйылады.

Олай болса, оқытушы алдымен баланың сүйегіне біткен икемдіктерімен таныс болу керек; белгілі серпілуге қандай икемі болатындығын, бала кезіндегі әуесқойлығы, соқыр сезімі қандай болатындығын біліп, бір серпілудің орнына екіншіні айырбастап, баланы жасанды нәрселерге беттету керек.

Адам мен төменгі жануардың айырмасы сол: жануарға қарағанда адамның сүйегіне біткен соқыр сезімдері, әуесқойлығы азырақ болады деген көптеп келе жатқан пікір бар. Бұл ағат пікір. Рас, омыртқалы жануарлардың көбінде жұмыртқа салатын соқыр сезім бар. Адамда ондай сезім жоқ. Бірақ адамды сүті бар жануарлармен салыс-

тырсақ, қай жануарларды алсақ та, адамның түрлі нәрсеге әуестігі олардан әлдеқандай көп; нәрселер туғызатын серпілу адамды мейлінше көзге түсерлік екенін көреміз. Таңсыққойлығымен, тексеру қабілетімен, еліктегіштігімен адамға жақын жүретін жалғыз ғана жануар бар: ол — маймыл: Маймыл болғанда, оның да адам пернелесі. Рас, адамның соқыр сезімі адырайып көріне бәрмейді; ойткені адамда көргенін ойлайтын, тексеретін жоғарғы түрде қабілет бар. Ол қабілет соқыр сезімді басып кетеді. Сонымен, жабайы соқыр сезімі жоғалып, бүркеліп қалады. Бірақ соқыр сезім мүлде жоғалмайды, жасырын күйде сақталады. Ондай тығулы соқыр сезім оқта-текте ғана сыртқа шығады; мәселен, ақылы шатасып, үлкен ми қызметтеп қалған уақытта, нағыз жануардікіндей мінездер (соқыр сезімдер) сыртқа шығады.

Оқытушыға керекті адамда болатын бірнеше соқыр сезім сілемдерін айтып өту пайдалы болар.

Қ о р қ ы н ы ш. Қорқыныштың қандай болатыны әркімге аян. Қорқыныш күшейсе үрейге айналады. Қорқынышты адам қай уақытта сезеді? Көрнеу бір азап, қатер, небір жамандық пәле таянғанда сезеді.

Оқытушының қолындағы бір күшті қаруы қашаннан бері қорқыту болып келді; әлде болса, мектеп тәрбие құралдарының ортасында қорқыту мықты шаруаның бірі болуында дау жоқ. Бұрынғы уақытта ұрып-соғу жолымен қорқытса, енді қорқытудың жолы жұмсарып, басқа түрге айналады. Қайтсе де әзіз оқыту жолында қорқытусыз болмайтыны анық.

Сол сықылды соқыр сезімнің бірі — махаббат. Кімді сүйсек, соған жаратамыз дейтін тілек оқыту жүзінде мықты құрал бола алмай тұрмайды. Шәкірттеріне өзін сүйгізген оқытушы, балаларына жек көрінішті оқытушының түсіне кірмейтін нәтижеге жетеді. Бұл туралы да көп айтудың қажеті жоқ.

Енді **таңсыққойлық (любопытство)** туралы бірнеше сөз айтуға тура келеді. Таңсыққойлықтың мағынасы — нәрсені өте жақсы білуге, толық білуге тырысу. Әріне ол мағынаға таңсыққойлықтың жетер-жетпесі екі талай, әрі жаңа, әрі жат, жарқырап көзге түсерлік жанды нәрсе. Сөз жоқ, баланың пазарын тартып, ол нәрсені әбден біліп көңілі тыншығанша соған түйілдіреді. Бұл сезім жоғарылап, ақыл-оймен назарланатын түрге айналса, пәлсепелі білім аңсауға (любопытность) айналады. Таңсыққойлық, сезім билеген түрінде болса да, ақыл билеген түрінде болса да өресек адамдардан көрі балалық,

жастық шақта күштірек болады. Жас бала жаңа әсерді алған сайын таңсықтығын өте күшті білдіреді. Үлкен адамдардан бірнеше минут дәріс тыңдап отыру жас балаға ауыр болар еді. Көлденеңінен естіген, көрген әсер оның ілтипатын алаңдата берер еді. Ал енді, мектеп баласының құлшынып кірісетін істеріне, мәселен, жат тілдерді оқығанына егде кісінің шыдамы жетпес еді. Егде кісі тек күндегі уақ-түйек жұмыстарымен ғана шұғылданады; жаңа білім, жаңа шындық, әсіресе, күрделі дәлел керек қылатын болса — егде кісінің қабілет шарасынан асып кетеді.

Балалардың сезімге байлаулы таңсықтығы белгілі пәрселерге ғана қатты қозады. Деректі пәрсе — қозғалып тұрған пәрсе, тірі заттардың, адамдардың амалы я амалы туралы әңгімелер балалардың ілтипатын аударуға дерексіз пәрселерден анағұрлым артық. Бұл арада көрнекі оқытудың, қолөнерін үйретудің артықшылығы тағы көрінеді. Қозғалған мәселе туралы не деректі жаңа пәрсе көрсетілсе, не амалы көрсетілсе, баланың ілтипаты өзінен-өзі сол мәселеге ауады. Сондықтан оқытушы әуелі бірдемені көрсетіп, не істеп, болмаса, бір амалды сөзбен суреттеп, баланың ынтасын қоздыру керек. Әр пәрсенің арасындағы себебін, байланысын тексеруді тілейтін дерексіз білім, аңқаулық, жігіттік шаққа жетпей бастала қоймайды. Әрине, жас балалардың да дерексіз сұрау беретіні болады. Мәселен: «Аспан қалай істелген?», «Құдайды кім жаратты?», «Кісі неге оледі?», «Саусақ неге бесеу болады?» деген сияқты. Бұларды есепке алуға болмайды. Бірақ балада дерексіз білімге ынта біліне бастаса, онда тәрбиенің жаңа әдісін қолданып, баланың таңсықтығын қандыра беру керек. Қайтсе де сезімге байлаулы таңсықтығын болсын, мосқал адамнан да, жаста оңайырақ басталады. Мосқал адамда мұндай соқыр сезім қатып-піскен, ұйықтаған; әлдебір пайда шығатын жағымен түртілмесе, ол сезім оянбайды.

Е л і к т е у. Күлгендердің ішінде біз де еріксіз езу тартамыз. Біреу қабағын түйіп тұрса, біз де сөйтеміз. Екі айлық нәресте анасының жымығанын көріп, ол да жымияды. Түсіп суытса — жылайды. Бір ит үрсе, көп ит те үреді. Жолаушының бір аты сисе, өзгелері де сиеді. Бір қой маңыраса, өзгелері де маңырайды. Бұл не сезім? — еліктеу сезімі. Еліктеу жануарда да, жас балада да, үлкен кісілерде де болады.

Күллі жануарлардың ішіндегі ең еліктемпазы адам деген аңыз ежелден келеді. Еліктеу туралы ескі психа-

логия кітаптарының жазбағаны жоқ. Еліктеу икемінің маңызы толық бағаланып, ол жақ, бұл жағынан әбден тексерілгені, әсіресе, соңғы 10—15 жылдың іші. Еліктеу икеміміздің күші қандай болса, әрқайсысымыздың кісілігіміз де сондай. Басқаларға еліктеу арқасында өзіміздің кім, не екенімізді салалай бастаймыз. Неге десеңіз, өзгелер кім деген сана «мен» деген санадан бұрып жүреді: «мен»нің өзі өзгені өнеге қылып, еліктеу сезімінен туып, жетіледі. Тіл, өнер, түрлі мекеме, дүкен, білім жүзіндегі адам баласының барлық тапқан-таянғаны — әлеуметтік тегіне тарту жолымен ұрпақтап-ұрпаққа қалып отырады. Үрім-бұтақ алдыңғы атасына еліктейді. Болдуин деген ғалым осыны айтады. Тағы да Нар деген ғалым былай деген: «Білім жүзіндегі адамның шығарған табысы (изобретение) мен еліктеу — міне, адам баласының тарих жолындағы алға қарай аяңдаған екі аяғы осы деуге болады».

Еліктеу ештеп жүріп бәсекеге саяды. Өзгелер не істесе, олардан кем қалмаймын, жат көрінбеймін деп, өзіміз де соны істегіміз келіп, түртіп тұратын бір икемдік бар. Осыны бәсеке дейді. Еліктеу мен бәсекенің аяғы келіп бір жерге қонады. Сондықтан екеуінің арасына жіп салуға тым нәзік. Адам қоғамының қытықты жері бәсеке. Кім біледі? Пәленше-түгеншенің оқуға бара жатқанын, оқып адам болғанын көріп, естімесеңіздер, оқуға өздігіңізден ұмтылу қайсыңыздың ойыңызға келер еді? Әрине, ондай бәсеке болу керек. Көршілер баласын оқуға жібермесе, шәкірттеріңіз де мектепке келе бермес еді. Елден еріксіз көзге түскіміз, жұрттап озғымыз келмесе де, өзіміз қатарлы көршілеріміздің істеген жұмысынан біздің де кейін қалғымыз келмейді.

Еліктеу мен бәсекелесудің зор маңызы мектеп өмірінде кейбір нәрсені бір кезде істету балалардың көбіне қолайлы екенін оқытушылар жақсы біледі. Ең жақсы оқытатын, тәрбие беретін, өзінің ісіне еліктете білген оқытушы өзі істей алмайтын нәрсені балаларға істе деп қысу дұрыс болмайды. «Бері кел, қалай істеу керек екен, қарашы» деген сөз «кітабыңда қалай айтылса, солай істе» деген бұйрықтап көп жақсы: бастапқы үйренуге құлшындырады. Соңғы ажарын мұқатады. Әрбір мектептің өзіне хас құлық, ақыл жүзінде өзгеше бір мінезі бар. Бұл мінез болған; еліктеу арқылы сақталады. Ол мектепте әуелде бір әмірлі, өжет мінезді оқытушы, оған тете сол тәрізді оқушылар болған; осы мінезді өзге шәкірттер де сіңіріп жылдан-жылға жаңа түскен балалар көп басшыларынан

үлгі алып отырған болады. Міне, сондай орныққан мінез жуырда өзгермейді. Қай уақытта өзгереді? Жалпы мектепте өзгеріс болып, жаңа адамдар басқарса, ол адамдар қатты мінезді болып, мектеп өміріне реңк бере алса, тыңнан өнеге көрсете алса, сонда өзгереді. Үлгілі мысал болуға доктор Арнольд мектебі жарайды. Арнольд үлгі үшін өз мінезін ірі шәкірттеріне сіңірген. Доктор Арнольдтің зеректігін сонан біл — оның мектебінен оқып шыққан кісі екенін жұрт айтпай-ақ, ересек болғанда да танытын болған. Неге? Мінезі доктор Арнольдтікі. Әрине, психалогия пәні мектеп мінезі қандай болу керектігі туралы толық жоба көрсете алмайтыны айдан жарық. Оқытудың қай жолында болса да, істің жемісі оқытушының сүйегіне біткен зеректігіне, тапқырлығына, жітілігіне, әдісіне байлаулы. Соңғы уақытта оқыту жүзінде дұрыс емес деген пікірлер шыға бастады. Бәсеке баланы жаңа-жаңа әдістер кіргелі, бәсекеңі тәрбие құралы қылу жұмысқа оятуға мақтаулы әдіс емес дегенді әркімдер-ақ айтты. Бұл пікірді бұдан 150 жылда бұрын Руссо да сөйлеген. Екі шәкірттің арасында күндестік шықса, ол құмарлыққа айналады. Құмарлық мінді мінез. Ендеше үлгілі тәрбиеге құрал бола алмайды дейді Руссо. Руссо тағы былай дейді: Маймылды еш уақытта басқа балалармен өзін салыстыртпа. Оның ой тоқтатқаны байқала бастаса, оны тіпті басқалармен жүгіртіп те жарыстырма. Қызғаншақтықпен, болмаса, мақтан үшін үйренгеннен де түк үйретпегені жүз есе артық. Өйткені, мен оның жылдағы істегендерін жазып отырар едім. Сөйтіп өткен жылғысы мен биылғысы салыстырып отырар едім. Мен оған «Сен енді былтырғыдан пәлен дүйім артылдың. Әне, бұрыпғы сен қарғитып ор, міне, сен көтерілетіп салмақ; міне, лақтырған тасың жететін жер, міне, сен ептікпей жүгіріп жететін орның. Бұрынғыдан қалай болдың екен? Не істей алар екенсің? Енді байқайық дер едім. Ретпен мен оның өзгеге күндестігін қоздырмай-ақ, өз бетіммен ілгері бастыруға себеп болар едім. Сонда оған өзімен-өзім артылам деген тілек пайда болар еді. Міне, осындай өзінің бұрынғы «менімен» күндес етуінде ешбір жамандық бар деп ойламаймын.

Бұрынғы «өзі» мен қазіргі «өзіп» таластыру бәсекеңің жақсы түрі. Бала тәрбиесінде мол орын алатын түрі. Бұған дау жоқ. Бірақ балалардың арасында болатын әрбір бәсекеңі озбырлыққа, менмендікке шабады деп тимақшы болоақ, тым күйректікке (сентиментализм), тым соқыр нанымға (фанатизм), таяшып кету хауы бар. Таласу,

бәсекелесу сезімі табиғатымыздың негізінде бар; әлеуметтің алға басуы көбінесе осы сезім арқылы болады. Күн-дестіктің озбырлыққа тірелетін жаман жағы болса, ерлікке, қайырымдылыққа, деғдарлыққа шабатын жақсы жағы да бар; мұндай сезім балаларда ұшырайды. Балалардың бар ойынап рахат алатын себебі — ойын негізінде бәсеке барлықтан деп ұғындыруға болады; бала ойынсыз болмайды. Ойын баланың ер көңілді, әділ болу сипаттарын жетілдіруге қызмет қылады. Оқытушы бұл құралдан безе алар ма? Бір баланың өзгелерден үздік оқығанына, білгеніне берілетін сын бәйгесі тәрізді, бағалар төменгі мек-тендерде мүлде болмасын деп айта аламыз ба? Артықтың артықтығы қай түрде болмаса да біліну керек емес пе? Бұл жерге келгенде психология маманы Джемс айтады: «Мен психологияны білсем, бәсекенің терең мағыналы, зор пайдасы бар деп айтуға міндеттімін. Сондықтан ол құралдан мүлде безеді деуге шегім бар» дейді.

Ақылды мұғалім бұл соқыр сезімнен де пайда шығарады; ол бәсекенің пайдалы жағын көп алуға, зиянды жағын кем алуға тырысады. Руссоны сынаған француздың бір ғалымы айтады: «Іске адамды ең қатты қоздыратын себеп — өзгелердің қалай істегенін көру», — дейді. Осы пікірге қол қоймасқа болмайды. Біреу күшін салғанын көрсек, біз де күшімізді саламыз. Жөке шапқан ат артынап ат таянып, өне озады, міне озады деп қылпылдағандай, бар күшін салып шаба алмайды. Ендеше адам да солай. Еліктеу бірте-бірте бәсекеге шабатыны сықылды, бәсеке бірте-бірте құрмет сүйгіштікке шабады; бұл соңғы мінез тептектікпен, паңдықпен астасады. Осы айтылған бес түрлі соқыр сезім икемдіктері бірімен-бірі мидай араласып, бірге үйір болып, істеген ісімізді айыруға мүмкін болмайды. Осы бір үйір икемдерге бір ат қоймақ болсақ, ең қолайлы ат құрмет сүйгіштік болып табылады.

Паңдық пен тептектікті қолдауға лайығы жоқ құмарлықтың жаманы дейді жұрт. Әйтсе де, жақсы жағы жетілген кезде, бұл құмарлық мектепте болса да, жәй тәрбие жүзінде болса да зор орын алады; кей адамдарға бұл құмарлық күш жұмсауға зор себептің бірі болады. Тептектікті жалаң дене жұмысы жағынан ғана қарап, төбелеске құмарлық деп ойлау жарамайды. Тептектікті бір қиындықты жеңбеймін деген ойға бой бермей, сол қиындықпен алысу деп ұғу керек. Біреудің істеген ерлігін естігенде намысымызды қоздырып, сол іске итеретін сезім нағыз осы. Ол сезім батыл, қунақ мінезді

кісінің бәрінде бар. Соңғы кезде тәрбиеге жұмсақтық болу керек деген сөздер шығып жүр. Балаға ауырлық келтірмей, нәрсеге ынтасын оятуға тырысу керек дейді. Оқудың ескі тастақ, қия жолын бұл күнде жұмсақ тәрбие білімі алды. Бұл қоңырғақ әуенге жан берерлік нәрсе жетпей жүр; ол — күш жұмсау. Оқудың әр адымы қызықты болу керек деген — бос сөз. Қайта дәйімі баланың қытығына тиіп, теңтектігін қоздыру дұрыс. Жарнақ есебімен мәселе шеше алмағанда, болмаса, нәрсенің құлау заңын ұға алмағанда, шәкіртіңізді ұялтып көріңіз. Намысын қоздырып, оятып, көріңіз. Шәкірт өзіне-өзі күшін алады. Өзіне ыза болу адамгершілік жүзінде жақсы сипат. Сондай халде қиындықты жеңіп шықса, мінезін қалыптауға қайта серпетін құралдың бірі болады. Ол жеңу қуатының қандайға шейін жететінін көрсетіп, содан кейін өзіне-өзі еліктеу үшін келешекте онеге болады. Шәкірттерін еш уақытта намыстандыра алмаған оқытушы қолындағы ең жақсы құралының бірінен айырылған болып табылады.

Соқыр сезімге кіретіп, мұғалімнің пайдаланатын икемінің бірі — бірдеме жасауға икемдік. 8, 9 жасқа шейін бала көрінген нәрсені қолына алып, олай-былай аударып, қарап, бөлшектеп, қайта қосып, бұзып, қайта түзегеннен басқа ешнәрсе істемейді деуге болады. Неге десеңіз, бұлдіру мен жасау психалогия жүзімен қарағанда, бір қызметтің екі беті болып саналады. Екеуінде де сыртқы нәрсеге бір өзгеріс пайда болады, бір нәтиже шығады. Осы жолмен барып адам табиғат пен табиғат заттарының сырымен таныс болады; біл — білімнің негізі. Нәрсе туралы көбіміздің қартайғанша білетініміз сол-ақ. Ол нәрсемен не істеуге болады? Со жағынан ғана қараймыз. Мәселен, «таяқ» — таянатын не ұратын нәрсе. От — тамақ пісіретін, жылытатын, не бірдеңені күйдіретін нәрсе; жіп — байлайтын нәрсе деген сықылды. Жұрттың көбіне бұл нәрселердің бұдан басқа керегі жоқ. Негұрлым баланың өз амалы арқылы тапысатып нәрселері алуан-алуан бола берсе, соғұрлы өзі тұрған дүниемен туыстығы да айқынырақ болады. Баланың табиғатын ұқпаған үлкен кісі баланың әлденеше сағаттай әуреленіп бір нәрсені аударып-төңкеріп, шұқынып отырғанына таң қалады. «Темірді қызғанда соқ» дегендей тәрбиені бала жастан бастап, бала бақшасында, алғашқы оқыған уақытта күрнекі құрал жасаған кезде баланы жасау жұмысына үйрету керек.

Тағы бір-екі ауыз сөз бір жалпы заң туралы. Ойткені

соқыр сезімге кіретін икемдеріміздің көбі сол жалпы заңға бағынады. Бұл заңның тәрбиеге маңызы аз емес. Бұл заңды соқыр сезімдердің өзгергіштігі деп атайды. Икемдеріміздің көбі белгілі жаста піседі. Осы икемдерімізді қанағаттандыруарлық кезінде керекті нәрсе даяр болса, ол нәрсеге дағдылы амал пайда болып, ол амал нығая бермекші. Ол икемімізді сусындатарлық нәрсе болмаса, ол икем жетілмей сөніп әдет болғанша, бұл бағытта іске үйрету қиын болады. Бұл соқыр сезімге мысал: сүт емуші жануарлардың туысы мен енесіне еру сезімі. Бұл сезімдер туғаннан кейін біраздан соң жоғалып кетеді.

Балалардың икемі, ынтасы үздік-создық жетілетіндігі байқалады. Еңбектеу, аяқтану, өрмелеу, дыбысты келеке ету, қора-үй соғу, сурет салу, санау — осы амалдардың бәрі бір уақытта басталмайды, бірінен соң бірі келеді. Кей баланың бір икемі белгілі жасында өте басым болып, өзге жұмысты істемейді. Басын бұрғызбайды. Келешекте бәріне ынтасы жоғалып кетуге мүмкін. Баланы бір нәрсеге үйрету үшін я пайдалы дағдыны қондыру үшін лайықты шақ — баланың сүйегіне біткен икемі сыртқа шығып біліне бастаған шақ екені өзінен-өзі көрініп тұр. Олай болса, баланың бір іске құлшынатын дер шағы қалай білінді, солай, дене күшін машықтандыратын істерді көбірек беріңдер. Мейлі ондай көңілі шапқан ісі есептеу, санау болсын, мейлі өлең жаттау, мейлі сурет салу, мейлі өсімдік жипау болсын, қысқасы, неге талпынса соны істеуі керек. Ондай шабытты шақ тез басылады. Ол шабыт бар кезінде өзге жұмысты кейін қоя тұрған жарайды. Сонда сіз уақытты да ұтасыз, баланың қабілетін де бекітесіз. Өйткені кейбір тамаша артист, тамаша есеп шығарымпаз балалардың керектігі бірнеше айдай ғана болып, басылып қалады.

Пәлен жасқа, пәлендей икемі білінеді деп, қолма-қол көрсетерлік жоба жоқ; ол жоба әр уақытта аса жіті зерттеу, бақылаумен ғана табылатын нәрсе; баланың ондай өзгермелі қабілетін бақылап отыруға оқытушыдан да әкешенің орайы молырақ келеді. Әр баланың бір ыңғайы әр уақытта білінетін болғандықтан, өзгергіштік заңын мектепте қолдануға болады деп үміт ету қиын соғар.

Ескерте кетерлік соқыр сезімнің тағы бірі — меншіктеу сезімі. Бұл Қабықаз тұқымдықтарының негізгі бір сипаты. Дүние жандылық бұрынғы заманда қазақ сықылды сары тұқымда күшті болмаса да, соңғы кезде қазақ жұртында да өскен тәрізді. Меншік сезімі күшеюге соңғы жылдардағы қазақтың дәулеті шайқалып, кемтар-

лыққа ұшырау да себеп болған шығар. Мал азайған сайын пейіл тарайып, бұрынғы қазақтың үлеспеген еншісі, қонақ асы, ат майы, жылу секілді қайырымдылығы сиреп барады. Олай болса, меншік сезімі қазақта да бар деп есептеп, бұл туралы тағы да Джеймстің пікірін жазып отырмыз.

Меншікті сезімі. Еліктеу сезіміне қарсы әлеуметтік дамуына көбірек себеп болатын не? Ескі дүкенді, ескі әдетті сақтап қалу икемділігі ме? Жоқ, жаңа әдет тауып, оған еліктеу икемдігі ме? Бұл мәселені шешу кейде тым қиын. Меншік сезімі баланың екі жасар күнінен басталады. Бұл туралы бала (ның) алғашқы сөзі — менікі болады. Бала «менікі» деді-ақ, меншікті бастағаны. Меншіктеу соқыр сезімі табиғатымызға біті қайнап, терең орнаған. Сондықтан психалогия көзімен қарасақ, «менікі», «сепікі» жоғалып, бар еңбек, бар табыс ортақ болады деген пікір іске тез аспайды. Адамның табиғаты өзгермей тұрып, дара меншіктеуді жоғалтамыз деу ұшқаралық. Адамның басы есендігіне ешкім қол сұқпайтын үстіндегі киімі болу түгілі, кезі келсе күллі әлемнен қорғайтын тағы он-мұнысы болу керек тәрізді. Мүриттей дүние жинамайтын, он екі мүшесінен басқа түгі болмауды шарт қылған сопылар қауымы да риясыздыққа зарлап, адамның жүрегін бақытсыз қылмау керек деп, ережелерін имектетіп, жұмсартып отыр. Сопы еркектің өзіне тән кітабы, сопы әйелдің бақшасы, бөлмесінде бұрханы, сүгіреті болуға рұқсат беріп отыр.

Меншіктеу сезімінің тәрбиеге әсері мол. Оны әр түрлі пайдалануға болады. Туған үйінде бала тәртіпті, таза-лықты тәуір көре бастайтыны кей нәрсені баланың өзіне меншіктеп бергендіктеп болады. Меншікте меншіктеу — сезімнің маңызы табиғат заттарын жинау амалымен астасады. Уақ жандықтардың қабығы, почта маркасы, жағырапия¹ картасы, я бір сүгірет жеке күйінде қызықты болмағанмен, жинаған нәрсенің санатына кіргенде қызықты болады. Талай білім жұмысы қызықты болатын себебі — нәрсені ақылға салып түсінуге табиғатымыз тілейтіндіктен емес, молайту-жинау сезімімізді қанағаттандыратын болғандықтан. Біреу бір нәрсе туралы мағлұматын толықтырғысы келеді екен, ол нәрсе туралы өзгелерден артық білгісі келеді екен, сол тәрізді біреуден біреу мал, ақша, білім жинаумен, кітап, асап, мүлік жинаумен артылғысы келеді.

¹ Жағырапия — география.

Мұғалім бұл сезімнен пайдалана білсе, ол ырыс жақтаған адам болғаны. Баланың бәрі бірдеме жинайды. Зерек оқытушы балаларына кітап, таза жазылған дәптер, сүгірет жағырапия карталарын жинатып, оңай жұмысты істетіп, пайдаланады. Мектепке керекті заттарды жинатып, пайда түсіргені, өз алдына, сол жинау жұмысымен балаларға өзінен-өзі ұқыптылық, тазалық, ептілік, ретшілдік сипаттары пайда болады. Жағырапия, тарих оқуға баланы ынталандыру үшін мұғалім марка жинау тәрізді жұмыстан да жирену жарамайды. Жаратылыс білімнің негізі — нәрсе жинаудан туады. Жасында жинағыш болмаған бала өскенде табиғат білімдері болып көрген жоқ шығар.

Міне, толып жатқан ынта, әуестік дарыған бала деген кішкене кісі осы; сол сипаттарының өзгешелігіне мұғалім үйір болуы жөн. Мұғалімнің кіндік қазығы шәкірттің жаратылысына біткен икемдері болып, сол арқанның бойында шәкіртінің білімін шырғаға тартып та, орынға жіберіп те молайта беру керек. Мұғалім балаларып жаңа нәрселермен, жаңа талаптармен таныстыру керек. Ол аз. Әрбір істегеннің ақтығын не болғанын сездіру керек. Сонда бала жаңа әсердің әуенімен кетпейді, бұрынғы алған, енді жадында тірілген білімдеріне сүйеніп істейтін болады. Осы ретпен баладың көрген-баққан дүниесі кеңіген сайын, баланың жады неше түрлі жаңғыру, еліктегіштік қуатымен барып, бір перненің орнын екіншісі баса береді.

Сондықтан әрдайым тума серпілумен санасыңыз. Ол серпілудің бір нәрсеге қатынасын жоймақ болып, орнына басқа әдет орнатпақ болсаңыз да, есептесіңіз. Баланың жаман қылығы да мұғалім амал ету үшін жақсы қылықтың орнына жүреді. Тіпті кейде жақсы қылықтан да асып соғады; құлаққа тосаң болса да, солай демеске болмайды.

VI. ЗЕРДЕЛІ ҚЫЛЫҚ

Сезім — саңлау. Адамның бар қылығы денеде болатын өзгеріс себебінен туады. Қылық дегеніміз күрделі қызметтерді бөлшектеп, ең әуелгі құрандысын тапсақ, соны сезім (ощущение) саңлау деп атайды.

Бірақ саңылаудың өзі жеке болмайды, бірнешеуі байланысып, пайда болады. Адамға бір нәрсе сүрең бермесе, саңлау болмас еді. Нәрселер бізге түйдек саңлау береді. Мәселен, бір тасты қолыма ұстап отырсам, «тас» дегеніміз бөлек-бөлек саңлаулар құралған бір топ саңлау. Тас-

тың ауырлығын сеземін, қаттылығын сеземін, кедір-бұдырып сеземін, суықтығын сеземін... осының бәрі бірігіп бір түйдек сезім туғызады. Сезімдердің түйдектелуін психалогияда «түйсік» (восприятие) деп атайды. Жеке сипаттарды мен «сеземін», ол сипаттардың түйдегін, тобын «түйсіктеймін». Мысалы, «до» деген үнді сеземін. Ал бірнеше үндер қосылып ән болса, әнді «түйсіктеймін» деп айтуға болады, көбінесе түйсік заттан туады; сондықтан кейде «түйсікті» зат сезімдері деп атайды.

Осымен жанас «әсер» дегенді айта кету керек. Сыртқы зат денеміздің бір жерін шіміркендірсе, оның салдарынан сезім не түйсік пайда болады, сол сезімді, түйсікті туғызға не себеп болса, соны «әсер» деп айтамыз. Пәлен ән, пәлендей шешеннің сөзі, болмаса пәлендей драма маған қатты әсер берді дейміз. Сонымен «әсер» — сезімнің, түйсіктің себебі екен.

Математика өрнегімен осы айтылған қызметтерді томенгі түрде болар еді:

Бір нәрсені ұғу үшін дене керек, денені «с» дейік, әсерді «е» дейік. Денедегі сезім алатын мүшені «з» дейік; ол мүшеде болатын өзгерісті «ы» дейік, одан туатын нәтижені «м» дейік. Сонда өрнек мынадай болады:

$$(c+e)+zy=m$$

Әсер мен сезім арасы. Әсердің сипатын да, күшін де байқауға болады.

Қараңғы бөлмеге бір шам алып кірсек, белгілі жарық күшін сеземіз. Тағы бір шам жақсақ, әсер күшейеді; онымен бірге сезім де күшейді. Бұрын біздің денемізді бір шамның жарығы шіміркендірсе, енді екі шамның жарығы шіміркендіреді; ендеше, әсер екі есе күшейді ғой. Ал сезім де екі есе күшейді ме? Басқаша айтсақ әсер мен сезім қатар өсті ме? Байқай келсек, олай болмай шығады. Мұны күндегі өмірде байқауға болады. Мәселен, бір соқыр ел қыдырып жүріп, бір ауылға келсін. Бұл ауылда жүз саулық жамырап, маңырап жатсын. Екінші бір ауылға келгенде, үш жүз саулық жамырап жатсын. Соқырдан: «Әлгі екі ауылдың қайсысы қойлы екен?» — деп сұрасақ (бұл елмен таныс емес болса да), соңғы ауылдың қойы көп деп айтар еді. Неше есе көп? Оны соқыр біле алмайды, әйтеуір аз-маз көп екенін айтады. Ал қалаға келейік. Отыз кісі сырнай-керней тартсын. Оны есіттік. Дауысы күшті екен. Адам санын көрмейік, тағы да сырнай-керней тартылсын. Бұл жолы алпыс кісі тартып жатыр еді. Әуелгі күшті болды ма? Мынау күшті болды

ма? деп сұраса, мынаның күшті екенін әлде сезер едік, әлде сезбес едік, бірақ адам саны неше есе артылғанын біле алмас едік. Олай болса, әсер неше есе күшейсе, сезім де сонша есе күшейеді деуге болмайды екен; әсер мен сезім қатар өспейді екен. Қатар өспесе, қалай оседі?

Білім бұған да жауап тауып отыр.

Тәжірибе мынадай:

Бір кісіні «соқыр теке» қылып, көзін байлап қояйық та, қолына бір қадақтық гір ұстатайық. Салмағын байқасын. Ол гiрді алып, енді бір-екі мысқал гiрді беріп көрейік. Салмағы бірдей ме? деп сұрасақ, «соқыр текеміз» айыра алмайды. Бір қадақты бір ұстатып, оның артынан бір қадақ 4 мысқал гiрді бір берін байқасақ, тағы айыра алмайды. Қашан айырмасын сезгенше, салмақтың бірін арттыра берейік. Біреуі бір қадақ, біреуі бір қадақ 32 мысқал болғанда барып, соңғының ауырырақ екенін сезеді. Бұдан не шығады екен? Әуелгі салмақтың (бір қадақтың) үштен бірідей (32 мысқал) салмақ қосылғанда барып, әсердің күшейгені сезіледі екен. Бір қадақ гiр емес, 3 қадақтық, 4 қадақтық, тағы не түрлі салмақты беріп көрсеңіз де, аяғы келіп осыған құйылады.

Бұл дене сезімі туралы. Ал көру, есту сезімдерін де осылай тәжірибе етіп байқаған. Олардың арасында айырма барлығы табылған. Мәселен, естудің әсері мен сезімнің бір-біріне қатынасы 3 : 1; көрудің әсері мен сезімнің бір-біріне қатынасы — 100 : 1.

Немістің физика білімдары Феккер әрбір әсер мен сезудің қатынасын санмен көрсетуді тапқан. Әсер пішіндеме (геометрия) ше үдесе, сезім сан жүйесі бойынша үдейді екен. Басқаша айтқанда, сезім — шіміркену (әсер)дің лагориғіміне тең болады.

Мысалы, мынадай:

Сан жүйесінше үдеу	1	3	5	7	9	11	сезім
Пішіндемеше үдеу	2	6	18	54	163	486	әсер

Сезу әсердің лагориғіміне тең болады дегенді былай жазуға болады.

$$\begin{array}{rcl} 32 & = & 2^5 \\ 16 & = & 2_4 \end{array} \qquad \begin{array}{rcl} 8 & = & 2^3 \\ 4 & = & 2_2 \end{array}$$

Бір кезде қазақ даласы соғыстың майданы, Дутовтың әскерінің сұрлеуі болғанда, бір орыс офицері арбасына мінгізіп әкетіп бара жатқан қазақ қызын көрдім. Көргенде көзі жаутаңдап төмен қарап кетіп еді. Сол маған күш-

ті әсер берді. Ол қыз әлдеқашан өлген де шығар. Бірақ айлар, жылдар өтсе де сол қазақ қызының түрі есімде қалды. Менің көзіме енді о қыз көрінбесе де, ондағы әсер болмаса да, реті келген кезде, со қыздың түрін есіме түсіре аламын. Өйткені менде сондай бір қуат бар. Жалғыз мен емес, бұл қуат бар адамда бар. Осы өткенді еске түсіру қызметін жаңғырту деп атайды. Бір рет әсер алмаған нәрсені адам жаңғырта алмайды. Соқырға қызыл жалауды есіңе түсірші десең, ол түсіре алмайды, өйткені ол қызылдың әсерін бір рет алып көрген емес. Осы жаңғыртылатын сезімдерді берне¹ (представление), мұрат (идея) деп атайды. Жаңғыртушы қуатты жад (память) деп атайды. Берне дегеніміз — бұрынғы сезімнен қалған із. Мұрат көп айтылмайды. Сырттан әсер алатын саңлау мүшелеріміз қанша болса, берпелер де сонша болмақ. Мен қасқырды көрген болсам, көру бернесі қалады; татқан дәмнің, сипаған нәрсенің т. б. Мәселен, жібектің, күс қолдың бернесі қалады; дененің қозғалуы себепті де неше түрлі берне аламыз. Қысқасы, берне деген не болса содан қала береді. Бернелердің ізі миымызда сақталады, ми бір қонақ көп түсетін үй тәрізді екен де.

Алған сезім бір қалпында қалмайды. Жүре-жүре тотығады, солғындайды. Кешегі қан сонардағы сайрап жатқан түлкінің ізі бүгін қылау түсіп, оның үстіне басқа аңдар шарлап, көмескіленіп қалады. Біздің алғашқы алған сезіміміз кешегі түлкінің ізі сияқты қылау басып, жаңа әсерлермен шарланып, тотығып отырады. Кешегі түлкінің ізімен бүгін тағы бір түлкі жүрсе, ол бір тіпті жосылып қалады. Сонымен бернелер не бірін-бірі басып, жаншылып тотыға береді екен, не жаңа бернелермен күшейе береді екен.

Мидың қасиеті әркімде әртүрлі. Кей біреудің миындағы көру кіндігі көбірек қозады, көбірек қызмет істейді; мұндай адамдарды көз жады күшті көргіш кейіпкер деуге болады. Кейбіреуінде есту кіндігі көбірек қозады; бұларды құйма құлақ кейіпкер (тип) десе жарайды; үшіншілердің сөйлеу кіндігі көбірек қызмет етеді, төртіншілердің қол қозғалысы кіндіктері, қай біреудің барлық кіндіктері, қай біреудің барлық кіндіктері бірдей қызмет етеді, соңғы аралас, жалпы кейіпкер болады. Осыған қарай бала оқыту жүзінде қандай әдіс қолдану керек? «Жад» туралы әңгімеде бұл туралы толық айтылады.

Сезім мен бернені айыру керек. Сезім саңлау мүшеле-

¹ Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде «перне» деп аталып жүр.

ріміздің қолма-қол әсер алып, қозуынап пайда болады. Бернеде қолма-қол әсер жоқ, ол мидың қозуынан туады. Бернеден сезім күшті екені айтылды. Сол тәрізді бернеде түйсік те күшті. Орманның ойда қалған бернесі меп көргендегі түйсігі бір емес: берне анағұрлым күнгірт, бұлдыр-сағым; өйткені дәл көріп тұрғандағы белгілері кейін жоғалып кетеді де, ең керекті, жалпы нобайы қалады.

Іс жүзіндегі керегі

Оқушы көз, құлақ, я басқа саңлау мүшелері арқылы әсер алса, ол әсердің ешбір ықпалы оқушының өміріне, не амалына тимесе, ондай әсерді пайдасыз, бос кеткен әсер деп білу керек. Пән көзімен қарағанда, ондай әсер толық болмайды. Ондай әсердің ешбір мағлұмат табуға көмегі тимейді, ол түгілі оқушының жадына толық ықпал жүргізе алмайды; себебі: әсер жадымызға берік қону үшін, ішімізде жасалып жатқан қызметтердің бір шынжырына барып ілуге керек. Әсерді жадымызға бекітетін ол әсер арқылы болған қозғалыс қана, басқаша айтқанда, әсер амалға (іске) айналмай бекімейді. Неғұрлым бір әсер бізді сөйлеуге, істеуге көбірек итерсе, бізді қоздырса, солғұрлым ондай әсер ұзағырақ сақталады.

Бір рет оқып өткеннен, я естігеннен көрі, оқығанды жаттау пысықтау пайдалы деп ескі тәрбие әдісі балаларға сөз, өлең жаттататын, әрине, баланың жадында қалуға оның пайдасы артық. Алған әсерді сөзбен, я іспен қайталау ескі оқудың бас шарты болатын, бұл күнгі оқыту әдісі ол жолға қарсы, бір оқығанда сөзбе-сөз қайталауды мәңгісіз деп табады. Бұл қарсылықпен тым ұшқары кетіп, ескі оқытудың қымбат жолын жойып, алудан да бір қабат сақтау тиіс.

Бұл күнгі тәрбие мәні, көрнені оқулық әдісімен дәріптеліп, баланың әсерді қайталау жолы мүлде ұлғайды. Естіген, көрген нәрсені сөзбен қайталау, жаңғырту қандай пайдалы болса да, жалаң сөз жетімді болмайды. Алған әсер туралы баланың сөзі дұрыс-ақ болар, бірақ ол сөзбен байланған бернесі тіпті қата болуға мүмкін. Сондықтан бұл күнгі мектепте сөзге сүйену — баладан сұралатын көп шарттың азғантай ғана бөлімі болып саналады. Басқаша айтсақ, сөзге көп орын берілмейді. Сөздің орнына, алған әсерін бекіту үшін оқушы дәптеріне жазып отыруға, сүгіретін, жоспарын, картасын сызуға, өлшеуге, тәжірибе жасауға, негізгі мағлұматтарын жинауға, пығарма жазуға міндетті. Бала оздігінен істеп, алған әсерді

өзіне тоқып алу керек. Баланың өзіне істету — мектеп программасының зор мақсатының бірі. Орта мектептерде бұл туралы жақсы табыстың бірі қол өнерін мектепке кіргізу. Мұндай мектептің маңызы жас буынды үй шаруасына, я арнаулы өнерге ыңғайлы, епті қылып шығаратындығымен емес, ақыл жүйесі мүлде өзгеше азамат тәрбиелеп беретіндігінде. Дәл қандай, дәл емес көмескі қандай? — солардың айырмасын ұғып, бақылауға қол өнерін істейтін дүкеннің я тәжірибехананың жұмысы көп қолқабыс етеді. Табиғаттағы күрделі қатынастарды көзбен көреді, нағыз құбылысты тілмен суреттеп жеткізу мүмкін еместігін көрін сенеді, — олайша бір тоқып алса, баланың жадында мәңгі қалады. Ондай жұмыстар баланы дәлдікке, шындыққа үйретеді, өйткені қолмен істелген нәрсе, олай-бұлай бұлтақтататын; сөз емес, өзінен өзі анық. Ондай жұмыстар баланы өзіне өзі сенуге үйретеді, нәрсеге баланы дайым қызықтырып, ілтипатын салғызады. Қысқасы қол өнері оқытушысының тәртіп сақтау (дисциплина) қызметін мейлінше азайтып, міндетін жеңілдетеді.

Сопымен ешбір әсердің аяғы жерге тимей, тиянақсыз қалмауға тиіс; қандай жолмен болсын, сыртқа шығуына тиіс — міне даму пікірінің жемісі. Бұған тағы бір-екі ауыз сөз қосайық. Әсерді орнықтыру үшін етілген амалдың («Уражение» мәнісінде) өзі, орындау себепті, жаңа әсер болып, өзімізге қайтады: саңлау мүшелеріміз арқылы істеген ісіміздің аяғы не болғаны туралы хабар аламыз. Сөйлеген сөзімізді өзіміз есітеміз, ұрғанымызды сеземіз; оқығанымызды өзгелерге тыңдатып, ұнаған-ұнамағанын білеміз. Амалдан (уражение) жаңа әсер аламыз дегеннің мәнісі осы. Тәжірибе тиянақтап беку үшін, мұндай қайталама (серпінді) әсер болу қажет.

Әрбір істің нәтижесі жаңа әсер есебінде түйсіктелетін болғандықтан, шәкірт әрбір халда қайталама әсер алуы пайдалы деп білу керек. Кейбір мектептер балалардың жұмысын бағалап, балаға қайта әсер беретін бал, бағалау (отметка) тәрізді амалының нәтижесін көрсетпей жасырын сақтайды; бала жұмысының не болғанын біле алмай сандалады. Әрине, бұны қолдауға болмайды. Баланың жұмысына баға беру — сый я мақтау үшін емес, жұмыс өнімді болу үшін, балаға демеу үшін керек дейтін пікір де бар. Бұл арада өмір тәжірибесі билеу керек; психология қорытындысы артқа шегінуі керек. Ал барлық психология қорытындысын алсақ, әзіргі біздің айтатынымыз — жұмысының тынымы не болғанын білуді тілеу — баланың рух қызметі жоніндегі мақсатының ақырғы түйіні деп

қарау керек. Ол тілекті орнына келтірмеске болмайды; аса бір зор себеп билемесе.

Сондықтан оқушыларды жұмысының нәтижесімен таныстырыңыз, баланы үміттендіріңіз. Бұл жолдан іс жүзінде киліккен зор себеп арқылы ғана шығуға болады.

ӘДЕТ ЗАҢЫ

Оқытушы әдет заңын жақсы білу керек. Қарапайым адамда әдетті жамандыққа жоритын бір аңыз бар, ол қата әдеттің жақсы да, жаманы да бар. Шылым шегу, насыбай ату, арақ, апиын ішу, бейпіл ауыздық — жаман әдет. Ал шыдамдылық, қанағатшылдық, батылдық, тәуекелшілдік тәрізділер — жақсы әдет. Өмірдің өзі белгілі әдеттерден құралып өмір болады. Әдет іс жүзінде де болмақ. Ақыл. сөзім, көңіл жүзінде де болмақ.

Әдет заңына бағынбайтын адам жоқ. Неге? Денеміз, миымыз бар. Миымызда сондай бір қасиет бар. Әуелде қиын көрінген нәрсе қайта-қайта істеле берсе, жүре бара оңайланып кетеді. Тіпті көп дағдыланса, ойланбастан, машина тәрізденіп істейтін боламыз. Қағазды, не былғарыны бір бүктесінімен бүктей берсек, көптен соң қалып алып жерге тастай салсаң сол түктесінімен жатады. Біздің жүйкеміз, ми саламыз да сол тәрізді мапықтанған бетінде қалыптанып жетіледі.

Өмірде әдеттің күштілігін содан біл: «әдет — адамның екінші табиғаты» деген мәтел болған. Кейбір ғалымдар «әдеттің күші табиғатымнан он есе артық» деп те атайды. Таңертең төсектен тұрын кешке көз ұйқыға барғанша істейтін амалдардың 100-ден 99-ы әдет бойынша істеледі.

Киім кию, шешу, ішу, жеу, амандасу, қол ұстау, қош айтысу, біреуге жол беру, кешірім сұрау, күндегі сөйлеп жүрген сөзіміз, еткен ісіміз — бәрі әдеттің жемісі. Көп сөздерге ойланбай беретін жауабымыз даяр тұрады; «Жол болсын!» «Әлей болсын», «Алығыз», «Рахмет», «Ғафу етіңіз!» деген сықылды. Осылардан келер-кетер болмаса да, тек әдет боп кеткен.

Қысқасын айтқанда, біз — әдеттерді ішіне толтырған бір жанды қапшық тәріздіміз. Баспаңың қарыптарын тізіп қойып күндегісін күнде басып ала берсе, қандай бір ыңғай шығады, біз де сол қағаз сықылды, өзімізге өзіміз күнде еліктеп, бір соқпақтан таймаймыз. Бұл, әрине, қалыптасқан ересек адамның басында болады. Бала әдетті жасынан тамызықтап жинайды. Ендеше, оқытушының міндеті балаларына алдыңғы өмірінде пайдалы боларлық

әдеттерді сіңіру болады. Адам амалға бола тәрбиелену керек; істің табап тірейтін дерегі не десеңіз — әдет.

Бұ заманғы дәуірлеп тұрған нәрсені мысалға алсақ, әдет — бір сақтаулы қазына (капитал). Қазынасының өсімін жеп өмір сүрген бай сықылды, адам қымбат әдеттерінің өсімін жеп, өмір сүруі керек. Ол үшін балаға пайдалы амалды жасынан бойына сіңдіріп, зияпды істен ерте бастан сақтандыру керек. Неғұрлым күндегі істейтін амалдарымыздың көбі ойлаңдырмай, зорландырмай, оңай істелетін болса, солғұрлым ақылымыздың еркіндігі молырақ болады. Бірдемені істерде тоқсан ойланып, тоғыз төңкеріліп, белін байлай алмайтын адамнан сорлы мақұлық жоқ. «Осы шайды ішкенім қалай? Тұрсам ба екен, жата түссем бе екен? Осы шөпті өзім шапсам ба, жоқ, тең-серікке берсем бе» деген сықылды ақылына айғыр сала алмаған адамның өмірінің қапа-жарымы ойланып-толғанумен отеді. Анығында, сол ми тауысып отырғаны тіпті болмашы нәрсе болады. Бұл неліктен? Пайдалы әдеттің кемдігінен. Кімде-кім осындай жаман әдеттің шеңгеліне түссе, шама келгенше, құтылуға талпыну керек. Ал әзір аман болса, бойды аулақ ұстау керек.

Жаман әдеттен құтылуға, жақсы әдетті табуға құнт етсе, шара бар. Ол шара — табандылық, қажыр. Жаңа әдет қонуга не жәрдем беретін болса, сонымен пайдаланыңыз; жаңа жолға түсіретін жағдайдан шықпаңыз. Ескі әдет маңайласатын міндеттерден бойды қашық ұстаңыз. Өзіңізге өзіңіз уәде беріп, әлеумет алдында ант етіп, жаңа жолға түсуге қолдап келген құралды аямаңыз. Осы шарттар күнде орындалып отырса, жаңа әдет жамала бермек, ескі әдет жоғала бермек.

Ертерек кезде «Рудольф» дейтін бір кісі газетке жарнама жазыпты. Жарнамасында: «Кімде-кім пәлен уақытта пәлен деген жер астындағы үйде мені іздеп жолықса, соған мен 50 сом ақша берер едім» деп уәде қылған. Аяқ шенінде: «Мен мұны қатыныма берген сертімді орнына келтіру үшін істеп отырмын» дейді. Ондай қатынға дұшар болып жаңа әдет табатын шараны білген адамның ипеті орындалуында шек-күмән жоқ.

Жаңа әдет әбдеп орныққанша, ол әдетті орнына келтіретін жолдан ешбір бұлтартып шықпаңыз. Толып келе жатқан ұршық қолдап түсіп, тарқатыла берсе, қайта толтыру алғашқы қалпына келтіру бірталай жұмыс қой. Сол тәрізді жаңа әдет бұзылған сайын, бұрынғы қалпына қайтып кетеді, қайта орындау қиын болады.

Адамгершілік жүзіндегі әдеттерде біріне-бірі қарсы

екі күш болады. Бірі жақсылық жаққа, бірі жамандыққа тартады. Бір жаманы сол: жаман әдет бірден жеңсе де, жақсы әдеттің қалай жеңгеніне төтеп береді. Жаңа әдет әбден деңдеп, жаман әдетті бас көтерместей иықтағанша, бір жағын демеп, екінші жағын әлсіретуден тоқталмай, тізгіннің бір жағын қысып ұстай білу керек. Басты бір байлаған істі несиеге қаратпай алғашқы кездескен қолайлы кезеңмен пайдаланып қалу керек. Жаңа әдеттің бағытындағы көңілдің әрбір тілегін разы қылуға тырысу керек.

Бір пәрсені істеуге талпынғанмен оны істеуге белді байлағанмен, мида із қалмайды; қозғалыс сезімі басталып, ол нәрсе іске асқан кезден былай мида із қалады. Мида ізі жоқ нәрсе әдет болмайды.

Милль дейтін ғалым айтады: «Мінез дегеніміз жетілген қайрат» дейді. Ол қайрат не десеңіз, өмір жолында кездесетін екі талай кездерде белді бекем буып, қайыспай, өкіндірмей амал етуге ұмтылу. Көзенген жақсы ниет, лепірген шын көңіл, кінә өзімізден болып іске аспай қалса, онда амал ететін кезеңнен жүрдай болғанымыз былай тұрсын, ол жақсы ниеттер келешекте де орындалмауына кесір болады. Дүниеде анаған бір, мынаған бір жалтақтап бос қиялдан арылмай өмір бойы «Ой бәрекелді!» дегізерлік бір іс ете алмаған, сары уайыммен, байбаламмен күні өткен кезден жаман адам болмайды.

Бұдан шығатын бір түйіп сол: шәкірттерге дерексіз жақсы сөздерді, үгіт-насихатты көп сөйлей бермей, оның орнына баланың ойын, сезімін амалын тырна қатар өркендету үшін кез келген жерде аңдып отырып, қолданған ережеңді іске асыруға талпын. Бөлек-бөлек амалдар ғана мінезге жаңа сүрең беріп, жақсы әдеттің өрмегі құрылады. Уағыз, насихат құрғақ сөз тыңдаушыны тез қажытады.

Дарвин айтады: отызға келгенімше, тіпті одан да соңырақ кездерде әдебиеттің көп түрлерін оқығанда қатты түшіркендіруші еді. Шәкірт күнімде Шекспирдің драмаларын оқып, қатты рахаттанушы едім, сүгіреттерді қызықты көруші едім. Әуез өнері (музыка) одан да артық жанымға сусып беруші еді. Мен өлең атаулыдан бір жол оқымағалы, оқуға мойным жар бермегелі көп жылдар өтті. Жуырда Шекспирді тағы да оқып байқайыншы деп қолыма алып едім, маған бір түрлі мылжың, ішті пыстырарлық көрінді; аздан соң тіпті жүрегім айныды, сүгіретте, музыка да маған су татып кеткен тәрізді; енді байқасам, менің рұғым терге болмыстады (пәкіт) диірменше

тартатын бір машинаға айналыпты. Жоғарыда айтылған өнерлерден ләззат алатын мидың бөлімін бірыңғай білім қызметі қалайша істен шығарып тастағанын білмеймін..., мен қайта жасайтын болсам, бір рет көркем әдебиет оқуға аз да болса, ән-күйін тыңдап жүруге өзіме ереже құрып серт етер едім, сөйтіп миымның түкке жарамай қалған бөлімі іске тұтыну арқылы, мүмкін жоғалмай аман болар еді. Ол ләззаттардан айрылу бақтан айрылумен пара пар; оның кесірі ақыл-зейінге де тиеді, табиғатымыздың сезім жағы әлсірей берсе, адамгершілігімізге де зияны күшті болуға мүмкін» дейді.

Жасымызда не болғымыз келмейді? Өз ойымызша өнерлі, білімді, сөгіз қырлы жігіт болғымыз да келеді. Көркем сөз, көркем сурет, ән-күй сықылды өнерлерді асса өзіміз біліп, қалса олардан ләззат алғымыз, түсінгіміз, сынағымыз келеді; заманымызда қандай жақсы пікірлер (идея) бар, пәлсепе жүзінде қандай жақсы ағымдар бар, солардан да қаражаяу болмасам деп қиял етеміз; тіпті құралақан қаламыз деп ешқайсысымыз ойламаймыз; үміт пен қиял қос тізгіндеп алып қиялды әлде қайда алып қашады. Аз болса, өз басымыздың, одан артылсақ, әлеуметке пайдалы кісі болғымыз келеді. Мүмкін, одан да зор үміттер болатын шығар. Енді төңірекке көз салайықшы! Егде болған неше еркек, неше әйелдің жалынды үмітті, тілектері орнына келген екен? Некен-саяқ болмаса, көбінің-ақ үміті бос қиял болып қалғанында дау жоқ. Неліктен бұлай екенін әдет заңы бізге ашып беріп отыр.

Сол айтылған нәрселерге бір кезде азды-көпті ынта әркімде-ақ болады: бірақ сол ынталар кезінде ұдайымен тиісті сусын ала алмайды да, өмірде қайтпас болаттай, қару (әдет) болудың орнына, күнделікті ұсақ мүдделер жол бермегендіктен, өзінен өзі сөніп қалады. Өмірде керекті болатын ынталарымыз жетілетін шарттарды ескермей кетеміз де, әрқайсысымыз Дарвинның көбін киеміз.

Талай жақсы ниетті ойымыз ойлап, аузымыз айтса да, қиялымыз дәлеменсе де, соларды дереу кірісіп орындауға даяр тұрмаймыз. Жетпек болған игілік күнде жаңғыртылып, істелумен, күшпен табылатынын ұмытып кетеміз. Игілік арзанға түспейді; көп еңбектің, көп күштің құнымен қолға түседі. Біз күнде ертең, күнде ертеңмен жүргенде, уақыт өтеді; игілікті ала кетеді.

Өткен өмірінде күн сайын адам қай бағытта машықтанып, әдет етсе, егде болғанда да сол бағытта өзгереді.

Американың атақты психалогия маманы Джеймс айтады: Үндістаннан келген бірнеше ғалымдармен әңгіме-

лестім білімнің әр тарауына жетік, өмір тақырыпты, пәлсепе тақырыпты көзқарастары терең екен, солар айтады: «Біздің бет-әлнетіміз дайым қорыққан, қынжылған іспетті, отырғандағы сиқымыз кейіпсіз, адамға бір түрлі жаман әсер береді» дейді. «Ұзақтың сары күні бір минут дамыл алып, ойлануға мұршаларыңыз келмейді. Қалай өмір сүретіндеріңізді ұқпаймын» дейді біреуі. Және айтты «Біздің Үндістан жұртында мынадай бір әдет бар; күніне, аз болса, жарты сағат оңаша отырып, денесін дамылдатып, дем алысын бір қалыпқа түсіріп, мәңгілік мәселелер туралы ойлатады. Үндістанның биттей баласына шейін, жасынан осы әдетке машықтанады». Ондай тәрбиенің қандай жеміс беретіні ғалымдардың түрінен-ақ білініп тұр. Денелері артық қозғалмайды, байсалды, кісімен сөйлескенде қымсынбайды, бойлары кең, бет кейіпі жазық, бір тегіс; отырыс-тұрысы салмақты, сыпайы. Күн шығыс халқының мынадай түрін көргенде маған біздің жұрт бір жақсы мінезді білмей жүр екен деген ой түсті: «Ащы дауыстарыңды жұмсатыңдар, қалыптан артық қозғалып, секектеп, діңкелеріңе тигізбеңдер, денені салмақпен ұстандар!» деп; американың қай әкесі, қай тәрбиешісі балаға үгіт айтқанын есіттіңдер? Әрине, жоқ. Ойлап қараңыз, денені қалыптан артық қозғаудың, зорланудың, бетті жүз құбылтудың сүреңі адамның ішкі сипаттарына да тиеді, сойтіп, бүкіл ұлтқа зиян келтіреді» дейді.

Бұл туралы бізге де ойлану керек болар. Америка ғалымы Джеймс Америка жұртын денесін дамыл көріпетін, тыным алмайтын тым ұшқалақ, қунақы, ісшіл деп айтпаса, бізге қазақ жұртын тым керенау, тым өлі сүйек, тым іссіз деп айыптауға тура келеді. Үндістандық көршілеріміз күніне жарты сағаттай дамылдап, терең мәселе туралы терең ойға батса, — қазақ жұрты тамақ ішуге, дамылы кеткені болмаса, одан өзге өмірінің бәрін бос сөзбен, жалқаулықпен, ұйқымен алады. Алдын болжай алмайтын бейқамдық, іске мойны жар бермейтіні еңбексіздік, тағы сондай жаман әдеттер жұртқа қандай зиянды өкені айтпай-ақ мәлім.

Кесегінен біржола қолға түсетін ешбір игілік жоқ. Ерлік, қайрат үнемі ірі жұмыста көріне бермей, күндегі уақ-түйек жұмыста да көріну керек. Біле білген кісі күнде бір жақсы қылықты істемей отырмау керек; артық пайдасы үшін емес, қиын болғандығы үшін, әдеттену үшін. Әлгі ірі жұмыс кез келгенде, шалағай, мүгедек болмауға жақсы; ондай жинақылық еткен адам сақтық үшін үйі-мүлкін қазынаға жаздырып, ақша төлеп қойған есепті

болады. Зәуеде үйі ортеңіп кетсе, қазына аз төлесен де, үйіңнің құнын береді. Ілтипатын бір нәрсеге тоқтатып, қай затын ұршықтай айналдыра біліп, болмашы істе жан себілдік көрсетіп, әдеттенген адам сақтық қып, үйін жан-ғызып қойған кісі тәрізді.

Жалпы көптің еңсесі түсіп, мойнына су кетіп, науектер егіннің топанындай, желмен ұшатын шақтарда, әлгідей адам өзге үйлерден басы асқан асқар мұнарадай, жалпы көптен мойыны асып жоғарылай бермек.

Кейде ескі әдет жойылып, жаңа әдет тез-ақ орын тебетіні болады. Бұл рас — бірақ тым сирек; ондай тосынша өзгеретін мінезге де жоғарыдағы ақылдар пайдалы. Жаңа әдетті жаңа түрткі, жаңа ояныс орнатады; соңғылар өмірде жиі ұшырайды: көбінесе тәжірибеден байлаулы болады: адамның мінезін өзгертуге тәжірибенің ықпалы күшті, кейде адамның дүниеге көзқарасын негізімен өзгертіп, жаңа туғандай, жаңа мінезге салады. Ондай кезде, адам ескі әдетпен ат құйрығын кеседі.

Жаңа себептер жойылып қалмаса, адамға жаңа әдеттер орнайды! Жоғарыда айттық, мұндай өзгеретін адам мынанан біреуі-ақ, әйтпесе одан да аз; сондықтан әдеттің жалпы заңы өзгермейді.

Жастар, шәкірттер күндегі жақсы, жаман әдеттің жанды қапшығы болып бара жатқанын сезген болса, жасы отпей көк өрім кезінде, өз қылығына назарын салар еді. Жаман әдеттен сақтанар еді. Әттең жастық ойландырмай, сапды жалғыз-ақ соққызады. Адамның тағдыры өз қолында сорлы болған адам «тағдырға шара бар ма?» деп жұбаныш етеді, шара бар. Ол өзі тағдырыңды күндегі тамызықтап істеген амалыңмен өзің жасап аласың. Жасап алған соң жаман, жақсы болса да, сонымен кеткенің. Қандай жақсы, қандай жаман қылық етсең де, аз да болса артына із тастамай кетпейді. Араққорлар мастықтан айыққан соң «енді іше қалмаспын-ау! Бұ жолғыны қойшы» дейді. «Бұ жолғыны» араққор қойғапмен, оның миы қылға тізіп отырады. «Адамның жақсы, жаман қылығын екі иығындағы екі періште жазып тұрады» дейтін молдалардың сөзі бар. Бұл — бос сандырақ; жазатын періште емес, миы, жүйке саласындағы шілтер (клеткалардың, талдардың) (волокна) түкпіріндегі молекулдар. Әрбір басқан адымыңды олар бұрынғы қылықтарыңның ізіне қоса береді. Сойтіп соқыр сорап соқпақ даңғыл қара жол болады. Маскүнем ішуге тағы зауқы соққан кезде, «бұл жолғы» дегені алдыпан шыға келіп, қара жолмен бастап,

тура арақ дүкеніне алып барады. Қысқасы, қит еткенің ізсіз кетпейді, жамала берсе, әдет болады.

Бұл ереженің жақсы да, жаман да жағы бар. Анда-санда іше-іше біз үмітсіз маскүнемдікке айналамыз, бұл жаман жағы. Анда-санда істелген ізгі жұмыс, таза еңбек, құлық жүзінде ысылған маман етеді. Бұл жақсы жағы. Күнін босқа өткізбей, таза пайдаланған жас жігіт тәрбиесі татымды жеміс беруіне күдіктенбесін; еңбекпен алған тәрбие, қай түрлі болса да, берік болмақ, ерінбей еткен жас, күндердің күнінде замандастары ішінде жетік кісі болуында сөз жоқ. Бұл шындықты жастар жасынап тоқығаны дұрыс.

БЕРНЕ ІЛІКТЕСТІГІ (ассоциация)

Әдет туралы сөйлегенде, көбінесе көзде тұтқапымыз белгілі қозғалысқа, сыртқы амалға арналған әдеттер еді. Әдет жалаң қозғалуда, амалда болмайды, біздің ойлау қызметімізде, сезім ағымы да сол әдет заңына бағынады. Міне осы заңға тірелетін құбылыстың қатарына «берне іліктестігі» кіреді. Енді осы мәселені қарастырып көрейік.

Естеріңізде болсын — сана деп заттардан, ішкі сезімдерден, сан алуан әуестерден құралып, ағып жататын бұлақты айтады. Толқынмен салыстыруға болады; әрбір егіндікте, я толқында бір кіндік орын болады да, біздің ілпатымыз сол кіндік орынға тиянақтайды; осы кіндікке ойлау жолындағы басым болатын нәрсе дәл келеді; бұл басым нәрсенің төңірегі орамалдың шеті тәрізденіп жиектеледі: Ол жиек неден жасалады десеңіз, әлгі кіндік нәрседен гөрі пәстеу, көмескілеу, басқа нәрселерден, осылардың бірігуі себепті туатын көңілдің, қайраттың талаптарынан жасалады. Ішкі өмірді осылай суреттеп айтсақ, азды-көпті өзіне жақындаған боламыз. Сонымен сана дегеніміз — бір толқын сықылды болса, ол толқын дәйім саулап, бірінен соң бірі келіп тұратын ықпалы болса. сырттан қарағанда толқын ішіндегі нәрселер шашырамалы, бытырамалы іспетті көрінуге мүмкін. Олай емес, өзімізді бақылау жолымен әлгідей толқындар белгілі заттардан құралатындығын көріп отырмыз; өйткені алдыңғы толқынның легіне қарап, тап үстінен түспегенмен, келесі толқынды да жобалап білуге болады. Міне сол өткен толқынға әрбір соңғы толқынның қатынасы екі түрлі заңмен тағайындалады; осы заңды «Іліктестік заңы» дейді: алғашқысын орайлас іліктестігі, соңғысын ұқсас іліктестік заң деп атайды.

Орайлас іліктестік заңы айтады: жаңа толқынның бас кезінде ойлаған нәрселеріміз соның алдында өткен толқындағы нәрселермен бір кезде бір жақын болғаны бар дейді. Жоғалып бара жатқан нәрсе, бір кезде біздің ақылымызда осы ойлап отырған нәрсеміздің көршісі болған. Бір нәрсенің атын атау нәрсенің өзін ойға түсіреді; нәрсені көру атын еске түсіреді. Мәселен, біреу «Шегембай» десе, аяқ-қолы бақандай, аңсағай аңқау Шегембайдың түрі көзіме елестейді. Түрі есіме түсті-ақ, оның ісі тағы түседі: тірідей өзіне құран шығарып, қожа-молдаға жалғыз-жарым тоқтысын беретіні; өзі ел қыдырып етік тігіп жатып, Исабай қажының баласын ертіп үйіне әкеліп, екі тоқтысының бірін сойып беріп, оның мәсісін ұлтарып, ертеңінде көк шолағымен ертіп кететіні, қандай шығынға, қиянатқа, зорлыққа ұшыраса да, «Құдайдың қалағаны болар» деп уайым-қайғысыз жүре беретіні — бәрі есіме түседі. Міне, осының бәрінде орайлас іліктестік заңының қызметі көрінеді.

Ал енді ұқсас іліктестік заңы айтады: біздің миымызда жүріп жататын қызметтерді орайлас іліктестік заңымен түсіндіруге болмайтын кездерде, тыңнан келетін заттар бұрынғы өткен заттармен ұқсас болады; ұқсас заттар бұрын ешуақытта бірге болып кормесе де бола береді. Қиял кезген уақытта ұқсас іліктестік жиі ұшырайды. Ағып жатқан ой қа йнарып тоқтатып, неліктен мен осы нәрсе туралы ғана ойлап отырмын деп, өзімізден сұрасақ, ол нәрсе айтылған екі заңның бірі болмаса, бірінің қуатымен санамызда пайда болғанын табамыз, жадымызға орнаған әдеттегі ойдың барлық ағымы орайлас іліктестік заңы арқылы болып отырады. Әлде бір өлеңнің сөзі, тригонометрияның бір өрнегі (формуласы), болмаса тарихтың бір уақиғасы, я болмаса деректі заттардың бір қасиеті — осының бәрі реттелген, жүйеге түскен пысықтау арқылы бірімен бірі тізіліп байланысқан белгілі заттар; сол заттардың әрқайсысы бірін-бірі сүйреп, қалғандарын алып шығады. Деректірек етіп айтқанда, жадымызға орнаған нәрселер тізулі маржан, я тәспі тәрізденіп бір ұшып тартсақ, қалғанын ертіп отырады. Қайталау, үстінен түсу, бірін-бірі сүйреу жолымен кәдімгі қарапайым жабы адамның ақыл қызметі жүріп жатады.

Ал өткір ақылды, жүйрік, терең қиялды адамдардың ой ағымы мүйізет сайын оп-оңай үзіліп қалуы мүмкін. Олардың жадындағы бір заттар ой тарғының өткен өмірінде қатынас болмаған екінші затты тартып шығаруға мүмкін; мұндағы сүйреп әкелетін ойдың жібі тіркес ке-

летін заттардың біріне-бірі бейнелестігі, ұқсастығы, ондай ұқсастық кейде сонша шетін, нәзік, көңіліміз сезін тұрса да, оның негізін табу тым қиын болады. Бұған мысал: қызыл түсті — төңкеріске, ерлікке меңзейміз, көгілдір түсті — әйелге үйлес дейміз. Гоголь (орыс ақыны) қатшының кең шалбарын Қара теңізбен ұқсастырады. Кей адамның мінезін итке, мысыққа, есекке ұқсастырып сөйлеуге болады.

Психология мамандары іліктестік себебін табуға көп шұғылданып, терең зерттеген. Кейбіреулері орайластық пен ұқсастық екі түрлі заң емес, бірінсіз бірі болмақ емес деп сипаттаған, деп төгінде іліктестік құбылыстары біздің ақылды зат болғандығымыздан емес, миымыздың жасалысынан туады.

Кейбір психологшы, мәселен Челпанов сықылды, іліктестік жолында қарсыластық жол да бар дейді. Оның мәнісі: бір зат екінші затты түртіп шығарғанда, ол нәрселердің арасында орайластық та, ұйқастық та болмайды, қайта қарсы сипаттар болады дейді. Мәселен, мен өте ұзын кісіні көрсем, оған қарсы тапал кісі есіме түседі. Қаланың тыншу тар үйі сақараның кең даласын еске түсіреді. Өте байды көргенде, өте кедей еске түседі. Сырттан қарағанда, бұлар біріне-бірі қарсы болса да, арасында жалпы бір нәрсе болады. Ұзын кісі мен тапал арасындағы жалпы сипат «бой»; қала мен дала арасындағы «орын»; бай мен кедей арасындағы тіршілікке қаражат.

Іліктестіктің негізгі жолдарын тоқып алсақ, ми қызметтерінің ғажап көп екенін түсінуге болады. Іліктестік қисынының шешпекші зор мәселесі мынау: неліктен тап осы шақта менің ақылымда осы құрылысында сананың тап осы толқыны туып тұр? Әлде ол толқын қиялдан құралған ба, болмаса еске түсіруден бе, әйтпесе қолма-қол әсер берген нәрседен бе, әлде ол толқынға істемекші амалымыз қатысқан ба, қайтса де ол толқынды талдап, айырып келгенде, соның алдында өткен сана толқынының бөлімдері арқылы іліктестік заңының бірімен туғандығын көрсетуге болады. Ақылды басқаратын осы заң. Құбылмалы мүдде ақылды бір олай, бір бұлай төңкереді, ақыл тым лағып бір жақтан екінші жаққа сандала бермеске ілтипатымыз ақылдың бетін жөндеп отырады.

Бір адамның «табиғаты», «мінезі» дегеніміз — асылында оның кәдімгі іліктестік түрі, оған басқа дәнеңе де емес. Жаман жалған іліктестікті жойып, олардың орнына келешекте жақсы жеміс берерлік іліктестікті сіңіріп, жетілу — міне тәрбиешінің басқы мақсаты. Әйтсе де бұл

жобаны іске асыру өте қиын. Психалогияға пайдалы жеміс беруге себепкер заңдарды көрсеткені болмаса, іске қолдану жағын қашан да болса, оқытушының әдісшілдігіне, зеректігіне сала сөйлейді. Біздің ақылымыз сананың көп аралдарынан аттап өтіп, отыратындығын күндегі тәжірибе көрсетеді. Анығында іліктестіктің жүретін жолы мәлімсіздігі қандай белгісі болса, дерексіз түрінің бірыңғайлығы да сондай белгілі. Бір сөзді қазық қылып алсақ, ол сөзден әлде неше жол тараулап шығып, бірден бірге кетеді; ондай жолдың ұшы-қиыры болмайды, мәселен, «көгілдір» деген сөзді алайық. Біреу бұл сөзден шығарып, көгілдір көкті, одан ыстықты, ыстықтан шығарып жазғы жеңіл киімді, болмаса ауа өлшеуішті ойлап кетер, біреуі оны ойлап отырғанда, екінші біреуіміз «спектор» туралы, одан түсті қалай тоқып алу себебін, одан қала берсе осы күнгі физиканың басқа қисындарып ойлар. Үшінші біреу «көгілдірден» шығарып, көгілдір бау, болмаса бір әйелдің көгілдір киімі туралы ойлап, одан әрі өз басында болған бір уақиғаны есіне түсірер. Төртінші біреу «көгілдір» деген сөзді тіл заңы жүзінен қарап, неден құрылғандығын, түбірін тексеріп, одан әрі жалпы ережелерге көшер, бесінші біреулер «көгілдір» деген сөзден адамның өңін, қала берсе мінезін, уайымшылдығын, есалаңдығын ойлап жүрер. Сөйтіп, бір сөздің өзі әркімде әртүрлі іліктестік жолын туғызады.

Ол аз. Бір сөз бір кісінің өзінде әр уақытта әр түрлі іліктестік тәсбісін туғызады. Мюнстерберг дейтін ғалым төрт кісіге бір түрлі сөзді әр уақытта беріп, олардың іліктестік жолын зерттеген. Сонда бір сөздің өзі әр кезде бір кісінде әртүрлі бернелер туғызатындығы байқалған. Осы себепті біз еш уақытта болатын іліктестік шынжырын күні бұрын болжай алмаймыз. Бір адамның әзіргі ой қазығын алсақ, бес минуттан кейін оның не ойлайтынын білмейміз. Бірақ күні бұрып болжай алмағанмен, сол бес минут өткеннен кейін іліктестік ағымын қударлап білуге болады; сол бес минуттан бұрынғы сананың халі мен қазіргісінің арасындағы байланысын білуге шамамыз келеді; ол байланыс не орайластық, не ұқсастық жүзімен болатындығы байқалады. Бір мысал айтайық. Мен үлкен әкемнің өсиеті туралы қапырықты екемін, қапырықты кетіру үшін бір өлең оқиды екемін, өсиетті мен ұмытамын. Оқып отырып, мен «мирасқор» деген сөзді ұшыратады екенмін. Дереву «мирасқор» деген сөз сананың шетіне кеткен өсиетті қозғайды; өсиет мұраны түртеді; менің жүрегім қатты соға бастайды; мен тағы қайғырып,

кітапты тастап, келешек бақытты көзіме елестетіп, ойлай бастаймын. Бірден бірге секіріп түсіп отыратын аумалы-төкпелі мүдде сананың саулама жүрісін дәйім бір олай, бір бұлай ұйтқытып отырады, сөйтіп, біздің ойлау жолымыз жанғап қағаздың бетіндегі оттың жалынындай бұлтартысы жүреді.

Бұдан көрінеді: бір қызықты сөздің өзі туғызатын өз іліктестігі болып, әуелде беттеп, келе жатқан ойдың бағытын аударып жібереді екен. Шынын айтқанда, сана толқынының әр бөлімі өз іліктестігін туғызуға талпынады; осы іліктестіктер тым алуан-алуан болса, ол уақытта олардың арасынан талас шығады; олардың біреуі, не әлде нешеуі қалай басым болды, солай өзгелерін ығыстырып шетке қағып тастайды, ойдың күллі қызметі сананың бір қазығып төңіректесп, айналақтап шықпай жүретін кезі болады, бірақ бұл сирек болады. Көбінесе, іліктестік біріне-бірі қосылған тіркестікпен жүріп, сананың өткен толқынындағы бөлімдер қазіргі сана толқынына қатысып, шарпуын тигізіп отырады. Мәселен, жоғарыдағы өлеңді оқығанда, өсиетті ойландыратын жалаң «мирасқор» деген сөз емес, оның алдындағы сөздер де себеп болады. Сөйтіп бір іліктестікті туғызуға әлде неше алдып ала келетін себептер болады екен.

Бұл заңнан іс жүзінде шығатын пайда бар. Ол мынау: сіз шәкіртіңіздің ақылына белгілі бір іліктестікті қондырмақ болсаңыз, осы заңға сүйеніп, шәкіртке танымал бір ғана пәрсемен байланыстырмай, әлде неше, мүмкін болғанша көп пәрселермен байланыстыру керек. Тың пәрсені жадына қондыру үшін бір емес, әлде неше жерден тұтқа орнату керек; мәселен, сұрауды бір түрде бере бермей, өзгертіңіз. Есеп шығару мәселесінде бір түрлі сандарды алмай, шама келгенше мысалды түрлендіріңіз.

Шәкірттеріңізді ойлағанда, осы заң есте болу керек. Бұл жалаң бала оқытушыларға айтылатын ақыл емес, кімде-кім өзге адамдарға басшылық етсе, билесе, мәселен, дәрігерден бастап бақташыға шейін, әлеумет шешенімен мемлекет қызметкеріне шейін соның бәрі қол астындағы кісілеріне осы көзбен қарап үйренеді, шәкірттеріңізге сіздер де кішкене іліктестік машина деп қарасаңыз (қалай қарау әркімнің еркінде ғой), олардың ақылындағы қызметі қалай жүргендігін жақсы ұға бастайсыз, қандай нәтижеге жеткеніңізге өзіңіз таңданасыз. Пәлендей кісі, пәлен танысымыз сондай пәрсеге «икемі» бар дейміз. Сондай «икем» дейтініміз көбінесе іліктестікте болатын икем болады. Белгілі берне дәйім өзіндей не

өзіне тете белгілі берне туғызады. Ол соңғы белгілі талап, белгілі мақұлдау, терістеу, көну, я көнбеу сезімін туғызады.

Ынта, мүдде (интерес)

Шәкіртке белгілі ояныс пайда болса, оның сүйегіне біткен икемдігі белгілі бір амал өткізеді дегеміз. Шәкірттің соқыр сезімі туралы да сөйлегеміз. Бірақ кейбір жағдайда белгілі соқыр сезім шу дегеннен қозады, оянады; екінші жағдайда, ол адамның тәрбиесі лайықты жолмен жетілген болса, ол қозу салған жерден бола қоймайды. Алғашқыдай кезде «біз пәлендей жағдай, пәлен нәрсе ынтамызды қоздырады, мүдделі дейміз. Екіншідей кезде, «олар ынтаны тартбайды, қызықсыз дейміз. Сондай нәрсеге ынтаны қолдан жасау керек болады.

Кей нәрсе бойдағы ынтаны қоздырып, кейбір нәрсеге ынтаны қолдан жасап еріксіз шақырамыз. Ендеше оқытушы алғашқы түрлі нәрселер қандай, соңғы түрлісі қандай болатынын білу керек.

Бұрыннан бар, бойдағы ынта сезім түйсігіне тіреледі, қору, есту арқылы кіретін жаңа әсерлер, әсіресе қатты қозғалыс қошапетке иеленген әсерлер дерексіз сөзбен түсіндірілетін нәрселерден кісінің ынтасын қырындатып жібереді. Нұрмаштың бетін тыржитқаны, Құрмаштың алдындағы жолдасын шашынан тартқаны, даладағы иттің таласқаны, салдыр-күлдір еткен арбаның дауысы — міне, шәкірттерін ұқтырмай нәрсеге ынталандырығандағы оқытушының арпалысатын жаулары. Оқытушының сөйлегеннен де істегені баланың ынтасын көбірек аударады. Мұғалім бір тәжірибе істеп болғанша, айтпесе сурет салып болғанша, балалар ілтипат қойып, тыныш тыңдап отырады, қалай сөйледі, солай қыбыржи бастайды.

Жанды нәрселер, қозғалатын нәрселер, я болмаса қатер туатын, қан иісі шығатын, қайғы-жылау шақыратын нәрселер — міне, өте-мөте балалардың ынтасын тартатын осылар. Балалардың жасанды ынтасы шыныққанша, оқыту дәйім әлгідей нәрселерге жүгіріп, ынталандыру керек болады. Олай болса, оқыту тәжірибе арқылы, жанды әңгіме, тақтайға сызған сурет арқылы көрнекі болу жөп. Әрине бұл құралдар алғашқы кезде аз-ақ уақыт болады.

Соңғы кезде болатын жасанды ынтаны баланың мектепке түскен кездегі ынтасымен жұғыстыратын жалпы ережені тағайындау мүмкін бе?

Бұл әбден мүмкін. Тума ынта мен жасанды ынтаның қатынасын көрсететін жабайы заң бар. Ол заң айтады:

Өздігінен қызық емес, ынта тартпайтып нәрсе ынтаны тартатын нәрсемен байланысса, қызық болып кетеді. Байланысқан екі нәрсе қайнасып: қызықты бөлімі сүрәңін бүкіл нәрсеге жаяды; сөйтіп, қызықсыз нәрсе қызықтылықты өзгеден ауыстырып, жұқтырып алады; бұл сипат әлгі нәрсенің өзінікі тәрізденін, тума ынтаны қоздырады.

Мұның бір таңданарлық қасиеті мынау: әуелдегі қызықты бөлімі де, қызықсыз бүтін нәрсе де, қызықтылығы сарабдал тартпайды, қайта бүтін нәрсе түү бастағы қызықты бөлімнен де ынтаны тартуға қызықтырақ болып кетеді. Психалогия жүзінде іліктестік заңы қандай мол орын алатындығына ең тамаша дәлелдің бірі осы. Екі берне қосылса, біріне бірі сезімді ынта жұқтырады. Қызықты берне кіретін іліктестіктердің саны өлшеусіз көп, ендеше кісіні ынталандыратын жолдың қанша екені де осыдан байқалар.

Күндегі өмірден мысал алып қарасақ, қандай нәрсеге адамның құлшынып, ынталы болатындығы белгілі. Ынтаны тартатын нәрсе өз басымызға не пайдасы, не зияны тиетін нәрсе болады, әйтпесе ондай нәрсемен қатынасы бар нәрсе болады. Сондықтан қызығы жоқ нәрсе, біздің тағдырымызбен байлана бастаса-ақ, қызықты көріне бастайды. балаға кітап, қарындаш, не бір басқа нәрсені ұстай тұруға беріп байқаңыз, содан кейін басымен беріп байқаңыз; басымен алысымен-ақ, бала ол нәрсеге екінші көзбен қарайды; енді ол нәрсе туралы өзгеше қам жейді. Ересек адамдардың өміріндегі талай шыдай алмайтын ауыр, қара жұмыстар күнелту ырысы соған байлаулы көніп білгеннен кейін зор маңызды бола бастайды. Дүниеде пойыздың қашан келіп, қашан кететінін көрсететін қағаздардан іш пысарлық қағаз бола ма? Сөйтсе де пойызға мінбек болып, пойыз таңдау керек болса, пойыздың қашан жүретінін көрсететін қағаздан қызықты нәрсе болмайды. Бар ілтипатыңызды пойыздың қашан жүретіні аударды.

Неліктен? Өз басыңызға керекті болғандықтан. Бұл айтылған болмыстан шығатын ереже: баланың назарын аудармақ болсаң, әуелі тумыста біткен ынтасын қоздыратын нәрседен баста, содан кейін осы нәрсемен қолма-қол байланысы бар нәрсеге көш. Балалар бақшасында, көрпекі оқытыста қара тақтаның көмегіне жүгіргенде, қол

өнерінде бұл ереже іске асқанын көресіз. Бұл оңтайларды қолданған мектепте тәртіп сақтау оңай, оқытушының ащы дауысын шығартып, тәртіпке, ілтипатқа шақырудан аман болады.

Бірден бірге түсіп, алғашқы нәрселермен, алғашқы тәжірибелермен хабарландырмақ нәрселерді, бернелерді байланыстыра бер. Жаңаны ескімен қабыстыратын оңтайыңыз сондай оңай болсын, ынта бір орыннан екінші орынға ауып, аяқтап келгенде, ойдың бар аймағын шырмап әкетсін.

Қисын жағының ережесі осы. Бұны ұғу оңай. Қиындық оны орындау жүзінде ғана. Сабақтың қызықты я қапасы болуы оқытушының басына байлаулы. Біреу қолайлы іліктестік, қолайлы откел тауып, танқыштық етіп отырса, екінші бір оқытушылардың орайы оған келмейді. Кейбір оқытушы жаңа сабақпен балалар білетін ескі нәрсенің тоғысатын бүктесін табуға өткір ақылын көрсетеді; оның сөзі қызықты әңгімелермен, еске түсірумен шырмалып, ынтаның қайығы ескі мен жаңаны қыздыра өткермелеп, ерсілі-қарсылы ұшып отырады. Енді біреудің оқытқаны ондай сәулеттен аулақ, өте ауыр, өлі сүйек бірдеме болып шығады. Міне бұған психалогия жүзінен қарағанда, кіндіктес (концентр) әдіс, жиынды (комплексный) әдіс дейтін оқыту жүзіндегі жаңа әдістердің негізділігі көрінсе керек.

Ынта бір мақсат көздеуден туады. Ересек адамдардың ынтасы жасаңды болып, бірте-бірте орнаған. Өнер жүзіндегі мүдделі пәрселер өз қалпымен алғанда түк қызықты емес, қайта бөгде кісінің ішін пыстырады; бірақ ол нәрселер бойдағы ынтаны қоздыратын нәрселермен байланысқан соң, бірте-бірте әдеттің көбімен орнығып ақырында адамды өте шұғылдандыратын қалға жеткен. Бойдағы ынтаны қоздыратын қандай нәрсе? Не адамның өз басының ырысына керекті, әйтпесе әлеумет алдындағы міндетіне байланысты нәрселер болмақ. Бұл уақыттағы өнер жүзіндегі ынтамыздың қалай пайда болғанын артымызға қарап, зерттесек, ол ынта біржола болған емес, жүре, өсе бара пайда болған. Әуелде мүмкін елеусіз әр нәрседен туған; оны енді еске де түсіре алмаймыз, ұялайтын аралар біріне-бірі ілініп, тізбектеліп, некен-саяқтары ғана бұтақта салбырап тұрады; біздің ой нәрселеріміз бейне сондай, біріне-бірі тіркесіп, ілігіп, тізбектеле-тізбектеле барып ұлғаяды; ынтаның бас қазығы сүйекке біткен. Ынтаны тартатын нәрседен шығады; ол нәрсе бала күнімізде таныс болған нәрсе.

Ілтипат (назар)

Коншеде бір танысымыз жолығып, сөйлесіп тұр екеміз. Маңайымыздың бәрі уда-шу; арбаның тарсылы, иттің үргені, жүргішілердің қаңғыр-күңгірі — бәріне құлақ қоймастан, танысымыздың сөзін тыңдайды екеміз. Міне, бұл ілтипатымызды аударған болады. Бұл мысалға қарағанда ілтипат сырттан алған әсерлердің біріне көңілді аудару екен. Ілтипатты тартатын жалаң сыртқы әсер емес, ой жүзіндегі нәрселер де тартады. Мәселен, маңайымдағы кісілер сөйлесіп, күліп жатқанда, мен міне психалогия мәселелерін қарастырып түрлі адамдардың ілтипат туралы пікірін салыстырып, кітап жазып отырымын. Бұл сыртқа ауғап ілтипат емес, әрине, ішке үңілген ілтипат.

Ілтипаттың себебі сырттан берілсе, оны еріксіз (ырықсыз) ілтипат дейді, іштен берілсе оны ырықты ілтипат дейді. Алғашқы түрлі ілтипат балаларға тиісті; соңғы үлкен кісіде болады. Бала сыртқы әсердің құбылуына қарай, ілтипатын да құбылтып отырады. Сондықтан оқығанда баланың ілтипатын бір нәрсеге ұзақ аудару қиын тиеді. Өзін өзі зорлап, бір нәрсеге ілтипат қою: ырықсыз ілтипат балада сирек болады.

Ілтипат та, ынта да бір-біріне жақын нәрсе. Ынтаны тартатын нәрсе деумен ілтипат тартатын нәрсе деудің пәлендей айырмасы жоқ. Қызықты нәрсе ілтипат аударды, қай түрлі ілтипатты? Әрине, күш тілейтін ырықсыз ілтипатты. Олай болса ырықты ілтипат қызықсыз нәрсеге керек екен. Екінші жағынап қарағанда, қызықсыз нәрсені қызықты етіп, ырықты ілтипатты төндіріп үйрету керек екен, ырықты ілтипатты кейбір кітаптарда белсенді (активный), саналы, ниетті, күш тілейтін ілтипат деп те айтады. Міне көбінесе адамға керекті ілтипат осы. Сондықтан оның егжей-тегжейін қарау керек.

Данышпандық ілтипатын бір нәрсеге ұзақ қаралту қабілетіне байлаулы деген пікір көп естіледі. Қара халықтың данышпан адам қайраты күшті, таланты болады дейтін аңызы да бар. Солай ма екен? Олай емес. Данышпандық пен ырықты ілтипаттың жұғысы аз. Өзін-өзі бақылаған адам байқайды. Ырықты ілтипат үзілмей сақталып тұрмайды, бірден-бірге секіrmелі болады. Бір қызықты нәрсемен шұғылданып отырғанда, ақылымыз біресе о жаққа, біресе бұ жаққа тайқып болмайды! Дүркін-дүркін ақылымызды ауыздықтап, күшпен әлгі нәрсеге ілтипатымызды тоқтатып отырамыз. Зорлану бірталайға

шейін нәрсеге шұғылдалдырады, ақылымыз ынталанып, бірнеше секунд әлде бірнеше минут тоқырайды; қапылыста жылт еткен бір ой ойымызды алаңдатқанша, ілтипат қойып отырамыз. Ал басқа жаққа ауып кетсе, қайрат жұмсап, қайтадан ілтипатты қайырып аламыз. Бұған қарағанда, ырықты ілтипат лезде ғана болатын, лезде болмай жойылатын нәрсе екен. Данышпан адамдардың күні бойы талмай ілтипатын қойып, бір нәрсемен алдауы ілтипаты ырықты болғандықтан. Ондай адамдардың ақылында сансыз, өзгеше іліктестік қуаты болады. Ойын кеулеген бір нәрсе неше түрлі қырға түсіп қызықтырып, сүйреп отырады; оның ілтипаты зор ынтамен қосарлапып, бір салдардан екіншіге көшеді, еш уақыт олай-бұлай тайқуды білмейді.

Бірақ ақыл, қабілеті орташа адамның бір нәрсені қаусырып аларлық іліктестігі өте кем болады; сондықтан ол нәрсе қызықты көрінбейді. Сондықтан ол нәрсеге ілтипатын қайырып әкелуге ондай адам аса көп күш жұмсайды. — Сонымен орташа адамдар ырықты ілтипатын жетілтуге күндегі өмірде кезеңдер¹ көп ұшырайды. Жұрттың төменшік қарайтын кәдімгі шұқынымпаз «ісшіл» адамдарын алып қарасақ, олар күндегі өмірде талай көржермен әуре болады да, қабілеті дәйім жетіле береді. Қайта данышпандар да қызықсыз нәрсемен шұғылданытын қабылет аз табылады. Ондай адамдар уәдесінде тұрмайды, хатқа жауап қайырмайды, үй-ішіндегі міндетін де ескермейді. Неге? Ондай уақ нәрселер оған қызықты көрініп, ақылын меңгерген зор нәрселерден ойын алаң қылады, ілтипатын бұзады.

Адамды ілтипатты ететін ереже қайсы десеңіз, мынау: нәрсе ұғындырылғанда, оның барлық жаңа шарттары көрсетіліп, барлық жаңа нәрселерді туғызарлық болсын, бір сөзбен нәрсені түрлендіру керек; тоқсап түрге түсіру керек. Түрленбеген нәрседен ілтипат дереу тайқып шыға келеді. Мәселен, қағаздағы, не қабырғадағы бір таңбаға қарап ұзақ отыра алмассыз, не көзіңіз талады, таңба мұнарланып кетеді, әйтпесе басқа бірдемеге қарап кетесіз. Ол таңба туралы түрлі сұрау қойып, неден пайда болғанын, үлкендігін, алыстығын, неге ұйқастығын тексере бастасаңыз, таңбаны талмай қарап отыруға болады. Данышпан адамдар осылай істейді, ақылын билеген нәрсені

¹ Бұл сөз жаңсақ басылған болар. Мұны кедергілер деп дүзетіп оқу керек.

о жақ, бұ жағынан қарастырын, тексеріп анықтай береді, оқушы да сөйту керек.

Ілтипатты психология жағынан қарағанда, қалай ұғыну керек? Бір нәрсеге ілтипатпен қарау, ол нәрсеге ақылдың түгел шұғылдануы. Оңай ұғылу үшін сезімге байлаулы нәрсені алайық. Мәселен, анадай жерде жол үстінде бірдеме келе жатыр екен, ол әлі алыс, көзге әрең көрінеді, кісі екені, мал екені мәлімсіз, жүрдім-бардым көз салсақ, ол нәрсе ілтипатымызды тоқтатпас еді; көру әсері сана толқынының шетіне ілінер еді де, ол толқынның кіндігінде басқа нәрсе болар еді. Манағы жол үстіндегі нәрсені біреу нұсқамаса, көрмес те едік. Ол біреу қалай көрсетер еді? Ол бармағымен «ана біреуді қарашы деп сілтер еді де, ол нәрсенің нұсқасын сөзбен суреттер еді, сонымен ол көретін нәрсенің бернесін күні бұрын көзге елестетер еді. Ондай суреттеу ол нәрседен әсер алғандағыдай жүйке (нерв)нің кіндігін қоздырады. Ал әсер алынған соң, ол кіндікті өздігінен тағы қоздырады да манағы нәрсе сана толқынының кіндігіне кіреді; сөйтіп жүйке кіндігіне енді әрі әсер, әрі оның алдындағы бернесі де кіреді. Бірақ ол кезде ілтипаттың ең күштісі әлі бола қоймайды. Нәрсені көргепмен ынталанбаймыз, оған артық маңыз бере қоймаймыз, сондықтан өзге үйдің, берненің тасқыны киіп кетіп, ілтипатымызды басқа жаққа аударып жібереді. Жолдасымыз таянып келе жатқан нәрсе зор маңызды екенін, не бір жат хабар әкеле жатқанын айтса, онда жоғалып бара жатқан берненің шашырандысы, және жаңа кіріп келе жатқан берненің шеті, бірімен-бірі тіркеспек түгілі, қайта бірігіп, іліктесіп кетеді. Енді бернелер бір жүйеге түсіп құбылысып, әлгі нәрсеге түйіледі; нәрсе толқынның кіндігіне берік орнайды — ілтипат бар күшімен сол нәрсеге ауады.

Ең күшті ілтипаттың жүрісін бейнелеп айтсақ, екі жақты, ішті-тысты ықпалға ұшыраған ми шілтері деп ұқсастыруға соңғы екінші жақтан жад пен қиялдан келетін ағындармен күшейеді.

Бұл қызметте алынған әсер жаңа мүше болып, оны күшейтіп сақтайтын берне ақылдың бұрынғы табысы болып қалады. Ілтипаттың ең күштісі ескі мен жаңаның арасында келістік пайда болған кезде; бір буынның бөлімдері арасы үйлескен тәрізді болғанда, шегіне жетеді. Бір таңдапарлық сол ескі де, жаңа да өздігінен ынтаны тартпайды, жүде ескі мазаны алады, жүде жаңа еш нәрсе айтпайды. Ескіге жаңа араласса, ескі жаңа түрге түссе, ілтипатты сүйрейді. Бұрынғы мағлұматтар еш жуыспай-

тын сабақты ешкімнің де тыңдағысы келмейді; азды-көпті хабар бар, шеті қылтиып тұрған сабақ болса, бәріміз де жақсы тыңдаймыз. Сол тәрізді жаңа сәнді (мода) киім былтырғыдан аз-ақ өзгереді; он жыл бұрынғы киімді сән қылсақ, көзге оғаш, қолайсыз көрінер еді.

Сөз жоқ, мектеп сабағының көбі әдет болып, өзінен өзі істегенше, адамды жиреншек етіп, анда-санда ілтипат зорланудың арқасында қайта ауып отырады. Оқытушы қанша талпынғанмен, бұл даусыз нәрсе. Бұл бөгет бірінші оқылатын нәрсенің өз қасиетінен туса, екінші оқушы ақылдың қасиетінен туады. Сабақты жаттау математикада (шама тілінде) ұйқас мүшелерді табу сықылды, құрғақ сабақтар алғашқы кезде сыртқы ынтадан, әсіресе, пайдалы жағынан басталу керек. Ол қандай пайда десеңіз, жазадан аман болу, мектепте бірінші орын алу, қиындыққа жеңгізбедім деген ой — міне, шәкіртті қолдаушы қуаттар. Осындай ой, намыс болмаса, бала көп нәрсеге шұғылдана алмас еді, ілтипат қоймас еді. Осындай шамамен оқитын нәрсе қызықты көрінсе де, бала оны зорланбай үйренеді деп айтуға болмайды. Өйткені сырттан жапсырылған ынта өздігінен ілтипатты оңай тарта бермейді. Оқытушының сабақты ынталы қылмағы барған сайын күш жұмсату үшін ғана жеткілікті болады. Сондықтан оқытушы баланың күшін тілейтін кезеңдерді ойлап табам деу керек емес. Тек берілген нәрселер мен баланың табиғаты арасындағы байланысымен, ой қозғарлық барлық мүдделермен ғапа пайдалану дұрыс. Ол мүдде мейлі баланың білім құмарлығы бола ма, мейлі бас пайдасы бола ма, мейлі таласқан икемдігі бола ма, қайсысын пайдаланса да — бәрібір оқу жүзінде шәкірттің күш жұмсайтын нәрселері өзі де табылады.

Шәкірттеріңе тек тәртіп сақтау үшін ғана ілтипатты бол деп ақырып, бақырма, олардың ілтипатын жалынып та қайта-қайта сұрама, тілейтін жөнім бар екен деп те тілеме. Нәрсенің зор маңызды екендігін үгіттеп, ілтипат қоздыратын дағдылы құрал есебінде де пайдаланба, ынтаны нәрсеге жылы қарап, жоғары заңдарға еріп, өз ішінен шығар.

Нәрсе тым дерексіз болса, деректі мысалдар арқылы түсіндір. Тым жат, богде нәрсе болса, бұрынғы таныс нәрселермен ұқсастығын көрсет, тым қатал болса, бір әңгіменің ішіне кірістір. Тым қиын болса баланың басына пайдалы жағымен миына сіңір. Бірақ алдымен нәрсені өзгертіп, түрлендір, неге десеңіз, өзгермеген нәрсе ұзақ уақытқа шейін ілтипатты төндіріп отыра алмайды. Бір

нәрседен тез көшіп кетерлік ойыңыз болмаса, ол нәрсені о жақ, бұ жағынан әбден қарастыруға пұрсат бер, өйткені қызықты әңгіменің, қызықты ойдың шарты жалғыздың әр түрге түсуімен табылады.

Ілтипаттың әр түрлі кейіпкері бар. Адамнан адамның бір айырмасы: ілтипаты қай кейіпкерге кіретіндігімен. Біреулер жаратылыстан алаң келеді; енді біреулер олай-бұлай тайқымай, артық қиындық көрмей-ақ ойдың жібін берік ұстайды. Бұл неліктен десеңіз, әркімнің сана толқыны әртүрлі болады. Кейбір адамда сана толқыны кіндіктес, бір жерге ұйыспалы, күшті қою болады, іліктестік арнасы да тоғыс бернесімен белгіленеді. Кейбіреудің сана көктегі жұлдыздай, жылт-жылт етіп отырады: Ол толқынының шет жағы селдір келеді де, сансыз көп бернелер тосыннан пайда болады да, тоғысты бернелерді ығыстырып жіберіп, өз іліктестігін тугызады. Соңғы кейіптес адамдар ілтипаты басқа жаққа тайқып отыратынын байқайды. Ілтипатын әуелгі бағытқа түсіруге қайрат-күшін жұмсау керек болады, әуелгі кейіптес адамдар бір нәрсені ойласа, соншама терең ойға кетеді, ол ой үзіліп қалса, кенеттен салып жібергендей, есінен айрылып қалады, әй-жай болған соң барып, өзіне-өзі келеді.

Ондай табанды ілтипатқа қабілеті барлық — игіліктің алды деп ұғу керек. Ондай ілтипаты бар адам жігерін аз жұмсап, жұмысты тез істейді. Кімде-кімнің ондай ілтипаты жаралғанда жоқ болса, ол қабілеті үйретумен, тартып жетіліп болмайды. Ол қабілет қанша болса да, әр адамның өзгермес бір қасиеті. Бірақ ешбір адам жабайы қабілетім кем деп қайғыру дұрыс емес. Айтып отырған табанды ілтипат жабайы қабілеттің бірі, ол болмайтын адам кемде-кем; кімдікі қанша, қандайлық екенін тәжірибеханада өлшеуге болады. Бірақ алынған нәтижеге сүйеніп, бірнеше адамның бұл қабілеті қандай екенін салыстырып, зерттей алмаймыз; нағыз ілтипаты қандай, іске қолданатын ақыл қуаты қандай — оны айыру қиып. Адамның ішкі қуаттарының жалпы жиындысы — оның күллі қабілеттері бірігіп еткеп амалдың жемісі. Қабілеттің бірі басым болады деп айыруға келмейді; адам тым текті, күрделі жануар.

Бір қабілеті үстем болады деген күнде де басты, маңызды зауықтанудың, құмарлықтың, ынтаның күшіне тиісті деп айтуға болар еді; өйткені солар арқылы адам кіріскен ісіне табанды келеді. Табанды ілтипат, жад, ойлау қабілеті, тапқыштық, саңлау мүшелерінің кемелдігі — мұның бәрі төк көмекші күштер. Бір адамның са-

на толқыны қандай байлау-матаусыз болса да, ол нәрсеге анық ынталанса, қанша тайқалақтағанмен, ол нәрсеге қайта орала береді, түптің түбінде ол нәрседен артық пайдаланады, жақсы жеміс табады. Ілтипаты аз уақытқа шейін берік болып, бірақ ол нәрсеге ынтасы сылбыр, осал болған адамнан әлгідей адам көш ілгері. Ең жақсы деген қызметкерлердің кейбірі алаң ойлы болып шығады. Кейбірі көп қызмет ететін адамдардың ең жақсы ойы, ақылы сандырақтап, алаңдап отырғанда келеді. Мұндай кемшілікті елеу керек емес. Ақылымыз мүмкін жетпес, қиналар, қысылар, тынышсызданар. Сонда да берекелі іс етуге мүмкін.

Жад (память)

Адамдағы қабілеттің (способность) әрбір, не түгелімен, не бөлімі іліктестік ойының жұмысы деуге болады. Ынта (интерес) да, ілтипат та (внимание), жад та — бәрі де түп-тура іліктестіктен шығатын қабілеттер. Ынта мен ілтипат туралы сөйленді, енді жадқа көшсек те оқасы жоқ. Біздің ақылымыз асылында іліктілік тетігі деп қарау керек. Жад дегеніміз — сол іліктестің ең жабайы, қолма-қол салдарының бірі. Іліктестің заңын талдап, қандай берекелі, жемісті екенін көрсету үшін жадтан қолайлы мысал табу мүмкін емес. Мектеп өмірінде жадтың орны үлкен; ол туралы әңгіме оқытушыларға да керекті әңгіме болып табылар.

Дәл осы минетте дәл осы нәрсені еске түсіретін себебіміз не деп сұрасаңыз, ертөрек заманның адамы «Жанымызда жад дейтіп откенді сақтайтын қуат бар, сондықтан осы нәрсені еске түсіреді» дер еді, одан түсінікті жауап айтпас еді. Іліктестік қисыны шыққаннан кейін ол түсіндіру түкке керексіз болып қалды. Жад қабілетіміз болғандықтан өткенді еске түсіреміз деген сөз күшіміз барлықтан жығамыз дегенмен бір есеп (күш жоқ кісі жыққан бар ма?)

Үндемей, аз олтырып мен сіздерге: «Есіңе түсірші! Жадыңа алшы!» — деп бұйырсам, жадыңыз осы бұйрыққа бағынып, өткен өміріңізден бір нәрсені есіңізге түсірер ме еді? Әрине, жоқ. Жадыңыз құла дүзге қарап: «Қандай нәрсені еске түсір дейсіз?» — деп сұрар еді. Қысқасы, еске түсіру бопса, оспақ тілейді. Мен туған күніңді, не таңертеңгі ішкен асыңды, болмаса домбыраның пернесіндегі тетелес үндерді есіңе түсір десем, жадыңыз дереу тілеген нәрсені келтірер еді. Төндіру, бопса себепті ол

қабілет толып жатқан нүктелердің біріне қадалады. Ол неден болды десеңіз, орайлас іліктестік арқылы төндіру сол еске түсірген нәрсемен байланысады. «Туган күнім» деген сөз белгілі айдың жаңасымен, жылмен барып айқасады, «Бүгінгі таңертеңгі тамақ» деген сөз таң ертеңгі шайдап, майдан басқаның бәрін былай қойып, дәл сол тамаққа төндіреді; перненің үндері» деген сөз ойдағы ескі «до, ре, ми, па...» үндерімен байлаулы. Іліктестік заңы, оны бір сыртқа сезім бөліп, алаңдатып кетпесе, қашан да болса, біздің ой ағымымызды басқарып, жүргізіп отырады. Ақылымызда не нәрсе пайда болса да, соған кіреді; кіргенде ақылдан бұрын бар нәрсемен іліктесіп кіреді. Бұл жалпы ереже; не ойласаңыз, соның бәріне осы ереже бірдей келе береді.

Жиі ұшыраған, я жаңада ғана болған нәрсені жадымызға оңай түсіреміз, әлдеқашанғы, я бір рет істелген нәрсені ұмытып кетеміз. Еске түсіру іліктестікке байлаулы болса, іліктестік мидың жолдары жүйеленуінен туса, пысықтаумен уақыт жақындығы қандай маңызды болатынын білу қиын емес. Ойдың жақында жүрген, я жиі жүрген жолдары оңай қолға түседі, ол жолдар тілеген нәтижеге бәрінен тез әкеледі.

Сонымен еске түсіру іліктестік қызметінің жемісі, ол қызмет біздің ми қызметімізбен байлаулы.

Жадқа білетін тәптіштеп қарасақ, екі жағынан айыруға керек болады. Жад дегеніміз — бір жағынан, неше түрлі еске алуларды жинап қоятын қойма, екінші жақтан, белгілі нәрсені еске түсіретін қуат (қабілет) орнына жүреді. Жадымызда талай нәрселер сақтаулы; оның бәрі бұл сағатта есімізде жоқ, бірақ жеткілікті оспақ берілсе, ол нәрселерді еске түсіру оңай. Жадқа сақтау да еске түсіру де іліктестік себепті болады. Жадты тәрбиелеу үшін іліктестік жүйесін ұйымдастырып жасау керек; жадтың күші екі түрлі шартпен, бірінші іліктестік беріктігінен, екінші оның санынан болады.

Осы екі шартты кезегіменп қарастырайық.

Әуелі — іліктестік беріктігі. Тұрмыстағы жадтың күші соның беріктігінен болады. Басымыздан нені кешірсек, соның ізі мида қалады; ми сол ізді сақтайтын мүше деп қарасақ, мидың өзін екі түрлі қарауға болады. «Балауыз тәрізді қабылдаушы ми» бар, «марвер тәрізді сақтаушы ми» бар. Мидың алған ең солғын әсері көпке шейін сақталады. Кісінің аты, айдың жаңасы, нәрсенің бағасы, күлкі сөз, көшірме сөз — бәрі де түрлі бөлшектері берік байланысқандықтан, жойылмай сақталады; опдай

жады бар адам ыспырабке¹ алатып кітап спяқты болады. Жады сондай болса да, ондай адамда пәлсепеге оңтай, әйтпесе сіңіріп алған нәрселерін ой жүзінде жүйелеу деген қабілет болмауға мүмкін. Соңғы кездегі психалогия кітаптарында сондай жады бар адамдар туралы әңгіме көп, ондай жады барлардың көбі ақымақ болып шығады. Әйткенімен ондай жад пәлсепелі ақылмен жуыспайды деу жарамайды; өйткені рұқ сипаттары неше түрлі болып, басы біріге береді. Бір кісіде әрі күшті жад, әрі пәлсепеге икемдік болса, ол адамның шығарғыштық күші жоғары дәрежеге жеткен, көп қасиетті меңгерген деп санау керек. Вальтер Скот, Лейбниц Гете сынды адам заттың сырттаны сондай кейіпкерге (тип) кіреді. Анығында нағыз зор жаратқыштық күш жасалуы үшін ондай жад болу қажет. Пәлсепеші, жүйешіл ақылы болып, ондай жұлма жады болса да белгілі нәтижеге қалай шығатыны білуге болады; жоғары айтылғапдарға қарсы кейіпкерлердің іліктестік қуаты тиянақсыз болады да жұлма жады болмайды; олардың жүйелі ойға қабілеті жоқ болса, ондай адамдарды ақылы шалағай деуге болады. Олар туралы айтудың да қажеті жоқ: олардың миы тегін суга ұқсатуға тиіс: суга сызған сызықта із қалмайды, олардың миында да із қалмайды. Әуелгі қалпына қайта барады.

Ми бір кілегей нәрсе сықылды, бір таңба соғылса, мидың ене-бойына толқынданып тарайды. Әуелгі әсер жоғалғапмен, сол әсердің салдарынан ми келесіне әлде недей өзгеріс пайда болады: әсердің салған жолы сақталып, тапталған жол болады. Сондықтан оны қоздырып, қайтадан әуелгі әсерді туғызуға мүмкін. Әсер туғызудың оңай, қиындығы осы жолдың әртүрлі болмағынап, қанша жиі қозғандығынан анығында әрбір сондай жол дегеніміз — іліктестік қызметі; жоғарыда айтылған іліктестіктің әрбір мүшесі — әсерлер ілінетін ілгек, я қармақ; алынған әсер мидың түбіне түсіп кетсе, қармақпен сүзіп суырып алуға болады. Іліктестіктердің барлық мүшелерін торға ұқсатуға лайық; сол тор арқылы берілген әсер ойдың жалпы торына барып кіреді. Сонымен «Жақсы жадтың сыры» неден болады деген сұрауға әрбір нәрсені неше алуан, сансыз көп іліктестіктермен матап, тұтқынға алып, тілеген уақытта еске түсіру деп жауап беруге болады. Бір болмысты (факт) іліктестікпен «матап алу-

¹ Бұл терминді анықтама деген сөздің мағынасына орайластыра алып отыр.

дың» мәнісі не дессеңіз, ол болмыс туралы көп «ойлау» деп ұғу керек. Бір сөзбен сыртқы тәжірибесі бірдей екі адамды салыстырсақ, бастан кешірген болмысты көп ойлап, бөлек-бөлек кезеңдерді артығырақ жүйелеп, байлапыстырушы кісінің жады жақсы болып табылмақ.

Бір нәрсені еске түсіру, көбінесе сол нәрсенің екінші нәрсемен іліктесуінен шығатын болса, бұдан ең керекті тәрбие ережесі туады. Ол мынау: жадтың жабайы, жалны қабілеттерін жетілтуге, кәметке келтіруге мүмкін емес; жадты тек белгілі жүйемен, нәрселердің іліктескен жүйесімен ғана кемелдетуге болады. Ол нәрселер ақылды қалай бөліп іліктесті? Жад соған қарай кемелденеді, ал нәрселер күрделеніп терең айқасса, олар жадта жақсы сақталады; олар бірімен-бірі байланыспаса, мидың тумыстағы қабілетіне қарай, ондай нәрселер тез, не баяу жойылып кетуге даяр тұрады. Қадағалаумен, үйретумен, пысықтаумен бір жүйелі нәрсені, мәселен, тарихты жаттатып, жетілтудің екінші бір жүйедегі, мәселен, кимие жүзіндегі нәрселерді берік көмегі тимейді. Әрбір тың нәрсеге ақыл өз тұсымен істен, жетілу керек. Кимиеңнің бір мағлұматы адамның ойындағы сол кимиеге тиісті екінші мағлұматтармен байланса, жадта сақталады. Әйтпесе ұмытылып кетеді. Бірінің мағлұматына бірі үйлеспейтін екі пәннің жадты жетілуге бір-біріне жәрдемі болмайды.

Сонымен біздің жад қабілеттеріміз біреу емес, көп деуге болады. Ойдағы бірімен-бірі матаулы нәрселердің жүйесі қанша болса, жадымыз да сонша деп айтуға болады. Бір жаңа нәрсе өз жүйесіндегі басқа нәрселермен іліктесіп барып, жадта сақталады. Бөгде жүйедегі болмыстарды зерттеудің ол жүйедегі нәрсе жадқа сақталуға жәрдемі болмайды. Неге? Жаңа жүйеде ол нәрсеге төндіретін себеп жоқ.

Бұған мысалды аяқ астынан табуға болады. Жұрттың көбінде күндегі мақсатына керекті болмыстарды жақсы жаттауға қабілет бар. Дене ойнына икемді шәкірт, жай оқуға мейлінше доғал бола тұрса да, ойынға керекті мағлұматтарды қаз қойып береді. Неліктен олай десек, ол өзі сүйген нәрсені дәйім ойлап жүреді, ойынға керекті болмыстарды жинап, реттеп, жіктеп алады. Сонан соң ол мағлұматтар тәртіпсіз ботқа болмайды, жүйелі ұғым болады; бала оларды терең оқыған. Сол тәрізді саудагер өзінің пұлының нарқып жақсы біледі, саясат қызметкерлері сөйленген сөздерін кімнің неше дауыс алғанын сонша көп тоқып алады, қолденең кісі жадына таң қалады. Оқудап түк ұқпайтын миқұлалар біреудің сөзін, түрін

бұлжытпай салып алып, жадында сақтағанын талай көрмейміз бе? Талай ақылы аз адамдар өлең-қисса жаттауға тым-ақ ұғымтал келеді. Жадтың мұнда жайлығы неде екен деп ойлап қарасақ, әрқайсысы өзіне керекті нәрсені көп ойлаған болып табылады.

Дарвин, Спенсердің шығармасын оқығанда, жадының байлығына таң қаласың. Ол не? Олардың миының тұтқырлығы. Бала жасының даму қисынын сипаттауға мақсат еткен адам өған керекті мағлұматты жинап, ақылында сақтамасқа әдді бар ма? Даму қисынына керекті дәлелдер (болмыстар) өзара байланысып, не түрлі олардың ақылы болмыстарды көп білуге талпынса, әлі келсе, сол ғұрлы ғалымның білімі де артыла бермек. Жадды сонша терең болғанмен, қисыншылардың (теоретик) жұлма жадты кем болу да, тіпті болмауы да мүмкін. Мақсатына пайдасыз болмыстарды қисыншы байқамауға да, естігені естіген жерде қалуға да мүмкін. Ұлығат білімі өзіндей лұғат надандығымен де ауыл үй қонуы, соңғы әуелгі білімінің ішінде жұтылып, қосақ арасында кетуі де мүмкін.

Бір нәрсені ақылға тоқып алудың ең жақсы жолы (жүйесі) ақылды жүйе, басқаша айтқанда «білім» жүйесі нәрсені өз тобының ішінде тиісті орынға орналастырыңыз. Оның себептерін ойға салып түсіндіруін табыңыз, одан керекті салдарын қорытып шығарыңыз, ол қорытынды табиғаттың қандай заңына келетінін біліңіз, сонда сіз оны нағыз жақсылап тоқып аласыз, ендеше, «білім» — еңбек ең жақсы сақталатын жол. Білім жүйесі жадды толып жатқан уақ-түйектен құтқарып, жабайы (орайлас) іліктестік орнына меңзес іліктестік пайда болады. Заңды бір білсеңіз, жадты толып жатқан жеке мысалдардан құтқарады. Өйткені заң арқылы керекті нәрсені дәйім еске түсіре аласыз. Мәселен, сіз жарықтың сынғақтық заңын білесіз, ол уақытта қолыңызға қағаз, қарындаш алып, нәрсені түрі дәлдік, не қуыс шыны арқылы, болмаса призма арқылы қалай сынғанын көрсете аласыз. Жалпы заңды білмесеңіз, әлгі айтқан үш түрлі тәжірибені жеке-жеке жаттап, жадыңызға ауырлық келтіресіз.

П ә л с е п е жүйесінде барлық нәрселер ақылға тіреліп, түсіндірілсе, себеп пен салдар есебінде, бірімен бірі байланысар еді, онда жүйе жаттау шарасының ең жақсысы болып табылар еді; соның сілемімен көп нәтиже қара-

¹ Бұл сөзді автор хұқы деген сөздің мағынасында қолданып отыр.

жатпен қолға түсірді. Бұдан қорытынды сол: кімде-кімнің жұлма (өткір) жады кем болса, ол кемшілікті пәлсепелі ойлауды күшейтін, толықтыруға болады.

Нәрсені оңай жаттауға талай жасанды шаралар (жүйелер) бар? Ол шаралардың кейбірі әшкере, кейбірі құпия ақылға үйретіледі. Оны мысалмен түсіндірейік. Мәселен, сондай шаралардың бірі сипырлық әліпбиді санды, болмаса санға келетін мағлұматты ұмытнау үшін қолданады. Бұл жүйе бойынша әрбір сипырды дауыссыз дыбыстың таңбасымен белгілейді: 1 — т, 2 — н, 3 — м, 4 — р, 5 — л, 6 — ж, 7 — к, 8 — п, 9 — б, 10 — с... жатқа алмақ болған сипырды қарыптерден құрап, сөзге айналдырады; сөзді мүмкін болғанша, сол санды бір белгісімен іске түсірерлік етіп жасайды.

Сипырға қолайлап сөз табу қандай қиын; ол қиындықты былай қоя тұрғанда, тарих уақиғаларының жылдары туралы «ойлауға» — бұл ең сорлы, ең жаман, ақылсыз шара деп білу керек. Тарихшының қолданатын шарасы әлдеқайда жақсы: олар тарихи уақиғалардың белгілі жылдарын бойы-бойымен жадқа алады. Тарихшы тарих оқиғаларының ағымын біледі. Бір оқиғаны ақылмен әбден ойлап, алдыңғы өткен оқиғалармен байланыстырып, одан шығатын салдармен, қосаметкей жағдайларын еске алып, қалаулы жылды басқа оқиға болған жылдарға жанастырып өсіне түсіреді. Жадқа алудың жасанды жүйесі бір тың пәнге жаңа кіріскенде болмаса, ол пән туралы іліктесетін нәрсе бұрын жадта жоқ кезде болмаса, ойлаудың ең жағдайсыз жүйесі.

Бұл айтылғандардан нәрсені қақсап жаттау оқытудың жаман шарасы екендігі көрінеді. Шәкірттер көбінесе сыннан өтерде қайта-қайта өткеріп, зарлауықтықпен жадына тоқымақ болады. Сөйтіп, өлгенше зорланады. Бірақ өйтіп үйреткен нәрсенің іліктесуі өте кем болады. Қайта ол нәрсеге әр уақытта оралып, оны әртүрлі шығармаларда ұшыратып жүрсек, оны әлде неше оқып өткерген болсақ өзге нәрселермен байланыстырған болсақ, әр жағынан қарап тексерсек, — онда ол нәрсе ақылымыздағы барлық заттармен айқасып, біте қайнасып кетеді. Сондықтан бір нәрсені үнемі бір түрмен жаттатудан сақтану керек. Мінез-құлық түзелу жағынан қарағанда, бірыңғай жаттап оқытуда кемшілік жоқ деуге де болады. Егер көңілдегі нәтижеге жететін болса, оқытудың күшті аз тілейтін, ең дұрыс жолы осы болар еді; бірақ бұл жолмен қалаған нәтижеге жетуге болмайды.

Бұл айтылғаннан туады: жадты жабайы қабілет деп

ойлап, оны машықтау арқылы түзетуге болады деген алып-қашты пікір мүлде ағат. Бір белгілі таптың болмыстарын тоқуға біздің жадымыз сол тап жүзінде дағдылану арқылы едәуір өңделуге мүмкін; өйткені әрбір жаңа болмыстары үшін бұрыннан сақтаулы ұйқастықтар, ілік-тестіктер болу қажет. Бұлар арқылы тілеген нәрсені еске түсіре аламыз, екінші түрдегі болмыстар, біз ол түрдің жайымен жете таныс болмасақ, жадымызға қонбайды. Жадқа алу біздің тумыстағы қабілеттерімізден тумақ; бұл қабілет кім-кімдікі болса да өзгермейді. Мәселен, өлең жаттаудың өлең жаттауға ғана пайдасы бар, ая жеңілдетеді; өзге пәрсеге түк керекті жоқ, тарихтың жылы, кимие, жағырапия туралы да осыны айтуға болады.

Жаттау деген сөз қозғалған соң, бұлжытпай жаттауға тиісті. Іс жүзінде керекті бар бір әңгімені айта кеткеніміз орынды. Ойлау үшін ең қолайлы, ең жарамды дерек (материал) сөздер деуге жарайды. Дерексіз ұғымдар күшті өте кем тілейді, сондықтан сөз ойдың табылмайтын құралы орнына жүреді; ал дерексіз ұғымдар сөзге ғана сыйып айтылады. Олай болса, жадқа алуға дағдылану кәдімгі тәрбиенің керекті бір бөлімі. Сапақтың зерттеуі бойынша адам егделенген сайын көру арқылы алатын жады кеми бермек. Көбінесе сөз арқылы көп ұғатын бола бермек. Миыңдағы сансыз ығы-жығы заттарды (бернелерді) реттей білмегеннен жаман адам жоқ; ондай адам бір нәрсені есіне түсіргенде, естігенін, оқығанын, не бір оқығаны, не бір күлдіргі сөзді нобайлап айтқан болады; бірақ еш уақытта дәл қып айта алмайды. Өзіне не өзгелерге де жағымды жақсы сипат-кітаптың, не бір білімді адамның созын бұлжытпай толық айтып берген ғой, өйткені әрбір пәнде қысқа, қолайлы, үлгілі құралған өрнек сөздер бар; ол өрнек сол пәннің жалпы пәтижелерін жақсы әліптейді. Ондай өрнекті жадына сақтаған адам бұғағынап келгенде өзгелерден әлдеқайда жоғары болып саналады. Олай болса, оқытушының басқы міндетінің бірі — сондай өрнектерді білдіру.

Дегенмен, жадқа алудың талай әдістері бар; олардың кейбірі мақсатқа жеткізеді, кейбірі жеткізбейді. Жай пысықтап, қайталап, ережені түбірлей беру жақсы әдіс емес. Жақсы әдіс оны талдау, тексеру, ойлай білу. Осы ереженің өзін шәкіртке жаттатпақ болсаңыз, әуелі шәкірт осы сөйлеудің ең бастысын жаттасып. Мәселен, «ережені түбірлей беру жақсы әдіс емес, жақсы әдіс оны талдау, тексеру, ойлай білу», содап кейін «жай пысықтап қайталап», деген толықтырғыш бөлімін қосу керек. Жаттату

сонда керек болады. Енді ол ережені оңай ұғады. Жабайы жаттағаннан гөрі миға берігірек қонады.

Соңғы кезде баланың табиғатын тәжірибемен сынаушылар көбейді. Әсіресе жабайы қабілеттерді сынайды. Сондай жабайы қабілеттің бірі қолма-қол жад. Тәжірибе үшін балаға бірнеше қарып буын тұлға, сурет, я басқа нәрсе көрсетіп, бір, екі, үш не одан артық секонт аралатып, бірсыпыра сөзді, не әлгідей нәрсені көрсетеді; сойтіп, тәжірибе біткен соң, баланың қапдайлық берік тоқығандығын сынайды. Тәжірибе біткеннен кейін 10, 20, я 60 секонт өткеп соң сұрауға да мүмкін. Сондай тәжірибелердің нәтижесіне қарап, жад күшін шамалап, шәкірттерді бірінен бірін айырып, сұрыптауға болады. Кейбіреулер шәкіртті жадының күшіне қарай оқыт деген ақылды да айтады.

Бірақ олай ету дұрыс болмайды; өйткені ілтипат туралы айтқанды бұ жерде тағы айтамыз. Адам текті, күрделі зат; оның бірлі-жарымды қабілетін өзге сипаттарынан бөліп алып, өлшеу арқылы нағыз рұқ қабілеттерін шамалау мүмкін емес. Оның үстіне бір келмейтін жері тағы мынау: әлгідей тәжірибе етіп сынағанда, мағынасыз буындар, сөздер, өйтпесе шын өмірде жолықпайтын нәрселер беріледі. Олардың арасында ой жүзінен байланыс, біріне бірінің қатысы жоқ; өмір жүзінде ондай тәжірибелер іске аспайды. Нағыз өмірді алсақ, біздің жадымыз бір мүддеге, мақсатқа қызмет қылады; бір өзімізге керегі бар. Болмаса керегі бар нәрселермен байланысы бар нәрселерді жадымызға сақтаймыз. Тәжірибе қылғанда жады тіпті нашар баланың өмір жүзінде бір пәрсеге әуестенгендіктен, оймен байланыстырғандықтан, бастан кешіргенін соған жанастырғандықтан анығында жады жақсы болуға мүмкін. Тәжірибеде ақсағанмен, ондай шәкірт мектепте жақсы оқуға мүмкін. Қысқасы, тәжірибенің жөні бір басқа, өмір өзі басқа.

Адамның өміріндегі барлық қызметінде ынталану мен әуестенудің маңызы басым; қызметтің нәтижесі де соларға тіреледі. Адамның кейбір жабайы қабілетін өлшеумен оның (тәжірибе ғана арқылы) барлық рұқ қабілеттерін еш уақытта біле алмаймыз, өйткені адамның асылығы сипаттары: көңіл, адамгершілік жігері; табандылығы болады. Бір қабілетті сынаумен білуге болмайды, ұзақ амалдарының түпкі нәтижесіне қарап шамалауға болады. Губер дейтіп соқыр аралардың, құмырысқалардың өмірін білуге ынтық болып, козді адамдардың жәрдемімен оларды бақылаған; сонда көзі бар кісілерден ол жақсы ба-

қылағаны байқалған, ынтық болғанның қасиетін осыдан байқауға болады, Д. Романес көп адамның түйсік ұшқырлығын зерттеу үшін бір әңгіменің қиқымын шамасынша жылдам оқуды ұсынған; оқып шығысымен әрқайсының жадында мазмұны қанша қалғанын жазып отырған. Әркімнің жылдам, шабан оқуында зор айырма бар екен: ең жылдам оқушылар шабан оқушылардан төрт еседей тез уақытта оқып шығады екен, тез оқушылар оқыған сөзін қайта айтуға да қабілетті болады екен. Бірақ олар ақыл жүзіндегі Үздік (зерек) кісі болып табылмайды екен. Романис білім, әдебиет жүзінде даңқы шыққан бірталай адамдарды тәжірибе істеп көрсе, олардың көбі-ақ шабан оқиды екен. Ендеше жадтың ұшқырлығы ақыл зеректігіне қатынасы жоқ нәрсе болды.

Шәкірттің мінезін, қылығын, оқуға ілтипатты, ілтипатсыздығын, оңай, ауыр алғырлығын бақылап, күндегі өмірінде тәжірибе еткен. Бақылампаз оқытушының сыны, шәкірттің жадын, іліктестік қуатын, ілтипатын тәжірибе арқылы ғана өлшенгеннен анағұрлым бағалы. Әрине, соңғы тәжірибені пайдасыз деуге де келмейді; бірақ баланың жалпы қылығын байқап жүргенде, қосаметкей мағлұмат үшін істегені пайдалы, көретін көзі бар, сара ақылы бар, адамның табиғатын ұғарлық оқытушының сыны жәй тәжірибеден артық.

Сондықтан кімде-кімнің ақыл жүзіндегі жабайы қабілетінің бірі шалағай болса, ол үшін қынжылып керек емес. Өмірде ақылдың жалпы қызметі маңызды, ал бірлі-жарымды қабілеттің жетілуі өзге қабілеттердің қызметімен үзеңгі қағыса жүргені жөн. Көз бернесінің қабілеті болмай-ақ, кісі суретші бола алады, соқыр бола тұра ұғымпаз бола алады, жабайы жады жаман бола тұра, атақты ғалым бола алады. Қай уақытта болса да, нәрсеге елігу, ынтық болу адамды алысқа сүйрейді. Бір мақсатқа жығыла тырыссаңыз, сөз жоқ, оған жетесіз. Бай болуға ынтықсаңыз, бай боласыз? Оқымысты болам десеңіз, оқымысты боласыз, қайырымды болуға құмарлансаңыз қайырымды боласыз. Төк сол нәрсеге ғана ынтығу керек, одан басқаға көңіл бөліп, алаңдамауыңыз керек. Соңына түскен нәрсеге адам жетпей қоймайды.

Әр адамдардың көз бернесі айқын, толық, бөлгілі, кең, тарлығы мейлінше алуан-алуан. Кей адамның көз бернесі тамаша кәміл. Кейбіреудікі бар деуге де күдікті. Құлақ бернесі, қозғалыс бернесі, тағы басқа қабілеттер туралы да осыны айтуға дәл келеді. Оның себебі не десеңіз, түрлі

сыртқы сезімге мидың белгілі бөлімі тура келетіндіктен. Бұған қарағанда, оқытушылар шәкірттерін қиял кейіпкеріне қарай жіктеп, бөліп-бөліп оқыту тиіс деп маслихат беруге жарайды. Ол үшін тәжірибе істеуді ұсынады; шәкіртке бірнеше жазылған сөзді көрсетеді, содан кейін сондай сөздерді оқып өтеді, сөйтіп қайткенде жадында көбірек сақталғанын байқайды. Ондай баланы оқытқанда, қай жағымен артық ұғатын болса, сол жағымен көбірек оқыту керек дейді. Кішкене мектепте дәріс оқытушы бұл әдіс бойынша оқытса, белгілі нәтижеге жетуі қақ. Бірақ кәдімгі орташа мектептерде балаларды олайша сорттап, әрқайсысына әртүрлі әдіс қолдану мүмкін емес. Ендеше, қайту керек? Жалғыз ғана қолайлы ереже мынау: оқытушы шәкірттерінің барлық сезімдеріне әсер бергендей қылып оқыту керек; сөйле, жаз, тақтаға сурет сал, балалардың өзіне сөйлет, жазғыз, сурет салғыз; сурет, кесте, сызық, көрсет, сызықтарыңды түрлі бояумен боя Сондай толып жатқан әсерден әр бала өзінің оңтайлы жағымен ұғын алады, бастауыш мектепте бұл жоба дұрыс деп табылған, сыннан өткен. Сондықтан көп айтудың қажеті жоқ.

Бұл ереже бойынша көп жолдармен пайдалануға, іліктестікті түрлендіруге болады; бұл ереже жалаң жадқа сақтау үшін емес, нәрсені ұғуға да пайдалы.

Бір нәрсені әбден жаттап алып, соңынан аз уақыт, я көп уақыт өткен соң қайта еске түсіреміз десек, алғашқы кезде ол нәрсе көбірек ұмытылады екен; уақыт өткен сайын ұмыту азая береді екен. Қысқасы жадқа алған нәрсе, тез беки қоймайды екен.

Бір жаттап алған нәрсе көмескі тартып, көбі ұмытылса да, жүде ұмытылып кетпейді. Бір жаттаған нәрсені талай уақытты өткізіп, қайтадан жаттасақ, алғашқы жаттағанның пайдасы тиеді; соңғыда әуелгі сұрлеуге түскендей, із анығырақ салынады. Мүлде жадымыздан шығып кеткен нәрседен де бір із қалмай тұрмайды. Олай болса, оқытушы бұдан іс жүзінде қолданғандай қорытынды шығару керек. Оқытушылар шәкірттердің білімін сынағанда, я емтихан алғанда бұрынғы оқыған нәрселерін қайта айтып бергенін ұнатамыз; сөзбен көрінбеген қабілетті төмен деп санаймыз. «Біліп тұрмып, бірақ айта алмаймын» деген баламен түк жауап бере алмаған баланы тең көреміз. Бұл зор қате. Өмірде басымыздан нені кешірмейміз? Соның бәрі жадымызда түгел сақтала бермейді, аз бөлімі ғана сақталады. Әйткенімен басымыздан бір рет кешірген нәрсе мінезіміздің жасалуына, пайым-

дау икемдеріміздің жетілуіне, қай кезде қалай амал етуімізге ықпалы (сүреңі) тимей қоймайды. Жады жіті болу — игі қасиет, оған талас жоқ; бірақ ол қабілет жұрттың көбінде бола бермейді. Көбінің тәрбие табысын қарасақ, түрлі нәрселер туралы жадындағы сурет көмескі, ол нәрселерді қашан, қай жағдайда ұшыратқаны, оларды тағы да қайдан жолықтыруға болатындығы туралы да сурет бұлдыр болады. Мамандық таңдау туралы да осыны айтуға тура келеді. Дәрігер, я заң бағушы да ә дегеннен өз қорытындысып бере алмайды. Жәй кісіден олардың айырмасы сол: мәселені шешуге керекті мағлұматты қалай табатындығын біледі; арнаулы даярлығы жоқ адам деректі қалай табуын, қандай кітаптан іздеуін білмейді, я керекті тілін білмейді.

Сондықтан ымтиқанда сынағанда сорлы болғандарға жаныңыз ашу керек, шыдамды қарау керек. Оқудағы сыннан жаман өткен адам өмірдегі талай сыннан жақсы отуге мүмкін. Ынтасы терең, мақсаты қадірлі, іріктеу қабілеті орташадан артық болса, ондай адамның ақыл қызметінің жалпы жиындысы әлдеқайда берекелі болып шығады. Жад туралы ескертерлік басты орындар осы. Іске жапастыру мақсатымен осы айтылғандардан соңғы жалпы ережені шығару керек: еске түсіру өнері дегеніміз — ойлау өнері. Өз жадымызда, не шәкірттеріміздің жадында бір нәрсені берік орнату үшін саналы күшімізді із қалдыруға, тұтуға жұмсағаннан да, жаңаны бұрынғы таныс нәрсемен байланыстыруға жұмсауымыз керек. Байланыстырудың мәнісі — ойлау деген сөз. Сондай байланыстыруға ілтипатпеп қарасақ, жаңа нәрсе жақсы конуына шек қылмау керек.

Берне көбейту

Басымыздан кешірген нәрсенің бернесі қандай болсын, мейлі сөз арқылы, мейлі шашыранды, белгісіз, мейлі жаңды, анық, мейлі дерексіз, мейлі деректі болсын бәрі де еске түсіру бернесі болып табылады. Басқаша айтқанда, олар әуелдегі қосаметкей жағдайларымен бірге ақылымызда дәйім пайда бола бермейді. Олар тек ұғым, бір нәрсенің шашыранды бернесі, не ол нәрсенің табының бернесі. Осындай белгілі түрде біз оларды «қиялдың жемісі» деп атаймыз, болмаса «ұғым жасайтын қабілеттер» дейміз. Бұл арада «қиял» деп бір нәрсе туралы белгілі ұғым болғапды айтамыз; «ұғым» дегеннің мәнісі нәрселердің белгілі кейіпкері. Табы туралы ойлаған ойымыз

«ұғымның» орнына одан гөрі жалпырақ «берне» деген сөзді аламыз. «Берне» деп ішкі көзіміз көретін заттар аталады, мейлі ол заттар «күн», «июлі тісезер» деген сықылды дара нәрселер болсын, мейлі «жануарлар әлемі» деген сықылды бүкіл тап болсын, мейлі «қазылық», я «әділдік» сықылды дерексіз сипаттар болсын — бәрібір.

Неғұрлым тәжірибеміз көбейе берсе, соғұрлым сондай бернелер де жинала береді, тәрбиеміздің нәтижесі сондай бірте-бірте құрала берген бернелер болмақ. Жоғарыда бір мысал келтіргеміз: бала ойыншыққа ұмтылғанда, соққы жейді дегеміз; соққы алған себепті баланың ақылында белгілі берне пайда болады. Сол тәрізді әр нәрседен адам берне алып, оның аяғы барып амалға айналады.

Сонымен тәрбие ағымы (процесс) кең мағынада, бернені, я ұғымдарды қолға түсіру ағымы (қызметі) десек, дұрыс болады. Ең жақсы тәрбиеленген кісі берне, я ұғым қоры (запасы) өте мол кісі болмақ; ондай адам өмірде ұшырайтын талай қиын-қыстау кезеңдерге қарсы тұруға да даяр болады. Тәрбиенің кемшілігі сондай бернелерді қолға түсіре алмаған; ондай адамды тағдыр талқысы илеп, жүндеп, рәсуа қылмақ.

Ұғым табу ағымында дәйім соқыр сезімді тетелестік бар. Адамның сүйегіне біткен икемдігі: кейбір ұғымдарды адам жас кезінде тоқымпаз, кейбірі кешірек тоқымпаз болады. Балалықтың алғашқы жеті-сегіз жылында ақылды, көбінесе, сыртқы саңылау мүшелері арқылы кіретін затты нәрселер меңгеретін көрінеді. Бұл жаста балаларда бір нәрсені жасау икемдігі күшті; қолынан балға, ара, пышақ түспейді, қуыршақтарын киіндіріп, шешіндіріп, нәрселерді біресе мүшелеп, бөлшектеп, біресе қосып, ептілікке денесін (мүскүлін) дағдыландырғаны өзі басқа, денелі нәрселерге тиісті берне қорын да молайта береді. Ол құр келешек өмірінде затты (материальный) дүниені тануға негіз болады. Сондай табысты көбейтетін құралдар: көрнекі (наглядный) оқытыс пен қол өнері. Саздап, ағаштап, металдан түрлі нәрселер, ойыншықтар, тұлғалар жасау, түрлі аспаптарды қолдана білу өте пайдалы. Мұндай нәрселермен жасынан әрістес болып үйренген баланың түзі де үйіндей танымал, қай жер болса оған үй. Ол табиғатпен таныс, табиғат онымен де таныс. Ал өмір бойы оңаша өсіп, кітаптап басқа түк көрмеген балаға өмірдің затты құбылыстары жат, ондай бала өзіне өзі сенімсіз, бұ дүниеге қолайы жоқ, бір жақтан ауып келген кісі тәрізденеді де тұрады. Жасынан түк істемеген байдың «болпаш» балалары сақа жігіт болғанда атасының

дәулетінен айрылып, ері мойнына кетсе, дүниедегі сорлы адам болатынын көруге болады. Ондайлар пысық болғысы келсе, ұрлық қылады. «Ұрлық түбі қорлық» болмай неғып тұрсын? Жұмыс қылуға, адал еңбек етуге әрі әдісін білмейді, әрі әдетінде жоқ, оның үстіне жуан атаның тұқымы болса арланады. Сонымен, «ұрлық қылса, ол түн, шөп жесе қақалатын», кәсіпті білмейтін, қарап отырып аштан өлетін керексіз адам болып қалады. Міне, дүние көрмегендік, еңбексіздіктің кесірі.

Адам жасынан өмірдің ащысы мен тұщысын татып, тағдырдың кермесіне даярланып өскен болса, адамгершілік жағына да зор пайдасы бар. Өмірге даярланбаған адамның өз басына да, әлеуметке де пайдасы жоқ. Не көп, қазақ ішінде қайыршылық көп, ұрлық, зорлық көп. Себеп не десеңіз, жасынан жақсы, пайдалы ұғымдарды бойына жапсырмағандықтан, адал еңбекке үйренбегендіктен, қол бостықтан. Олай болса баланы жасынан ағашшы, ұста, етікші дүкендеріне апар. Төрт түлік малды баққызып, күткізіп үйрет, егін, шөп шабу, арық қазу кәсіптерімен таныстыр, қайықпен, мылтықпен, аспаппен шұғылдандыр. Асық ат, топай, балшық соғу, ақ сүйек ойындарын ойнап, өлең, ән салғыз. Осы нәрселермен байланысы бар бернелерді, қабілеттерді, оңтайларды ойына сіңірсін, бойына жапсырсын. Міне жастықтағы баланың қымбатты табысы осылар; осындай уақ жабайы нәрселермен есейген соң, адам¹ үйір бола алмайды, кезі де келмейді. Ол уақытта әлгідей нәрсеге икемдігі де солғыпдайды; есте болсын, не нәрсеге болса да жастан әдеттену керек; әдет қиындықпен қолға түседі.

Баланың жасындағы икемдігі сыртқа шығуға ақылға сыймайтын ырымшылдық бөгет қылады. «Жер қазба, қора соқпа, жаман сұмдықты бастама» деп кейбіреулер баланы ойыннан тияды. «Қара құлақ» ойнаса, қасқыр келеді деп сұмдық көреді. Әуелі асық ойнағанды әуейлік деп тиятындар бар. Мұның бәрі баланың еліктегіштігінен, іске икемдігінен туады; үлкен кісі не істесе бала да соны істеймін деп талпынады. Балаға «жер қаздырмаймын», «қара құлақ» ойнатпаймын десе, үлкендер құлық қазып мал суаруды, қасқырдан мал күзетуді қою керек. Әйтпесе баланы тыю жол емес. Асық ойнаудың сан, есеп үйренуге, денесі оңтайлы болуға, ұйымдасуға, қоғамдық,

¹ Осыдан кейін жаман әдетке дегендей ұғым беретін бірер сөз түсіп қалған секілді.

әділдік сезімін күшейтуге зор пайдасы барын білген әкешеше еш уақытта ойыннан тыймас еді.

Сондықтан бүгінгі бағыттың ең жақсы жемісі — балалықты зерттегендегі баланың барлық амалына тәрбие жүзінде орын алғызу. Жетіліп, өсіп келе жатқан баланың балдырған табиғатына азық беру, әуес қылған нәрсесін істетіп, тәжірибе өткізу. Осы ереже бойынша тәрбиеленген бала есейгенде, сау, ақылды болуында сөз жоқ; жұрттың бәрі сөзбен айтылған үгітті кітаптан көрген оқуды ғана білім деп сапайды; оқымаған уақытының бәрі босқа кеткен деп есептейді, ол дұрыс пікір емес. Пайдалана білсе, баланың ойынмен өткізген күні де көп нәрсені білдіреді.

12—13 жастан әрі, қазақша мал түлігі болғаннан бастап, баланың ақылы нәрсенің дерексіз жақтарын ұқсастығын, айырмасын себепті байланысын ұғуға қабілеті жетеді. Шама тілі, тетік білімі, кимие тірлік білімі тәрізді пәндерді ақылға салып үйрену сол жастан кейін болуы мүмкін; бұл туралы ұғымдарды сіңіру тәрбие жүзінде бірден соңғы саты адамдар арасының дерексіз қатынасына жүйелі ынта бұдан гөрі кешірек, сақалыққа айналғанда басталады; әлеуметтік мұраттарға дерексіздікке сол уақытта шамасы келеді.

Жеткіншектердің көбі кейбір ұғымға жүдә соқыр болады, мәселеп, не есеп пәніне, не тіл заңына, не әдебиетке ыңғайы жоқ шәкірттер бар. Ол неліктен десеңіз, бірінші сол бағытта білім аңсап жүрген кезінде тиісті тәжірибе ете алмай, дер шағын өткізін алғандықтан, екінші кейбіреулерді ол нәрсеге тым ерте шұғылдандырып, күшіне тигізіп, тауы шағылғандықтан; ондай бала әлгі нәрсеге аза бойы тік тұрып, безер болып алады да, оны оқуға ынтасы мүлде кесіліп қалады. Джеймс айтады: пәлсепеге мәңгі қабілеті жоқ студенттерді бақылай келсем, себебі ол білімге жыл бұрын ертерек кіріскендіктен болып шықты дейді.

Шәкірт ер жетіп, жігіттік жасына басқан сайын, ойлау құралы сөзге айнала бергені жөн. Рас, физика, социология сықылды білімдердің дерексіз ұғымдарын көру, я басқа бернелер арқылы болу керек. Олай бола беру шартта емес: жеткіншек жасқа жеткен соң-ақ, оқылатын нәрселердің депі-ақ «сөз, сөз, сөз» арқылы болуға тиіс. Қаратылыс білімдері туралы да осыны айтуға керек, өйткені олар жалаң әліптеумен тәмам болмайды, құбылыстарды да түсіндіреді, олардың себептерін де көрсетеді. Сонымен, жад туралы айтылған бір сөзге, тағы да соқтық.

Сөзді дұрыс ұғатын болса, неғұрлы керекті сөзді бұлжытпай жаттаса, соғұрлы жақсы бола бермек. Әрине, жаттау, тотының тақылдағанындай біреудің айтқанын ұқпай, қайта айту болмасқа тиіс. Шәкіртті жағырапиядан тыңдағанда, бір оқытушы: «жерді бір неше саржапға шейін тереңдетіп қазса, ол шыңыраудың түбі жердің үстінен, жылы болар ма еді, суық болар ма еді?» — деп сұраған, оған шәкірттердің ешқайсысы жауап бере алмаған. Сонда шәкірттердің өз оқытушысы тұрып: «балаларым, оны білмейді деп ойламаймын, сұрауыңыз анық дұрыс емес болып тұр. Мен сұрап көрейінші!» деген. Оқытушы кітапты ашып: «Жердің іші қандай күйде болады?» — деп сұраған. Шәкірттің көбі-ақ: «Жердің іші жалқын от күйінде болады» деп шу ете түскен. Міне, нәрсені ұқтырмай, кітаптағыны жаттатып оқытқанның зияны. Өйтіп сөзді бұлтартпай, жаттатып оқытқаннан да кітапты көрсетпей, көрнекі жолмен қапағаттатқанның өзі игі. Бұған қарап, сөзді жаттату мүлде дұрыс емес деп ұқпаңыздар, сөзді жаттатып, бірақ мәнісін ұғып, ақылға салып, нәрсенің өзімен байланыстырып жаттатын. Соңғы кездегі жаңашыл оқытушылар оңайлығына қызығып үнемі көрнекі құралдар арқылы оқытуға әуестеніп жүр. Рас, бұл әдіспен жас балаға оқыту оңай. Бірақ ол әдіспен «сақалды тым қызарту» жарамайды, дерексіз білімді, дерексіз сөзді білуге аңсаушылықтың пышпаны жас балаларда болады. Көрнекі оқытыстың мақсаты — шәкірттерге деректі нәрселерді корсету жәрдемімен барып, дерексіз ұғымдарға көшу.

Кейбір беделді тәрбиешілердің ақылын алсақ, жағырапия оқыту қораның айналасымен, маңайдағы төбелермен тамам болу керек, физика бір түрлі тәжірибелерді қайта-қайта істей берумен тәмам болу керек деп айтады. Қиялға түзу бағыт беру үшін көбінесе бірнеше мысалдар да жеткілікті болады, ақыл тезірек оқуды, жалпы дерексіз оқуды сонда тілейді. Дерексіз ұғым шамасына дәл келсе, дерексіз ұғымның өзінен бала сусын алады, жаны түшіркемеді. Балаларға өзіндей жас балалар туралы әңгімелер ғана ақылына азық береді деушілер оларға тым төменшік көзбен қарағап, олардың рұқындағы тілегімен санаспаған болып табылады.

Қай орында болса да, оқытушының қайырлығы көңілдегі нәтижеге жеткізеді. Дерексіз ұғымдармен пайдаланудың қиын болатын себебі — балалар тұтынған сөзіне дәл қандай мағына беретінін білу қиын. Бала сөзді түзу айтуға мүмкін, бірақ оның мәнісі қараңғы, қалай ұққанын

бала өзі ғана біледі. Ол қараңғы сырды білу үшін балаға өзінің ойын түрлі түрде айтқызу керек. Бес жастағы Жанақ түлкінің бас терісін тауып алып; «Қасқыр тымақ тауып алдым» деп қуанды. «Қасқыр тымақ» дейтін елдің ұрғыны бар. Оны Жанақ естіп жүретін. Балалардың «қара құлақ» дейтін, қасқыр болып ойнайтын ойынын Жанақ білетін. Ойлаймып, түлкіден тымақ істейтіні, құлағының қарасы «қасқыр тымақ» деген сөз қара құлақ — бәрі оның ойында ұласты да, «түлкінің бас терісі» деген сөзді білмегендіктен өзінше «қасқыр тымақ» деп атауды лайық көрді. Баланың ұғымы, ерне қабілеті таңғалғандай болады. Түлкінің бас терісін «қасқыр тымақ» деп атау кімнің ойына келер! Джеймс айтады: сегіз жасар күнімде бір өлеңді қызығып оқушы едім; соның ішінде қайықшының «Мен сіздің ақшаңыз үшін емес, көркем әйеліңіз үшін ар жаққа өткізейін» деген сөзін ақысына әйеліп алғысы келген екен деп ұғушы едім дейді.

Бала теріс ұғынбас үшін, ойын түрлі түрде айтқызу керек, мүмкін болған жерде оқығанын бір амал арқылы сынау керек; бұдан бөтен құрал жоқ.

Апперсепсе¹ (түйсіктегіш)

«Апперсепсе» деген сөзді психологияда қолданбаса да кемшілік жоқ. Бірақ педагогикада жиі ұшырайтын сөз болғандықтан түсіндіру керек.

Әуелі мысал келтірейік. Музейде ескіліктен сақталған бір алтын тәж бар екен. Музейге әркім барады. Тәжді ескілікті зерттеуші ғалым (археолог) көрсе, ілтипатын неге аударар еді? Ол қай замандағы тәж, кімге тиісті тәж екен деп ойлар еді. Суретші көрсе, әдемі істелген бе, бетіндегі шимайы, нақысы қандай, сол жағына назар салар еді. Зергер көрсе, тәждің алтыны таза ма, қоспасы бар ма, соны ойлар еді. Сәудагер көрсе, қанша сомалық екен деп ойлар еді? Ендеше, әр адам бір нәрсенің өзін түрлі жағынан қарап бағалайды, түйсіктейді екен. Бір нәрсенің өзі әркімде әр түрлі берне туғызады екен. Не-

¹ Қазақ тілінде «ц» дейтін дыбыстың жоқтығын ескерді ме, әлде сол кездегі арапша жазуымызда «ц» дыбысын таңбалайтын әріптің болмағандығынан ба, кітапта «апперцепция» деген сөз «апперсепсе» түрінде жазылыпты. Автордың терминдерді қазақ тілінде жазуға, оқуға бейімдеу жолындағы ізденісінің тарихи, ғылыми мән-мәйегін ескеріп, кітаптағы көптеген басқа атау-сөздер сияқты бұл терминнің де түпнұсқадағы қалпын бұзбай, сол күйінде көшіріп бердік.

ліктен бұлай десеңіз, әркімнің миындағы бұрынғы бернелері әр түрлі, мүддесі де әр түрлі; әркім өз көзімен қарайды, өз көзімен өлшейді. Араптың «Ләйлі Мәжнүн» дейтін қыссасы бар. «Мәжнүн» шотпақ қара шұбар кісі екен. Келбеті адам сүйерлік кісі емес. Соған сонша несіне ынтық болдың?» дегенде, Ләйлі: «Менің көзіммен қарасаңдар сендер де ғашық болар едің» депті-міс. Міне, түйсіктеудің осындай өлшеуіші бар. Осы өлшеуішті «Апперсепсе» деп атайды.

Сырттан келген әрбір әсер, естіген нақылымыз ба керек, көрген нәрсеміз бе керек, иіскеп білгеніміз бе керек, — санамыздағы бернелердің бірі болмаса, біріне қосылмай тұрып, санамызға тура бармайды; санамызға қалай барды, солай серпілу дейтініміз пайда болады. Жаңа әсер қандай бернелермен қосылады, — ол бұрыпғы тәжірибеге қарай, бұрынғы әсер мен қазіргі әсердің арасындағы іліктестігіне қарай болатын нәрсе. Бір бала! «бір дегенім — үшкіл» деп шұбыртып ала жөнеледі. Бұл не? — жаңа әсер әлдеқашанғы іліктес әсерді туғызады. Бір бала «торта» алып келгенде, «торта» деген сөзді естіп, Бектұр «айырып сары майдан торта қойдым» деген осы ма? деп сұрайды.

«Торта» деген сөз Бектұрдың жадындағы өлеңді қозғап шығарды. Міне оның қалай түйсіктегендігі. Ескі әсер жаңа әсердің алдына қарсы шығады да, өзіне қонаққа шақырады. Әр әсердің тағдыры осылай: еске алу, берне мүдде дейтін миымыз үйіне сақтап отырады да, сол кісілерін ертін, алдынан шығып, жаңа қонақты (әсерді) орталарына алады — біз әбден тәрбиеленіп жетсек, ешбір шыт жаңа нәрсе жолықпас еді: жолықса, сол бұрынғы нәрселерге ұйқас, әйтпесе сондай нәрселерді ұшыратқан жағдайды еске түсіретін болар еді. Біз нәрсені белгілі түрде ғана ұғамыз. Бұрынғы бернелеріміз аз ба, көп пе, соған қарап жаңа ұғымды билеп-төстейміз. Бірдемені осындай шарамен түйсіктеп алуды апперсепсе (түйсіктегіш) қызметі деп атаймыз. Апперсепсе қызметі — берне іліктестерінің нәтижесі. Оның жемісімен жаңа мен ескі белгілі түрде араласады; араласқанда жаңа дендей ме, ескі дендей ме ол арасы мәлім емес. Мәселен, біреудің сөзін тыңдағанда, кітап оқығанда, коргеп, естігеніміздің көбіп байқамаймыз, анығында ол байқамағандарымыз бұрын жадымызда болады, біз тек долбармен ұғамыз, жалпақ тілмен айтқанда, «кеуде соғамыз». Қате басылған қарыптарды байқамай, сөздің жүйесімен дұрыс оқып кетеміз. Апығында біз сөзді аз есітеміз, көмескі есітеміз; ана

гіліміз құлағымыз үйренгендіктен, ақылымызда іліктестікті көбірек туғызып, тіпті солғын әсерлерді ұғуға дерек береді. Жат жұрттың театрына барғанда, тілін ұқпағандықтан естімейміз емес, құлақ қоймағандықтан естімейміз. Әрбір апперсепседе жалпы бір заң бар; ол заң үнемшілдік. Жаңа тәжірибені қолға түсіргенде, ақылымыздағы бар нәрселердің қаласын пегұрлым бұзбасқа, болмағанда аз бұзуға тырысамыз; бұл бір лажсыз соқыр сезім. Жаңа әсерге ат қойғанда, оны бұрынғы танымал нәрселерге жақындатуға тырысамыз, аты жоқ мүлде шыт жаңа, жаңадан ат керек қылатын жаңаны сүйеміз. Сондай кезде нәрсеге лайық болмаса да бір жақып атты аламыз. Қарды тұңғыш көрген бала қант деп, көбелек деп атайды. Үш жасар бимешел баланың шешесі айтады: біздің Ноғытай ірімшікті де, құртты да, бауырсақты да «нан» деп айтады. Қымызды да, айранды да, көжені де, сүтті де «көже» деп айтады дейді. Распар Гаузер дейтін кісі алғашқы көрген қаздарын «ат» дейді; капитан «Көктың» атын полинзия жұрты «Шошқа» деп атапты. Рупер дейтін ғалым апперсепсе туралы жазған кітапшасын «Жасыл қаламдардың құмырасы» деп ат қойыпты, өйткені бір бала «Папортиник» еккен құмыраны солай атапты; (бұрын папортиникті көрмесе керек). Бұл нені көрсетеді? Жаңа нәрсені атауға ақыл тым үнемшіл, сараң болатындығын көрсетеді. Жаңа кірген кірмені бұрынғы жайлап отырған ауылдардың ұрғынымен атағанды тәуір көреді екен, бұратананың жаңа атқа ие болғанын қаламайды екен.

Адам ержеткеп кезде, үнемшілдік икемдігі ескі табысқа мүмкін болғанша өзгерісті кем кіргізуге тырысып, адамды «ескішілдікке» тартады; әлі «ескі пікірлі» адам дейтін осыдан туады. Бұрынғы бекіген танымға мол жаңалық, өзгеріс кіргізерлік бір жаңа берне, я болмыс пазарсыз қалады, әйтпесе жорта ұмытылады; ондай жаңа нәрселер ерсілі-қарсылы дәлелдер, сипаттаулар арқылы ескі табыспен (жүйемен) үйлессе, сонда ғана ақылдан орын алады. Әрбір жас адам түрлі мәселе туралы қартаң кісілермен талай айтысады; жас өз пікірін, кәрі өз пікірін қуаттап, дәлел айтысып, аяғында не жеңіседі, не үйлесе алмайды; әркім өз пікірінде қалады. Жастың пікіріне мойындаған кәріні бір жетіден кейін көрсе, ескі пікіріне қайта қайтқанын көресің. Ондай адамды «Ежелгі ескішіл» дейміз. Ескішілдік жаста да болады. Қайтпас ескішілдер жастық шақтан пайда болады. Айтуға сөкет болса да айтайық: жиырма бес жасқа жеткенше ескішілдік адамның көбіне орнап болады, кейбір психалогия

кітаптарында апперсепсенің пәлендей түрі болады деп айырады: мәселен, он алты түрі болады-мыс дейді. Бұлайша кесіп айту дұрыс емес. Белгілі бір адамның сырттан алған түйсікке білу әдістері, шаралары қанша болса, апперсепсе түрлері де сонша болуы керек. Оны есептеуге болмайды.

Бір құбылыстың өзін әр адам әртүрлі түйсіктеуі анық; өйткені әркімнің тәжірибесі әртүрлі. Бір үйде өрт шыққанда, шешесінің қолында отырған жас бала жарқылдаған жалынға қарап мәз болған. Қоңыраулары қаңғыр-күңгір етіп, өрт сөндірушілер келгенде; қоңырау даусынан шошып, бала үрейленіп, талып қалған: Ұғымсыз дыбыстың баланы қатты қорқытқандығы мәлім. Баланың әке-шешесі, үй ішінің өрт шыққандағы сезімі, өрт сөндірушіні естігендегі сезімі баланың сезіміне қарсы болатыны мәлім. Түйе көрмеген орыстың баласы да түйенің дауысын алғаш естігенде, жылап жібереді: ал поездың дауысын естісе дәнеңе етпейді. Қазақтың баласы қалаға келсе, көрінгеннің бәрін «құбыжық» көрмей ме? Ол түгілі, бір кісінің өзі бір түрлі әсерді әр кезде әртүрлі түйсіктейді. Ол неден болады десеңіз, әр уақытта ойдың ағымы, көңілдің күйі әртүрлі болғандықтан. Дауласқан екі жақтың бірі сарапқа шақырған дәрігер, я иш-жепер ана жақ шақырса: пәрсеге басқаша қарар еді. Бір құбылыстың мағынасы туралы екі адам таласқанда, әрқайсысы өз ойын қуаттап, бір нәтижеге келе алмайды; бұл апперсепсенің әрқайсысында кемдігін көрсетеді, бір жағының дәлелі жеткілікті болмайды: әркім өзінің бекіген ой жүйесіне шамасынша өзгерісті кем кіргізуге тырысып, өзіне ең қолайлы ұғыммен түсіндіруге жат етеді; сондықтан айтысқан екі жақ көбінесе берне қорын молайтуға тырысу керек. Соттар есі бүтін, дені сау адам мен есалаң, дертті адамның әрелігінде кісі болады деп білмейді. Сау адам деп тапса, жазаландырады, ауру десе ақтайды. Солай болса да бір жұмыс туралы қарсы екі пікірде болатын екі түрлі сыншыны табу қиын емес. Дәрігерлерден де табиғат қайырымдырақ, дәрігердей сонша батыл емес. Үйдің іші жүдә қараңғы да, жүдә жарықта болмайды; инемеп іс тігуге қараңғы болғанмен, тамақ ішуге жарық болады. Тап сол сықылды адам бір мақсатқа сау болғанмен, екінші бір мақсат үшін ауру болуға мүмкін. Мәселен, ол бос жүруге сау, ал ақша жұмысып басқаруға толық сау емес болуға мүмкін. Адамның осындай күйіне ат қою үшін «аудармасы бар», «азғын», «тұқымынан келе жатқан жынды», «есалаң», «қиялы» дей-

тін сөздер туган. Ақылымызда ұғымдардың белгілі қоры бар; ол ұғымдарға тыңнан кіріп, бұрын байқалмаған жағынан тыңнан мағына берерлік құбылыстарды бұрынғы ұғымға зорлықпен кіргізуге болар еді. Міне сондай тыңнан кіретін нәрселерге бұрынғы ұғымдардан ереуіл көп шықпас үшін білім жаңа пән сөздерін тауып, дамып отырады. Күндер, жылдар өткен сайын, біздің лұғатымыз молая береді, өйткені күн санап біздің түйсіктегіш берпелеріміз де көбейіп өсе береді; тіл соларға қосаметкей жүретін нәрсе.

Сөйтіп, ескі мен жаңа біріне-бірі сүрең беріп, бірте-бірте үдей береді; Бұл үдесте ескі жаңаны түйсіктегіш болып, жаңа ескіні тиянақ етіп өзгереді, онымен де тұрмайды. іштесіп кеткеп жаңаның өзгешелігіне қарай, сол жаңаны түйсіктеуші ескі мырзалардың өзі де өзгереді. Өз үйінде өміріп төрт, бұрышты үстелден басқа үстел көрмеген бала «үстел» деген сөзді естісе-ақ төрт бұрышты нәрсе деп ойлайды. Ол бала дөңгелек үстелі бар үйге жолықса, ол үйдегі дөңгелек, сирақты тақтайды да «үстел» деп атаса, оның бұрынғы түйсіктегіші болған «үстел» деген ұғымның ішкі мазмұны енді кеңиді. Осы жолмен біздің бұрынғы ұғымымызша асылғы белгісі деп жүретініміз дәйім шығарылып отырылады да және бұрын жолатпай жүрген сипаттар жаңадан кіргізіліп отырылады. «Жануар» деген ұғымға су шошқасын да, китті де кіргізу, «мүше» деген сөзді еттің мүшесіне де, әлеумет мүшесіне де алу — міне, осы әлеуметтік мысалдар.

Дегенмен, алған ұғымымыз қанағаттанарлық па, жоқ па, олардың қоры аз ба, көп пе, өмірдегі бар құралымыз солар. Тәрбиелі кісі дегеніміз — амал ететін, икемдіктерін ұйымдастырып біріктіру болса, өмірдің әр кезеңінде амал немен туады? Амал нәрсені қалай атау, оны қай топқа кіргізу, онымен қалай іс қылу ұғымымен туады. Неғұрлым бір адамның берне қоры мол болса, солғұрлым о кісі «қабілетті», соғұрлым оның ісі әр жерде дұрыс болмақ. Не опы, не мұны істерімізді білмей, сапдалып белді бекем бумас бұрын істерлік ісімізге түзу ат қойып алмай болмайды. Атауға шорқақ адам ақылшы боп жарытпайды. Мәселені тексергенде, шешкенде, бізге құрал болушы ұғымға тура қойылған атаулар. Адамның көбі ұғым мен атаудың денін жастық шағында сіңіріп алады. Бірақ есейген сайын, адам ешнәрсе таппайды деп ұқпаңыздар; түрлі уақ нәрселер туралы, өз өнері туралы мағлұматтарды адам жүре табады. Бұ жағынан қарағанда, адамның ұғымы өмір бойы молая береді деуге болады; өйткені

оның білімі жалаң кеңеюмен тұрмай, дәл бола береді. Әйтсе де жалпы ұғыммен, нәрселердің түрлі түрлері, қатынастарымен танысу едәуір жасырақ кезде болады. Жиырма бестен асқан соң бір пәнді негізімен жақсы білетіндер некен-саяқ. Мәселен, әлеумет жүйесін мектенте оқымаған адам оның негізімен өмір бойы жақсы таныса алмайды деуге болады. Қай пән туралы болсын осы.

Жастықта аларлық білімді, табарлық ұғымды соңыра табармын деп жайға қарату жарамайды; жаста істелмеген нәрсе ержеткенде оңай табылмайды. Отыз жасқа келген адамның білімі көбінесе, өмірлік білім болып қалады. Мыңнан біреу өмір бойы жас болып, білім табарлық табиғатты болып жаралады. Олай болса оқытушы шәкіртіне қандай ұғымды болса да жасынан қондыруға тырысу керек; шәкіртінің келешегі берілген ұғымға байлаулы екенін білу — оқытушыға да зор қайрат-жігер береді.

Қиял (воображение)

Қиялдың түрлері. Санамызда болатын қиялды екі түрге айыруға болады; Жаңғыртушы, жасаушы қиял деп. Өткен уақытта алған бір әсерді сол қалпында жадымызда қайта тірілтсек, ондай қиялды жаңғыртушы дейміз. Мәселен, Алтайдың ақ биігін бір көріп, талай күндер өткен соң, есіме қайта түсіремін. Бірақ мен бұрын түйсіктемеген нәрсені де қайта жаңғыртуыма болады. Мен қиялымда «Алтын тауды» туғызуым мүмкін. Алтынды көрдім, тауды көрдім, бірақ алтыннан жасалған тауды көргенім жоқ. Міне, сондай алтын тауды қиял етуді жасаушы қиял деуге болады. Айырма сол: бірінде нәрсені түйсіктеген қалпында аудырмай жаңғыртамыз, екіншіде нәрселерді аударыстырып, шабыстырып, тірілтеміз. Жасаушы қиялдың бір белгісі — бір жаңалық болады.

Жаңғыртушы қиял. Бұл түрлі қиялдың жемісі, кәдімгі берне, берне қашан да болса, алғашқы әсерден бәсең (солғын) болады. Ешуақытта күш әуелгіге жетпейді. Берне дегеніміз — «солғындаған әсерге». Берне әсер жақындағанмен, дәл өзі болмайды.

Жасаушы қиялдың тетігі. Бұл қиялдың қызмет жолында мынадай өзгерістері болады:

Берілген берненің бөлек-салағын алып, шығарып тастауымызға мүмкін. Мәселен, үй жерде болмақ қой, жер деген бернені алып тастап, оның орнына суды орнатамыз. Кеме жүретін суды алып тастап, судың орнына әуені қоямыз. Біз дәуді, періні, жез тырнақты, ергежейліні қиял-

даймыз. Сол тәрізді нәрсенің салмағын шығарып тастап, қаңбақтай деп қиялдауымызға мүмкін.

Сол сықылды, нәрсеге өзінде жоқ сипатты теліп қоямыз. Қиялымызбен адам кеуделі, арыстан бөкселі жануар жасаймыз. Екі басты самұрық, екі басты айдаһар жасаймыз, әйтпесе адамға қанат бітіреміз.

Және ойдағы нәрселерді құрастырамыз. Әрі адам, әрі кісі жандықтар туғызамыз. Сөйлеуші жануар, алтын балық, алтын алма, сүт өзен, куәсар көл, аққу — пері қызы, жалғыз көзді жалмауыз, жалғыз аяқ сұмырай, тажал жасаймыз. Мұндай құрастыру көбінесе ертегіде, дін кітаптарында ұшырайды.

Сопымен қиялдың қызметі не одашаландыру, не үйлестіру, не құрастыру, қисындыру жолымен жүреді.

Жасаушы қиял ақындардың, суретшілердің, ғалымдардың епшісі деп қарапайым жұрт жориды. Ол дұрыс емес. Жай адамдарда да жасаушы қиял азды-көпті болмай тұрмайды.

Жасаушы қиял әртүрлі нәрседе адамға құрал болады. Оның пайдасы білім жүзінде де бар, техника, табыс жүзінде де бар, өнер жүзінде де бар.

Жасалатын деректі (затты) табиғат өмір өзі береді; адам тек сыртқы қалпын, тұлғасын жасайды. Дерек жоқ болса, адам жоқтан бар ғып ешнәрсені жасамақ емес. Қандай данышпан адам болсын, мәселен, түстің, дыбыстың жаңа әсерін ойдан шығару мүмкін емес.

Білім жүзіндегі жасау. Жас бала жаңа нәрсемен танысқысы келсе, ол қиялын жегеді.

Жас балаға «шөлдің» не екенін ұқтырмақ болсаңыз, балаға мынау ретті сөз айтар едіңіз. «Мидай жазық кең далаға құм төселсе, шөп, ағаш сықылды өсімдік, не бір ұрттам су болмаса, міне сондай даланы «шөл» деп атайды дер едіңіз. Бала жазық жерді бұрын біледі. Шөбі жоқ тақыр жерді де көрген, құмды тағы көрген. Балаға осылардың басын құрастыру керек, сөйтіп, қиялымен «шөлдің» бернесіп жасау керек. Бала соғыс туралы, саясат уақиғасы туралы әңгіме естісе де осы ретпеп қиялын жұмсап, өзі құрастырып алады; қашан да жаңа нәрсені ұғарда ескілерді құрап үйлестіріп барып жадына тоқиды. Қиялдың қызметі білім жүзінде де тап осындай. Атақты ғалым Ньютон туралы хикая бар: ағаштың басынап домалап түскен алманы көріп, Ньютон ай меп күн жер сықылды, әлемнің мүшелері дөңгелейтінін ойлап тапқан дейді.

Технике жүзінде. Кәдімгі қарапайым насосқа ұйқастырып әуе машинасын жасаған. Айырма сол, су насосың сорып шығаратыны — су, әуе машинасыңкі — әуе. Су машинасын жасарда Джемс Уатт қайнаған суы бар шәйнектің қақпағын бу көтеріп селкілдеткенін көрген екен, содан барып будың қуатымен жүретін машина жасау ойына жолған екен деген сөз бар. Осы күнгі аса зор бу машиналарды не десеңіз, бу тұратын ыдысты зорайтқап, будың қозғайтып пәрселерін зорайтқап, сонымен барып адам таңқалғапдай күш, мп жетпестей тетік болып отыр. Әйтпесе олардың түп атасы — қайнаған құмап.

Көркемдік қиялы. Әлгі айтылғандардан опер жүзіндегі берненің айырмасы — бұл берненің мақсаты: белгілі сезімді ояту, «жанды түшіркеңдіру». Еңденне суретші өзгелерге әсер беру, көңілге жағымды болу жағын ескеріп, бернелерді құрау керек. Берне әсердің дәл өзіндей болмайды деп жоғарыда айтқамыз; олай болса суретшінің бернесі де нағыз өмірге дәл келмейді. Шекспирдің «Гамлеті», Пушкиннің «Онегині», Марабайдың «Қобыландысы», Мағжанның «Баяны», Рафаэлдің «Мадоннасы» анық өмірде тап сондай болған адамдар емес, тек суретшілер қиялымен әр адамда болатын сипаттарды қосып бір адамның басына сиғызып, сондай кейіпкер қылып жасаған. Не үшін? Белгілі сезім тугызу үшін.

Жасанды қиялдың өмірде керек емес жері, керек емес кісісі жоқ. Майдап жерінде ұшырайтын аумалы-төкпелі қалдарды қиял ету әскер басыға керек. Болашақ ерсілік-қарсылы айтысты күні бұрын болжап, алдың-ала қарсы дәлел даярлап, көпті аузына қарату шешенге де керек. Жасаған машинаның ісі қайткенде, қалай болып шығатынын білу инженерге де керек. Қай кезде қандай шара тауып, шәкірттерін сабаққа ынталандыра білу оқытушыға да керек. Ақыр аяғы пен салушыға да, етікшіге де қиял керек.

Қиялдың күші. Қиялдың айқын түрі балаларда, мәдениетсіз, қарапайым адамда болады. Жас баланың қолына қамшы алып, таяқты ат қып мініп айдап, ұрсып жүргенін көреміз. Таяқты көргенде бала қиялындағы бернемен қолданады. Балапың қиялы жасаған берне өмірдегі нәрселерге маңайласпайды, сондықтан жалпы жұрт баланың қиялын күшті болады деп санайды. Мәселен, бала балықтармен бірге жүрер ме еді. Айға барар ма еді деп тілек етеді. Тағы кісі күннің көзін қозғалып, не

¹ Технике — техника.

ұшып жүретін жануар деп бернелейді; күннің күркірегенін бір тірі нәрсе істеп тұр деп ойлайды. Сондықтан жұрттың көбі баламен ағымның қиялы жай, я мәдениетті кісілердікінен жоғарырақ, артығырақ, жақсырақ деп біледі. Ондай ұғымды дұрыс емес деп табу керек. Өмірге жанаспайтын бернені құрастыруға жәй кісіден де баламен тағы адам орайлы: оларға оңайырақ деуге болады. Олай екені рас. Себебі, балалар нағыз өмірмен, табиғатпен тағыс болмағандықтан, не болса соның басын қоса беруге өшбір бөгет жоқ. Олар қиялымен жасаған нәрсе өмірге жанаспайтынын ұқпайды. Ал үлкен кісі ондай сандырама қиялдан, бәрін білін отырған соң сақтанады.

I. КӨЛЕМДІКТІ ТҮЙСІКТЕУ

(Сипау мен қозғалу сезімінің көлемдігі)

Саңлау мүшелеріміз арқылы нәрселердің түрлі сипаттарын: түсін, жылы-суықтығын, кедір-бұдырын, қаттылығын айыратындығымыз айтылған. Сипаттардың тағы бір айыратыны — тұрқы (ұзындығы, көлденеңі, қалыңдығы); олар туралы «дөңгелек», «төрт бұрышты» деуге болады; оң жақта, солда, алда, артта деуге болады. Бұл сипаттарды көлемдік арасы десе де жарайды, түсті, дәмді, иісті қалай сезетініміз іспетті, нәрселердің көлемдік арасын қалай сезбекшіміз? Міне, осыны қарастыруымыз керек.

Көлемдікті үшке айырамыз: көретін көлемдік, сипап білетін көлемдік, қозғалумен білетін көлемдік. Әуелі сипау сезімі арқылы білінетін көлемдіктен бастайық.

Сипау сезімінің көлемдігі. Сипау сезімінің көлемдігінде бірінші біздің түйсіктейтініміз: сүйкескен нәрсенің алыс-жақындығы; екінші қолайлы жағдайда теріміздің бетіне сүйкескен нәрселердің сүйкенген орнын айырамыз.

Әуелі мәселе туралы неміс білімпазы Беберд тәжірибесі мәлім. Тәжірибе былай істеледі: Аша (циркул)ның арасын екі миллиметрдей ашып, бармақтың басына ішкі жағына тигізсек, екі жерден сүйкенгенін түйсіктейміз. Сол екі миллиметр арасы бар ашаны қолымыздың сыртына тигізсек, онда екі жерден емес, бір-ақ жерден сүйкенген тәрізді түйсіктеледі. Қолдың сыртына сүйкеніс екі жерден біліну үшін, ашаның екі сирағының арасын 10 миллиметрге шейін алыстату керек. Арасы 10 миллиметр ашаны мойпымызға тигізсек, екі сирағы емес, бір-

ақ сирағы сүйкенген іспетті болады. Мойнымыздағы ашаның екі аяғын бірдей сезу үшін ашаны 30 миллиметрге шейін талтайтуға тиіс. Арасы 30 миллиметр ашаның екі аяғын арқамызға тигізсек, бір аяғы тиген сияқты болады. Бұдан шығатын түйін қайсы? Беп-белгілі: Дөңеміз-дегі терінің кейбір жері тым сезгіш, кейбір жері өте топас болады екен. Ашаның арасы жақын болған сайын, екі сүйкеністі сезген жер сезгіш бола береді де, неғұрлым алыстаған сайын, екі сезім алатын жерлері тең болғаны. Бұл тәжірибенің мәселеге керек жері мынау: біз екі сүйкеністі сезсек, ол екеуінің арасы алыс-жақыпдығында анығырақ түйсіктейміз. Ал енді бір сүйкеністі сезсек, онда арасын мүлде түйсіктемеген боламыз.

Терінің ең жұқа, сезінгіш жері аса көп қозғалатын мүшеде болады, мәселен, саусақтың үшінде, тілдің үшінде, өйткені бұлар өте көп қозғалады.

Онымен тұрмаймыз, біздің теріміздің беті арқылы нәрсенің тұлғасын, қалпын (форуымын) да айырамыз. Бұл туралы теріміздің сезінгіштігін білу үшін, былай қыламыз. Ішкі қуыс үш қырлы, төрт қырлы, көп қырлы бірнеше түтіктің ұштерін, теріміздің әр жеріне басып көреміз. Түтіктердің ұлы-кішілігі әртүрлі болады. Үш қырлы түтіктің ұшы де үш бұрышты болмақ қой. Сонда үш бұрышты ұшы ар жағы 3 миллиметрдей болған түтіктің ұшын тіліміздің үшіне тигізсек, оның үш бұрышты екенін сипау сезімі арқылы тіліміз айырады. Сол үш қырлы түтікті саусағымыздың басына тигізсек, үш қырлы екенін айыра алмайды. Саусақтың ұшын айыру үшін үш бұрыштың жақтары 7 миллиметрдей болу керек. Қолдың сыртын айыру үшін, түтіктер одан да жуан болуға тиіс. Олай болса, нәрсенің қалпын айыру үшін де, теріміздің әр жерінің сезінгіштігі әртүрлі екен.

Сипау сезімі арқылы нәрсенің сүйкескен орнып айырамыз. Оны айыру үшін тәжірибені былай істейді. Тәжірибе істелетін кісінің кезін байлайды. Содан кейін, не қолының, не мойнының, не арқасының бір жеріне бір нәрсені тигізеді. Сонда дәл қай жеріне тигізгендігін айыру керек; айыру үшін, тап сүйкескен жерді саусағының басымен басып көрсету керек. Көп кісілер-ақ нәрсенің тиген жерін тап баса алмайды, бір екі, үш, бес, не одан да көп миллиметрдей қателеседі. Бұл қате терінің сол жерінің сезінгіштігіне байлаулы. Неғұрлым сезінгіш болса, солғұрлым қатесі де кемірек бола бермек. Қай жерімізге сүйкенгенін біз неден білеміз? Бір түрлі нәрсемен теріміздің әр жеріне сүйкегеніміз, бір-ақ түрлі болса да, әр

жердің сезімі әртүрлі болады екен. Міне, дененің әр жерінің терісі осындай әртүрлі сезінгіш болуын орын белгісі, я табу белгісі деп айтуға болады.

Қозғалу сезімінің көлемдігі. Ет (мүс-күл) сезімі, басқаша айтқанда, қозғалу сезімі неден пайда болады десеңіз, бір талай мүшелердің сезімі бас қозғалудан болады. Дәл айтсақ, еттің тырсылдауынан, сіңірдің созылуынан, буындардың біріне бірінің үйкелуінен, және сипау сезімінен барып құралады.

Қозғалу сезімі арқылы қозғалған мүшелеріміздің жайып, күйін, мүшелеріміздің қозғалысын, ол қозғалыстың бетін, мөлшерін айырамыз. Мәселен, біреудің көзіп байлап, оң қолын көтеріп, сол қолыңды да оң қолыңның қалпына келтір десек, сөз жоқ оң қолын қалпына келтірер еді, оң қолын алдына қарай созсақ, сол қолын да солай қарай қозғар еді. Оң қолын бүксек, көзі таңулы болса да, сол қолын да сондай қылып бүгер еді. Бұл тәжірибеден не көрінеді? Ет сезімі арқылы мүшелеріміздің жайын, олардың қозғалысын, қозғалысының бетін мөлшер тағайындайтынымыз көрінеді.

Ана мүшеміз қозғалмайды, мына мүшеміз қозғалғанын қайдан білеміз? Мәселен, қозғалған сол қолымыз емес, оң қолымыз екенін қайдан білеміз? Әрбір ет қызмет етуі арқылы белгілі сезім пайда қылады. Бір етпен екінші еттің қозғалу сезімі бірдей емес, екі түрлі. Бір топ еттер мен буын үстерінің, тағы-тағыларының қозғалуынан туған сезімнен екінші топ еттердің, екінші буын үстерінің, тағы-тағыларының қозғалуынан туған сезім бір емес, екі басқа. Сонымен әрбір мүше өзінің еттер жүйесімен белгілі өзіне қас сезім береді екен. Нәліктен ана мүшеміз емес, мына мүшеміз қозғалғанын білетін себебіміз сол.

Қозғалудың мөлшерін де осылайша білуге болады. Еттің қозғалуы арқылы біресе созылмай көтерілгенін, біресе созылып көтерілгенін айырамыз. Әрине, екі көтерілгеннің екеуінде де қызмет еткен еттеріміздің тобы біреу болса да, қозғалу күші, созылуы, жиырылуы бір емес, буындардың арасы ашылуы да бір емес.

Олай болса, тума соқырлар, өмірі көрмесе де қай мүшемен көлемдікте жөн тауып жүретіндігі ап-анық, олар сипау сезімі, қозғалу сезімі арқылы ғана жөн табады екен.

Енді соқырлар нәрсенің түрін, қалпын, жайын, қаралдысын, өзі мен нәрсенің арасын қалай айыратындығын қарастырайық.

Соқырдың алақанына бес тиын бақыр салсаң, бес тиын

екенін қалпын сипау сезімімен біледі. Соқырдың алақанына бірі жұдырықтай, бірі кісінің басындай екі домалақты ұстатып көріңіз: ол екеуінің қайсысы зор екенін соқыр қалай білер еді? Соқыр екеуін қысып байқар еді. Ендеше, етімен, қозғалу сезімімен айырады екен. Неге? Екеуін қысқандағы еттерінің жиырылуы екі басқа. Нәрсенің қалпын айыруға сипау сезімі де, дене сезімі де қызмет етеді екен.

Ал енді соқыр бір нәрсенің қай жағында тұрғанын білу керек болса, ол қолын жан-жағына ербеңдетіп созады, сөйтіп, оңында, солында, алдында, артында екенін біледі.

Нәрсенің алыс-жақындығын айырғысы келсе, онда да қолын созады. Қолы жетпесе, аяқтың көмегіне жалынады; жүреді. Әйтпесе дыбыс беретін нәрсе болса, құлағын салып тыңдайды.

Осы айтылғанның бәрін де бір жағынан сипау сезімі керек болса, екінші жақтан дене сезімі де керек көрінеді. Олай болса, көлемдікте жөн табу үшін көз, құлақ, сипау, дене сезімдері түгел керек.

Көру сезімі көлемдігі

Көзбен түстерді сезетін болсақ, көзбен көлемдікті де сеземіз. Нәрсенің қалпын, қаралдысын, алыс-жақындығын анадайдан-ақ сеземіз. (Есте болып, ту баста дене сезімді қолқабыс қылмаса, есептегенде оларды айыра алмас едік. Алыс-жақынды жүрін көрмеген жас бала айды алып бер деп қолын созатыны тәжірибесінің жоқтығы ғой). Көз патаграфия аспабы тәрізді нәрсенің суретін түсіріп алады. Нәрсенің өзі емес-ау, қалпы, қаралдысы көзге сәулесін түсіреді. Сәуле көздің ішіндегі екі беті дөңес су тас (хрусталик)тан өтіп, сәуле түріне түседі. Сәуле түріне түскендегі бір тамашасы сол: нәрсенің аяғы басына, оңы солына қарап, төңкеріліп түседі.

Көздің сәуле торында қырағы сары таңба бар деп көздің суретін көрсеткен жерде айтқамыз. Сары таңбаны қырағы деуде мән бар. Кей нәрсе ашық көрінеді, кей нәрсе күңгірт көрінеді. Себеп не десеңіз, сары таңбаға дәл тию, тимеуден. Сәуле торының сары таңбасына ілінген нәрсе айқын көрінбейді. Нәрсені анық көру үшін, сары таңбаға дәл келтіру үшін көзімізді аударып-төңкереміз.

Нәрсені төңкеріп теріс сәуле түсіретін көздегі екі беті дөңес сутасы (қ). «PP» суретінде көздің алдында екі тік

сызық түр: бірі — ва, бірі — вк. Ал «ЛЛ» суретіндегі көлденең сызық ва көздің ішіне барған соң, оңы солға қарап кеткен. Ана суреттегі тік сызықтардың асты үстіне қарап түскен. Нәрсе жақын болса, сәулесі де үлкен болып түседі екен, алыс болса, кішкене болып түседі екен; мұны *вк*, *ва* сызықтарының көздегі сәулесінен көресіз.

Бір нәрсеге қарағанда, екі көзіміз екі түрлі сурет түсірсе де, біз бір-ақ нәрсені көргендей боламыз. Мұның себебі не? Дене қызметін тексерушілер бұған былай жауап береді. Сәуле түрінің ішінде екі көзімізде де ұйқас, адас нүктелер бар. Ол нүктелер сары таңбаның оң жағында да, сол жағында да болады. Нәрсенің суреті, суреті емес-ау, сәулесі екі көздегі адас нүктелерге бірден түссе, екі көзіміз қосылып бір-ақ нәрсені көрген болады, бір-ақ нәрсенің суретін көреміз. Ал нәрсенің суреті адас нүктенің біріне түсіп, біріне түспесе, онда біз бір нәрсенің өзін қос түрінде көреміз. Бұған мысалды соңғы суреттен қарайсыз.

Бір нәрсе қос болып көрінеді дедік. Оған мынадай тәжірибе істеп көруге болады: Алдымызға лампыны қойып (алысырақ) қарап отыр екеміз, сол кезде қарындашты көзіміздің алдына ұстап қарасақ, екі қарындаш көреміз.

Бұл неліктен? Бұл қарындаштың суреті екі көздегі адас нүктелерге бірдей түспегендіктен. Ал лампыға қарап отырып, көзімізді қарындашқа аударсақ, онда лампы қосарланып көрінеді, мұның себебі де әлгі.

Көзімізге нәрсенің суреті түседі дедік. Ал түссін. Сурет деген жалпақ нәрсе. Онда екі-ақ өлшеу бар: ұзыны, көлденеңі. Дүниедегі нәрселердің бәрі жалпақ емес, өкі өлшеу емес, үш өлшеу болады. (ұзыны, көлденеңі, қалыңдығы; қалыңдықты кейде биіктігі, тереңдігі деп те атайды). Көзге жалпақ нәрсенің суреті түседі; ондай екі өлшеулі затты білу оңай болды. Ал үш өлшеулі затты қалай көреді екеміз? Оның суреті де жалпақ боп түсе ме? Жоқ, текше тәрізденіп (үш қабырғасы бірдей көрініп) түсе ме?

Бұл сұрауға психологшылар түрліше жауап береді. Біреулері: жалаң көз арқылы үш өлшеулі денені білу мүмкін емес, оны білу үшін дене сезімінің де қатынасы болу керек дейді. Кейбіреулер: тірі заттар көруге жаратқан соң-ақ, көлемдікті үш өлшеуінде көзбен ғана айырады дейді. Кімдікі дұрыс екенін мына тәжірибе анықтамас па екен? Іштен қолы, аяғы жоқ, ендеше, сипау, дене сезімі жоқ домалақ адам туса, көлемдікті көзімен ғана

айыратын болса, сол адам нәрсені үш өлшеуімен көре алар ма еді? Бастапқылардың ойынша, көре алмас еді. Соңғылардың жоруынша ондай адам көре алар еді.

Бұл мәселені шешу үшін мынадай сұрау қоямыз: үшінші өлшеуді түйсіктеуге көзіміздің қолғабысы, қызметі қандай? Бір көзімізді басып, бір көзімізбен ғана қарасақ, нәрсенің алыс-жақындығын айыра алар ма едік? Сөз жоқ, айыра алар деп жауап береміз. Нанбасаңыз, міне бір көзімізді жұмып тұрып қарайық: алдымда бала тұр, баланың ар жағында арбада ат байлаулы тұр, оның ар жағында бір қатын қораптан тезек алып жатыр... деген сияқты. Бірақ анығында нәрселердің алыс-жақындығы дәл қандай екенін табуға болмайды. Оны мына тәжірибеден байқауға болады. Алдымызда ақ шымылдық құрулы тұр. Шымылдықтың бер жағында шаңыраққа байланып, өрмекшінің өрмегіндей салбыраған жіңішке ақ жіп тұр екен. Шаңырақтың қай тұсына байланғанын көрмейік. Сол жіпті сыңар көзімізбен қарасақ, шымылдық пен жіптің арасындағы алыстықтың қандай екенін айыра алмаймыз. Жіпке қолымызбен ұмтылсақ та, жазатайым болып, тап баса алмас едік. Ал осы жіпті екі көзімізбен қарасақ, көзімізбен жіптің арасын, жіп пен шымылдық арасын бұлжытпай-ақ табар едік. Бұдан шығатын қорытынды: сыңар көзіміздің өзі нәрсенің үшінші өлшеуін табуға көмек етеді екен, көзде сондай бір себеп бар екен.

Қандай себеп екенін тағы іздейік. Кітаптың түбін ғана көргендей қылып алдымызға қырынан қояйық. Екі көзімізбен қарағанда, қыры ғана көрінеді деп шамалайық. Сол көзімізді басып, оң көзімізбен қарасақ, кітаптың оң жақ тысы көрінеді, мұның қарсысын істесек, сол жақ беті (тысы) көбірек көрінеді. Ендеше, нәрсеге қарағанда екі көзімізде екі түрлі сурет пайда болғаны: екі көз бірінің көрмегенін бірі көргені, екі жарты қосылып бір бүтін болғаны. Сондықтан нәрсені әр жағынан қарап, үшінші өлшеуін де айырады екенбіз.

Нәрсені түгел көру үшін, екі көздегі екі түрлі сурет қосылып, бір бүтін туғызады екен. Бұл пікірді анықтауға «стероскоп» деген аспап дұрыс. Бұл аспаптың тетігі сол: екі түрлі суретті бір-ақ түрлі көрсетеді. Екі түрлі дегеннің мәнісі былай: Бурабайдағы Көкше тауының суреті алынған екен; сурет бір таудыкі, бірақ екеу: бірі оң көзбен қарағандағыдай сол жағына бейім түсірілген, бірі сол көзбен қарағандағыдай сол жағына бейім түсірілген екен. Осы екі суретті екі көзімізге дәлдеп қойып стероскоптың көз әйнегінен қарасақ, екі тау емес, бір-ақ тау

суретін көреміз. Неге бұлай десеңіз сәуле түрінің адас нүктелеріне түскендіктен екі сурет құйылысып, біреу болып көрініп тұр. Стероскопте таудың жалаң бергі беті емес, бүйірі (үшінші өлшеуі) де көрінеді. Сөйтіп екі көздің көрген екі түрлі суреті қосылып, бізге бір-ақ сурет тәрізденіп көрінеді. Стероскоп арқылы мұндай көрсек, жайда да нәрсені сондай көреміз.

Бұдан байқалады. Сыңар көзбен қарағанда нәрсе бар тұлғасымен көрінерлік бір шарт екен. Осы шарт анығында бар ма? Оны соңғы әңгімеден табамыз.

Беркли қисыны. Бір псиқалоқшылар нәрсенің тұлғасын көзбен ғана айырамыз дегені, енді біреулер жалаң көз жарытпайды, оған сипау, дене сезімі де керек дегені айтылып өтті, соңғы пікірді қолдаушының қарабасы¹ ағылшын данышпаны Беркли. Сондықтан бұл пікірді Беркли қисыны деп атайды.

Ол мынадай тәжірибемен дәлелдейді: Көз алдымызда педәуір жерде бір кішкене нүкте бар екен дейік. Нүкте сәуле торымызда нүкте болып суреттеледі. Осы нүкте арманырақ жылжып, алыстаған екен дейік. Онда да сәуле торымызда нүкте болып суреттеледі. Тағы алыстаса, тағы нүкте болып көрінеді. Осы үш кезеңде де нүктенің суреттері біріне-бірі ұйқас, олай ұйқас нәрсенің айырмасы бола ма? Алыс-жақынын айыруға бола ма? Жоқ нәрсенің бізге алыс-жақындығын нәрседегі бір нүктемен көзіміздің арасына сызық тартып айырамыз ғой. Ол сызық тек ойша, әйтпесе көзге көрінбейді. Ендеше, көзімізбен нүкте арасын жалаң көзімізбен айыра алмайды екен-біз. Барлық заттар нүктеден (өте кішкене нүктеден) құралатын болғандықтан, нәрселердің алыс-жақындығын айыра алмайтын жөніміз бар.

Анығында бір нәрсенің алыс-жақындығын күндегі өмірде айырып жүрміз ғой. Берклидің бұл пікірін өмірге қалай үйлестіру керек? Бұған Беркли өзі жауап берсін.

Шу дегенде, біз нәрселердің қалпы мен (түрі) қаралдысымен тұрған күйімен, алыстығымен сипау арқылы, дене сезімі арқылы танысамыз, көру деген аспап қосылады. Оған мынадай мысал келтірейік. Бір допты мен сипап, қысып доп екенінен берне алдым. Сонан кейін допқа қарадым. Қарасам, сәуле торыма доптың суреті емес, қазанның қақпағы тәрізді жалпақ дөңгелектің суреті түседі. Ендеше, менде доп туралы екі түйсік болды:

¹ Бұл сөз көшбасысы, әуелгісі дегендей мағынада қолданылған.

бірі корудікі, екіншісі сипау мен қысудыкі. Допты бір емес, әлде неше рет сипаған, қысқан екемін, соның артынан көріп жүрген екенмін. Осы берпелердің арасында іліктестік туады; берненің бірі болды-ақ екіншісін сүйрей алып келеді. Доптың домалақ екенін сипаумен білдім. Ал көзіммен көргенде, домалақ екен деп ұйғарсам, ол сипаудың салдары, ол іліктестік заңымен болып отыр. Көру бернесі сипау, қысу бернесін туғызып отыр. Ендеше, нәрсенің тұлғасып, домалақтығын көрмейміз, сипаумен, еттің қызметімен айырамыз.

Бұл айтылған пікір бар нәрсеге де, көлемдікке де келеді. Көлемдікті де әуелде сипаумен, денемен байқап аламыз. Соңынан көз қатынасады. Мұнда да іліктестік заңы жүреді. Нәрсенің қалпын, қаралдысып, тұлғасып, көлемдіктің алыс-жақындығын соқыр қалай білетін болса, ту баста бәріміз де солай білеміз. Есейгенде нәрсенің алыс-жақындығын көзбен болжайтын болсақ, тәжірибеміздің барлығы оңайына жүгінгендік.

Бүгін біз қоса кетейік: қазақтың көбі осы күнге шейін жерді, айды, күнді жалпақ деп жүріп¹ жүр. Неге? Сипап, ұстап көрген жоқ. Денесі сезген жоқ. Жердің домалақтығына сенбейтін қазақтарды құбылаға қарай айдап, бір заманда күн шығыстан шығарып, қайта ауылына алып келсек, жерді бір айналып шықса, қайтып жер жалпақ деп айтпас еді. Неге? Шаршап-шалдығып, денесі сезеді ғой. Ел айды «төсек арасында жалпақ бауырсақ» деп жұмбақтаса, ақын «күміс табақ» деп жырласа, көзі көрін, қолы ұстамағаннан айтады (ақын теңеу үшін айтатыны мәлім). Ол опымен тұрсын. Қарапайым адам көзіне сенбейді, қолына сенеді. Бір жат нәрсе көрсе, ұстағысы келіп тұрады. Мұның бәрі Берклидің пайдасына, Беркли емес-ау пәннің пайдасына айтылып отыр.

Оның пайдасына тағы дәлел әкелейік. 1728 жылы ағылшын оташысы Шешелден екі көзіп бірдей шел басып туған соқырдың көзін сылып сауықтырған. Жарық дүниені жаңа көрген соқыр алыс-жақынды бірінші сезді деп ойлайсыздар ма? Жоқ. Нәрселер, адамдар көзіне сүйкеніп бара жатқандай, көзін қорғаштай беріпті; нәрсенің қалпын айыра алмапты, айыру үшін сипайтын, басып байқайтын болыпты. Сондай айтқан бір соқырға екі жіңішке қатырғыны, бірін тікесінен, бірін көлденең қойып, «қандай айырма бар?» деп сұраған. Соқыр айтқан:

¹ Осы сөз жаңсақ басылған секілді, жорып деп дүзетіп оқу керек.

«бір айырмасы бар тәрізді, анық қандай екенін білмеймін, қолыма берсеңіз, айтар едім» деп жауап қайырған. Тағы бір айтқан соқыр дөңгелек пен төрт бұрышты нәрсені айыра алмаған. О да: «Қолыма берсең айыра едім» деген. «Бере тұрыңызшы!» осыдан келеді.

Нәресте бала жыл жарымға шейін, аяқтанып жүргенге шейін нәрсенің алыс-жақын екенін жөнді айыра алмайды.

Ендеше, Берклидің пікірі дұрыс.

Нәрсенің үлкен-кішілігін сипау, дене сезімі арқылы айырамыз. Үлкен нәрсенің суреті де сәуле торына үлкен боп түседі, кішкене — кішкене. Сопдықтан қаралдысын сипамай-ақ айыратып болармыз. Олай емес, дәлел мынау: Жақындау жерге таяқты шаншып қояйық, алыста телеграфтың бағанасы көрінсін. Бағананың алыстығы сондай, таяқпен екеуінің қаралдысы, суреті бірдей болсын. Екеуін таяқ дер ме едік? Жоқ. Таяқ жақын, таныс. Сондықтан таяқ екенін айырамыз.

Жоғарыда нәрселер төңкеріліп көрінеді, сәулесі көзімізге аяғы жоғары қарап түседі деп едік. Олай болса, біз неге солай көрмей, түзу қалпында көреміз? Мұның да жауабы осы арадан шығады. Нәрсені сипап, денемен сезіп көрген болсақ, анығында нәрсенің асты-үстіне шығып көрінеді. Бірнеше рет сипау, қысу болған соң, оның артынан көзбен тәжірибе қылған соң, іліктестік туады да, нәрсені түзу көріп дағдыланып кетеміз.

Уақытты түйсіктеу туралы

Көлемдікті түйсіктеу туралы әңгімеде көлемдіктің не екенімен жұмысымыз болған жоқ, көлемдік пен біздің қатынасымыз жайынап сөйледік. Сол тәрізді, уақыт деген не? О жағын қараймыз, оны қалай айыратындығымызды айтпақпыз.

Нәрсе біздің «оң» жағымызда, «сол» жағымызда, біздеп «жоғары», «төмен» дегеніміз не? Ол нәрсе — көлемдікте деген сөз. Бір оқиға екінші оқиғадан «бұрып», не «соң» болды дегенде, оқиганың пәлен уақытта болғанын айырамыз.

Уақыт пен көлемдікте айырма бар. Бір тұрықты нәрсе туралы айтсақ, ол нәрсенің белгілі бөлімдері барлығын білеміз. Мәселен, мына сызық пәлендей бөлімдерден құралған, басы, аяғы, ортасы бар деуге болады. Нәрсенің басы, ортасы, аяғы — бәрі біржола түйсіктеледі; басын айтсақ аяғы, ортасын айтсақ басы деген сықылды, түгел анық сезіледі. Қысқасы, нәрсе, көлемдік біріне-бірі тұ-

тасып, қабат жүреді. Бұл сипат уақытта жоқ; уақыттың бөлімдері тұтас, қабат келмейді. Мәселен, біреуі үш үн тоннан құралған ән салса, үш үннің үшеуі бірдей бір уақытта айтылмайды, бірінен соң бірі, тетелесіп, тіркесіп шығады, бірі «бұрын», бірі «соң» келеді. Уақыттың бөлімдерін біржола түйсіктей алмаймыз. Алдыңғы үн өтіп жатады, соңғы үнді түйсіктеп жатамыз; өткендер жадымызға барып орныға береді, оған мойын бұра алмаймыз, біз қалғандарын басымыздан кешіріп жатамыз, уақытты айыру өткелден көш өткізген тәрізді, алдыңғы өтіп кеткен көш барып қонып жатады (санамызға барып қоныс ала береді). Біз соңғы көшті жығып алмай, өткізуге тырысып жатамыз; о кезде қонып жатқандарды ойлауға, алаңдауға мұршамыз келмейді, оған алаңдасақ, мына көшті дұрыстап өткізе алмауға мүмкін. Сонымен, уақыт бөлімдері бірінен соң бірі әлмек-сәлмек, тіркес, тетелес жүреді екен. Алдыңғыдан соңғы анық болып отырады екен.

Тұрықтық заттарды (көлемдік те тұрық) өлшейміз: үлкен, кіші, биік, аласа, алыс, жақын, кең, тар... деген сықылды уақытты да өлшеуге болады; аз, көп, тез, ұзақ, ақырын, шапшаң, баяу, замат... деген сықылды. Көлемдікті өлшейтін, өзгермейтін өлшеуіш бар; ол — ұзындық (тұрық) өлшеуіш. Уақытты өлшейтін өзгермейтін өлшеуіші бар ма? Бар. Ол не? Арасының жиілігі біртегіс болатын қозғалыс.

Апайы халықтар сондай біртегіс қозғалысқа күнді, айды, жұлдызды алған. Тәулікті (сәтке) күннің шығуы мен батуымен санаған. Азырақ уақытты өлшеуге тәулікті бөлу керек болған, сондықтан судан, құмнан сағат жасаған (оны жағырапиядан көресіздер). Соңғы кезде уақытты біртегіс қозғалатын сағаттың тілімен өлшеуді тапқан.

Сөйтіп, уақытты көлемдікте біртегіс қозғалатын заттардың қозғалысымен өлшейді екенбіз; ол не деген сөз? Уақытты көлемдік жәрдемімен өлшейді екенбіз деген сөз.

Сағат — жалпыға бірдей, жалпы өлшеу. Жалпыға бірдей емес, жалқы өлшеу де болуға мүмкін. Мәселен, сағаты жоқ бір шәкіртке 5 минуттен соң келе ғой десем, ол не 4 минут, не 6 не 3, не 8 минуттен кейін келер еді; уақытты өзінше шамалар еді, бірақ дәл шығу екі талай болар еді. (Қол тиіп отырса, дұрыс шәкіртті жайға қаратпаған ғой). Міне, бұл жалқы өлшеуге жатады. Сол шәкірт өзінше уақытты қалай мөлшерледі екен?

Бұған психологшылар былай жауап береді: Белгілі

уақытты адам сол уақытта кешірген бернелер санына қарай мөлшерлейді деді. Берне саны көп болса, уақыт та ұзақ болғаны, аз болса, уақыт та аз өткені. Бұған мынадай нәрсені мысал қылуға болады.

Қырдың бір қазағы қалаға алғашқы келгені екен. Оған қаладағы нәрсенің бәрі жат, бәрі таңсық, анаған да қарайды, мынаған да қарайды, дүкенге кірсе, бәріне көзі алабұртады, әрнемені ұстап көргісі келеді; жуырда алатын нәрсесіп де бітіре алмайды; қарны ашып қалмаса, дүкен біткенді аралап, саудаласып, келісе алмайды (бір жағынаң мылжыңдық та, ездік те болады ғой). Сәскеде келген кісі намаздыгерде 4—5 кез¹ кездеме, бір шерек шәй алып, әрең қайтады. Келсе көлігі аш тұр. Тез келе қоям деп, шөп алуды да ұмытып кеткен екен. Баға келсе, екі-үш жүріп қайтқан тәрізді. Неге? Көрген тамашасы (бернесі) мейлінше көп, ол не көрмеді?

Бұған қайшы келетін бір мысал:

Сайын дала. Күн жылы. Қой жайылып жатыр. Қойшы томпейдің² басында битін қарап отыр. Алаңдарлық шаруа, қызықты нәрсе жоқ. Ақ жорғадаң басқа түк жоқ. Жуыпбағалы қырық күн болған шіркін құжынап кеткен екен, жуырда арылта алсыншы. Бір уақытта басып көтерсе, күн еңкейіп қалыпты, қой ұзап кетіпті, тұра ұмтылғаны. Уақыт аз өткен сықылды. Неге? Биттен басқа бернелер болған жоқ. Мүмкін, ол бір жаңа көйлек-дамбал туралы ойлаған болар, мүмкін байдың ақы бермей жүргенін ойлаған болар; бірақ оның бәрі жат нәрсе емес, күнде ойлайды ғой.

Жоғарыда айтылған пікірді дұрыстауға бұл мысалдар жараса керек. Неміз кетіп барады, тағы мысал келтірейік.

Дәрігерге сырқатыңды қарата, болмаса кейбір «төре»ге арыз қыла келсең есігінің көзінде күттіріп қояды. Сарыласың, ішің пысады; жарты сағаттан соң «қабылдаймын» деп еді, табандаған екі сағат өткен шығар деп ойлайсың. Әйтпесе «бір шайтан болып», жазатайым іс қылып, қараңғы үйде жатады екенсіз. Абақтының төрт қабырғасынан басқа түк жоқ, күн батпайды. Бұл неліктен? Аз уақыт неге көп тәрізді көрінеді? Бұл сарылудың, жағымсыз сезімнің салдарынан болады. «Не болар екен?» — деп күту, көңілдегі қапырық уақытты ұзартып жібереді.

Көңіліміз көтеріңкі болса, уақытты ойып-сауықпен,

¹ Кез — ұзындық өлшеуіш.

² Бұл сөз тобе деген мағына беріп тұр.

қызықпен өткізсек, күннің батқанын, таңның атқанын білмей қаламыз. Әлде дерттен сақтапуды, тазалықты білмеген надапдығымыздан, әлде зәуде бір уақпғадан науқастанып, сабақты кеселге ұшырасақ, сағат күндей, күннің жылдай болады. Ай жатып жазылсақ, бір жыл ауырған тәрізденеміз. Бұл неліктен? Бұ да берпенің аздығынан. Осының бәрі уақытты жалпы мөлшерлеу емес, жалқы мөлшерлеу болады.

Ал енді тым аз уақыт, мәселен, бір секундты, әйтпесе одан да кем мезгілді қалай мөлшерлейді екеміз? Бұған да тәжірибе істеліп байқалған. Бір секундтей уақытты адам тап баса алмайды екен; кем айтады екен. Секундтың үштен біріндей уақытты айыртпақ болсаңыз, асырып айтады екен. Ал секундтің үштен екісіндей ($\frac{2}{3}$) уақытты әркім-ақ нобайлап дәл табады екен. Мұның себебінің не екені әлі анық шешілген жоқ.

ҮШ. ЖАЛПЫ БЕРНЕ (ҰҒЫМ) ТУРАЛЫ

Берне мен ұғым. Жалғыз нәрсені, мәселен, кітапты, үстелді, ағашты түйсіктесем, оның нәтижесінен менің миымда көлеңке, із қалады. Сол ізді бұрып берне деп едік. Бір ғана кітап емес, әлде неше кітапты көргем ғой. Бір ғана ағаш емес, әлде неше ағашты көргем ғой. Сондықтан, кітап, ағаш туралы сөз бола қалса, мен бір ғана кітапты, бір ғана ағашты емес, әлде неше кітапты, әлде неше ағашты есіме түсіремін. Кітап біткеннің бір жалпы белгісі бар, ағаш біткеннің бір жалпы белгісі бар. Сондықтан, бізде нәрселерді түйдектеп, жалпылап қарайтын бір сипат болу керек. Осы сипатты жалпы берне, әйтпесе ұғым деп атайды.

Осы жалпы берне, осы ұғым қалай пайда болады екен? Бұған жауап беру үшін талдау, іріктеу, сіңістіру, үйлестіру деген нәрселерді қарап өту керек.

Талдау (анализ) дегеніміз қоспалы, күрделі нәрселерді, бернелерді жеке-жеке алып, бөлшектеп тексеру. Мәселен, қылды, жібекті талдауға болады. Қосылған ердің қастарын, қапталдарын, орта ағаштарын, бөлектесек, о да талдау болады. Сол тәрізді қосылып тұрған бернелерді талдауға болады. Нәрсені қолмен бөлшектеп, талдасақ, бернені оймен, ой емес, ілтипат күшімен талдаймыз. Мәселен, менде ағаш деген берне бар екен. Бұл күрделі қоспалы берне, өйткені ол берненің өзі бірнеше бернеден құралған: ағаштың қалпы, қаралдысы, түсі — бәрі жеке-жеке бернелер. Мұны есеп тілі-

мен былай жазуға болар еді: Ағаштың бернесі — $I = б + ж + д$. Бұл өрнектегі $б$, $ж$, $д$ -лар жалпы перненің құрақтары (мәселен, қалпы, қаралдысы, түсі).

Іріктеу (абстракция) деп бір шумақ нәрселерден, не бернелерден бірнешеуін таңдап шығарып алғанды айтады. Іріктегенде, бір неше бернелердің ішінде біреуі туралы ғана ойлаймыз, өзгелеріне назар салмаймыз. Мәселен, өзге сипаттарына тіпті ілтипат қоймай-ақ, судың тұнықтығы туралы ойлауға болады. (Су жалаң тұнық емес, жылы, суық, ащы, тұщы, кермек, сасық болуға да мүмкін ғой). Іріктеуге де ілтипат керек.

Сіңістіру (ассимляция) біріне-бірі өте ұйқас екі нәрсе, екі берне қосылып, құйылысып, бір-ақ берне болып кеткенді айтады. Мәселен, өткір пышақ, өткір қылыш, өткір жігіт деген сөздердің «өткірі» туралы ғана ойлайтын болсақ, ненің, кімнің өткір екеніне назар салсақ, «өткір» деген бернелер сіңісіп, бір-ақ берне болып кетеді.

Ұластыру (синтез) — талдауға қарсы. Талдау — бүтінді жырымдау болса, ұластыру — бөлшектерден бүтін құрау. Кимисі бүтін затты құрақтарына бөлшектеп, талдайды да, ол құлақтардан қайта бүтін де туғыза алады. Міне, осындай қызметті ұластыру деп атайды. Сол тәрізді жабайы пернелерді құран, бір бүтін күрделі берне туғызуға болады. Мәселен, ағаштың бөлек-бөлек бернелеріне «ағаш» деген жалпы берне туғызған сияқты.

Енді біз жалпы берне, әйтпесе ұғым қалай пайда болатындығын тексерейік. Біріне-бірі ұйқас заттардың, бернелердің түйдегі ұғым болады деп едік. «Ағаш» деген ұғымды алайық. Ағаштар әртүрлі. Тереземнің алдындағы ағашты көрдім, баудағы ағашты көрдім. Тоғайдағы ағашты көрдім. Бәрі де біріне-бірі ұйқас, әйтсе де бірінен-бірінің айырмасы да бар. Осы үш ағашты бейнелеп жазып көрейік. Ол ағаштардың бернелері F, F_1, F_2 болсын.

Ағаш деген жалпы берне бірнеше пернелерден (қалпы, қаралдысы, түсі...) құралған ғой; бірінші ағаштың бөлек бернелері: $л + м + н ... с + ш$ болсын.

Екінші ағаштың бернесі (F_1) мына бөлімдеріне $л_1 + м_1 + н_1 ... р + з$ қаралсын. Мұндағы $л_1 + м_1 + н_1$ әуелгі ағаштікіндей жалпы бернелері, ал $р + з$ әуелгі ағашта жоқ бернелер, басқаша айтсақ, екінші ағаштың айырмасы.

Үшінші ағаш F_2 өз бөлімдеріне таралып, $л_2 + м_2 + н_2 ... ҕ + ҕ$ болады.

Сонымен, біздің санамызда бөлімдері де ұйқас, өздері де ұйқас үш берне пайда болды. Осының бәрі біріккен-

нен не туады? Жоғарыда ұйқас бернелер құйылысып, сіңісіп кетеді дегеміз, олай болса $л$, $л_1$, $л_2$ деген ұйқас бернелер құйылысып, $ж$ деген жалпы берне туғызбақ; $м$, $м_1$, $м_2$ бернелері құйылысып, F бернесін туғызбақ; $н$, $н_1$, $н_2$ бернелері құйылысып, T бернесін туғызбақ. Бұдан соң, бернелердің ұласуы арқылы ағаштың жалпы бернесі, не ұғым пайда болмақ, оны «ла» делік. Сонда осы айтылғандарды былай жазуға болады: бірінші берне... $F = л + м + н... с + ш$, екінші берне... $F = л_1 + м_1 + н_1... р + з$, үшінші берне... $F_2 = л_2 + м_2 + н_2... қ + к$. Жалпы берне $ЛА = ж + з + т$.

Осылайша жалпы берне шығаруды жалпылау, біріктіру деп атайды. Мұнда ұйқас бөлімдері қосылып бір жалпы берне жасайды да, ұйқас емес бөлімдері шығарылып тастайды, не бірін-бірі жоғалтып, басып кетеді. Сонымен жалпылаудың арты келіп, жалпы бернеге, ұғымға соғады екен. Жалпы берне не ұғым дегеніміз — бернелердің ұйқастары бірігудің, ұйқас еместері шығарылудың салдары екен.

Тұқымдас берне. Ұйқас бернелер қосылып жалпы берне жасайды дедік. Кейбір психологшылар осы қызметті «Құрама патаграфие» мен салыстырады. «Құрама патаграфиенің» жан патаграфиеден айырмасы мынау: Жай патаграфиенің бір пластипкасына бір-ақ сурет түсіріледі; құрама патаграфиенің пластинкасына бірінен соң бірін әлде неше адамның суретін бір секөнтте түсіріп алады. Мәселен, алты кісінің суреті жиналып, бір-ақ кісінің суреті болып шығады. (Әрине, соңғы адамдардың аузы, көзі, мұрны алғашқылардікіне дәл келтіріледі). Осы суретте әр адамның ұйқас мүшелері үйлесіп, ұйқас емес жерлері шығарылып қалып отырылады. Мұндай құрама суретке бір тұқымдас, бір кейінтес адамдарды түсіреді. Мәселен, бір атаның тұқымдарын, не өңкей қарақшыларды, осындай сурет жеке адамдікі емес, бірнеше адамдікі болады. «Тұқымдас берне» деп сонда суреттегі бірнеше кейінтес адамдардың бернесін айтады.

Жалпы берне де осылай жасалады-мыс. Ұйқас бөлімдері қосылып, ұйқас еместері түсіп қалады-мыс. Соның салдарынан жалпы берне, не құрамдас берне жасалады-мыс.

Бұл жорамал дұрыс; теріс екенін соңғы тарауда көресіз. Бұл жерде баланың ұғымы қалай туатынын айта кетейік.

Жас бала үйде бір итті көреді, үргепін естиді. Апасы итті көрсетіп: «ау-ау» келеді дейді. Баланың көру, есту

бернелері қосылып іліктеседі. Бала тыста тағы бір ит көрсе, санасындағы іліктестік бойынша, ол итті де «ау-ау» деп атайды. Бала иттің өзін емес, суретін (тұлғасын) көрсе де «ау-ау» дер еді. Бала бәріне бірдей қалайша «ау-ау» деп ат қойды? Оны былай түсіндіруге болады: ол миындағы ұйқас көру бернелерін салыстырып, бәрінің жалпы белгісі барлығын табады, жалпылайды. Сөйтіп, оның санасында ит туралы жалпы берне туады, бұл жалпы бернеге есту бернесі, сөз қосылады. Бұл мысалдап жалпы бернеге сөз қалай қосылатындығы байқалады.

Ұғым мен сөйлеу

Тұқымдас берне бола ма? Мәселен, кемеңің жалпы бернесі бола ма? Біреу өзенде жүретін кемеңі көрген екен. Одап кейін теңізде жүретін кемеңі көрген екеп. Содан қорытып күллі кемелер осындай болады деп ойлар ма еді? Жоқ. Ондай адам көрген кемесі туралы ғана ойлайды, кеме атаулының тұқымдас бернесі онда болмайды. Ал ит туралы ойласақ, онда да жалпы иттердің бернесі бізде болмайды, біз өзіміз көрген иттердің бернесін ғана білеміз. Бұдан байқалады: біз бір кейіптес нәрселер туралы ойлағанда, көбінесе бізде тұқымдас берне болмайды екен, жеке нәрселердің ғана бернесі болады екен. Ол берне бір тұқымдас, бір заттас нәрселер туралы ойлауға жәрдем береді екен. Сондықтан жеке нәрселердің бернесі тұқымдас бернелердің орнына жүреді, солардың орынбасары деп айтуға болады. Бірнеше ~~жеке~~ бернелер қосылып, қойымдас берне туғызады деуге болады. Бірақ сондай жеке бернелер қосылып жалпы берне туғызуы мүмкін бе? Мүмкін емес. Ол көбірек бернелерді алғанда байқалады. Мәселен, жануар дегеп ұғымды алсаңыз, ондай тұқымдас берне жоқ.

Тұқымдас бернелерге орынбасар болатын, оны туғызатын нәрсе не десеңіз, ол — сөз. Мәселен, біз «адамшылық», «әділдік» дегеп ұғымдарды ойласақ, мұнда ұйқас нәрселерден құралған тұқымдас бернеден түк жоқ, мұнда тек «адамшылық», «әділдік» деген сөзді ғана берпелейміз. Бұл сөздер — жоғарыда айтылған жеке нәрселердің бернесі тәрізді, жалпы бернеңің орнына жүретін бейнесі (символы), әйтпесе кейбір жалпы бернелердің белгісі. Біз ойлағанда жалпы бернеңің орнына сөздерді қолданамыз. Бұл айтылғаннан адамның ой жұмысына сөздің қандай пайдасы барлығы көрінсе керек.

Біз дәйім жалпы бернелерді қолданатын болсақ, біздің

санамыздағы бернелер тым қарасұрық болып кетер еді. «Ағаш» деген ұғымды жүз түрлі ағаштың бернесінен құрастыру негізінде болмайды. Болса, біздің ойымыз тым шабан жүрер еді. Осындай көп бернелерді ықшамдап, оңайлату үшін сөз қолданылады, сондықтан ойымыз шағындалып, аз уақытта көп нәрсе ойлайтын боламыз. Ойды өнімді қылатын сөз екен.

Ұғым мен сөз. Ұғым мен сөздің бір-біріне байланысы қандай, сөз болмаса, ұғым болар ма еді, ұғым болмаса сөз болар ма еді — деген мәселе психологияда көп тексеріледі. Кейбір психологшылар әуелі сөз пайда болады, ұғым содан кейін туады дейді. Мұны былай түсіндіруге болады. Бала итті бірінші көрген екен; біреу бұл «ит» дейді екен. Бала ит деген сөзді қағып алады. Бірақ бұл жалпы есім деп ойламайды, Сәрсенбай, Бейсенбай деген сықылды, жалқы есім деп жүреді. Тағы бір ит көрсе, оны да жұрт «ит» деп атайды екен. Бұ да сол айуанның жалқы аты екен деп жүреді. Соңынан жүре-жүре көп иттерді көрген соң барып бала «ит» деген жалпы ат екенін біледі; сонда барып жалпы берне, ұғым туады. Бұл мысалдап сөз ұғымынан бұрын туады деген қорытынды шығарды.

Енді бір оқымыстылар сөзден бұрын балада ұғым пайда болады, сөз ұғымнан қойылатын ат дейді. Олар мысал келтіреді. Бала тілі шықпас бұрын ойлайды; ойлағаны емес пе, өз үйінің кісілеріне жымияды, бөтен кісі корсе, қорқып, жылайды; ендеше балада іліктестік, жаңғырту, есіне түсіру бар болу керек; тілі жоқ болса да ойлау болу керек.

Бұған қарсы кісілер: ендеше, мал да иесін тапиды, о да тіл білмейді, мал да ойлағаны ма деп шамданады. Шамданатын себебі: бұлар ұғым ойлау деген сипат адамда ғана болу керек дейді; малға берне, іліктестік деген сипаттарды береді. Бұлардың айтуынша, ұғым болмаса, сөз болмайды, сөз болмаса, ұғым болмайды, ұғым болмаса, ойлау болмайды, ойлау болмаса, ақыл, даналық (разум) болмайды. Нәрселер туралы біз ұғымдар арқылы ойлаймыз, нәрселер туралы сөз болмаса ойлай алмас едік. Сөз деген нәрселердің таңбасы, ұғым қай уақытта бола алады? Оның орнына жүретін бірдеме болғанда, ол бірдеме — сөз. Даналық сөз иесі, ұғым иесі — ойлау иесі адамда болады. Малда ойлаудың жабайы бір қызметі, жеке пәрселердің бернесі болуға мүмкін, ал жалпы берне, ұғым деген сипаттар дәл адамдағыдай оларда бол-

майды. Сонымен, бұлар «сөз» бен «ұғымда» өте астасып байланысатын сипаттар деп жориды.

Бұл пікірге қарсы кісілер айтады: дұрыс, малда ұғым да, ойлау да болмай-ақ қойсын. Оған қол қояйық. Сөзсіз ұғым болмайды екен. Ендеше, туғалы сөйлеп көрмеген, естіп көрмеген мылқауларда да ұғым болмағаны ма? Мылқау ұқпайды, ойламайды, мылқаудың малдан айырмасы жоқ деп кім айтар? Бұ жерге келгенде, малға ұғымды қыймайтын кісілер айтады: мылқау сөз білмесе, сөздің орнына қолданатын басқа құралы бар, ол — ым. Мылқаудың ымы — өзінше сөзі. Оның ымдары ұғымның орынбасары болып қызмет етеді дейді.

Американың атақты психология маманы Джеймс айтады: тәрбие қызметі дегеніміз кең мағынада бернеленеді, ұғымдарды жинастыра беру қызметі деуге болады дейді. Тағы айтады: іліктестік құбылыстары біздің ақылды жандық болғандығымыздап емес, миымыздың солай жаралуынан болады — дейді. Джеймс берне іліктестік деген сипаттарға кеп маңыз береді.

Осылай сөйлеушілердің бәрі адам мен айуанның дене құдалысына көз салмай, құрғақ ойға сүңги берген-ау дейміз. Қай жандық болса да, оның негізгі тілегі: тамақтану, тұқым қалдыру ғой. Тамақ табу жолында әр жандық әртүрлі қызмет етеді. Біреу тырнағымен, біреу мүйізімен, біреу тісімен майданға шығып, тіршілік тартысында тұр¹. Таласып-тармасып, тамақ іздейді. Осы жолда дененің қай мүшесі көбірек қызметке дағдылана берсе, сонысы жетіле бермек қой. Адамның айуандікіндей қарулы денесі, өткір тырнағы, күшті мүйізі, бақандай азуы жоқ, жап-жағын қатерлі жау, тамақ керек, күнелту керек, қарап отырып өлсін бе? Екі қолын қызметке жекті, таяқты, тасты қару қыла бастады. Сол-ақ екен, бір қарудан бір қаруып асыруға миы қызмет істеп, әдеттеніп, аяғында мұндай күйге жетіп отыр. Бұл нені көрсетеді? Адам миып көбірек жегіп, ұғымдарын тереңдеткен, сондықтан ойлауны ақыл несі жандық болған. Оны істеткен денесінің әлсіздігі, оны істеткен тіршілік таласы, тұрмыс. Жоғарыда бір жерде: «Адамды адам қылған бас бармағы» деген сөз бар. Бұл арада сол сөзге тағы соққап боламыз. Сонымен, ұғым, ойлау, ақыл дегеніміз көп машықтанып, жетілген жабайы бернелер деуге болады. Ондай бернелер малда да бар.

Тіл қалай пайда болған? Тілдің қайлан

¹ Осы сөз жақсақ басылған секілді.

шыққаны туралы бұрынғы психология кітаптарында екі түрлі пікір болған. Бір пікір: сөйлеу жоғарыдан берілген сый («Құдай сөйлесін деп бізге тіл берді») дейді, (бұл ескі «Көрің Қадырдың» пікірі). Екінші пікір: адамда келісіп, үйлесіп, сөйлеу сол Берекенің пәтижесі болған дейді. Бұл пікірді сөйлеушілерге мынадай сұрау қояр едік: адам ту баста сөйлей білмейтін болса, ана нәрсені олай деп атайық, мына нәрсені былай деп атайық деген сықылды қаулыға қалай келді екен? Қаулы қылу үшін сөйлеу керек қой.

Байқаймыз, тіл біржола туған жоқ сықылды; тіл бірте-бірте өсіп, жетілген, әр жұрттың тілі әртүрлі басқышта тұрған сықылды. Олай болса, тіл біржола, бір күнде, бір жылда туған жоқ, бірте-бірте дамып, өркендеп жетілді. Психологияның мақсаты тілдің арғы тегін тексеру емес, тілдің өркендеу жолындағы басты-басты дәуірлерін қарап өту.

Тіл — ішкі сырды сыртқа шығаратын құрал. Әр заманда тіл ішкі сырды әртүрлі шығаратын болған. Алғашқы кездегі адамның қызметі, көбінесе жабайы қозғалыс, қозғалыс болғанда, соқыр сезім билеген еріксіз қозғалыс болса керек. Төңірегіндегі табиғаттың түрлі құбылысына кездесе, қорықса, қуанса. таңданса, бір жері ауырса, адам айқайлап дыбыс шығарып жүрсе керек. Сол дыбыс адамның қандай күйге түскенін маңайдағы басқа адамдарға білдірсе, міне сөйлеудің ең түбі осыдап басталған болу керек. Бұл — тілдің ең алғашқы дәуірі. Ендеше, алғашқы дәуірдің тілі, бұрынғыша айтсақ, «жанның түрлі күйін» қозғалу арқылы білдіретін құрал болған екен.

Екінші дәуірде адам көзі көрген нәрселердің дыбысына еліктеуге талпынса керек; сол еліктеп дыбыс шығару арқылы нәрселердің бернесін белгілесе керек. Мәселен, ит туралы ойлау үшін «ау-ау» деп иттің дыбысына еліктесе, тыңдаушылар оны ұғатын болса керек. Сол тәрізді арыстанды, қасқырды, мысықты, тағы түрлі аңдарды дыбысына еліктеп бернелесе керек. Найзағайдың шартылып, судың сарқырауып, ағаштың құлауын — бәрін де еліктеп атаса керек. Бұл — екінші дәуір.

Үшінші дәуірде нәрсе мен дыбыс арасындағы байлау үзіле береді. Нәрсені атау үшін, дыбысына еліктемейді; басқа бір белгісіне, басқа бір нәрсесіне сүйеніп атауға айналады. Бұл тілдің недәуір өркендеген, жетілген заманы ғой. Әйтсе де ескіден қалған еліктеудің сарқынпағы осы күнге дейін сақталғандығы көрініп тұр. «Тарс-тұрс, күрс,

күңгір, шиқ-шиқ, тыр-тыр, қылт-қылт, күж-жүк...» сияқты одағайлар, содан шыққан етістіктер, есімдер бәрі де еліктеудің салдары.

Адам тілінің осылайша өркендеген дәуірін бала да басынан кешіреді. Бала шыр етіп жерге түскенде, дыбыспен бірге туады. Шыр ету — жаңа жат дүниеге келгендегі дүниенің шіміріккенін, жағымсыз сезім пайда болғанын көрсетеді. Алғашқы кезде бір жері ауырса, не қарны ашса, дауысын шығарып жылайтыны — еріксіз қозғалыс, соқыр сезіммен туған белгі ғой. Бала дыбысын шығара жүріп, дыбыс пен сыртқы заттар арасында байланыс жасап, берне туғызып алады. Мәселен, бір жері ауырғанда, жылайды екен; (тақылжыры бөлеуде жатып жидіп ашытқан екен дейік; ондай әңгіме салақ шешелерде көп болады ғой). Жыласа, шешесі келіп бірдеме істейді (шешіп алады, құрғатады) екен, содан барып, жаны сая табады екен. Бұдан не байқалады? Бала жылау мен тыныштану арасында бір жақындық барын сезеді. Басқаша айтсақ, бернелері іліктеседі. Содан кейін, бала бесікте жатқысы келмей-ақ жылайтын болып алады. Бұл қай жылау десеңіз, ішкі тілегін білдірудің жылауы. Жүре-жүре бала ішкі тілегін сыртқа шығару үшін дыбысқа еліктейді. Сиырды «мө-ө», қойды «мә», мысықты «мияу», итті «ау-ау» дейтін болады. Бара-бара олардың әлгіден басқа да аты барлығын естиді, бір емес, әлденеше «мө-лерді», «ау-ауды» көреді, әлденеше рет «сиыр», «ит», деген сөздерді естиді. Алғашқыда былдырап, тілі жөнді келмей, сөйте-сөйте машықтапып, әуелі бір буынды, екі буынды, содан кейін үш буынды сөздерді сөйлеп үйренеді. Төрт-бес буынды сөздерді бала көпке шейін айта алмаса керек. «Сәрсенбай депші, қарағым!» дегенде, баласы «Сәрсе» әйтпесе «Шәсе» дейтіні содан ғой. Балаға салғаннан қиын, көп сөз үйретпек болған ата-ана, салғаннан қиын әңгіме, көп сан, терең мәселе туралы оқытпақ болған мұғалім — наданның надапы ғой.

Бұл күпгі ересек адам тіл жүзінде қандай жетіліп, жүре-бара нәрсе мен дыбыс арасындағы байланысты қалдырған болса, бала да тап сол сықылды, бернелері, онымен қатар сөздері көбейген сайып еліктеуден шығып, ойын сөйлеммен айтуға жарайды. Бірақ баланың сөйлемі де қысқа, жеңіл, жабайы болады. Бала түгілі, қарапайым адамның да сөйлемі қысқа, жабайы, жеңіл келеді. Күрделі, қиын сөйлемдерді олай ұқпайды. Өйткені сөз, сөйлеу дегеніміз, ұғыммен, біліммен қабат өсетін құрал болды ғой. Бұдан шығатын әбірет:

Оқытушылар, кітап жазушылар, газетшілер, саяси шешендер, әдебиетшілер, ақындар, сөздеріңізді өздеріңіз үшін емес, алдарыңыздағы балалар, қарапайым «үлкен балалар» үшін арнап сөйлеңіз, жазыңыз, әйтпесе татымды пайда шықпайды, желге кеткен сөз болады.

Байымдау¹ (пікір) туралы

Біз сыртқы сезім, түйсік, берпе, ұғым, ойлау сықылды ақылдың қызметтерін айтып өттік. Епді солардың бәрінен туатын бір қызмет туралы әңгіме құрайық. Бұл қызмет байымдау, пікір (суждение) деп аталады. Бірнеше мысал келтірейік. «Бұ кісі — таза кісі» десек, бұл байымдау болады. «Өсімдік — өспелі дене» десек, бұл да байымдау болады. «Темір — ыстықты тез өткізетін зат» десек, бұ да байымдама болады. Бұл мысалдардан көрінеді. Байымдау үшін екі бернені байланыстырады екеміз, олардың арасындағы қатынасын табады екеміз. Олай болса, байымдағанда, екі берне қосылады екен, мейлі ол бернелер жеке нәрселердікі болсын, мейлі топты нәрселердікі болсын — бәрі бір. Сопымен, байымдау бернелерді құрастыру, болмаса ұластыру (синтез) тәрізді болды.

Байымдауда бірдеме туралы бірдеме айтылады, одан да қысқартып айтсақ, «бірдеме» туралы «делінеді». Сол «бірдемені» бастауыш деп, «делінедіні» баяндауыш деп атап жүреді.

Байымдау, пікір деген не екенін білу үшін бұл айтылғандар жеткілікті емес; байымдауға тағы бірдеме керек. Ол бірдеме — сенім. Байымдау үшін ең керектісі — сенім. Сенім болмаса байымдау да болмайды. Бірдемеге сену үшін, ол бірдеме менің саңамда ғана болуы жетпейді, ол бірдеме менен сыртқы нағыз өмірде де болуы керек. Мен «тақтай қара» десем, оны неліктен айтам? Менен сыртқары дүниеде тақтай деген нәрсе барлығына, ол нәрсенің қаралығына сенгендіктен айтам. Менде ондай сенім болмаса, ол пікірді айтпас ем. Екі бернені жәй қоса салғанмен байымдау, пікір болмайды. Менің көзіме ойым шатасқап кезде «қан ішер қарақшы» елестеуге мүмкін; бұдан екі перне шығады: бірі — қарақшы, бірі — қан ішер. Соңынан ойым жөнделгенде, қан ішер қарақшыны көруім жәй елес екенін білсем, «қарақшы — қан ішер» деген пікірді айтпас едім; ойткені бұл тек менің саңамда ғана

¹ Осы сөз қазіргі терминологиямызда пайымдау делініп жүр.

біліпген елес, менен сыртқы дүниеде ондай қарақшы барлығына сене алмаймын. «Қарақшы қан ішер» деген пікір болу үшін апығында қарақшының қан ішерлігіне көзім жету керек, сондай қарақшы бар болуы керек, жалаң мен емес, жалпы жұрт солай деу керек.

Сенуде де басқыш болу керек. Сену әбден нығайып, шегіне жетсе, ондай сенім дұрыс пікір туғызады деп ойлаймыз. Мәселен, мен «қазір — түн емес, күн» десем, көзімнің жеткені, сенімім әбден нығайғаны. «Қазір — түн» деген кісіге жеңістік бермеймін, өйткені «күн» екендігіне сенімім шегіне жетін отыр. Кейде сенім аса берік болмайды. Мәселен, күн батқан екен, қызыл іңір екен. Осы мезгіл күн бе? Түн бе? Күн деуге күннің көзі батып кетті, күндізгіден гөрі қараңғы тартты. Түн деуге, әлі жарық, жұлдыз көрінбейді. Міне, осындай халде күдіктену, тайқалақтау деп атайды. Мәселен, біреулер Марста (жұлдыз) адам бар дейді, біреулер жоқ дейді. Бар ма? Жоқ па? Менің де көзім жетпейді. Осындай кезде мен байымдай алмаймын, пікірімді кесіп айта алмаймын.

Бұдан байқалды: пікір болу үшін сенім болу қажет екен. Сонымен байымдау, әйтпесе пікір дегеніміз — бернелердің қосылу қызметі, ол қызметке сенім араласады, ол сенім байланысы сыртқы дүниеде нағыз бар болады.

Байымдаудың, пікірдің не екепін бұдан да толығырақ айту керек. Байымдаудың шындыққа, өтірікке қатынасы бар. Шындыққа қатынасы жоқ ой қызметінде байымдау болмайды. «Құмай» деген бір айуан болады дейді. Ол айуанның не әкесі құс, шешесі ит, не шешесі құс, әкесі ит болса керек. Оның жүйріктігі жер дүниеде жоқ дейді. «Сұмырай» деген жалғыз аяқты, жалғыз көзді бір мақұлық болады дейді. Сұмырай келген жақта бір апат, не жұт, не дерт, не ашаршылық болады дейді. «Сұмырай келсе, су құриды» дейді. «Құмай» бар ма, жоқ па? Өтірік-шынына көзіміз жетпейді. Зәуде ондай айуан болса, құс пен иттің арасынан туғаны бекер. «Сұмырай» деген жоқ нәрсе, ол бекер, бекерге нанбаймын. Мұны мен айтып отырсам, менде «құмай», «сұмырай» туралы байымдау болмақшы емес. Ал, мен айтпай, шикі надан Біргебайдың Жұмабегі айтса, ол сезбестен «құмай» болады екен дейді. Ол өтірік болса да сенеді. Өйткені ол «ит» ала деген құс жұмыртқа салып жүрген, іннің қасынан бір жас күшік тауып алып, құмай тауып алдым деп елді дүрліктірген Молдаш деген бір ақымақ, бір құнан өгіз беріп, әлгі ақ күшікті сатып алған. «Сұмырай» тырдай жалаңаш ағаштың басынан салбырап тұрғанын қыс

ішінде Жапысбай көріпті. Жапысбай сойлесіпті. Сұмырай Жапысбайды қорқытыпты. Жапысбай құрмалдық берген. Ол сұмырай емес, сұрағанда ақша бермедің деп, Жапысбайды қорқытайын деп жүрген Айдархан қу екен. Семей деген бір мақтаншақ адам үш биесін күні-түні сауып, молықтырып, қымызын мақтап-мақтап әуелі жабыла ішеді білем. Әбежан деген тілі ащы, ақылды шал Семейді сықақ қылады. «Сенің қымызың неге таусылмайды десе, Семей: қымызыма Қыдыр қасасын малып кетті» деп айтады-мыс. Семей Қыдырға сенеді, Әбежан сара ақылды, тоқыған адам, сенбейді. Бұл айтылған мысалдарда шындық, өтірік деген нәрсе әркімде әртүрлі болатындығы көрінеді. «Құмай», «сұмырай», «қыдыр» туралы Жұмабекте, Молдашта, Семейде пікір, байымдау болуға мүмкін. Әбежанда, Әбежан сықылды есі дұрыс адамда байымдау болмауға мүмкін. Бастапқыларға шын пікір Әбежандарға өтірік.

А л д а н у (и л л ю з и я). Жоғарыда айтылғандардан көріпді, байымдау, пікір бір нәрсе туралы ойымызды сөзбен жарыққа шығару екен. Сөзбен жарыққа шықпай қалатын да пікір болады. Байымдау дегенді кең мәнде алсақ, байымдау да бір салыстыру болуға тиіс. Біз екі үнді салыстырып, бірі күшті, бірі солғып десек, бұл байымдау болады. Торы ат жиреп аттан сұлуырақ десек, байымдау болады. Әрбір салыстыру, баға беру, сөзбен айтылмай, ойда сақталса да байымдауға жатады. Пікір жазатайым, ағат болуы да мүмкін, ондай пікірді алданған сезім, болмаса жәй алдану (иллюзия) дейміз. Ондай жазатайым пікір сезімге дұрыс баға берілмегендіктен болады. Осыған бір-екі мысал айтайық. Міне екі түрлі сызық, екеуінің басында екі-екіден ашасы бар; оң жақтағы сызықтың ашалары кигізілген, сол жақтағы сызыққа ашалар үшіннен тірелген. Ашаларын есепке алмағанда, осы екі сызықтың қайсысы ұзын? Сөз жоқ, сол жақтағысы ұзын дейміз. Өлшеп қарасаңыз, екі сызық бірдей. Неліктен бұлай көрініп тұр? Жатысы басқалығынан, жағдайы басқалығынан біздің бір қарағаннан баға беру түріміз дұрыс шықпайды. Енді мына сызықтарды қарайық. Бірнене жарыспалы ұзын сызықтардың үстінен бірінде олай қарай, бірінде бұлай қарай колденең шабақшалар сызылған. Сұралатын пікір мынау: жарыспалы ұзып сызықтар қатар ма? Басында да, аяғында да араларының алыстығы бірдей ме? Көзге бірдей емес тәрізді, кейбірінің бас жағы, кейбірінің аяқ жағы алшақ тәрізді. Анығында

араларының алшақтығы бірдей. Бұл міне, пайымдаудың қателігі, мұның аты алдану болады.

«Донкихот» деген бір қызық роман бар. Донкиход сері болам, серілермен төбелесем деп, жорыққа шығады. Қараңғыда келе жатып, абажадай бірдемеге жолығады да әлгіні жау (серілер) екен деп, жатып тұрып төбелеседі ол төбелесіп жүргені жел диірмен екен.

Гогольдің «Ревизор» (Тексеруші) деген күлкі пьесасында қала бастығы Қолбай сияқты Хлестаков деген бір қуды тексеруші екен деп жүріп, аяғының ұшымен жүріп, бәйек болады. Ақшасын, пәтерін, тамағын, қызын, қатынын — бәрін әлгінің алдына тосады.

Бұл мысалдардың керегі мынау: Адам көзі көріп тұрса да, алдана береді екен. Ол неліктен десеңіз, күні бұрын адамдар даярланып тұрған бір берне болады. Жоқтан өзге кейде сол берненің иесі болып тұра келеді. Донкиходтың ойында жүрген бернесі — жау, «сері» еді. Сол бернесіне диірмен дәл келе кетті. Қала бастығының ойында жүрген бернесі «тексеруші» еді, (алған парасын біліп қойып, түсіріп тастай ма деп қыпылдаған ғой); сол бернесіне «Хлестаков» тап келе кетті. Сондықтан екеуі де алданды.

«Қорыққанға қос көрінеді» дейді. Ып — рас. Бір қорқақ түнде келе жатып, жаудан үрейлене берсе, қараңдаған омақаны, обашықты, не бір бұтаны көрсе жау екен деп ойлайды. Ауылға келген соң, «Мені жау қуды» деп өтірікті соғады. Қараңғыда моланың қасынан өтіп бара жатып, түнде «көр қап» көрден шығады деп сенген адам, моланың бірдемесін «көр қап» екен деп жориды. Бұлар анығында «жау»-ды. «Көр қапты» көрмейді, ойындағы бернесін көреді, бернесі емес, бернесіне дәл келген әлде пені көреді. Орманда, желді, күні, түнде, елсізде улыған, ысқырған, жылаған, сыңсыған дауысты естиміз. Бұ да алданудың салдары.

Алдану мен елестің айырмасы бар. Әлдеқашан ойымызда жүрген бір бернені өте күшті, өте жанды болып жаңғырса, сол берненің өзі нәрсе сықылды көрінеді; міне осындай тірілген бернені елес (галлюцинация) деп атайды. Алдану (иллюзия) қашан да болса, бір әсерден пайда болады, сырттан алынған әсер перпемізге ұйқасқаннан туады; алдануға сыртқы дүниеден бір себеп тірек керек. Елес сырттан әсер алмай-ақ өздігінен туады. Күшейген берне сырттан әсер алып тұрғандағы алға жетеді. Мәселен, қараңғы үйде үлкен кісінің «аруағы» не? «Жып», «пері» жүреді деген бір адамда сенім бар екен. Керегеде,

қабырғада ілулі тұрған не ақ орамалға, не ақ көйлекке айдың сәулесі түссе, ондай жоққа нанғыш адам кебінін шұбатып келген «аруақ» екен деп, әйтпесе «пері» екен деп ойлайды. Бұл алдану болады. Ал әлгідей ақ нәрсе де, айдың сәулесі де болмай, бұ «аруақты» көретін болса, ол ішкі сезімнің күшейгендігі, ол елес болады.

Қорытынды, топшылау

Ақыл қызметінің бірталайы айтылды. Енді аяқтайық. Екі пікірден, не әлденеше пікірдеп барып бір жаңа пікір (байымдау) туатын болса, осындай қызметті қорытынды (умо заключение), әйтпесе топшылау (рассуждение) деп атайды. Мәселен, екі пайымдау бар екен: «барлық зат өзгереді», «адам дегеніміз — зат». Осы екі пікірді соғыстырсақ, «адам да өзгереді» деген жаңа пікір туады. Бұл қорытындыға мысал.

Қорытынды үш түрлі болуға мүмкін. Соларды қарастырайық.

Жалпылау түрі. Бұл бөлімдерден бүтінге, жекеден жалпыға қарай жылжып, қорытынды шығару. Мәселен, бізде мынадай пікірлер бар екен. «Ағаш ыстықтан ісінеді (ұлғаяды)», «темір ыстықтан ісінеді», «шыны ыстықтан ісінеді» деген. Осы жеке-жеке пікірлерден қорытып, жалпы бір пікір туғызып, шағындауға болады: Ол «барлық заттар ыстықтан ісінеді, ұлғаяды». Мұндай қорытынды жалпылау болады.

Жалқылау — жалпыдан жекеге қарай жылжып, қорытынды шығару. Мәселен, «барлық заттар ыстықтан ісінеді», «темір — зат» деген екі пікір болса, бұдан «темір ыстықтан ісінеді» деген пікір өзінен өзі туады.

Қорытындының үшінші түрі жалқыдан жалқыға көшу. Бұған мынадай мысал айтуға болады. Бала бір рет шамға қолын күйдіріп алса, екіншіде тағы күйеді деп, запы болып, қолын шамға апармайды. Бұл да қорытудың бір түрі ғой. Бұл жалқылауға келмейді, өйткені «от біткен күйдіреді» деген пікір балада болу мүмкін емес. Жалпылауға тағы келмейді, өйткені ол уақытта бала шамға бірнеше рет қолын күйдірген болар еді.

Анығын айтқанда, бұны бөлек түр қылмаса да жарайты. Өйткені қорытынды тәжірибеден, бақылаудан шығады; бақылау, тәжірибе жүре көбейеді.

IX. ҚАЙРАТ (ЕРІК) (ВОЛЯ)

Ішкі өмірдің барып-барып тиянақтайтын жері — амал мен сыртқа шығу, осыны қайрат дейді. Қайрат кең мағынада да, тар мағынада да жүретін сөз. Соқыр сезімге байлаулы серпілу болсын, қайта-қайта істелгендіктен әдетке айналып санасыз етілетін амал болсын. Амалға итеретін қабілеттерімізді жалпы алсақ, осы ретте қайрат кең мағынада қолданатын сөз болмақ. Ал енді ілтипат қатыспай орындалмайтын қызметтерді айтатын болса, қайрат тар мағынада алынған сөз болмақ. Бұл мағынада алғанда орындалмай тұрып, ол орындалатын не екеніп санаға салу, ақылмен шешу бұрын жүреді. Дененің тілегімен қалай болса солай істелетін қимылдар, икемдіктер туралы жоғарыда айтылған. Сондықтан «қайрат» деген сөзді тар мағынада алып қараймыз.

Бұрыпғы психалогия білімдары біздің күллі амалымызды жарыққа шығаратын айрықша бір қабілет бар, оның аты «қайрат». Онсыз ешбір амал орындалмайды деп санаған. «Алланың әміріңсіз бір түгіміз жерге түспекші емес» деген надан молдалардың соқыр шаригаты қандай қисынсыз болса, қайрат етегімізден тартпаса, ешбір сыртқы амал орындалмақшы емес деген пікір де бұл күнде сондай қисынсыз болып қалды. Бұрынғы білгіштер «ой» қозғалмайды, сыртқа шықпайды, «әсер» көрінбейді, оларды іске айналдыратын бір нәрсе болуға тиіс, сол пәрсе қайрат шығар деп жорыған. Рефлексстік қозғалыстар болатындығы ашылғаннан бері, сезімге байлаулы түйсік, тіл қатыс білмей-ақ, қозғалыс пайда қылатындығы анықталғаннан бері бұрынғы ғалымдардың ескі қисыны талқан болды. Қозғалудан бұрын бір нәрсенің елесін ойға келтіреді деген пікір де бекерге шықты.

Анығында адамның сыртқа шықпайтын ешбір сыры жоқ — мейлі ол сырды сана деңіз, мейлі сыртқы, мейлі ішкі сезім деңіз, мейлі берне деңіз, бәрі де түп-тура қозғалысқа айналады. Амалға шабады. Қозғалыс деп жалаң сыртқы, көзге көрінетін амалды айтпайды, жүректің, өкпенің қатты соғысы, қап жүру бұзылып, жүздің қызаруы, көзден жас ағу сықылдының бәрі қозғалыс болып табылады. Адамда сапа болса, қай түрде болсын, қозғалыс бар деп білу керек. Саналы қызметтің бәрі, әшкере болсын, жасырын болсын, амалға айналады.

Есік ашылып қалған екен, жауып келуге орнымыздан тұрамыз, алдымызда даяр тамақ тұр екен, алып аузымызға саламыз; біреумен сөйлесіп отырғанда, мұрнымызға

шыбын қонған екен, сөзімізді тоқтатпай, шыбынды қағамыз; төсекте жатыр екеміз, күн кешкіріп қалды екен деген ой келді, дереу көп ойланбай-ақ түрегелеміз. Күндегі өмірде істелетін күллі қимыл, жүріс-тұрыс, әдет, киім кию, шешіну, сәлем беру, тағы сондай қозғалыстар не санасыз, не болмаса сана шала-шарпы қатысып істеледі. Бірақ дұрыс істеледі. Тегі осындай толып жатқан амалдарға сананың шет-пұшпағы кіріспесе, тап кіндігі басқа нәрселермен шұғылданатын болуы керек.

Бұдан гөрі тереңге басайық. Біздің санамызда екі ой жұбымен туған екен. Біреуін *А*, біреуін *Б* делік. *А*-ның өз бетімен белгілі бір амалды туғызатын түрі бар. Бірақ *Б* оны тізгіндеп жібермейді, өзге бір амалды істетпекші, әйтпесе «өз бетіңмен істесең мынадай пәле бар» деп қорқытпақшы. Психалогия білімдарлары айтады: осындай кезде екінші, *Б* деген, ой алғашқы ойды басады, я алғашқы ойдың қозғалу екпінін бөгейді дейді. Ұғымдырақ ету үшін «бөгеу» туралы айта түсейік.

Дененің қызметін тексерген ғалымдар бұдан 50 жылдай бұрын тапқан: жүйкелер ағындары етті амалға итергені (қозғағаны) өз алдына, басталайын деп тұрған амалды тоқтатады екен: бір амалдың орнына екінші амал істетеді екен. Сонымен, қозғаушы жүйкелерден бөгеуші жүйкелерді айыруға тырысқан. Мәселен, сапдырама жүйкелер бөгелсе, жүректің қозғалысы тоқталады; ішек-қарынның жүйкелері шектің қозғалысын тоқтатады деп білген. Бірақ бұл пікір тым ұшқары екені кешікпей-ақ білінген; бөгейтін бөлек жүйкелердің қызметі емес екен; реті келсе әрбір жүйкенің бөлімдері өзге жүйкелерге рет беріп отырады екен; мәселен, мидың бөлімдері дәйім төменгі жүйке жұлындарды бөгей алады екен. Жануардың үлкен миып кесіп алса, оның рефлекс (еріксіз қозғалуы) күшейіп кетеді. Иттің бүйірін қасыса, бүйірі қышығандай, аяғын көтеріп қышынады. Ол иттің үлкен миы кінәратты болса, аяғымен қышынуы басылмайды, дамыл алмай, қаси береді, қаси-қаси бүйір жүнін түсіріп тастайды. Бәдіктердің үлкеп миы қызметінің күйін атқара алмайды, сондықтан олардың қозғалысы ауыздықсыз бетімен кетіп; неше алуан ерсі жұмыстарды істейді. Адамның төменшік талаптарын жоғары талантар басып кететіні мәлім. Адамның асқа соғып отырған зауқы қорыққанда, басылып кетеді. Ананың махаббаты қорқынышты басады, сезімді құрмет жеңеді деген сықылды.

Бөгеу деген ұғымды ақыл қызметімізге жанастыру қиын емес; мәселен, мен төсекте жатып, тұратын мезгіл

болды деп ойлаймып, онымен қатар менің ақылымда таңның салқыны туралы берне туады, жылы төсекті қимаймын. Сондай жағдайда әуелгі ойдың қозғалу екпіні бөгеледі; сол күйде жарты сағаттай, не одан да ұзақ уақыт жатамып; тұрсам ба екен, жата түссем бе екен деген ой әлмек-сәлмек қылтылдайды; осы күйді тайқалақтау, я ойланып-толғану деп атаймыз. Осындай кездерде ойға жүгірту бітпей қоймайды, ұйғару соңғы екі араның бірін тұтындырады.

1) Мен жылы мен суықты салмақтауымды кенет ұмытамын; сонда тұрамын деген ой дереу амалға айналады: ілезде тұрғанымды көремін;

2) Таңның салқынын ойлап жатқанымда тұру керек деген ой мазамды сонша кетіреді. Бөгелтпейді, амалға шабады. Бұ жолы адамгершілік күшім орындалды, қиын жұмысты бітірдім деген сезім пайда болады.

Әрбір ниет қылған іс (амал), әрбір таңдау адам ойланып-толғанғаннан кейін осы екі түрдің біріне келмей тұрмайды. Олай болса, қайрат деген сөз тар мағынада алғанда бірімен бірі алысқан бірнеше бернелердің жүйелері болғанда орын алатын нәрсе екен; қайрат сана майданы күрделі болудан туатын нәрсе екен. Бөгеуші тетік тым нәуетек екенін ескерту керек. Сананың тап кіндігінде тұрған қозғаушы бернені сананың етегіндегі ең осал берне де бөгеу, тырысып жібермейді. Мәселен, мен сұқ қолымды созып, козімді жұмып, тезінен қиял етемін. Не деп? Қолымда алты атарым бар, алдымдағы итті көздеймін деп қиял етемін. Мен қолымның дірілдегенін солғын сеземін, аттың¹ қозғалса, қолым жұмылуға мүмкін; сол кезде қолыма қимылды жазатын аспап жалғанса, қолымның дірілдегені ирек-ирек болып сезілер еді; ол не басталып келе жатқан қозғалыстың белгісі. Бірақ саусағым бүгілген жоқ, итті ататын қозғалыс орнына келген жоқ. Неге? Менің ойым қолымды қозғауға, итті атуға төнсе де, менің санамның шетінде қозғап керек емес деген бір ой қылт ете түсті; сондықтан ойым орындалмады. Міне сондай ойдың шеті қылт етсе-ақ болғаны, күш салмай-ақ, зорланбай-ақ, ілтипат жағынан қолғабыс тілемей-ақ орындалайын деп тұрған амал тоқталып қалады.

Міне, сондықтан ақылымызда сопаң етіп шыға келген азбыншы берненің өзі қозғалыс туғызады. Қиялдың әрбір қылп өткен жұмыс қозғалысы тілейтін болса, тіршілігіміз мәңгі дамылсыз ұшып-қопқан кобелек тәрізді, беймаза бо-

¹ Осы тұста бірнеше сөз түсіп қалған секілді.

лар еді. Қисын жүзіпен бұл заң дұрыс болғанмен, іс жүзінде сананың бөгет қылатын төңірегі көп уақытта кіндікті амалсыз қалдырады.

Адамның не түрлі сыртқа шығатын ісі — оның барлық неше алуан әуестігінің, бөгеулерінің ерсілі-қарсылы қызмет ету жұмысы деп қарау керек. Ойда бір нәрсенің барлығы бізге амал еткізеді; екінші нәрсе — біздің амалымызды бөгейді. Әртүрлі нәрселер туғызатын сезімдер, бернелер бізді біресе о жаққа, біресе бұ жаққа итереді; көңіл ерсілі-қарсылы бөгеуші ықпалымен бұл әйде күрделендіреді, сол уақытта төменгі көңілді жоғарғылар қуып шығады, болмаса өздері шығарылады. Осы жолмен өмір ақылға, адамгершілікке тіреледі; бұл драмада амалшы кісілер кім десеңіз, «бернелер» деуге болады, олардың бәріп жиын-теріп айтқанда, «жан», я «мінез», я «қайрат» деген сөздерді аламыз. «Юм» деген кісінің айтуынша, берне дегеніміз әрі ойнаушы, әрі алаң, (сахна), әрі театр, әрі көруші, әрі пьеса орнына жүреді. Берненің маңызы сондай, біздің әуестіктеріміздің, біздің бөгелістеріміздің құралу жұмысы қашан да болса, ерікті амал болып шығады.

Бұдан қолма-қол туатын қайраттың екі түрлі кейпкері бар: бірінде әуестіктен болады, енді бірінде бөгелістен болады. Ол екеуі керек болса, бірін ұшқыр қайрат, бірін тұтқыр қайрат деп айтуға да болады. Бұл екі кейпкерді байқаған кісі күндегі өмірде көруге болады. Ұшқыр қайраттың барып тұрған шегі бірдемеге әуліккен бойына бір қызу — жын пайда болған адамдай болмақ; оның ойындағы бернесі тезінен амалға айналады, оның іліктестік қызметі сондай ересен, тірі, бөгелуге уақыт та қалмайды, басына қандай ой қылт етіп келсе-ақ ешбір тайқалақтауды білмейді, дереу айтып, не істеп тастайды. Қысқасы, мұндай қайрағы бар жедеқабыл, жүрдім-бардым адамдар.

Қайраты тым тұтқыр болатын бұл айтылғандарға қарсы, үмітсіз, уайымшыл адамдар. Олардың ақылы дәйім қорқынышпен, көмексіздік сезімімен жаншылып, «бұл опасыз жалғаннан» түңіліп, бүйткен өмірдің өмір сияғы жоқ деген ойдан айрыла алмайды. Ондайлардың бір нәрсеге көңіл шабу қасиеті де, қабілеті де, бірдеңені істеуі де жоқ, қарадай қажып отырған қара бақаулы сүйек, бір адам бір күйге түссе, бір сөзді ойына алса, ол күйін, ол сөзін өзгертуге әлі жоқ; тіпті болмашы бұйрықты да орындай алмайды. Бұлар сарыуайым, көтбасты, байбалам, жылауықтар.

Адам баласының түрлі тұқымында түрлі мінез болады. Оңтүстік жақтың адамдары жедеқабыл, ұшқыр қайратты деп саналады; ағылшын тұқымын, әсіресе америкалық тарауын көңілі жабыңқы, өмірі күдік пен бөгетті бұзып өтуге арналған деп санайды.

Әйтсе де бұл мәселені қарастырсақ, мінездің абзалы күдікті, бөгетті көп шегіп, не нәрсенің қайғысын көбірек шамалаған болып табылады. Ондай мінезі бар адам істеген ісінде жарға жығылмайды, рәсуа, масқара болмайды; қайта киліккен кедергіні кейде жеңіп, кейде әлсіз жерін аңдып өткел тауып, көздеген жолымен қажымай жүріп отырады.

Қолдың жиырылатын бұлшық еті бір жағынан қысқарып, көмек етсе, жазылатын еті де дұрыс амал ете алады. Сол сықылды кімде-кім амал етудің дәлелін, екінші жақтың оған қарсы дәлелін салмақтаса, сана майданы ақар-шақар ел болса, соның амалы дұрыс болмақ. Ондай адам тығырыққа қамалмайды. Барлық шартты бәрін шамалап, еске алып іс етеді. Ақылдың шолпаны солардікі. Олай болса, оқушылардың ақылын солай қылып тәрбиелеуге тырысуымыз керек. Артын, келер-кетерін ойламай еткен іс дүниедегі ең оңай іс және дүниедегі ең төмен іс. Кімде-кім нағыз жеңіл ойлы болса, жігерін көрсететінінде талас жоқ. Күншығыс жұрттарының жауыз патшасы ойына не келсе, соны істейді, халықпен есептеспейді, артын болжамайды. Оған артық қабілеттің керегі де жоқ, әбден жауыздығы асып, құны толған күні арқасы жауыр болып ашынған халық патшаның басын қағып алады. Салғаннан аса соғып, қиялға шауып «шыға ойламай, шығаңдап қылық қылмай» (Абай) қайнаған бөгетке қарсы тұрып қажымай іс ету — міне қиын нәрсе осы; ондай адамды өмірде сирек көреміз. Бұған үлгіге кешегі өткен Ленинді алуға болады. «Гладстон сынды парламен көсемдері адам баласының арыстаны, өйткені мейлінше шиеленіскен, жағдайда көксеген тілегіне жеткен, дейді — Джеймс» Наполеон керемет қайратты болыпты, ол бекер емес. Ал психология көзімен қарасақ, Наполеон мен Гладстонның қайсысы қайратты екенін шешу қиын. Өйткені Наполеон бөгетке ілтипат қойған жоқ, Гладстон ісіне қандай ынтық болса да, мемлекет жұмысында бөгеттің қандай уағымен де санасты дейді Джеймс. Олай болса, мемлекет жұмысында, төңкеріс жұмысында Ленинпен артық бөгетпен санасып, тар жер, тайғақ кешуде одан артық талмай қайрат қылған кім бар? Сөздің дұрыстығына ықпал беретін бір нәрсе инабаттылық; шын-

шылдық, адасудан сақтайды. XVIII ғасырдағы Франциядағыдай еш жерде сөз базары көтерілген жоқ шығар. Сол күндегі Францияның жыл дерегін оқысақ, бүгіндегі біздің тілімізде бөгет қылатын, тарта соқтыратын инабаттылық ол кезде болмаған көрінеді. Өтірік, өсек, бұзықтық, арсыздық, ызақорлық қай жерде қағусыз бетімен келсе сол жердің сөзі де асқақ, адамы да сұрқия (демагог) болатын сықылды. Ал жұртқа адамгершілік, әлеуметшілік борышын бұзу қорқынышты, қатерлі деген ой басым болып, орнай бастаса, жарқырама, дірберме, сұрқия сөздер көмескі тарта бастайды. Сөз — қағусыз кеткен қайратсыздыққа, жаман әдетке жататын нәрсе.

Оқытушы мектепте көбінесе теріс қайратқа, басқаша айтқанда «қыңыр қайратқа» душар болады. Кейбір салғаннан сәті түспесе, түк істемей қалшып қалатыны бар. Ондай қылжырлық басылғанша, қыңыр бала түсінген нәрсені де ұқпайды, істе деген істі де орындамайды. Ондай баланы қашан да болса, бұзылған деп санап жазаландырады; кейде оқытушы өз қайратын баланың қайратына қарсы қойып, оны күйретпек, жеңбек болады. Бірақ баланың қайратын күйретем деп өзің күйретіп алуы мүмкін. Ондай егес дәйім екі жағына бірдей ауыр тиеді; жеңгеннен кейін, адамда жаман сезім қалады, және жеңем деуші ылғи жеңе бермейді.

Бала зорланып іштен тынып, шиыршық атып қынжылса, оған ауыр тиеді, ондай баланы мінезі бұзық деп ойламай, ми саласы бұзылған деп қарау керек. «Оны істеу мүмкін емес» дегізерлік баланың баспақы, көтбасты сезімі басылғанша, баланың бөгетті жеңуге шамасы келмейді. Сондай кезде оқытушы ондай бөгетті ұмытқап кісі болуы керек. Уақытша ол нәрсені қойып, баланы екінші бағытқа қарай айдаңыз; содан кейін сіліктестік жәрдемімен манағы нәрсеге құба жондатып қайта оралыңыз, бала өз бетімен біліп қоймай тұрып, о нәрсені алдына ұсыныңыз, сол уақытта онша қиыншылық ұшыратпай-ақ, сәті болса, жұмыстың бәрі орныпа келер. Арыны бар атқа да осыны істейміз: аттың назарын басқа жаққа аударып, танауының, құлағының маңында қолда орандатып, сипаған бірдеңе істеген болып, ойқастап жүрін, үркіп, өтпей тұрған жерден өткізіп жібереміз: шу дегеннен қамшының астына алсақ, ат мойымас еді, кейін шегіне берер еді. Әдісқой оқытушы өйтіп қасарыстыратын күйге түсірмейді, тізгінді қымтып ұстайды.

Сіздерге дерексіз көрінген міндеттеріңіз қандай екенін, оқытушы достар енді көрдіңіздер. Шәкірттеріңіздің

берне қорыш молайтуға тырысыңыз. Олардың әрқайсысы кезінде тартпа қылық қызметін атқарар еді; бірақ бақылау керек: бұдан дәйім табансыздық әдет туып жүрмесін, баланың қайраты мұқалып қалмасын, ол жігерлі амалға қабілетінен айрылмайтын болсын. Психалогия оқытушының мақсаты қандай болу керек екенін айтып береді, бірақ іс жүзінде қандай шара қолдану керек екендігін оқытушы өзі табуы керек. Сіздерге қаншама қолыңыздан келген шараны істесеңіздер де, жұмысыңыздың жемісі баланың тумыстан біткен жан қабілеттеріне байлаулы болмақ. Сана сәулесі бір нүктеге жиналуы мүмкін емес. Шалағай адамдар бар; ондай шалағайлық табиғатында болады, олардың амалы солғын, тартпа қылығы үстем шығып отырады.

Енді қайратты тәрбиелеу мәселесі туралы біраз тоқтайық. Сіздердің мүддеңіз шәкірттердің мінезін жасау; мінез дегеніміз — белгілі серпілістерге әдеттерін ұйымдастыру. Ал енді белгілі серпілістерге әдет деген не нәрсе? Белгілі бернелеріңіз болғанда, белгілі ретпен іс етуге тырысу, екінші бір бернелер болғанда белгілі істен тоқтау.

Сондықтан біздің қайрат әдеттеріміз бірінші біздегі бернелердің қорына байлаулы, екінші қандай бернелерді амалмен, қандайларды амалсыздықпен байланыстыруға әдеттенгенімізге байлаулы. Болашақ екі амалдың бірін таңдағанда, қайтесіз, қайту керек? Алдымен қайсысың істеріңізді білмей солқылдайсыз. Содан кейін ойланып-толғанасыз. Ойланып-толғану дегеніміз не? Сол кездескен кезеңде түрлі бернелерге апарып үйлестіріп байқаймыз; сөйтіп, қайсысына лайық келсе соған тіркейсіз; тапқан бернеңіз амал тілейтін болса, ол белсенділік іздейтін ережеге кірсе, онда солқылдауыңыз бітеді де, дереу амалға кірісесіз. Ал ол берненің аяғы іссіздікке соғатын болса, тартпақылықпен қосылса, онда солқылдауды доғарып, керісінше шешесіз. Мәселе — ұшыраған кезеңге лайықты берне, я ұғым табуда. Ондай түзу ұғымды күн сайын, тіпті бірнеше күн іздейтін уақыт та болады.

Керекті ұғым табылды-ақ, амалдың орындалуы оңай деген тәрізді айтылды. Көбінесе солай болатыны рас, бірақ кейде басқаша да болады; басқаша болғанда, не жайда болмақшы? Соны жақынырақ қарайық.

Пәлендей уақиға тура келетін ұғым көпке шейін табылмауы мүмкін; әйтпесе ол ұшыммен берік байланысқан амал еткізерлік әдет болмауы мүмкін. Мүмкін ол ұғым туғызатын амал әлде қатерлі, әлде қиын; болмаса амалсыздық. Қызу сөзім кернеген кезде бізге бір түрлі ездiк

теріс сияқты көрінеді. Соңғы екі халда табылған түзу бернеге ілтипатты тоқтату керекті, жеткілікті, білдіру үшін қиын, ол берне бізді амалға итере ме, болмаса, амалдан бөгей ме, итеру ол бізге тым дерексіз болып көрінеді, — мәлімсіз соқыр сезім заңдас талпыныс ол бернені санамыздан айдап шығуға тырысады. Біз оны ойлағымыз келмейді. Бұл берне сана майданымыздың шетінде қылт ете түсіп, жоғалуға асығады; ырықсыз ілтипатымыздың жәрдемімен ол бернені санамыздың кіндігіне орналастыруға онда ұзағырақ кідіртіп, керекті іліктестік туғызуға, қозғаушы желік туғызуға көп күш керек. Кернеп отырған басым сезімге қарсы келетін ойдан ақылымыз қашатындығы әркімге мәлім.

Сондықтан, бізден ең жабайы түрдегі адамгершілік амалы не? деп сұраса, ілтипатты күшейтіп, соның жәрдемі мен ақылды белгілі бернені сақтау деп жауап беру керек; өйткені ілтипат күшеймесе, ол берне сол миндеттегі маңызы бар өзге қуаттармен қуылып шығар еді. Жадтың кілті — ойлау деп едік, сол тәрізді, қайраттың кілті де — ойлау деп айтуға лайық.

Біреудің жаман, я зиянды ісін бетіне басқанда, ол өзінше дәлел айтып ақталады ғой, бұл пікірдің растығы сонда байқалады. Ондайлардың айтатыны «Бұ туралы мен ойлап ем», болмаса «Менің қылығым сонша томеншік екенін, оның салдарынан осындай нәрсе туатынын мен ешуақытта ойлаған жоқ едім». Онда біз айтамыз: «Неге ойламадыңдар? Ойламай не бітірдіңіз?» дейміз. Сөйтіп, оған үгіт айтамыз, ондай жеңілдік жарамайды дейміз.

Бұған мысалға ақылына айғы салмаған, азғалы тұрған маскүнемді алуға болады, түзелемін деп талай бекінсе де, маскүнем бөтелке көрсе шыдай алмай, тап береді. Оның түзелу, түзелмесі неде десеңіз, өз халына түзу ат қоя алама, жоқ па, содап болады. Маскүнем жақсы су-сынды ішпеу обал ғой десе, әйтпесе жолдастардың ортасында тіл алмауын, қасаруым теріс десе, болмаса жаңа шыққан арақтың дәмін білмей бола ма десе, я болмаса қуаныш үстінде ішпеу жарамас десе, ең болмағанда бір пәрсеге бел байлау үшін, әуелі ішіп алу керек десе, ол маскүнем құриды деп біл. Өзінің қылмысына сондай ат қойды-ақ, өзін-өзі өлім жазасына бұйырғаны. Ал енді құлқыны құрып, қиялы талай жап-жақсы аттарды аузына салып тұрса да, жаман аттың ішіндегі бір тәуіріп таңдап алса, мәселен, «мен маскүнем, мен маскүнем» деп, өзіне-өзі қақсап берсе, онда ол кісі түзелуге бет қойды деп білу керек. Оны сақтайтын түзу ойлағандығы.

Ендеше шәкірттеріңіздің түзелуі, бірінші оларға сіңірген бернелеріңіздің аз-көптігінен, екінші дұрыс бернені (көңілсіз болса да) ойда тұтуға жұмсайтын ырықсыз қайраттың күшінен, үшінші, осы бернелері тұрғанда, белгілі ретпен амал етуге үйренген әдеттен болады.

Осының бәрінде басты маңызы бар нәрсе не десеңіз — ырықсыз ілтипат. Таразының жүзінде, безбеннің екі басы қандай теңселсе, әрбір амалды таңдағанда, адамгершілік қатынасымыз да сондай теңселеді. Ілтипат тақырыпты сөйлегенде, біз ашқамыз: ырықсыз ілтипаттың қызметі көңілдегідей ұзаққа бармайды, ондай ілтипат қысқа да, жұлма да болатынын айтқанбыз. Сол қызметтердің ұзақтығын олшеуге мүмкін болып, қоссақ, олар біздің өміріміздің ең азғантай ғана бөлімін алар еді. Бірақ уақыты аз болғанмен маңызы кем болмайды. Нәрсенің маңызы ұлы, кішілігіне қарамайды, қандай дене (организм) де қандай орын алатындығына қарайды. Ырықсыз ілтипатымыз: қысқа болса да, жұлма болса да, тағдырымызды кесіп-пішетін сол, сондықтан шәкірттің ырықсыз ілтипатын машықтандырып күшейту — мектеп тәрбиесінің күшті жағының бірі. Нағыз жақсы оқытушы қызықтығы шамалы нәрсе болса да, соған баланы шабыттандырып, сондай нәрселерді көп істетіп үйретеді.

Қайраттың өзі екі түрлі. Тартпақылық та екі науғы бірін тұншықтыру, я теріске шығару арқылы болатын тартпақылық, [екіншісінің айырбастау арқылы болатын тартпақылық деуге болады. Бұл екеуінің парқы мынау: алғашқы тартпақылық болғанда амалға итеруші берне де, ол бернені теріс табушы берне де сапада қалады, тек бір түрлі түйткіл пайда қылады; ал екінші түрлі тартпақылық болғанда, бөгеуші берне, бөгелуші бернені шық байтал қылып, кешіктірмей сана майданына айдап тастайды.

Мәселен, шәкірттеріңіз алаң болып отыр екен: сырттан естілген бір дыбысқа құлағып тігіп, бар ынтасы соған ауған екен. Сіз оларды ақырып қорқытып, кітабыңа қара, айтқанды тыңда деп сабаққа қайырып алуыңызға болады. Бұл шарамен шәкірттің ілтипатын қайырғаныңызбен, ұқтырған сабағыңыз онша берекелі болмайды. Өйткені қалай қадағалауыңыз босаңсиды, солай, шәкірттің ынтасын аударып отырған қызықты нәрсе, тағы да көңілің бұзады, бала әуелгі алаң қалпына қайта барады. Ол бөгде нәрсе туралы ешнәрсе демейін, ақырып қорқытпай, қызықтығы одан кем емес өзге нәрсені алдына тартсаңыз, көрсетсеңіз, не сөйлесеңіз, бала алаңдаған нәрсені естеп шығарып, сіздің соңыңыздан өреді. Талай ынтаны тарта-

тың, ынтық болатын нәрселер бар, оларды теріс деп, жаман деп кісіні миландыру мүмкін емес. Мәселен, махаббат жеңген адам, қанша қайраттанса да ынтықтығын баса алмай қояды. Ондай асық болған адамның аспанына жаңадан бір шолпан пайда болса, ескі кебіс (қобылас) ақылын билеуден қалай.

Олай болса, қай жерде мүмкіндігі болды-ақ, со жерде айырбастау арқылы болатын тартбақылықты қолдануға тырысу керек. Мұның пайдалы екендігі айдан жарық. Кімде-кім беттеген бір ойдан қайтса, екінші ой таба алмайтын болса, өмірі «жоқ» деген сөзге негізделсе, кімде-кім шынды өтіріктің жаман болғаны үшін сөйлесе, күншілдік, қорқақтық, арамзалық сықылды жаман икемдіктермен кімде-кімге дәйім арпалысып отыру тура келсе, — ол адам соңғы түрлі адамнан көш жер төмен; соңғы түрлі адам дегеніміз: шынды, ер көңілдікті, сүю өзінің сүйегіне біткен сипат болған адам, жамап азғырындылықты ешуақыт басынан кешірмеген адам. Сүтпен біткен мінімен дәйім арпалысып, мәңгі боқтасып, жағаласып келе жатқан кісіден тумысынан ізгілік икемдіктері бар кісі әлдеқайда бағалы, анағұрлым артық екенінде дау жоқ.

Спиноза деген данышпан баяғыда айтқан: «Адам бір нәрседен қашан да, оны жаман екен деп пегіз қылып қашатын болса, ондай нәрседен жамандығы үшін емес, басқа жақсы бірдеңе бар деп қашуға да болады» деген. Әр нәрсені жауыздық жағынан, теріс жағынан қарап амал өтуші кісіні Спиноза құл деп атайды, құлдан мұрат басында билігі жоқ кісі, еткен ісінде нәрсені ізгілік жағынан қараушы кісіні ол азат кісі (құр кісі) деп атайды. Жамандықты жамандық екенін біліп істемесе, сөкет емес, оны да дұрыс деуге болады; абзалы: жаман қылықты жақсылық деген нәрсені ындыны сүйгендіктен істемеген. «Әлінің қылышынан» қорқып, «мұсылман» болған «кәпір» мен мұсылмандықты өзі сүйіп, дінге кірген Әубәкір бір бас емес, (дінді қуаттағаннан емес, айқын ету үшін алынған мысал); сол тәрізді жауыздықтан қорқып істеген жақсы қылықтан да, ізгілікті сүйіп, істеген жақсы қылық артық. Олай болса, шәкірттеріңізді құл етпей, азат адам етуге тырысыңыз. Қай орында мүмкін болса, сол орында нәрсені ізгілік жағынан қарап амал етуге үйретіңіз, оларға әрдайым шын айтқызып үйретіңіз, бірақ ол үшін жаман жағын көрсетпеңіз, шыншылдыққа, тазалыққа махаббатын арттыру жағын көбірек қарастырыңыз. Адам түгілі айуандардың қуанышына да тілеу-

лестігіңізді білдіріп, балалардың сүйегіне біткен қатал мінезін жоюға тырысыңыз. Мәселен, арақтың зиянын айтпақ болсаңыз, кітаптағыдай маскүнемдердің құрсағы, бүйрегі, ми саласы арақ ішкеннен дертті болады деген жағын көбірек сөйлей бермей, әлеумет ортасында маскүнемнің жаман адам деп саналатынын айта бермей, көбінесе дені сау, қапы таза адам болу қандай зор ырыс екенін, өмір бойы жас кісідей пысық, қунақ, майысқақ болатынын, ондай адамдар арақ, апиын, темекі, наша тәрізді улы нәрселердің не екенін білмейтінін, оларға жаңа шыққан күн, таң самалы, таза ауа, түнгі шың күн сайын қуат беріп, бойын сергітіп, рухын көтеретіндігін айтыңыз.

Сіздер шәкірттеріңізді сүйегіне түрлі әуестік біткен, өзі сезгіш, өзі іліктегіш не өзі серпілгіш дене (организм) деп қарасаңыз, амалының кейбірі күні бұрын кесіп-пішулі, кейбірі азат (еркін) деп білсеңіз, сіз оны жақсы ұққан боласыз, оны сондай кішкене нәуетек, тетікті машина деп қараңыз. Оған қосымша сіз оған «ізгілік көзімен» қарауға, оны жақсы түзеуге орайыңыз келсе, онда сіз нағыз үлгілі оқытушы болуға ең жағымды жағдайда, ең дұрыс жолдың үстінде тұрған кісі боласыз.

Еркіндің пен лажсыздық

(Гельвеций)

Адам — табиғатқа бағынған денесі бар зат. Ендеше, ылажсыздыққа да бағынған зат. Өзімізден еріксіз денеміз туған? Ол біздің әмірімізде емес, ұғымдарымыз бізге еріксіз пайда болады. Біздің амалымыз, ісіміз әлде бір түрткінің салдары, ол түрткіні де бірдеме оятқан.

Мен шөлдедім, бұлақты көрсем, еріксіз су ішкім келеді, бұл судың ішінде зәрі барлығын білсем, сонда ғана ішуден тоқталам. Не істесем, еркім бар деп айта алам ба? Басқаша айтқанда, менің еркім зат па? Шөлдеу лажсыз су ішуге көңілімді шапқызды. Зәрдің барлығын білуім лажсыз ішуді тиді. Мені оятқан екінші себеп бастапқыдан күштірек болды: мен ішпедім. Біреулер алаңғасар адам ішіп салар еді деп айтар. Онда бірінші түрткі (шөлдеу) күшті болғаны. Ішкенде де, ішпегенде де лажсыз екі амал істемекпіз. Кімде-кім ішсе — ақылсыз, бірақ өзге адамдардың амалы қандай керек болса, ақылсыздардың да амалы сондай керек.

Рас, бұзылған адамға қылығын түзеттіруге болады.

Бірақ онымен бұзық ерікті болмайды; мұның аты бұзық адамға бұрынғы әсер берген себептерден күштірек әсер беретін себептерді табу болып шығады.

Таңдау деген нәрсе адамның ерікті екендігін әсте дәлелдемейді; таңдаудың қиындығы, оның еркі жетімді себептермен жағдайланғанда ғана барып тиянақтайды; себептер, ояныстар адамның ісіне ықпал береді екен, оған боғет етуге адамның әдді жоқ. Көңілі шауып тұрғанды қаламау адамның қолынан келе ме? Аяғы не боларын ойлаған өз тілегіне адам қарсы тұра алмайды. Осыны өзінше ойлауға адамның әмірі жете же? Жоқ. Адамның істері ешуақытта ерікті (азат) болмайды. Оның барлық істері, амалдары оның мінезінің бір рет тапқан, соңынан мысалмен бекіген ұғымдарының, тәрбиесінің, тәжірибесінің лажсыз салдары (жемісі) адамның амалына бағыт беретін себептер оның қол астында болмайды, өзіне бағынбайды.

Өзінің бостандық жүйесіне қарамай, адамдар өзінің мекемелерін тек лажсыздықпен жасаған. Адамның еркін (қайратын) белгілерлік себептер болмаса, тәрбие, заң, адамгершілік, дін не үшін қызмет етер еді? Осы құралдармен адамның еркіне белгілі бағыт бергісі келеді; бұл непі көрсетеді? Адамдарда ықпал беруге болады деген тапым (пікір) барлығын көрсетеді. Бұл мекемелер адамдарға корсетілген лажсыздық.

Табиғат дүниесінің қозғалысын билеуші лажсыздық адамгершілік дүниесінің қозғалыстарын да билейді, ендеше, бар нәрсе шарасыздыққа, тағдырға бағынады.

Ал адамдардың барлық ісі, амалы лажсыз солай істеледі екеп, олай болса, жамап істері үшін адамдар жазаландыруға не правоңыз бар деп айтар. Адамның еркі жазықсыз іске жазаландыру дұрыс емес қой.

Қоғам — сезетін, ақылмен түйсіктейтін, амандық іздейтін, жауыздықтан қорқатын заттардың жиындысы. Әлгідей қылық көрсеткен адамдарды жалпының игілігіне жәрдем еткіздіруге қоғамның осы тілегі жетеді. Бұл сондай лажсыздық, адамдардың бәріне ықпалын жүргізетін лажсыздық. Жауыздар — ақылсыздар; өзгелер ақылсыздардан өздерін қамсыз етуге правосы бар. Осы аударылу (жындану) ырықсыз, шарасыз бір күй. Әйтсе де жындыларды бостандығынан жүде қылады. Қайткенмен, қоғамның жұмысы — соңынан өзі жазаландыратын теріс мінездерді туғызбауға тырысу. Олар кімдер? Көбінесе, қоғам оны күн көргішінен жүде қылған адамдар.

Бізге айтар: бәрін лажсыздыққа бағындыру — әділ-

дік, әділсіздік, жақсылық, жауыздық сықылды ұғымдарды жоғалтумен бірбас дер. Жоқ, адам лажсыз амал етсе де, оның амалы осы қоғамның игілігіне қызмет етсе, бағытталса, қоғамға деген оның амалы жақсы, әділ деп саналады. Біртүрлі амалдар бар, ол амалдар өзі сияқтыларда да болса екен деп, сөйту керек дегенді әркім-ақ сезеді. Рахат, михнат, кемшілік, ізгілік деген ұғымдар біздің өз асылымызға негізделген ғой.

Сонымен, тағдыр қылмысты әсте қолдамайды, араға жауаптылықты жоғалтпайды. Мұны қылмыстылар дәйім көшіреді, аздың тауқыметін тартады, олар сөгістен, жазадан көпке шейін құтылғандай болса, олар бұрынғысынан бақытты да, өзіне разы да бөлмас еді. Қорқыныш, алыс-жұлыс, дәйім саптыаяққа ас құйып, сабына қарауыл қарау, дамылсыздық, қашты-қуды, сарпалдаң әр қылмыстың өзі ұйқысыз түндерді, ауыр халдарды басынан кешіртеді; жаны тыныштық көре алмайды. Тағдыр мұнарасының іргесі адамгершілікке (құлыққа) тірелген; бұл тағдырдың керектігін дәлелдейді.

Тағдыр адамның қол-аяғын байлайды, жанын мұзда-тады, қоғаммен қосылатын түйіншегін үзеді дер. Бізге әлде, бірдемені сезу-сезбеу менің қолымда ма? Менің сезімдерім керек, олар менің табиғатымның қолында. Ажалсыз пенде, мәңгі нәрсе жоқ екенін біле тұрсам да, сол ой досым, қатыным, балам өлгендегі қайғымды жеңілдетуге төтеп бере ала ма?

Тағдыр адамға пайдалы көнгіштікті, күштің ықпалына ақылмен мойынсұнуды үйрету, сіңіру керек. Тағдырда осылай болуға тиіс деген пікір адамды шыдамды, көнбіс қылады; адам өзіндей болғанды тілейді; ол өзгелерге кешірімді болады. Ол көнгіш, момын болады, өйткені қолына түспейтін нәрсеге иемдене алмайтындығын біледі.

Тағдыр адамды төмендетеді, тағдыр адамды машинаға айналдырады дер. Бұлай деу адамның шын қасиеті барлығын білмегендік. Әрбір машина өзіне арналған жұмысты жақсы орындаса, қымбат болғаны.

Табиғаттың өзі де нағыз машинадан бөлектігі жоқ; адамзат сол машинаның ең бір әлсіз тетігі (серіппесі). Жан мейлі ажалды, мейлі ажалсыз болсын, бірақ онымен Сократтың асқардай айбарлы, шыныдай таза, бекзат жанын жұрттың құрметтеуі кемімейді... Тағдырға иман келтіру адамға пайдалы. Оның ақылы пайдасыз тынышсыздықпен жабықпайды. Ол өлшеумен рахаттанатын болады, өйткені шектен тысқары рахаттың төл жолдасы — жапа шегу, михнат, ол ізгіліктің етегінен ұстайтын бо-

лады, өйткені өзгелердің көзінде қадірлі болу үшін, өзіне өзі разы болу үшін бұ дүниеде ізгілік керек екенін оған бар нәрсе дәлелдейді.

Бостандық пен лажсыздық

(Энгельс)

Бостандық пен лажсыздықтың қатынасын ең алғаш дұрыс анықтаған Гегель. Ол бостандық — лажсыздықты ұғу дейді. «Лажсыздық қаншалық ұғымсыз болса, соншалық соқыр» дейді Гегель. Бостандық табиғат заңына бағынбау деп қиялдануда емес, осы заңдарды білуде, осы заң туғызған мүмкіндікпен белгілі мақсат үшін дұрыс пайдалана білуде. Бұл сыртқы табиғаттың заңдарына қандай тиісті болса, адамның дене, рух тұрмысын билейтін заңдарға да сондай тиісті; дене, рух деп ойша ғана айырамыз, нағызында олай емес. Сондықтан ерік бостандығы дегеніміз адамның жұмысты білін, мәселені шешу қабілеті (қызметі) дегеннен бір бөтені жоқ. Ендеше, негүрлым белгілі мәселені шешуге адам еркінрек болса, солгүрлым осы ұйғарудың мазмұны зор лажсыздықпен анықталады; ал білмегендіктен, неше түрлі көп ұйғаруларды, біріне-бірі қарсы боларлық ұйғаруларды қалай болса, солай таңдайтындықтан, туған сенімсіздік адамның еріксіздігін сипаттайды, үстем боларлық нағыздыққа еріктің құл болғандығын көрсетеді. Олай болса, бостандық өзіне де, сыртқы табиғатқа да үстем болуда, ол үстемдік табиғи лажсыздықты оқуға тіреледі. Сондықтан, ол бостандық тарихи дамудың керекті жемісі болады. Айуандарда бостандық қандай жоқ болса, айуандар әлемінен алғашқы бөлініп шыққан адамдар да қай жөнінен болсын ерікті болған жоқ; бірақ мәдениеттің әр басқышы бостандыққа қарай аттаған бір-бір адым тәрізді болды. Адамзат тарихының таңында жай қозғалыстың сырын ашып, ол қозғалысты жылылыққа әуірлдіру жұмысы тұрған: үйкеумен от шығарған; бүгінгі жетілген дәуірдің аяғында жылылықты жай қозғалысқа айналдырды; бу машинасын шығарды. Бу машинасы әлеумет дүниесінде бостандық жолына қандай зор өзгеріс енгізсе де, ол өзгерістің әлі жартысы да біткен жоқ. Бостандық жолында от табудың маңызына бу машинасының маңызы әлі жеткен жоқ деуге болады: Өйткені табиғаттың белгілі күшінен адамға ең алғаш үстемдік берген, сол себепті жасау күші өте зор болғандықтан, адамзаттың дамуына қандай

зор өзгеріс кіргізеді дегенмен, ешуақытта тап айырмасы жоқ. Күнкөрістің бар керегі жалпы көпке бірдей табылатын әлеумет құрылысын орната алмайды; сондай құрылыс болғанда ғана адамның нағыз бостандығы туралы, табиғаттың заңын біліп, келістікпен өмір сүру туралы айтуға болады.

Тарих лажсыздықпен саналы қызмет

(Пиле-Кант)

Лажсыздық дегенді қалай ұғу керек? Лажсыздық деген ұғымның неше түрлі реңкі бар деп әлде қашан Аристотель айтқан. Аурудан жазылу үшін дәрі ішу керек; жасау үшін дем алу керек; ақынды алу үшін «егінге» барып келу керек. Бұлар шартты лажсыздық. Өмір сүргіміз келсе дем аламыз, аурудан құтылғымыз келсе дәрі ішеміз... Сыртқы дүниеге мал ету жолында адам дәйім осындай лажсыздыққа кездесін отырады: тамақ керек болса, егін егу керек; анды өлтіру керек болса, оқ жіберу керек; бу машинасын жүргізгісі келсе, отын даярлау керек, тағы сондай. Осындай шартты лажсыздыққа адам бағынатын жерлері болады; адам түк еңбек қылмай, керегін тауып алып отырса, тілегі орындалып тұрса, бостандығы да молырақ болар еді, олай емес, адам дәйім табиғатқа бағынады; табиғатты өзіне қызмет еткізіп жүрсе де бағынады. Бірақ бұл бағыну табиғаттан азат болуға оған қойған шарты: табиғатқа бағынып жүріп, соның өзімен табиғатқа қожалығын күшейте береді, басқаша айтсақ, бостандығын ала береді. Әлеуметтің табысын дұрыс жасау жүзінде де осы болар еді, техниканың, шаруаның (экономика) белгілі тілектеріне бағына жүріп, өз табысы өзіне үкім жүргізетін жексұрып тәртіпті жояр еді, әркім басына молырақ бостандық алар еді. Оның бағынуы бұ жерде де бостандық алудың қайнары болар еді.

Бұл бәрі емес. Сана мен тұрмыс арасы жер мен көктей деп ойлап үйренген Марксті «сынаушылар» лажсыздықтың бір-ақ түрін біледі: олар, — тағы Аристотельдің сөзімен айтайық, — лажсыздықты адамның тілегенін істетпейтін, өзіне қарсы жұмысқа көндіретін бір күш деп таниды. Ондай лажсыздық арасында бостандыққа қарсы, бізге артық-кемді ауыр тимей тұруға мүмкін емес. Бірақ бұл арада да ұмыту жарамайды: адамды зорлайтын сыртқы күш оның тілегіне кесе-көлденең келетін күш, өзге бір

жағдайда оған басқа түрде көрінеді. Мысалға осы күнгі біздің жер мәселемізді алайық. Ақылды алпауытқа-кәдетке мұжықтың «жерін зорлықпен алу» олардың «әділ ақысына» қарсы азды-көпті қайғылы тарихы лажсыздық боп көрінер. Тоқымдай жер алуға тырмасқан мұжыққа жалғыз бұл «әділ ақы» қайта азды-көпті қайғылы лажсыздық болып көрінер, мұжық жерді «өзі зорлықпен алса», ол оның еркіне бостандық тиген, оның бостандығын ең қымбат қамсыз қылған болып көрінер.

Гегель өзінің дін пәлсепесінде: «Бостандық дегеніміз — өзінен басқа ештемені тілемей» деп айтады. Әлеумет психологиясына қабысатын пікір болғандықтан Гегельдің бұл сөзі бостандық мәселесіне өте айқын сәуле түсіреді. Алпауыттың жерін алсам деп тілеген мұжық «өзінен басқа немені» қаламайды. Ал Алпауыт-кәдет еріксіз жерін беруге көніп отырса, ол «өзін» тілемейді, тарихтың көндіргенін тілейді. Әуелгі — ерікті, азат; екінші лажсыздыққа ақылмен бағынады.

Жасау құралдарын әлеуметке иемдендіретін, әлеумет табысын (жасауын) жаңа түрде жүргізетін жалшылар да мұжық тәрізді «өзінен-өзгені тілемес еді». Ол өзін толық бостандықтамын деп сезер еді. Ал, капиталшылар ше? Ең оңған күнде олар, жер программасын қабылдаған алпауыттардың күйінде болар еді: олар бостандық бір басқа, тарихтың лажсыздығы бір басқа екенін табар еді.

Штамлер айтады: әлеуметтің жетілуі жалаң себепті лажсыздық күшімен болатын болса, ол жетілуге көмек етем деу нағыз соқырлық болар еді — дейді. Оның ойынша екіншісі бірі болу керек: немен осы құбылысты лажсыз деп санаймын, онда оған көмектесудің түкке керегі жоқ; әйтсе де ол болуға менің көмегім керек деп ойлауым керек; онда ол құбылысты лажсыз деп атауға болмайды. Лажсыз, шарасыз, өзі болайын деп тұрған нәрсеге, мәселен, күннің шығуына көмек етем деп кім тырысар?

Бұл арада Штамлер сықылдылардың екіжақтылығы (дуализм) айқын көрінеді; мұндай екіжақтылық Кантпен тәрбиеленген адамдарда болады: олардың ойы тұрмыстан қашық адамдар.

Күннің шығуы адамдардың әлеуметтік қатынасына байланысы жоқ, ол себеп те емес, салдар да емес. Сондықтан ондай табиғаттың құбылысын адамдардың саналы талабына қарсы қою ешбір себепті байланысы жоқ нәрсеге қарсы қоюмен бірбас. Әлеумет құбылысы, тарих жұмысы олай емес. Біз тарихты жасайтын адамдар екенін жақсы білеміз. Ендеше, тарих қозғалысында адамдар-

дың талаптары себепкер болмай тұрмайды. Бірақ тарихты адам өз бетінде, өз ағымымен ғана жасай алады; өйткені белгілі лажсыздық билейді; ол туралы жоғарыда айтылды. Бұл лажсыздық бар болса, оның салдары да болу керек, онымен бірге әлеуметтің жетілуіне лажсыз себепкер болатын адамның талаптары да болу керек. Адамдардың талабы лажсыздықты жоғалтпайды, қайта таланты лажсыздық туғызады. Ендеше, талапты лажсыздыққа қарсы қою мантиқ жүзінде зор обал.

Х. ҰЙҚЫ, ТҮС, КӨЗ БАЙЛАУ

Адамның есі бүтін болмай¹ күйлері болады. Сондай күйдің бірі — түс көру, ұйқы дегеніміз — мерзімді дем алыс, тыным алыс. Ұйықтаған адамда сана не мүлде болмайды, не кем болады.

Ұйықтаған уақытта дененің қызметі қандай болады? Ұйықтататын қандай себеп? Бұл сұрауға ғылым әлі толық жауап берді деуге болмайды. Әйтсе де ол себептерді жорып отыр. Үлкен бір себеп: жүйке саласының шаршап-шалдығуы болуы керек. Шаршаған дене (жүйке) шығынын толтыру үшін жұмыс қылмай, дем алатын болса керек. Тағы бір себеп: істерге жұмыс болмай, зеріккендік. Ақыл-ой қызметімен шұғылданып, әдеттенбеген қарапайым адамның қолын бос қойсаңыз, іпші пысқаннан қалғып, ұйықтап кетеді. Қазақтың ұйқыдан бас көтермейтіні ойдың жоқтығы, кәсіптің, жұмыстың жоқтығы. Ұйықтататын тағы бір себеп: адамды жалықтыратын бір-келкі әсер. Үнемі ырғалаңдап түйеге мініп келе жатсаң, ұзыннан-ұзақ созылған, жүректі тербеткен қоңыр күйді тыңдап отырсаң, ұйқың келе бастайды.

Ұйықтағандағы дененің кейбір қызметтері ояу жүргендегіден пәлендей өзгелігі жоқ. Мәселен, дем алу, тамыр соғу, қан жүру, ас қайнату сықылды қызметтер ояудағыдай жүріп жатады. Ұйықтарда адам ширек сағаттай қалғып жатады, содан кейін шырт ұйқыға кетеді. Шырт ұйқыда жатқанда адам түк сезбейді. Бірер ұйықтап алған соң, ұйқы сергек бола бастайды, ұйқылы-ояу деген күйге келеді. Сондай кезде санамыз кіресілі-шығасылы болып, түс көрсек керек. Түс дегеніміз ояуда көретін нәрселердің бернесі болады. Түсімізде сол бернелерді өңіміздегі өкен деп ойлаймыз.

¹ Болмай деген сөзге жалғанатын жалғау түпнұсқада түсіп қалыпты, сондықтан бұл сөзді болмайтын деп дүзетіп оқу керек.

Неліктен сондай бернелер пайда болады? Жоғарыда бернелердің іліктестігі туралы айтқамыз; бір перне екінші бернені сүреп, туғызып, отырады дегенбіз. Түс көргенде де сондай оқиға болады. Бірақ сол берненің басталуына не себеп? Оған себеп: не сырттап келетін әсер, не күндізгі көбірек ойлаған берне. Мәселен, ұйықтап жатқанда, құлаққа желдің уілдегені естіліп тұрса, түсінде дарияны көресің. Сыртқы әсер түс көруге қандай ықпалы барлығын білу француз білімдары Мори өзіне тәжірибе істетіп көрген. Жатарда, өзі ұйықтарда біреулерге тапсырады: мен ұйықтағанда, пәлендей нәрсе істеп, денемді шіміркендіріңдер — дейді. Мори ұйықтаған кезде қаламмен мұрнын, не ерпін шұқылап, шіміркендіреді: Мори түс көреді: түсінде жанып қинаған азапты іс көреді. Бетіне біреу смола қаптап қояды, ол жабысып қалады, ол қаптаған бернені алайын десе, мұрынның, еріпнің беттің терісі қабат сыдырылады. Тағы біртүрлі әсер беретін тәжірибе істейді. Ападай жерде тұрып қалбырға қайшыны ұрып, сылдырлатады, Мори түсінде үлкен қоңыраудың дауысын естігендей болады; аздан соң қоңырау дауы жұртты дүрліктіретін «атойға» айналады. Жұрт әбігер болған, 1848-ші жылғы Француз төңкерісін түсінде көреді. Моридың мұрнына одеколон иіскетсе, ол түсінде одеколон, тағы түрлі уақ-түйек сататын магазинде жүреді: гүлдің иісі түсінде Мориды күпшығысқа, Мысыр жұртына апарады. Моридың бетіне қызарған темірді жақындатса, ол түсінде параходта от жағатын жұмысшыны (кочегар)-ды көреді. Бұл мысалдардан көрінеді: сырттан берілген әсер түс көруге зор ықпал береді екен.

Сонымен түс көруді алданумен салыстыруға болады: екеуінде де болмашы әсер жоқтан өзге бернені туғызып отырады. Кейде түс көруге сырттан әсер алу шарт емес, берне өзінен-өзі туады, өзінен-өзі тууға да себеп бар. Күндізгі көрген-білген, естіген, сезген нәрселер, ойлаған ой, әлде солардың бір бернесі көретін бернені шетінен тартады; ол барып әлде қапанғы бірдемені сүйреп шығарады. Әйтпесе адамның арман етіп, орнына келмей жүрген тілегі бар екен; сол туралы көп ойлайды екен. Міне, сондай өңіндегі құмарлық, ойын билеген тілек түсінде көрінеді. Орындалмай жүрген тілек, орындалған іспетті болады. Анығында болашақта сол тілек орындала бермейді. Түсімізде тілегіміздің орындалуын ғапа көреміз. Біздің тілегіміз тым сандырақ қиял болмай, тұрмыста орындалуға тиісті тілек болса, түсте орындалған тілек, өңімізде де келешекте орындалуы мүмкін. Бірақ

оны сәуегейлікпен білмейміз, жағдай солай болғандықтан, не сәті түсіп қалғандықтан, кезіне келгендіктен орындалады. Түкке көлмейтін талай сандырақ түстер туралы елдің көңілі суығандықтан, «түс — түлкінің боғы» деп аңыз қылысады.

Түстің бернелерін туғызуга денедегі түрлі сезімдер, мәселен, іш бұзылу, жүрек соғудың, дем алудың дұрыс болмауы себепті болады. Мәселен, жаман жатып, демді дұрыс ала алмаса, түсінде біреу басқан, тұншықтырған тәрізді болады. Қазақтың айтуынша «бастығырылады». Одан барып басқа қауіпті нәрселерді көруге мүмкін. Әр адамның көру, есту сөзімдері әртүрлі болады; мәселен, көзін жұмса, бір түсті нүкте, не дөңгелек сәуле көреді; кейбіреудің құлағында бірдеме шуылдап тұрған ісіетті болады. Саңлау мүшелерінің осындай өзгешелігі түс көруге де түрліше әсер береді.

Бұрынғы психалогиялардың айтуына қарағанда, ұйықтаған, түс көрген уақытта ерік (қайрат) болмаса керек; бернелер қалай болса солай туа беретіні оларды басқарушы еріктің жоқтығынан болса керек. Түс көру ой қызметін тым шатастырып жібереді, сондықтан түс көруді есалаңдық тәрізді бір күй деп аңыз қылысады. Түсімізде жердің екі шетіндегі оқиғалардың басын қосамыз. Әр заманда, әр уақытта болатын оқиғаларды бір мезгілде көреміз; әлде қашан өлген адамдармен сөйлесіп жүреміз; кокке де ұшамыз, жердің астына, дарияның түбіне, зынданға да түсеміз, мұның бәрі түсте ерік болмайтындығын сипаттайды. О түгілі түсімізде бір өзіміз екі кісі болып та жүреміз. Кәдімгі өзімнен басқа, тағы бір мен бар сияқты болады; өңімізде істемейтін, жиіркенетін жұмыстарды түсімізде істейміз. Бұл түстің басқарушы иесі жоқтығын білдіреді.

Бірақ түс қандай шатақ, қандай тәртіпсіз болса да түсте ілтипат деген нәрсе мүлде жоқ деуге тағы болмайды. Қандай қатты ұйықтап жатып, болмашы дыбыстан тез оянып кететін ұйқысы сергек адамдар болады. Кейбір ана баласы қыңқ етсе, кейбір малсақ адам тыстан тықыр естісе, не иттің даусын естісе, кейбіреудің құлағына біреу сыбыр етсе, дереу басын жұлып алады. Бұл сергектің ұйықтап жатқанда да азды-көпті еріктің барлығын көрсетеді; ілтипат еріксіз болмайды.

Көз байлау. Тап ұйқымен ағайындас бір күй көз байлағанда болады. Көз байлау қолдан жасаған ұйқы деуге жарайды. Көз байлау неден болатыны қызық. Қарапайым адам бақсылардың көз байлайтынын оның қасие-

тіне, жыны барлығына жориды. Көз байлаған бақсы неше түрлі керемет нәрсе көрсетеді: ішіне пышақ сұғып, арқасына шығара ма керек, ине жұта ма¹ керек, қолының қырымен киізді тіліп жібере ме керек, өгіздің аузынан кіріп, артынан шыға ма керек, аю, жылан, қасқыр қаптама керек... толып жатыр. Мұнда не сиқыр бар? Жұрт сиқыр бар деп ойлайды. Сондай сиқыр бар екені рас; бірақ ол сиқыр жын да емес, шайтап да емес, керемет те емес. Ол сиқырды пән тілінде «гипноз» деп атайды; біз «көз байлау» деп алып отырмыз.

Көз байлау бір келкі әсерлердің күшінен пайда болады. Мәселен, жарқылдаған бір нуқатқа сарылып қарап отырсаңыз, аздан соң, көзіңіз талып, әлде нелер көрінеді. Одан соң адамды сөндіру деген нәрсе бар. Сондай нысы күшті, табиғатында біртүрлі қуаты бар адам өзгелерге үлкен әсер береді, «осы болады, осыған сенесін» деп, еркінді билеп, сөндіреді, айтқанын істетеді, сиқырлайды. Сиқырланған адамға сиқыршы бұйырғанын орындатады: ұйықтатады, қара терге шомылдырады, қайық естіреді, бір айуанмен алыстырады, жат десе жатады, тұр десе тұрады. «Қасқыр келін қалды, қаш!» десе, қашады; «мыиау қымызды іш» деп су берсең, қымыздай көріп ашырқанып ішеді. Мұндай сиқыр күші жалаң бақсыда емес, жай адамдарда да бола береді. Айтқанын істетіп, соңынан иттей ертіп жүретін еркі күшті адамдарды өмірде көрмейміз бе? Еріксіз басыңды айналдырып, жаман нәрсесін мақтап-мақтап алдап сататып сәудагерлер аз ба? Табиғаты әлсіз әйелді күң қып ұстап жүретін, «басын дуалап алды» дегізетін еркектер аз ба? Әйтпесе «байының басын айналдырып» алатын қажырлы қатындар жоқ па? Мұның бәрі неліктен? Еріктің күштілігінен. Әйтпесе, сиқыр да, жын да, дуа да жоқ.

Адамның көзіп байлап ұйықтатуға болады; оны ұйықтатқанда, не денесі түк сезбейтін етуге, не отө сезінгіш етуге мүмкін. Әуелдегідей күйге түсетініне инені бойлатып алсаң да тырп етпейді; соңғыда титтей бірдеме денесіне тиіп кетсе секіріп түседі.

Көзі байлаған адам ұйықтаған кісі тәрізді; ұйқы өзінен-өзі дененің тілегімен болса, «гипноз» қолдан жасаған түрлі әдістер себебінен болады. Екеуінің айырмасы сол: ұйықтағанда адам еркінен бір жола айрылады, гипноз

¹ Осы сөйлемдегі шығара ма, жібере ме, шыға ма деген сөздерді автор шығарса, жұтса, жіберсе, шақса дегендей мағынада қолданған.

(көз байлау) істелгенде азырақ айрылады. Көзі байланған адамның жұмысы азды-көпті ерікті болады деуге болады; бірақ көзді байлаған адам неліктен солай істеу керек екенін таңдамайды, себебін тексермейді; тек бұрап қойған машина тәрізді бұйырғаныңды істей береді.

XI. ТЕРІС ҚЫЛЫҚ

Теріс қылық деп кәдімгі есі дұрыс орташа қылықтан ауа жайылған қылықты айтады. Адамның көбі дұрыс қылықты болады; бізге көбірек ұшырайтын дұрыс қылық, халықтың ұғымынша теріс қылық деп, оғаш мінезді айтады.

Теріс қылықты адам өзінің мінезін өзгелермен үйлестіруге олақ келеді. Есалаңдардың қылығы, қызметі, кәсібі, жұмысы басқалардікінен оғаш көрініп тұрады; бұлар жай адамдарша өмір сүре алмайды: ыңғайы, икемі келмейді. Ондай адамның жаны аурулы бола берген сәйін, дұрыс қылықты адамдардан қашықтай береді, ондай адамдар төңірегіндегі жағдайға көне алмайды, өзгелермен өтаса алмайды. Әлеумет жағдайына көне алмаушылық теріс қылықтың бір белгісі. Мүмкін, ондай мінезді адамдар өте сөзімді кейіпкер (тип); бірақ теріс қылықты деп саналады.

Шынын айтқанда, кемеңгерлер де өзгелерден үздік, оғаш адам ғой. Әлде олар да теріс қылықты, болмаса «жаны сырқатты» адамдар ма деген сұрау тууға мүмкін. Бұған былай жауап беріледі. Жоғарыда бірнеше адамдардың суретін қаптап түсіретін құрама патаграпия болады деп едік. Ондай патаграпияға бірнеше адамның ең айқын, ең жалпы кескіндері, сызықтары түседі. Жеке адамдарда болатын анау-мынау өзгеше сипаттары жоғалып кетеді. Бірнеше адамдардағы сондай жалпы кескінге адамның көзі үйреніп кетеді, сондай құрама кескінді мүлтіксіз, дұрыс деп табады. Бұл адамның сыртқы пішіні, келбеті туралы жасалатын салыстыру ғой. Осындай құрамалық адамның қылығында да болады; бірнеше адамның жалпы қылығының бір өзінің бойына сыйғызатын көрнекті, мүлтіксіз кейіпкерлер болады. «Кемеңгер» деп сондай адамдарды айтса жарайды.

Бұған қарсы дау туар. Кемеңгерлерде көп адамдардың жалпы мінезі жолығатын болса, оларда оғаш мінез неге болады дер. Бұған біз тағы жауап береміз. Бірнеше адамның суретін түсірген құрама патаграпиядағы мүлтіксіз сұлу мұрын сол түскен адамдардың бірінде де жоқ;

жақсы, жаманы аралас көп мұрын бірігіп, бір сұлу мұрынның суретін туғызған. Осы тәрізді денеге тиісті мысалды, мінез-қылыққа да айтуға болады. Кемеңгердің мүлтіксіз, бірақ оғаш қылығы, оғаш сұлу мұрын сықылды. Кемеңгер деген адамның теріс мінездісі, азғыны емес, көп адамның қасиетін бір өзінің басына азды-көпті сіңірген кейіпкер бір адам. Кемеңгер — өз әлеуметінің, өз заманының барып тұрған айқын ұлы. Кемеңгер — көптің мүддесін, көптің арманын, тілегін сөйлеуші, орындаушы адам, ол нағыз көптің адамы. Көп үшін сондай қызмет ететін айқын адамды теріс мінезді деу адасқандық, нағыз есі бүтін, депі сау, заманға айна болатын болар. Аристотель Леопардо да Винуа, Шекспир, Капт, Вашингтон, Дарвин, Маркс сықылды кемеңгерлердің қылығы дұрыстығы, күштілігі адамды таңқалдырғапдай емес пе?

Қайта кәдімгі «басы-жұмыр» жай пенделерді азды-көпті теріс қылықты, азған адамдар десе жарайды; «есалаң» деп соларды айтса жарайды. Бұған дарашылдар (индуиалист) қарсы да болар. Өйткенмен күндегі көріп жүрген жабайы адамдардың қылығы дұрыс деуге келмейді, өйткені жай пәнде көптің қамын жемейді.

Жан сырқатын зерттейтін білім ауруханадағы есалаңдарды бақылағаннан гөрі күндегі өмірден, күндегі жабайы адамдардың қылығын бақылағаннан деректі, мағлұматты көбірек жинайды. «Кәдімгі» адам мен «есалаң» адамның арасында шек онша апық емес. Ондай шекті іс жүзіндегі тәжірибелерге сүйеніп айырамыз. Әлеуметтің, қала берсе тұрмыстың белгілі тілектерін орындауға жарамсыздарды өмірдің өзі шетке қағып тастап отырады. Іс жүзінде өте ерсі, теріс мінезді адамдар көпшілік сырқаты бар, «арабшысы» бар деп жориды. Әлеумет тұрмысына онша зиян да келтірмейтін, пәлендей пайда да келтірмейтін өзімен-өзі әулігіп жүретін, болмаса орасан жұмыс істейтін адамдарды жат мінезді, жынды, бәдік, есалаң, жарым ес, дертті деп санайды.

Теріс қылықты болудың себебі не? Жүйке саласының қызметі бұзылғандықтан, не өте әлсіз қозады, не тым күшті қозатып болады. Анығында теріс қылықты адамның жүйке қозуы азая береді; кейбір жүйкелері шатасып, қызметке жарамай қалады. Теріс қылықты адамдар сырттан әсерді кем алады. Сондықтан қолына азбыншы әсерді өте күшті ұстайды, жүйкенің қозғаушы тетіктері, бөгеуін тетіктері босап, берне құрастыру өткірленіп, пайымдау, қорыту сықылды сипаттары бәсеңдеп, еркі де әлсірей береді. Сырттан қарағанда есалаң, жындылардың

еркі (қайраты) күшейген тәрізді болады; ол пеліктен десеңіз, еріктің жүгенсіз құрық алып кеткені, мида бөгеуші, тоқтау айтушы тетіктің болмағаны; әлеумет өмірінде басқарушы жоқ, әкімсіздік кездерде қандай бассыздық болады: есалаңдардың қылығында да сондай бассыздық көрінеді. Анығында жындылардың қайраты күшеймейді, тек қағусыз, бетімен кетеді, қайта солғындайды. Есалаңның санасындағы бернелер тым аз болса, (мәселен, оның бернесі не біреуді өлтіру, не бір ойлап шығарған нәрсесін көрсету болса), сол аз берне туралы жүйкесі күшті қозады, бернелер шапқан аттай зымырайды, қозғаушы, тізгіндеуші кіндіктің қызметі бәсеңдейді; ондай адам шаруаның не екенін білмейді, тоқтаусыз сөйлей, жаза беретіп, алысын-жұлыса беретін болады.

Аурудың алған әсері көбінесе берік болмайды, жадында сақталмайды, жоғалып, тотығып, көмескіленіп отырады. Сондықтап өткендегіні жадына жуырда түсіре алмайды. Ондай аурулар кейде (көбінесе) жадынап айрылады, кісі тапымайтын күйге де жетеді. Бір әсер мен екінші әсердің байланысы не бұзылады, не шатасып, шабандайды, іліктестік қуаты кемиді; осындай болудың өзі кейде тез ойлауға, тез сөйлеуге сүрең береді. Ауру сөзден сөз туғызып, соға береді, бірақ ой жүзінде белгілі тетелестік, тәртіп болмайды, тек сөздің ұйқастығына, дыбыстығына қарай сөйлейді. Кейде ондай ауру адам сөзден мүлде қалып, үн жоқ, түп жоқ, мелшиіп, сілейіп қалатыны да болады. Қысқасы, есалаңдар сөзінің мазмұны да, үйлесімі де, күші де бұзылады, кейде ойы да, сөзі де, қозғалысы да, жаттама, не машина тәрізді өзі істеліп тұрады.

Қозудың, шіміркенудің солғындауы, оның салдарынан әсерді аз алуы онда адамдарды не ұнжырғасып түсіріп, сарыуайымшыл ғып жібереді; не өзімен-өзі әулігетіп өзімшіл, жынды болады; кейде өзін-өзі патша, хан, батыр екемін деп, кейде қанішер, қылмысты екемін деп ойлайды; өзін ұмытып қалады. Ондай адамдарда неше түрлі жағымсыз сезімдер болады: үрейленеді, қорқады, ашуланады, жылайды, тағы әлде нелер істейді. Аурудың жан күйі екі түрде болады: бірі айбындылық сандырағы, екіншісі төменшіктік сандырағы. Айбындылық сандырағы болса, өзін әлде кім деп ойлап, дүниені бір қолымен ойран қылатын адам тәрізденеді, төменшіктік сандырағы билесе, өзін-өзі дертті, не қылмысты, не қашқын санап, өзін айыптау пайда болады. Осындай сандырақ ойлар әуелде елеусіз болса да жүре-жүре өркендеп, күшейеді,

барлық салт-санасы осы сандыраққа айналады. Өз өміріндегі құбылыстарды әлгі адам сол салт-санасымен түсінбекші болады; өзінің ішкі сырын сезбейді; өзін-өзі түккө тұрғысыз қуыс құрай тәрізді көреді; осы сандырақтан арыла алмайды да, жұмысқа да көңілі жар бермейді, істеген ісі кер кетеді; жұмысы өңбесе, ол адам қылмысының сазайы екен деп жориды, сөйтіп терең ойға кетеді. (Европа тілінде мұндай кейіпкерді «меланхолик» «пессимист», «скептик» дейді).

Саңлау мүшелерінің (қору, есту, иіскеу, дәм айыру, сипаудың) жүйке кіндіктері зақым өткендіктен, шіміркенуі дұрыс болмай, адамға жоқ нәрсе елестеп, жоқтан өзге естіледі. Болмашы сыбдыр оған салдыр-күлдір тәрізді көрінеді; әлде біреудің сөзі оған айқай болып естіледі, әйтпесе ауру өзінің ішкі дауысын басқалардан шықты деп жориды. Көз елесі сирегірек болады, бірақ неше алуан нәрселер көзіне елестейді, әлдебір жарқылдаған оттың ұшқыны, әлдебір қарайған нүкте, әлде қызарған бірдеме, кейде бірдеменің суреті көрінетін. Әлдебір іспетті. Бірақ ондай суреттер айқын болмайды, әрең көрінерлік бозғылтым, қозғалмалы, еңбектеген тәрізді бірдеме болады. Күшті елес сипау сезімі арқылы ұшырайды: ондай елес сандыраққа шабады. Сөйлеу тетігі бұзылған адам, не бір-жола сөйлей алмайтып, әйтпесе бір сөзді қайта-қайта айта беретін күйге душар болады.

Жалпы айтқанда, есалаңдардың қозу, бір нәрсені айырып білу, іліктестіру, сөйлеу қуаттары кемиді. Әлеумет жағдайына үйлесе алмайды; екінші жақтан жүйкенің кейбір кіндігі күшті қозғандықтан қозғалысы күшейеді, айбындылық сандырағына да соғады.

Есалаң болудың себебі көбінесе, мидың зақымдануымен; кейде кейбір кіндіктері (көру, сөйлеу, бет құбылысы...) бұзылады, кейде ол кіндіктер қабарады. Ми көбінесе өзі бұзылмайды, денеден миға құйылатын қорек өзгереді, басқаша айтсақ, ми не анадай, не мынадай зәрмен уланады. Ондай у миға дене арқылы сырттап кіреді; мәселен, арақта есірткіш сусындардың уы, наша, темекі, аппын тәрізді нәрселердің уы, болмаса, ондай улар дененің ішінде жасалып шығады; мәселен, мерез, сүзек сықылды жұқпалы жаман аурулар салдарынан депеде у пайда болады да, миға барып құйылады. Жап сырқатына өте-мөте себеп: түрлі бездердің дұрыс қызмет етпеуі. Кейбір жаңы сырқаттылардың тұқым бездері (ені) зақымметті болатыны байқалған. Бірақ бездердің қызметі әлі зерттеліп жеткен жоқ.¹ Әйтсе де жас кездегі, қартайған-

дағы ақылдың азаюы, жарым ес болу, оқта-текте қояншық, талғақ ауруына шалдығу — бәрі де бездердің қызметінен байлаулы сырқат екені даусыз.

Тұқым қуалайтын науқастар, жатырдың зақыметі, жасында «ит» болу, әжетке жету, әйелдің етек кірі келу, екі қабат болу, бала табу, бастың дұрыс жетілмеуі, саңлау мүшелерінің ақаулануы — осының бәрі жан сырқаттануға, сырқаттың жазылмауына, күшеюіне себеп болады. Есалаңдыққа әлеумет жағдайы да ықпал береді. Кейбір білім кітаптары есалаңдық күшеюге шәрлі жер, мәдениет жағдайлы деген пікірді айтады. Бұл әлі толық дәлелмен бекімеген пікір. Бала кезде есалаңдық болмайды деген пікір де дұрыс емес; өйткені балдырған, балауса шақта адам әрнәрсеге тез икемделу керек; жүре-жүре есалаңдығы күшейген болу керек.

Есалаңдық деген талғақ, қояншық, болмаса нақұрыс, жыңды деп қана ұғу дұрыс емес. Рас, олардың бәрі нағыз есалаң адам «мен есалаңмын» деп «сойылын сүйретіп» келе бермейді, күндегі өмірде есі дұрыстардың ішінде де есалаңдар толып жатады. «Мен пәленшеге ғашықпын» деп өтірік қиялдану, жазғанда дәйім қателесе беру, бір-нәрсені кенет ұмытып қалу, жоқ нәрсені, әңгімеге керексіз нәрсені тұтқиылдан есіне түсіру, қиуадан өрескел жұмыс істеу, өзімен-өзі әулігу, неше түрлі әулекілік — осының бәрі жарым естіліктің салдары. Осындай қиуадан болатын қылықтарды психология қатты ескереді? Өйткені себепсіз ешбір амал болмақ емес.

Қиуадан шығатын қылықтарда іліктестік жағынан себеп болатындығын, талдап ашып отыр. Кәнігі білімдарлар дәйім әр нәрсенің себебін, байланысын тексереді. Кісі бірдемені мүлде ұмытып кетеді. Неге? Онда да себеп бар: ұмытса өзіне жағымсыз нәрсені ұмытады екен. Есіне түсіруге, — ол іліктестік себебі, бір жат сөз не қылық жарыққа шықса, — ол жасырын басылып жатқан тілек болу керек. Ол түгіл коретін түсіміз де, іліктестік қуаты арқылы шыққап жасырын тілегіміз екені айтылды. Сондықтан мынау оғаш, мынау сұмдық, мынау өрсі, жат, тұтқиыл, төтен... деген мінездердің бәрінде астар бар деп ойлау керек.

ХІІ. АДАМ ҚЫЛЫҒЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК, ШАРУАШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жағрапия жағдайының адам қылығына сүреңі. Ауаның жылы, суықтығы, жауып-шашын, күн райы, жарық сәуле — осының бәрі адамның қылығына сүрең береді. Қыстыгүні, жаздыгүні, жауында, құрғақшылықта, ашық күні, бұлтты күні, түнде, күндіз адамның қылығы өзгертіндігі недәуір көрініп тұрады. Күндіз ояу жүру, түнде ұйықтау күн жағдайынан туғандығы мәлім, күн мен түн түгілі, ай жаңалануының да адамның мінезіне әсері бар; мысалы әйелдердің етек кірі. Бірақ айдың сүреңін байқау қиын. Одан да қиынырақ байқалатын жыл жаңаланудың ықпалы. Жаңа жылдың ықпалын өспірім жастарды бақылап, оңай білуге болады. (Мәселен, жаз — өсетін шақ, күз — салмақ қосылатын, қыс — арын-азатын, жазғытұры — шағылыс тілейтін мезгілдер). Жауын-шашынды, бұлтты, ылайсаң күн адамды жабырқатады, шуақты, шағыл күн қоздырады. Жөбішеңді салқын денені пығыршық аттырып, қимылдауды тілейді; өте суық, өте ыстық тыпысты тарылтады, қызметті тоқтатады.

Адамның қылығына ауа райының ықпалы осы айтылғандардан көрінеді. Мәдениет неліктен аса суық темір қазық жақта күшеймейді? Себебі о жақтың адамдары суықпен жағаласады. Диқаншылық кәсібі, тамақ табу қиын болды, әуесі әлде тым құрғақ, әлде тым ылайсың болатын жердің белдеуінде неғып күшеймейді? Шөл болды, аңызғақ пен алысты, егіп салу қиып тиді, еңбегі өнбеді. Ал тым жауыпды жерлерде неше түрлі сапсыз аңдармен, айуандармен арпалысу диқаншылықты кәсіп ете алмау, терісі арқылы адам демді дұрыс ала алмау бөгет болды. Әйтсе де, адамның қылығына ауа райынан гөрі артығырақ ықпал жүргізетін ауа райына байлаулы сол жердің өсімдігі, жәндігі адам тамағын, киімін, бас қалқасын, үй-сайманын, қару-аспабын төңірегіндегі өсімдік, жандық дүниесінен алатын болғандықтан әр жердің халқы маңайындағы табиғатпен араласып, астасып кетеді, бірге өсіп, біте қайнасады. Сондықтан төңіректегі табиғат шарттары оған зор сүрең береді. Мәдениеттің өркепдеуіне мейлі күйедей жұғатын нәрсе: жерінің ауасы мен топырағы (құйқасы); егіп салуға, мал өсіруге қолайлы, жерінде темір кені болуы; адам баласының ілгері басып дамуына зор себептің бірі қатынас жолы. Адам атаулыны тұтас алып қарасақ, солтүстік жақтағы жұрттар араласып, дә-

йім қатынасып жатса, оңтүстік жақтағы көбінесе бөлек-бөлек бытырап жатады, біріп-бірі білмейді; міне оңтүстік жақтың халқы жетіле алмай, кенже қалған себебі сол. Осындай себеппен таулы, орманды жердің халқы да мәдениеттен мешеу қалады. Ал енді сулы жердің халқын қарасаңыз, суында кеме жүретін болса, мәдениеттің ұйтқысы болғанын көресіз. Сонымен жағырапия жағдайын адамның қылығына ықпал береді екен, адам лажсыз сол жағдайға түседі екен. Бірақ адамның жағырапия жағдайы жанасуы, арпалысқан, белсенді қызмет тілейді. Ыстық, суықпен алысып, адам киімді шығарды, үй салуды тапты, тозған, жаман жердің қыртысын оңдеп, суарып, егінге қолайлы ететін болды; диқаншылық, мал өсіруді барған сайын жаңа түрге түсіріп келеді, жылдан-жылға құралып, сайманын кемелдікке жеткізіп, жолды қолдан жасауға айналды. Бір жағынап жағырапия жағдайы адамға сүрең берсе, екінші жақтан адам ол жағдайға өзі де ықпал жүргізіп, түзетіп, өзіне қолайлап келеді, мұны адамның қожалық қызметі деуге болады. Өз еркімдегі нәрсені пайдалану үшін өзіме қолайлы етіп меңгере бастасам, мен қожалық еттім деймін, адам да сондай табиғатқа қожалық етеді. Сондықтан жағырапия жағдайы, басқаша айтсақ, табиғат адамға қолма-қол жүргізетіп ықпал жоқ, адамның қожалық қызметі арқылы ықпал етеді екен. Не туралы адамның қожалық қызметі күшті болса, соғұрлым жағырапия жағдайына адам мойын ұсынбайды. Қарапайым, тағы адам «табиғаттың құлы», мал бағушы да, диқаншы да табиғат құлдығынап жуырда шыға алмайды. Ал өндіру кәсібі, машина әдісі адамның табиғатты жеңіп, ілгері басқанын көрсетеді, сойтіп, адамның жағырапия жағдайына бағынуы бір қалыпта тұрмайтын, өзгермелі нәрсе екен; бұл бағынудың түрі де, молшері де адамның қожалық қызметіне байлаулы екен.

Әлеуметшілік

Қашаннан бері өмір ағымы қоғам қызметін: дара денелердің, жеке адамдардың ерсілі-қарсылы қызметін тілейді. Өмір дара денелердің жұмысы болу мүмкін емес. Жануардың тамақтану қызметін, жоғарғы түрде барлық серпінді әлпеттерін алыңыз. Осының бәрінде де денелер арасында біріне-бірі байланыстық, көмектестік, өмірлестік бар. Азырақ қоғам дегеніміз — жеке-жеке өсіп, жетілген адамдардың бір жерге жиналу нәтижесі. Әр адамның денесін алсақ, о да жеке-жеке шілтерлердің өз бетімен

жетіліп бірігу нәтижесі. Өсіп-өнетін заттардағы жұмбақ — бір түрлі заттардың бірігіп жасауында емес, даралардың бөлшектеңіп бытырауында. Адам қоғамы — айуандар қоғамының жетілген түрі. Алдымен қоғамдасу айуандарда болып, содан кейін адамдарға жайылған. Айуандардың қоғамдасу негізі күнелтуге соқыр сезімдерді (тамақтану, бас қорғау, өсіп-өну) болса, адамдар қоғамының негізі де күнелтуге тіреледі. Осы үш түрлі соқыр сезімнің негіздірегі — тамақтану (ырықсыз қозғалысы — рефлекс), тамақ аулайтын мекеп айуандардың басын қосады; тамақ іздеп жүріп біріне-бірі ыңғайласады — қоғам тұрмысының негізі салынады. Тамақтану соқыр сезімнің бір кезеңі — бас қорғау, тамаққа шабуыл жасау деп қарау керек; өйткені, көбінесе айуандар арасындағы шекісу тамақ үшін, я ашаршылық салдарынан болады. Өсіп-өну соқыр сезімі екі түрлі соқыр сезімнен құралады: бірі шағылысу, екіншісі тұқым (ұрпақ) қалдыру, шағылысу соқыр сезімінің ата-аналық соқыр сезімімен қатынасы жоқ; ата-аналық соқыр сезімінің негізі — бала асырау, тамақ табу соқыр сезіміне тіреліп, шаруа істеу жұмысы өркендеп, адамның қоғамына негіз салынған. Адамның өзгешелігіне қарай, ту бастан оның қоғамдасуы да айуаннан өзгеше болған. Адам екі қолы бос, икемді, үлкен болған. Бармағы жетілген, тік жүретін айуан қолымен қару ұстап, қарумен пайдалануға денелің, бұлай құрылуымен тым ыңғайлы. Тарихын қарасақ, қару дегеніміз — қолдың жетілуі, қарудың түп атасы — жұдырық, таяқ, тас. Адам қару арқылы түрлі қиын, күрделі, тетікті жұмыстарды істейтін айуан. Сөйтіп, адам қоғамы — өз арасында көмектестігі, неше түрлі күрделі жұмыстары бар белгілі шаруа ұйымы, шаруа одағы. Әрине, жалаң адам емес, көмектестіктің нынаны айуандарда да бар, бірақ анық жетілген көмектестік адамдарда ғана, өйткені жіктелудің, күрделі қызметтің ең айқын түрі адамдарда болған. Әлеуметтік тұрмыста біреуге-біреу ыңғайласудың жоғары түрі көмектестік адамдар арасындағы көмектесті, бірін-бірі тез ұғатын болғандықтан жеңіл күшейген. Өйткені адамдай әлпетті қозғалыс пен құбылысы бар, адамдай қол сермесі, ымдасу, дыбыс құралы бар, сойлеу дарыған ешбір айуан жоқ. Кісі қозғалмайтып жадағай нәрселерге емес, қызметі өзгергіш қозғалмалы, белсенді адамдарға серпіледі. Жас бала екінші айдап былай шешесінің жұғысқанын айырып, опың ісіне өзіңше жауап бере бастайды. Адамдармен араласқан сайып баланың нәрседен айырмасы: балаға адам бір қозғалмалы, бір қалыпта тұрмайтын зат

болып көрінеді. Сондықтан бала адамға көбірек жұғысуды, ыңғайласуды тілеп тұрады. Соның аяғы бала «мен» неіп-бұрын «сен», «ол» деген сөзді (жас бала өзін үшінші кісі тәріздендіріп сойлейді), «меннің» өзі де адамдармен қатынасу, үйір болу арқылы туады. Жас бала бір есе өзіп алға қоюға аңсап, бәрін қиратуға, жоюға бейім болады, біресе кенет өзгеріп, «қозымен қатар жатқан арыстандай» болады. Оның тілегі орнықсыз келеді. Әр уақыттағы тілегі — оның қоғамдық күйінің нәтижесі... жалпы айтқанда, адамның тілегі дегеніміз — бүкіл әлеуметтік күйінің қызметі; баланың тілегі — оның қоғамдық қызметі, қоғамдық тәрбиесі.

Адамның «мен» деген қоғамдық «мен» өзгелердің ортасында әр адам өзіп айыру үшін «мен» деген ат тағылады. Адам — әлеуметтің жұмысы; адам әлеуметтің дерексіз бір мүшесі емес. Әлеуметтен шығады да, жеке-дара зат емес, адам адамдардың өзгергіш төңірегін сүрең беріп, жентектеп илен шығарған толық деректі табысы; ол төңірекке әр адам не өзі ыңғайласып, ұқсап (еліктеп) серпіледі, не өзіне өзгелерді еліктетеді, ертеді, орайластырады.

Әлеумет — көмектестік

Жануарлардың қозғалыс негізі ұстаудан, тұтудан (аузымен) дәп, тамаққа ұмтылудан шыққан. Берірек келген соң, ол қозғалыс жетіліп, мақсатты қозғалыс, мақсатқа орайлы ырықсыз қозғалыс болған. Сонымен, ырықсыз қозғалыстың түбі, тамақ аулау, тамақтау соқыр сезімінен туады екен. Адамның шаруашылық, қожалық қызметінің түп атасы — тамақ аулау. Адамның мақсатқа орайлапған еңбегі, дүние табуға орайлапған еңбегі, алдымен несібе іздеу үшін, басқаша айтсақ, нан жеу үшін бағытталады.

Адам қолы епті, майырық, үлкен бармағы жетік жапдық болған соң, көз келген тамақты місе тұтпайды, тамақты құралмен, қарумен табатын болады; кейде аң аулайды, болмаса үзбей, тынбай жерді жыртып, тамақтық өсімдіктер өрбітеді. Жүйелі шаруаның ең бастапқы, түбегейлі түрі тамаққа жағымды өсімдік егу болады. Адам баласы көп замандар жапа-тармағай диқаншылық құрған, әлі де құрып келеді; диқаншылық кәсібі оның мінезіне, қылығына белгілі сүрең берген.

Диқан еңбегі табиғат шарттарына мықтап бағынады. Мысалы, ауа райына, жер құйқасына, жылдың мезгіліне, жауынға, құрғақшылыққа, шағылға деген сықылды. Егін

салу еңбегінің уақытын, әдісін, күшін сыртқы шарттар билейді. Диқаншының барлық дүние тапу пікірі; ақыл, ой ауданы табиғатқа бағынуына, әйтпесе табиғатқа қона болуына қарай шамаланады. Сол тәрізді үрдіс емес, оқта-текте істелетін қауырт жұмыста диқаншылықтың қылығына реңк береді.

Диқаншылық еңбегі көп қолды тілейді, аңшылық та солай; бір кісінің қолынан келмейді. Жалғыз кісі істейтін қызмет, жалпы айтқанда аз. Еңбек көптікі болмақ, еңбек дегеніміз — көмектестік. Аңшылық пен аушылық бірнеше адамның жәй бірлесуі (бірлесіп шөп шабу, егін ору, ұшырау, жол түзеу, арық ағызу, орман отау, абамен аң аулау, балық аулау, там соғу, киіз басу, құдық аршу...)

Диқаншылықтың алғашқы әлеуметтігі, көмектестік бірлігі — бірнеше үй ішінің қосылып, бір басшыға бағынып еңбек етуі. Жер жыртуды кәсіп еткен қоғам ру-руга бөлініп (ақсақал — феодал дәуірін жасап) жерге таласумен күні өтеді.

Адам қылығына одан соңғы күшті реңк беретін кәсіп темірдеп құрал жасау. Қолдағы темір құрал жалаң жапды табиғат емес, жансыз табиғатқа да ықпал жүргізуге жол ашады; шеберлік өнері, ұсталардың қолдан қару, құрал соғып жасауы, «темір қол», «темір саусақ» жүребара өркендеп кемелдікке жетті. Бұл өнер, кім болса соның қолынан келе бермейді; бұл кәсіп, мамандық қызметке айналды. Шеберлік, кездеме тоқу кәсібі еңбек үйлесуді тілейтін болды; диқаншылықтан әлдеқайда күрделеніп, тетігі молайып қиындады. Соңғы түрлі кәсіп адам қоғамын неше түрге түсіреді. Өйткені шеберлік (техника) қарапайым еңбек емес, айрықша білім, оңтай, қабілет тілейтін еңбек. Сондықтан әр адам әр түрлі қызметке жетік, мамап болу керек; мәселен, шаруашылдық, саясатшы, үй басылық, отап басылық, салт-сапалық, еңбек үлесу, мамандық, әлеуметтік өндіріс шеберлік — қоғамның негізгі белгілері.

Еңбек үлесу сауданың, айырбастың қабындауына зор қолғабыс етеді.

Сауда кәсіп ордалары — қалалар (кенттер) жасалады. «Темір қолды» саудагердің темір қаруы пәрсе табады; нәрсесін қорғайды, қара шаруаны бағындырады, қысқасы саудагер — әрі әскер, әрі кентті билеуші. Сөйтіп сауда — кәсіп ордасы, әкімшілік, әскерлік ордаға айналады.

Адам тамақ табу үшін өсімдік егеді. Адам көк темірден қару, құрал жасап қолына темір киеді. Енді бұған

үшінші кезең машипемен пайдалануды қосу керек. Машина еңбегінің орнына тетікті қолданып, адамды сыртқы тебуге арналады. Мұнда еңбек үлесу адамдар арасында болмайды, машинелер арасында болады. Әрбір машина белгілі бір затты іс қылып жасап шығаратын болады, жұмыскердің қызметі — машиненің ғана жұмысын бақылау. Сөйтіп, машина шыққаннан кейін, адам бұрынғы қалпына қайтқандай; өнер адамдары арасында болмайды, машинелер арасында болады; адам топастана береді. Аяқтап келгенде, бұл кәсіп мамандықты, шенді жоғалтып, жеке адамның жетілетін түріне шығып, қайтадан әуелгі ортақшылдыққа көшіреді.

Машина адамның шалымын ұлғайтады; машина еңбегінің дүкені дәулескер зор болады; олардың арасындағы байлапыс дүние жүзіне құлаш ұрады; табиғат шарттарына бағыну өте кемиді; табиғатты өзгертуі шектен асады. Осының бәрі адамның қылығына, санасына сүрең береді. Адам табиғаттың, жағырапияның жағдайынан құтылғандай болады; адам табиғаттың патшасы, қожасы болады; құдайлардан безеді; дүние жүзіне жететін көмектестік ұйым жасайды.

Тап психологиясы

Жабайы түрде диқаншылықты кәсіп ететін әлеумет дегеніміз — бір ыңғай адамдардың жабайы көмектесуі. Темір ғасырының таңы атқан соң, еңбек үлесетін опершілер табы шыққан соң әлеумет арасына жік түсіп, таңқа, топқа бөліну басталады, тапқа бөлінудің негізі әлеуметтік өмірге керекті жабдығын жасау қызметіндегі қатынасына тіреледі.

Бұл қатынастың өзі зат өндіру күшінің өркендеуінен туады; және әлеумет еңбегінің өнімін, олшеусіз қызметін де тағайындайды, онымен бірге әлеуметті тапқа бөледі. Қоғам көмектестігі ағымында адамдар арасының қатынасы қалай өзгерсе, олардың таптық қатынасы да солай өзгеріп отырады; сондықтан әлеумет таптарының қылығы мүлде өзгермейтін, бекіп қалған пәрсе емес, қайта әлеумет өндіру жағдайына, дүние-мүлік өзгеруіне қарай, дәйім өзгеріп отырады.

Сонымен, қоғам ішінде жалпыға міндет болған өзгермейтін ешбір заң жоқ. Тап болған әлеуметте «жалпы адам» деген құр дерексіз ұғым: адамның қылығы табымен өлшенеді; әрбір адам не ана табының, не мына та-

бының адамы. Сондықтан адамның қылығын сол кездегі табымен байланыстырып қарау керек. Бұны әрбір психология мамандары негізгі әдіс қып тұтыну керек. Психологшылар білуге міндет тұрлаулары соңғы болу керек:

1. Әр кісі — ана тап, болмаса мына таптың азды-көпті ұрпағы, жасап шығарған жемісі. Бұдан шығады: адамның қылығы — тиісті таптың туынды қылығы;

2. Әлеумет өндіріс жүзінде қатынас бір жағынан, таптардың қатынасын тағайындаушы болса, екінші жағынан, өзі де әлеуметтік өндіріс күші жетілуіне байлаулы.

3. Тіршілік керек-жарағын жасау жүзіндегі бір таптың салыстыру күйі, қаражатты үлескендегі ол таптың салыстыру күйін белгілейді;

4. Еңбек жемісін үлесу жолындағы таптар арасының кәдімгі қатынасы — тартыс. Тап қоғамның тарихы — тап тартысының тарихы;

5. Өзінің қожалығын өз еркімен қолына берген тапты тарих білмейді. Ондай уақиға болған емес. Ол қожалығын болдығынша пайдаланып, басқа тапқа қысым ету, қанша десең табылады.

Сонымен, адамдар арасының қатынасы — әлеумет, еңбегінің жемісімен еншіні көп алудың таласы, қысқаша айтқанда, тіршілік игілігінің таласы. Игілік үлесу ағымында жауы бір, дұшпайы бір адамдарды бұл тартыс жалпы тапқа біріктіреді. Әлеумет өндіріс жүзіндегі жай-күйі қандай болса, әр таптың қылығы да сондай болмақ. Ішінара айтқанда, тартыстың шығуы сол таптың әдіс өнер күшіне, шаруа күшіне байлаулы: шаруаға тірелген өзгеріс таптар арасын басқа қалыңға түсіріп, барлық әлеумет топкерістеріне негіз болады.

Дін мен пәлсепенің шаруаға байланысы

Әрбір дін — діннің неше алуаны бұрын да болған, әлі де мыңдаған түрі бар, — әрбір мазһеп өзін ақиқат деп санайды. Әйтсе де техникенің (әдіс өнері) өсуіне дін сықылды бағынатын, техникмен діндей қабат жүретін ештеме жоқ, оны қазір шолып өтейік.

Табиғаттың күшін техника¹ (әдіс өнері) өзіне бағындырмай тұрғанда, қайта адамды біржола поқталап, табиғат мініп жүрген кезде, адам табиғаттың бергенін қару қылуды қанағаттапты, адамның өзі жасап шығаратыны тіпті аз болды; адам табиғаттың күштеріне табынып жүреді, мәселен, күнге, аспанға, найзағайға, отқа, тауға, ағашқа, суға, айуандарға; қайсы адам тұқымына өте ке-

ректі болса, соған табына береді. Тағы анайы халықтарда әлі де солай: мәселен, Жаңа Гвинея деген аралдың халқы әлі де ағашқа құдайдай табынады; олар өздерін сол Савгн Пальмо ағашынан тудық деп жориды.

Текнике ілгері басып, диқаншылық кәсібі туып, әскер мен абыздар өкіметті де, бар дәулетті де меңгерген кезде, үстем болушылар, бағынушылар, сонымен бірге таптар пайда болған дәуірде, адамның табиғатқа толық бағынуы жойылған дәуірде, әмір иесі адамдар, адам болғанда зорлар болған заманда, сол дәуірлерде табиғатты нағыз құдіреттеу жойылып, ол құдайлар өзгеріп, құдай адамның күштілері тәрізді болу керек деген ойлар туган. Ескі грек ақыны Гомер айтатын құдайларының түрі айбынды патшалардан, олардың қатындарынан бір ботен емес; олардың біреулері ерліктің құдайы, біреулері даналықтың, көркемдіктің, махаббаттың құдайы болып саналады. Міне, осы құдайлар — бұрыпғы табиғат құдайлары; адам табиғат құлдығынан құтыла бастаған соң, табиғат құдайларын күшті адамдарға ұйқастырып алған. Текнике адамдарға күш береді, құдайлар күшті адамдарға айналды.

Білім үдеп, кемелдікке жеткен сайын, білім арқылы оперлі жұрттар жерлерін сүйіп, жол мен суларын кемелермен жиі шарлап, су өлкелеріне қалалар салып, сауда, кәсіп өркендеп, — қысқасы, сауда қамы пайда болған заманда, қоғамның бар пәсібесі жері, табысы, қару-құралы, кемесі, арбасы, сауда-саттық затына айналған заманда, мұндай қауымға күн, от, дария, тау, я ағаш сықылды нәрселер түк кереметті, құдіретті, жасырын сыры жоқ бірдеме болып қалды: бұл қауымдар табиғатқа өздері қожалық құрып, мұрнын тесіп мініп алды. Адамның күші, өнері, ерлігі, көркемдігі Гомер тұсындағыдай құдай сынды боп көрінген жоқ; бәсекеге, таласқа пегізделген әлеуметте табиғаттың қасиеттері бұрыпғыдай маңызды болмады. Бірақ оның есебіне бұл қоғамда бұрыпғы құдайлардың бәрінен күшті, бәрінен кереметті, қоғамға өте керекті бір құдай керек болды, бұл құдай — рұқ, адамның рұқы.

Ондай табар¹, қауымында рұқ — зор себепкер. Ол ру бәрін есептейді, ол жаңа нәрселер ойлап табады, ол ұйқаса алады, салмақтайды, ол пайда, өсім береді, ол жұрттарды жеңіп, өзіне қаратады, адамдарды, нәрселерді бағындырады. Анайы жұртта ағаш құдайы, Гомер тұсында

¹ Табар — тауар (товар).

көркемдік құдайы қандай кіндік орын алса, табар қоғамының өмір кіндігінде рұқ та сондай орын алады. Рұқ — не күшті болса, сол.

Гректің жер мүліктенген қоғамының алғашқы данышпандары Сократ, Платондар ашық айтады: табиғат бізді қызықтырмайды, бізді ойдың, жанның құбылыстары қызықтырады дейді.

Бұл — көшпелі дәуір; табар¹ қоғамын тугызған техникке күшейгеннің салдары.

Ол кезде бүкіл дүние шаруа, саясат жүзінде бір бүтін табар қоғамы бола алғандықтан, мәдениет жүзінде әр халық әр басқышта жүргендіктен бұрынғы көп құдайлар да, табиғат құдайлар да жоғала қоймайды, кей жерлерде сақталып қалды.

Гректің саудасы жер жүзін етек алып, Александр Македонский (Ескендір Зұлқарнайын), содан кейін рұмдықтар орта дарияның төңірегінде табар жасаушы патшалық орнатқан соң, бір рұқ — тәңірі жетерлік болды; ол тәңірі не үшін? Сол кездегі дүниенің барлық құбылыстарын түсіндіру үшін, ол дүниедегі барлық қиын сырларды ашу үшін, сөйтіп бұрынғы бар табиғат құдайларын жоғалту үшін керек болды. Жер жүзіне тараған рұм техникесі, рұм саудасы, рұм жолы, рұмның табар қоғамы қай жерге аяғы жетсе со жерден табиғат құдайларын ығыстыра берді. Міне, сондықтан біз бір тәңірі деген ұғымға душар боламыз; бұл паным екі түрлі дүние таңу пәлсепесінде қалды; жер жүзінде осы екі паным жеңіп шықты: бірі Платон оқуы, бірі тақуалық (стоицизм).

Галли, Герман сияқты мәдениетсіз (варвар) бөгде халықтар табар жасаушы қоғам бола берген сайын, бірте-бірте өз діндерінен де айрыла берді, бар күшті бір ғана рұқта деп ұқтыратын христиан дініне қарай бейімдей берді.

Бірақ христиан діні алғашқы ғасырлардағы қалпында қалған жоқ. Әуелде христиан діні бір таптың діні болса, бара-бара бар таптың діні болуға айналды; жасау жұмысы табиғи шаруаға айналған соң, жұрттың бәрі бір үлкен жасаушы бірлік болды. Ондай біріккен қоғамға дүниені түсіну үшін бір құдай, бір рұқ та жетерлік көрінді; жұрт бірнеше дербес нәрсе жасайтын қауымдарға бөлінді. Орта дәуірдің қоғамы өзгерген сайын діннің мазмұны да өзгеріп отырды. Орта дәуірдің қауымы жер иемденетін қауым болған; ол қауымның адамдары біріпе-бірі саты-

ланып бағынатын, бағынушылар жасаған нәрсесін сыртқа бере алмайтын, өз қожасына беретін. Басыбайлы мұжықтар бодамдар табыстарып, қожаларына, ақсүйектерге, дін басыларына нәрседей әкеліп тапсыратын. Жоғарғы қоғам басында патша, одан төмен князьдар, одан да төмен ірі бектер, ақсақалдар, оның қол астында төменгі ақсүйектер; ақ сүйек қол астында жалпақ жұрт, басы байлы құлдар, әйтпесе жай бағынатын бодамдар болатын. Сондай сатылы билеу шіркеуде де болған, өйткені шіркеудің жері адам сұрағысыз мол болатын. Әуелде шіркеу қауымы тапқанын ортаға салып, үлесін күнелтетін кедей болушы еді, соңынан шіркеу жұртты қасқырша жейтін зор мекеме болып алды. Шіркеудің ең үлкен бастығы «Пана» атанып, содан кейін «Кардинал», «Архиепископ», «епископ», «аббат», соны, бірәдар... анау-мынаулар болып төмендеп, ең жаманы көпшілікті, қара халықты билеуге жараған. Сөйтіп, саяси қоғам мен діншілдер қоғамы қосылғаны, сатылы төрелер, билеушілер қауымын жасап, қол астындағы қорлықта жүрген жұрттан алым жеуші арам тамақ болған.

Христиан діні де дәл осы қоғамнан аумай-талмай құрылды. Енді көкті бір ғана құдай меңгерген жоқ. Рұқтар өз алдына бір қалың қол тәрізденіп, аспанды мекендейтін болды. Сөз қалың әскердің бәрін билеп-төстеп тұратын жалғыз баласы бар, қасында әулие рұқы бар құдай болады, ол құдай бәрін құшағына сыйғызушы, бәрін көшуші бол сапалады. Құдайдан төмен сатылап төрелер, атарман-шабармандар кете береді, неше түрлі қызмет атқаратын неше алуан періштелері болады; құдайға қарсы келіп, жазықты болған періштелер ібіліс атанып, қарғалып, жауыздыққа атбекеттік құрады. Патшаның, дін басыларының пәккері қандай болса, құдайдың да сондай пәккері болады деп жориды. Періштеден төмен әр біреуінде арнаулы қызмет бар, әрқайсысы бір кішкене құдай тәрізді әулиелер келеді; оның себебі әлеуметтің көпшілігі ол кезде табар жасаушылық, саудагершілік кәсібіне емес, өз табысын иік күйінде тұтынатын табиғи шаруаға негізделген болатын; сондықтан еңбегінің өнімді-өнімсіздігі табиғаттың құбылысынан. Мәселен, құрғақшылықтан, жауыннан болатын әулиелердің көбейген мәні осы. Бір әулие арақшылардың қамын жейтін болған, бір әулие шабынды (шоп) қамын жеген, бір ұрғаншы әулие бала табатын әйелдерге көмекші сапалған. (Шаруасына қарай қазақтың да әулиесі аз емес), жылқыны «Жылқышы ата», қойды «Шопан ата», сиырды «Зеңгі баба», түйені «Ойсыл

қара» бағып жүреді. Босаңған қатынға «Би Бәтимамыз» даяр тұр. Кедей боп бара жатсақ, «Қыдыр» келіп мал беріп кетеді. «Қамзам бар, не қамым бар?» дегендейін, қазақтың не қамы бар? Олай емес, туысқандар! Құдай, әулие адамды жаратқан жоқ, құдайды, әулиені адам жаратқан. Адам болғанда, шаруа түрі, ел билеу түрі жаратқан (аяқтап келгенде, император, патша), әйтпесе «папа» (дін бастығы) қол астында пәккерлерімен, елімен қандай түрде, қалай қатынасатын болса, өзінің уәзірлері «төрт жары» Жәбірені, Мекені, Срайлі, Әзрейлдері) мен түрлі періштелері (әскері, атарман-шабармапы) мен құдай да сондай болу керек деп ойлаған. Дін айтуынша, періштелерден, әулиелерден төмен адамдар (олісі, тірісі) аралас болады; бұларды «пенделер», «құдайдың құлдары» деп атайды. Ол пәліктен десеңіз, ол кезде қара халық ақ сүйектердің, князьдардың, бәрі жиылып императордың құлы болған ғой; екінші жағынан дін басыларының «көк есегі» болған ғой. Сондықтан ең төмен жаралған адамдар дін көзінде қара халық; көпшілік болып саналады. (Мұхаммед пайғамбар тұсында адам құлдану күшті еді. Ислам діні христиан дінінен туған; бір жағынан, Мұса бастаған жәбрей дініне де несеге ала берген. Сондықтан христиан діні туралы не айтылса, ислам дініне соның бәрі келіп отырады).

Жерге кім не, жасау табысын кім билейді, княз дер, ақ сүйектер, епископтар, аббаттар (әзірет, ишандар), құлдар, қара халықтар кімге бағынады, олардың бір-біріне қатынасы қандай; осының бәрі ол кездегі билеуші таптар көктегі қоғамдардың салдары, солардың жаратқаны деп санаған. Ол көк қоғамы ұғымсыз болып қала берген; өйткені оларды басқаратын құдай; құдай туралы ойлау да, сөйлеу де керек емес тәрізді болған. Ол кездегі адам өз қоғамын билеуге, адамның жасырын рұқын түсінуге, «жақсылық», «жауыздықты» ұғуға тырысқандықтан, ақылы жетілмеген, не болса, соған сенетін аңқау адам жердегі ұқпағанның бәрін аспанға апарып тіркей берген.

Дін — қоғамның айнасы екепдігі ең уақытта, бізге белгілі ешбір заманда мұндай айқын болып көрген жоқ. Рұқ жердегі қоғамның көктегі суретін жаратқан.

Өте-мөте Американы, Үндістанды ашқаннан кейін, капитал нығайған сайын, сауда кәсібі тез көтеріліп, дәуірлеген сайын, ел халқы өз керек-жарағына бола емес, сауда-саттыққа бола нәрсе жасайтын болған сайын, табыстың бәрі табарға, адамның бәрі табар жасаушыға айналған сайын, кәсіп құралдары, қатынау жолдары тек-

нике күшейгендіктен күрделеніп, капиталшылар арасында бәсеке-жарыс туып, біреуге-біреудің жаулығы артқан сайын, адам бірінен-бірі айрылып, оңашаланып, шаруа жүзінде жекелесе берген, сондықтан адамның рұқы да жеке-даралыққа айналған. Капитал өскен сайын, адамдар өзі жасап шығарған мүлкінің қол астына қарай береді, адамның қожалығын тапқан табысы тартып алып, өз желкесіне мінетін тәрізді; адам нәрсеге айналатын тәрізді; нәрсе адамға қожа болатын тәрізді: адамдар керек-жарамын місе қылмай, айырбас пен мүлік, байлық көбейтуді мақсат етіп алады, нәрсеге дерексіз қарайтын болады. Мұндай қоғамның адамдары, Маркстің айтуынша, бірін-бірі дерексіз деп қарайды; сондықтан олардың құдайы да дерексіз ұғымға айналады.

Капиталшылдық үдеген сайын, кедейлік көбейе береді, қоғам күрделене береді, ұғуға қиындай береді; көпшілікке анық жақсы не, жаман не деген мәселелерді шешу неше түрге тарайды. Өз ішіне өзі сұңғу, ақыл-ойға салыну, рұқ жүзінде өзіне-өзі бойлау, табар жасау, сауда қылуға айналған, жанталасқан, алысып-жұлысқан, құтырған қоғам ішінде бақ-ырыс, сенім, тірек табу үшін бір ғана құрал (шаруа) болып қалады.

Құдайдың бернесі де осыған байлаулы болып, күннен-күнге жеке даралыққа, рұққа, дерексіздікке айнала береді. XVII ғасырдың зор данышпандары Декарт, Спиноза, Лейбництер құдайды ой жеткісіз бір зор затқа айналдырады, барлық әлем сол затқа сияды, одан сыртқары түк жоқ, — деп келеді. Пәлсенені толық жүйеге салған Спинозаның бернелеген құдайы асқардан да зор алып денелі, алып рұқты бірдеме; одан тысқары ештеме жоқ, ол (құдай) мәңгі қозғалуда, мәңгі өз ішіне бойлап ойлауда, бұл берне өзімшілдікке салынған бай (буржуя) адамның бернесі.

Техника мен капиталшылдық жетілген сайын, табиғат тану күн санап өсе береді; 17 ғасырда-ақ табиғатты ұғу, оның сырын тану социалық қара үзіп алға кетті, табиғаттағы ұғымсыздардың, құдайлардың бәрі мүлде жоғалды. Бірақ, рұқ деген нәрсе ақыл-парасат, жалпы ұғым, алдымен жақсылық пен жауыздық ұғымы, рұқ туралы білім жете тексеріліп, жеріне жетілмеді. Сондықтан дін жүзінде табиғат пен зат (материя) дәйім шетке қағылып, шығарылып отырылды. Құдай нағыз — тұрмыстан алыс дерексіз, бұлдыр сағымға айнала берді. Ескі христиан дінінде «тәп рахатынан» жирену ұғымы болатын, сол ұғым да бұл арада қолғабыс көрсетті. Техника неғұрлым кү-

шейген, күрделенген сайын, еңбек үлесу оскен сайын, сол ғұрлым ақыл жұмысы мен дене жұмысының арасы да алшақтай береді. Ақыл жұмысы ауқаттылардың сыбағасына тиді, дене жұмысы жалшылардың еншісі болды; осы жіктелудің аяғы келіп, дін жүзінен «зат» дегенді айдап тастады; бұрын гректерде де осылай болған еді, осы айтылған себептерден данышпан Кант көлемдікте, уақытта болатын бар нәрселерді, апығында дүниеде болмайтын, жай бір құбылыстар деп атады; нәрсені жоқ қып шығарды. Данышпан биікте дүниеде рұқ несі зат қана бар, «мен» ғапа бар; басқа түк жоқ деп түсіндірді. Данышпан Гегель жалпыға бірдей рұқ бар деп қабылдады; ол рұқ дүниені сыртқа шығарған сырм деп білсе керек; және бұл дүние түптеп келгенде, өзін-өзі сапалап, баяғы жалпыға бірдей рұқ қалпына қайтатын болса керек.

Мал табуға салынған бай адам капиталшы қоғам арқасында өзін-өзі сонша жекелеп, құдіреттеп, өзін-өзі ұқпайтын күйге жетті, 18—19-ғасырлардың данышпандары өздері үшін ұғымсыз, дерексіз, жеке құдай жасап алды.

Ол кезде бу машинасы шығып, соның салдарынан жасау күші, қатынас құралдары, онымен жалғас капитал да өсе берді. Табиғатты жете зерттеуге, жаңа текникке (әдіс) зор көмек көрсетті, әдіс өзі де күшейе берді.

Табиғат адамның көзіне бұрынғыдан да айқын ашылды; табиғатта бар құбылыстардың заңға бағынған болімі, бұрынғыдан да терең тексерілді; табиғаттан тысқары зат табиғат ішінен қуылып, ығыстырыла берді, аяғында барып біржола жоқ болды.

Сол кезде қоғамды ұғу, оны тереңдету де ең алғаш шегіне жетті. Тарихтан бұрынғы замандар зерттелді, жазылған тарихты жақсы ұғу күшейді, санақ білімі туды; ең алғаш адамдардың амалында белгілі табиғи жағы жақсы ұғылған сайын, табиғаттан тысқары керемет деп сапаланған жақтары адамнан да, әлеумет ішінен де арыла берді; табиғат төңірегінен де осылай арылып еді.

Мейлінше көп жиналған капиталдың арқасында, табиғатты зерттеуге себепті де, құралды да, текникке жасау әдісі беретін болды. Нәрсе жасау ағымында туған әлеуметтік зор мәселелер қоғамды зерттеуге адамның рұқын оятты. Жердің астыңғы терең қабаттарын ақтаруға, алыстағы анайы тағы халықтарға алыс сапар шегуге, тарих пен санаққа дерек, мағлұмат жинауға текникке кең жол ашты. Жарақты туғызған жасау әдісі, ол жарақты орындауға құрал да туғызды (жаратты).

Өзінің техникесін күшейтуге, пайдасын молайтуға алпауыттар, ақ сүйектер, діншілдер сықылды кертартпа ескі таптарды жоғалтуға жаңа білімге ділгер болған, өздерін «жаңашыл» деп есептеген сауда, кәсіпші капиталшылар табы табиғаттағы, қоғамдағы барлық құбылыстардың заңға өлшеулі, табиғаттық жағын анығырақ көретін болды; ол таптың діні мүлде жоғалды. Дін дегеннен оларда не қалды десеңізші, санасының бір бұрышында өмірге жапаспайтын бір ғана болмайшы ой қалды; «әлде кім біледі, құдай бар болса бар шығар...» деген сияқты.

Саясат жүзінде жаңашылдар байлар өкіметін өзгертпей, жақсылық орнатамыз десе, жаңа діншілдер де дінге солай қараған; олар дінді «жақсылық», «жамандықты» ұғу үшін өздерінің айтуына қарағанда «адамгершілік» тілегін қанағаттандыру үшін керек қылатын көрінеді. Бар, жоқтығы жұмбақ болған руқ, бір керемет қайнардан пайда болса екен дейді; табиғат үшін, болмаса әлеумет өміріндегі көпшілік үшін олар руқты, құдайды керек қылмайды; техникеге сүйенген білім бұ жағынан олардың көзін әлде қашан ашты ғой.

Сонымен, бұл күнгі капеталшылдық адамды дүниеге жете түсінетін қылып, дінді дүниеге, пағыз өмірге үйлеспейтін жат бірдеме қып жіберді. Дін құйрығын қысып жер жүзінен жылыстауға айналып барады, дін туралы бернелер күн сайын күңгірттеңіп барады. Тек күні сапаулы уақ байлармен, мұжық сияқты таптар, мол жер иемденген, салт-санасы өзгермеген ескішіл таптар ғана өткен күндегі дін бернелерімен жүріп жатады, әлі күнгі діннен айрылғысы келмейді. Ауқатты таптардың көбінде, зиялыларда діннің көлеңкесі ғана қалған; әйтпесе олар әлсіз таптарды, жарлы-жалшыларды құлдықта ұстау үшін, дінмен қорқыту үшін, өздері жалған діншіл болып жүреді. Капитал шаруасы жаратқан білім діннің тәнін де, қапын да сорып, құр қауызып, көркем сағымын тастады.

Байлар діннің денін жоғалтып жіберген өспелі шаруа, жарлылар, жалшылар дінін қалпетімен жоғалтады.

Жалшылар күн сапап дінсіз болып келеді десек, болған істі айтқан болып табыламыз.

Біз айтқан дін жүзіндегі ойлар қапдай өзгеріп отырса жалшылардың дінсіз болуы да сол табиғатты, сондай жалпы пәрсе болмақ.

Дін туудың түп себебі: ұғымсыз күштердің үстем болуы екенін біз аңытық. Табиғатта жоғалатын, әлеуметте жолығатын күштерді адам ұқпағандықтан, оларды кере-

мет деп тапиды, құдай деп табынады, өйткені олардың өмірін адам сезеді.

Зор капитал тетігінің жуан ортасында жүрген қала жалшыларының дінге көзқарасы қалай болып жүр? Қалай болмақ.

Табиғаттың күші ұғымсыз күш еместігін жалшыларға фабрика айқын көрсетеді. Табиғаттың қатерлі асау күштерін біліп, адамның бағыпдырған жері фабрик, дін пәлсепесі. Білім жүзінен табиғат күштерімен жалшылар табыс болмағанымен, іс жүзінде ол күштерді қолы билеп, өзіне бағыпдырып жүр, сондықтан олар біледі.

Мұқтаждыққа себеп болатын әлеумет күштері қандай екенін бұл күнгі жалпы өте жақсы біледі. Капитал талқысы тап тартысының түйінін шешті, бұл тартысқа белсене кірін отырған таптың бірі — жалшылар. Бұл тартыста жалшылар сорлы болғандығын капиталға жегізуден, дербес меншіктеп екенін үйренеді; тегістік тұрмысқа жеткенде ғана көзі ашылатынын да үйренеді. Қоғам оған көзін ашарлық жағдай бермесе де олар табиғатта да, әлеуметте де ұғымсыз сыпайыс жоқ екенін ішкі сезеді. Бұл күнде өз табы әлі жеде алмай тұрған пәрсе, үнемі солай жеңілмей тұрмайды, оған да зауал бар екенін де сезеді. Тап тартысы, жалшылар бірлігі ол бөгеттерді жоятынын да біледі. Жеңілмейтін, ұғымсыз күш жоқ деген сезім қай жерде болса, ондай жерде дін тұмайды, бұрын бар болса, ол дін өледі. Сондықтан әлеуметшіл (социалдық) жұмысшы дінге қарсы емес-ау, олар дінсіз, олар құдайды білмейді.

(Гортердің «Тарих затшылдығынан»)

Ескі діндердің қалмайтындығы

Бұрынғы жасау қатынасы қаусап, олар шегініп жатса, жол беріп жатқанда, ескі діндердің қалқақтап қалмайтыны қалай?

Бұған жауап беру керек, өйткені бізге қарсылар діннің сақталуын бізге қарсы дәлел қылғысы келеді. Жауап онша қиын емес.

Бірінші, жасаудың ескі әдісі, бір күнде, бір жола жоқ болмайды. Ондай жоғалу бұрып тіпті шабан жүріп келген, о түгілі ірі кәсіп ескі текникені тез ығыстырып келе жатқан бұл күнде де, уақ кәсіптер жоғалғанша талай заман өтеді. Ендеше, ескі дін сақтала тұруға кең орын бар.

Екінші, адам руқтың бір қасиеті: өлі сүйек, жуырда сәлт етпейді. Дене еңбектің жаңа жағдайында жүрсе де, жаңа түрді ой жылдам қабылдап ала алмайды. Ескі әдет, дәстүр, ел аңызы тірілердің миың тұншықтырып, басып жатады. Мұны төңірегіндегі адамдарды көріп жұмысшы бақыласа керек. Бір фабрикте екі жұмысшы бар, екеуінің мұңы да, кедейлігі де бірдей; алайда бірі әлсіз, доған адам, тартысты қаламайды; ол ойына ерік бере алмайды, саясат жүзінде де, дін жүзінде де, кәсіпшілер одағында да ол поптың соңына ереді. Ал енді біреулер бар — жаңып тұрған от, көксегені тартыс; ол мәңгі сойлейді, мәңгі үгіттейді, мәңгі қоздырады. Құдай да, қожа да жоқ, міне оның ұраны.

Мінез айырмасы бір басқа, мұнда бір жағынан, ескі әдет озып, дәстүр ықпал етеді. Жаңа түрге қанша құбылғанмен католик діні — ескі жағдайға лайықты дін. Әйтсе де, затқа, пікірге, біткен өлі сүйектің бойынша, католик діні қасарып, сақталып келеді. Жасаудың ескі әдісі қаусаған соң да, кейде семіп қалған ескі гүлдер көп ұшырайды.

Үшінші, басын көтеріп келе жатқан жаңа тап пен қаусауға айналған ескі тап біріне-бірі сондай амал етеді, көпке шейін олардың ескі ой құрылысы сақталып жүреді. Ерте заманда тап тартысы дінді жамылып, дін ұранымен көтерілген кездерде, билеп тұрған таптан гөрі көтеріліп келе жатқан әлеуметтің жаңа құрылысына талпынған тапта жаңа дін болған; өздері пені жақсы, пені әділ, пені ақиқат деп таныса, соған лайықтап, дін жасап алатын болған. Мәселен, «Калбенизм» дейтін дін әуелде көтерілісшілердің діні болған. Көтерілген тап ескі тапты құлатып, қожалық құра бастаса, өз дінін үстем дін қылған; ол өз дінін өзгелерге таратпақ, алдырмақ болған; сөйтіп жүріп төңкерісшіл бағытын көткеншекке айналдырған. Ол дін таптың жаңа құрылысына, жаңа қатынасына айна болған. Мәселен, христиан діні бір кезде жарлылардың, кедейлердің діні болса, бергі заманда махаббаттың, қарайласудың діні болып, келе-келе шіркеудің ықпалы күшейген заманда, пене алуан шарт (қырық нарыз) шығарып, әдет-ғұрып туғызып, елдің еңбегін жейтін сатылы «ұлықтардың» діні болуға айналды; әуелгі негізін мүлде жоғалтты. Өкіметті қолына алған тап, жаңа қатынасқа кіріскен соң, діннің асылын өзгертін, бұрын дінді тартыс құралы қылса, енді қысымшылық құралы қылады.

Мұны бұ күнде де байқап отырмыз.

Христиан діні ләззатты өз еншісіне алған үстем тап-

тың діні болғаннан былай, үстем тап жаншылғандарға қарсы оны құрал қыла бастады, жаппылғандарға опашылдық, момындық, көпбістік деген уағыздарды айтып, Айсәуірдің осы жағына ғана үндеді. Ауқатты таптар өздері төңкерісшіл болған кезде өздеріне олар тартысу керек деген уағызды сөйледі. Оларға қарсы тап шығып, бұл тап көнуді, шыдауды керек қылмай, қашан жеңгенше алысамыз деген кезде, барлық үстем таптар, оның ішінде бұрынғы төңкерісшіл мәзһептер де бар, тағы да дінді құрал қыла бастайды; көтерілген таптардың кейбір бөлімін тартыстап жырмалап алып, шетте ұстау үшін тағы да діннің шыдау керек деген уағызымен пайдаланады.

Осының бәрін салыстырып келгенде, ескі жасау қатынасы, ескі дәстүр, ескі таптар сақталып, солар бірігіп ықпал беретіндіктен ескі діннің сақталуы, оның қалмауы түк ғажап емес; солай болуға тиіс. Ескі дінде бұрынғы терең, мол мағына, бай өмір қалмаған болса, ескі дін азып-тозыш бір қатқан сірі. не тап сол кеткен ескі жануар тәрізді болса о да бізді түк таңдандырмайды; өйткені дін әлеуметтен туған, әлеумет баласы екенін біз жақсы білеміз.

(Гортердің «Тарих затшылдығынан»)

Адамгершілік (құлық)

(Әнгельс)

Адамгершіліктің мәңгі заңы. Түзулік не, терістік не? Ақиқат не? Адасу не? Бұл мәселелер қалай болса, солай созуға көне беретін ұғымдар. Сол тәрізді шарықтап шегіне жетілмеген ұғымдар; ізгілік, жауыздық туралы ұғымдар. ерсілі-қарсылы салыстырылып, адамгершілік білімінде тексеріледі. Ендеше бұл мәселе адамзат тарихының бір бетінде жүрген мәселе екен; бұл жөнінен ақиқаттың шегіне жету өте қиын. Ізгілік, жауыздық ұғымдары әр халықта әртүрлі өсіп-өрбіген, ұрпақтан-ұрпаққа қалған сайын, бұл ұғымдар сонша өзгерген, тіпті біріне-бірі қайшы келетін халға жеткен. Бізге ізгілік — қайткенмен жауыздық емес, жауыздық — ізгілік емес деушілер де болар; ізгілік пен жауыздықты бір шұқырға аралас үйе салсаңыз; онда ешбір адамгершілік деген болмайды, әркім ойына келгенін істейді дер. Дюринг мырзаның бернесіз жалаңаш пікірі осы тәрізді. Бірақ, мәселе осылайша оп-оңай шешілмейді. Бұл өзі сондай, оңай

мәселе болса, онда ізгілік, жауыздық туралы талас та болмас еді, ізгілік не, жауыздық не екенін әркім-ақ білер еді. Жұмыс осындай жүрде ме? Бүгінде бізге қандай адамгершілік тұтынуды уағыздап жүр? Алдымен бізге уағыздап жүрген діншілдік дәуірінен қалған христиан бектер адамгершілігі; ол діндердің өзі бірнеше тарауға бөлінеді: католик діні, протестан діні, соңғылары тағы да бөліне береді, бөлінген сайын адамгершілік туралы негіздері кеми береді. Осымен қатар бұ заманғы байлар адамгершілігі жүреді; оған жанамалап келешектегі жалшылар адамгершілігі шығады; сонымен, Европадағы маңдай жұрттардың откені, бүгіні, келешегі бір уақытта қатар жүретін біріне-бірі қайшы үш түрлі адамгершілікті тугызып отыр. Қайсысы дұрыс? Жалпыға бірдей мағына жағынан қарасақ, біреуі де дұрыс емес; әйтсе де олардың бірі дұрысырақ болуға тиіс. Қандай? Қайсысы ұзақ уақытқа созыларлық келешегі кең болса, қайсысы келешекке айна болса, сондай адамгершіліктің дұрыстық жағы күшті болғаны. Ондай адамгершілік — бұл күнгі жалшылардікі. Бүгінгі қоғамның әрбір табы (бек, ақсүйектер, байлар, жалшылар таптары) өзінше өзгені адамгершілік үгіттеп отырса, одан қандай қорытынды шығару керек? Адамдар саналы, санасыз болсын, адамгершілікке көзқарастарын тап жағдайларындағы қолма-қол жағдайлардан, шаруа қатынасынан тугызып отыр; бұл қатынас жасаудың, табыс айырбастаудың шарттары.

Жоғарыда көрсетілген үш түрлі адамгершілік қисыпында, бәріне бірдей бір жалпы белгі бар ғой, бұл жалпы белгі мәңгі адамгершілік болуына дәлел емес пе? Бұған жауап береміз. Бұл қисында бір ғана тарих ағымының үш басқышын көрсететіндіктен бәрінде тарихтық жалпы бір астар болуы шексіз, сондықтан оларда бір жалпы белгі болуы өзінен-өзі көрініп тұр. Ол аз. Шаруа оркендеуінің біркелкі, әйтпесе біркелкіге жақын басқыштарында адамгершілік қисындары азды-көпті дөп келу керек. Қозғалмалы мүлікті меншіктеу күшейгеннен былай, осы меншік ете алған барлық қоғамдар үшін бір жалпы адамгершілік болу керек; ол қандай адамгершілік десеңіз — «ұрлама» деген аят осыдан шығарып, осы аятты адамгершілікке мәңгі ақиқат деп атауға бола ма? Әсте болмайды. Ұрлық қылдыратын жағдайды, себебі мүлде жоғалтқан қоғамда, — ондай қоғамда есалақ кісі болмаса, дені дұрыс адам ұрлық қыла ма, — «Ұрлық қылма» дегенді мәңгі ақиқат көріп уағыз айтпақ болған пайгамбар қандай масқара болар еді.

Сондықтан, адамгершілік дүниесі өзгермейтін жол, ол жол тарихтан да, ұлттардың айырмасынан да күшті деп себеп айтып, өзгермейтін, қатып қалған адамгершіліктің мәңгі заңы бар деп қандай аят, қандай қадис келтірсе де оны біз қабылдамаймыз. Біз оған қарсымыз; себебі, бүгінге шейінгі шығып келген әрбір адамгершілік қисыны айпалып келгенде, сол кездегі қоғам шаруа жағдайының нәтижесі деп ұғамыз. Қоғам бүгінгі тап қайшылығымен байланысып, жетілгендіктен адамгершілік те, әрдайым тап адамгершілігі болған; не ол адамгершілік билеген таптардың мүддесін, үстемдігін ақтаған, не жаншылған тап күшейген кезде, ол үстемдікке қарсы болуды үгіттеп, жаншылғандардың келешектегі пайдасын сөйлеген.

Жалпы, түгел шолып қарағанда, адам білімінің өзге тарауларында қандай жетілу, өркендеу болса, адамгершілік жүзінде де даму болған: оған күдіктену керек емес. Біз осы уақытта да тап адамгершілігінің аумағынан шығып кеттік. Тап қайшылығынан жоғары, тап туралы еске де алмайтын адамгершілік қай уақытта болуға мүмкін? Тап қайшылығы жоғалып, бір тегіс болғанда, жалғыз ол емес-ау, тап қайшылығының ізі күндегі өмірде сезілмей, ала жаулық түбімен құрығанда, болуға мүмкін.

Капиталдың адамгершілігі

(Маркстің «Капиталынан»)

Капитал — у-шудан, боғауыздан қашады, капитал мылжың, табиғатты болады. Бұл шын, бірақ барлық шын бұл емес. Табиғат бастықтап, құр қуыстан қандай қорықса, капитал табыссыздықтап, әйтпесе тым аз табыстан қорқады. Қолына жеткілікті пайда түсіп қалса, капитал ер болып кетеді. 10 процент пайда беріңізші, капитал қай жұмысқа болса да даяр тұрсын; пайдасы 20 процентке барса, капитал жаңдапады, 50 процентке жетсе, капитал есінен айрылып қалады; пайдасы 100 процент болды ма, капитал адамның барлық заңдарын аяғымен тебеді; пайда 300 процент болған капитал дарға асам деп қорқытсаң да, етпейтін қылмысы кемде-кем. Айқай меп боқауыз пайда түсірерлік болсыншы, капитал айқайға да, боқауызға да қолғабыс тигізеді; бұған дәлел: «Тобарды ұрлап өткізіп сату (контрабанда), құл сату».

Әділдік, мейірімділік, мәдениет

(Леопарттың «Тарихи затшылдығынан»)

Не нәрсе шаруа жүзінде, саясат жүзінде пайда келтірсе, үстем тап соның бәрін әділдік деп жариялайды, бұған қарсы келетіннің бәрін әділсіздік дейді. Өзінің тап пайдасы, тап мүддесі табылатын жерде, үстем тапқа әділдік жағында болады. Сонымен әділдік байлардың жетегінде жүр. Байлар әділдіктің көзін байлап, соқыр теке қып жүр. Не үшін? Әділдік қандай жауыз, жаман, былғаныш мақсатқа қызмет етіп жүргенін көрмес үшін. бектер, цэхтер ұйымдары байлардың саяси қожалығына кедергі болып, бойын өстірмегендіктен әділсіздік болып саналады. Сондықтан оны тарихтың тәжірибелі әділдігімен жоқ қылды; өйткені адамгершілік диқаншыларды айтады: Барон (манан) - тардың талауын әділдік көрмей тұра алмайды; парондар жер-мүлкін молайту үшін, қалтасын толтыру үшін талауды ғана біледі дейді. Сол тәжірибелі әділдік байлардың қолына келгенде қайтты? Азия, Африка, Австралия сықылды мәдениетсіз елдерде де ең болмаса, басы қатерге байланбай байлардың ел талауын қорғайтын болды. Мейірімді болғансыған қанымдар бұл жақнайтын сөз болар; хұқық үшін қанымдар шаруа жүзіндегі ұрлықты ұрлық демейді, байлар күн сайын зорлықсыз, іш құрттап, кісінің еңбегін жең отырса, ол еңбектің пайдасын бай қанымдар көретін болса, әрине, бұл өздеріне әділдік көрінер; басқаларға олай болмас. Шаруа жүзіндегі талау (ұрлау) осы қанымның мінезіне қатты үйлеседі; капитал байлығына ол қаным күзетші ит болуға көнер еді, ол байлықтың өзі сондай заңды, сондай әділ талаудан туады ғой.

Бәрін өз игілігіне лайықтап жасай білген байлар өзінің әлеумет құрылысын «мәдениет» деген атпен дәріптейді, өздеріне лайық өзгелермен қатынасын одан да даңқты «мейірімділік» деген атпен атайды. Басқа аз, надан ұлттарды қарадай қанап, отаршылық жүргізерде, ол жұрттардың нашар тұрмысын түзетеміз, көзін ашамыз деп келеді. Олардың бұл мәдениеті, бұл мейірімділігі неден көрінеді десеңіз, жергілікті халыққа бал орнына у беруден, зорлап жұмысқа салудан, талағаннан, құртуынан жалаң надан ұлттарды ғана солай «құрмет қылып отыр» деп ойлауға болмайды. Байлар сол «мәдениетімен». «сол мейірімділігімен» өз жұртындағы жалшыларды да жарылқайды. Ол мәдениеті мен мейірімділігінің тұтынған жолы не десеңіз, мыңдаған, жүз мыңдаған еркек, әйелді, балаларды күні-түні көзін ашырмай, жұмысқа жегуге,

шыр бітірмеу, тұралану, аяқтап келгенде, бар қанын, қуатын сорып алып, маскүнем, құрт ауру, ит ауруға шалдықтырып, арам қатыру болып шығады. Тағы бір тұтынаған шарасы: қылмысты молайту, жындылар үйін көбейту, абақтыларды қабындату, сонымен елді түзету десек жарайды.

Дүниеде байлар табындай ешбір үстем тап идеалға (арман) сонша етпеттеген емес, өйткені өзінің жауыз пейілін идеял мылжыңымен бүркеуге ешбір тап байларша мұқтаж болып көрген емес. Сана жағынан мұндай соғылғандық саяси, шаруа үстемдігін сақтау үшін байлардың қолында ең жақсы мықты құралы. Сөз бір бөлек, жұмысы бір бөлек, біріне-бірі қарсы екенін көзі бар кісі көруі керек ғой, жоқ олай емес, данышпандар, тарихшылар адасып отыр; олар байлар құрылысындағы халықтардың тарих кілті жалғыз ғана пікірде, пікір жолында деп отыр. Данышпандардың, тарихшылардың бұлайша адасуының мәнісі қалай десек, ол мынау: бір жағынан, олар байлар қоғамының тәрбиесін, онымен бірге пікірін де сіңіріп алған, екінші байлар кімді болса да мәденилендіруге, қанауға шебер болған, өздеріне білім иелерін де қызмет еткізе білген.

Тіл, салт, ертегі, өнер

(Плеханов)

Жасау ағымындағы адам қызметінің мінезі жасау күшінің жай-жапсарына қарай тағайындалады. Бұл $2 \times 2 = 4$ сықылды айқын пәрсе. Бұдан гөрі тұрмыстың санаға тигізетін белсенді ықпалы анайы тұқымдарда қандай болатындығын көрсету пайдалырақ болады; өйткені қарапайым, анайы адамдардың әлеумет өмірі, ақыл, ой дүниесі мәдениетті адамдардың өмірінен әлдеқайда жабайы, анағұрлы сәл. Орталық Бразилия (Америкадағы) деген жердің тұрғып елдері туралы Бонден-Штейнен деген кісі жазады: «Олардың өмір жүзіндегі тәжірибесінің ең үлкені айуандар; айуандарды бақылау арқылы ғана олар табиғатты таңыған, дүниеге өздерінше көзқарас тапқан» дейді. Аңшылық тұрмыстың жағдайы жалаң дүние таниуды емес, ол тұқымның адамгершілік (құлық) ұғымдарын да, олардың сезімін де, көркемділік пікірін де қалыптастырады. Мал бағушы жұрттардың да, ақыл, ой, мінез, құлық жағы шаруасына қарай қалыптанып отырып көреміз. Бірыңғай мал өсірумен күнелткен жұрттардың «әңгімесін

қарап отырсаңыз, 99 проценті мал туралы, малдың ата-тегі, әдеті, жақсы-жаман сипаттары туралы болады» дейді. (Біздің қазақтың әңгімесінің көбі де мал туралы болады ғой).

Аң аулаушы, мал бағушы жұрттардың тәжірибе кені айуандар болса, барлық дүниетану пікірлерінің іргесі сол тәжірибеге құрылса, олардың барлық ертегісі әуезесі, (мифология) әуезесі емес, өздеріше пәлсепесі, дін, құдай туралы ұғымдары, білім неден тұмақ? Соз жоқ, сол аңшылық, бақташылық тәжірибесінен тұмақ, мазмұнды сол тұрмыстан алмақ. Мәселен, «Душмен» сықылды жұрттың ертегісінің мазмұны ылғи мал жайынап болады-мыс. (Қазақтікі ше?) О жер-бұ жерде қылт етіп қалып отыратын бір кемпірден басқа (жалмауыз, мыстан кемпір қазақ ертегісінде де бар ғой) олардың ертегісіне адам қатынаса қоймайды — дейді. Аңшылық кәсібінен әлі арылмаған Австралия жұрттарының, бушмендердің құдайы, көбінесе құстар, айуандар болады.

Анайы жұрттардың діні әлі зерттеліп болған жоқ. Бірақ дін туралы біздің білетінімізді, опымыздың түзу екендігін Фейербах — Маркстардың қысқа сөзі анықтап отыр. Ол қай сөз десеңіз, «дін адамды жасаған жоқ, дінді адам жасайды» дейді. Тейлор айтады: «Барлық халықтарда құдайдың пішіні адам қоғамының құрылысы, оның өкіметі үлгі болып, сол үлгіге қарап, көк қоғамы, көк өкіметі жасалған» дейді. Бұл, әрине, дінге затшылдық көзқарас. Сен-симон бұл пікірге қарсы болған; ол бұрынғы гректердің әлеумет, саясат құрылысын дінге танудан шыққан деп түсіндірген. Білім өрлеп келеді, өрлеген сайын анайы жұрттарда техникенің жетілуімен дүние таңуы арасында жақын байланыс барлығын ашып келеді. Бұл әлі де айқын ашыларлық мәселе.

Алғашқы қоғамдардың сана жайынап жақсырақ зерттелген нәрсе — өнер. Бұл туралы дерек, мағлұмат көп жиналған. Тарихты затшылдық көзімен тексерудің дұрыстығына бұл мағлұматтар аяқты қия салғызбайтын, мойынды бұрғызбайтын мұқты дәлел бола алады.

Өнердің қалай туғандығы туралы бүгінгі білім қандай түйінге келгенін соңғы сөздерден көресіз. Торнес айтады: «Нәрсеге түр салу білім кәсіп қызметіне ғана өркендейді; ол қызмет түр салудың зат тірегі; кәсіптен түк білмейтін халық ою, кесте, шимай, түр салуды да білмейді» дейді. Штейнен сурет салуды өзі пайда коздеуден, нәрсенің пішінін көрсетуден шыққан дейді. Бұл пікірдің дұрыстығы жабайы адамдар жұмыс қылғанда өлең айтатындық-

тан, денесінің қимылына қарай әні де, әр түрлі болатындығынан байқалады. Дене қимылы қалай құралады десеңіз, нәрсе жасау қызметінің мінезіне қарай құралады. Сонымен өлең шығарудың «сыры» нәрсе жасау қызметінде жатыр деуге болады.

Алғашқы адамдарда сахна (алаң) бернесінің қалай тұғаны жайынап Баллашек өз пікірін былай жеткізеді:

1) аң аулау, соғыс, қайық есу (аңшыларда: айуанның өмірі, әдеті; айуанның ымдасуы, бердесі);

2) малдың өмірі, әдеті (мал бағушы тұқымдарда);

3) жұмыс (диқаншыларда: тұқым пашу, ұшыру, ви-поград-жүзім күту).

Сауыққа сол тұқымның бар адамдары келетін болған; бәрі қосылып өлең айтқан; мағынасыз сөздер де өлеңге қосылған: Мазмұнды сахна (берне) ымдасу берген. Сауықта жалпыға бірдей күнелту үшін керекті күнделік амалдар, қызметтер көрсетілген». Баллашек тағы айтады: алғашқы адамдар сондай сауыққа жипалғанда, өлеңді екі жақ болып қосылып айтқан; бір жағына бір жағы қарсы болған. Мәселен, алғашқы грек драмасының түрі осындай айтыстан шыққан, ол драманың өзі де айуанның ымдасудан басталған гректердің шаруа тұрмысында төрден орын алған мал «ешкі» болса керек («трагедия» деген сөздің түбірі «теке» болған мәнісі осы).

Тапқа бөлінуді білмеген әуелгі қоғамда нәрсе жасау қызметі адамның дүние таңуына да, көркемдік сезіміне де қолма-қол ықпал етеді. Түр салу себепті техникеден алады; ол қоғамдағы би билеу үлкен сауық болады; билеу дегеніңіз ол кезде жасау қызметін қайта жаңғырту түрінен аспайды; жұмыс қылғанда дене қандай қозғалатын болса, билегенде де сол қозғалысқа салады. Бұл істі әсіресе, шаруасы төмен жатқан аңшылар өмірінен көруге болады.

Тапқа бөлінген қоғамда бұл қызметтің санаға ықпалы кемірек сезіледі. Ол солай болуға тиіс. Мәселен, Австралиядағы тұрғын жұрттың бір әйелі билегенде түбіршек жинағандағы дененің қозғалысын салса, өмірі жұмыстың не екенін білмеген француздың бір қанымына ондай би түк қызық болмас еді; «нәзік жүректің оқуына» берілген үлбірек әйелге қайдан қызық болсын! Австралия әйелінің биін ұғу үшін ол тұқымның тіршілігіне ол жемістің қандай керек екенін білу керек. Француздың жақсы биін ұғуға шаруасымен таныс болу жетпейді. Ондай бізге жұмыс қылмайтын жатып ішер таптың психологиясын көрсететін бимен таныс болуға тура келеді. Бұл таптың

психалогиясы не десеңіз, «Көргенді» қоғамның толып жатқан «әдебі, өркені, әдеті-ұрпы». Бұл ермексіздіктей шыққан бос өрмек. Ендеше, мәдениетті елдің биін бақылағанда, шаруа «себепкерінеп» де психалогия себепкері басым болады екен. Бірақ ұмытпау керек, қолы бос таптың тумағы оның шаруа жайының жемісі болмақ. Ендеше, өзгелерге орнын, беделін беріп, өзі шегінген болса да шаруа «себепкері» өзінің басым маңызын сақтап қалады. Қайта сондай кездерде оның маңызы артық сезіледі, ойт-ті басқа «себепкерлердің» ықпалы, ықпалының шегі, күші қандай екені, бар-жоқтығы анық көрінеді¹.

Ірі адамдардың маңызы туралы

(Энгельс)

Пәлендей жұртта пәлен уақытта бір адам шығады, ондай емес, мұндай адам шығады, — бұл әрине, кез келген бір соқпа нәрсе. Осы адамды кетірсек, оның орнын бастын тағы бір адам керек болар еді; ондай орынбасар бүгін болмаса, ертең, өйтеуір бір кезде табылар еді. Бір кезде Корсикрлік Наполеон соғыс қаһарманы болса, бұ да қиуадан пайда болған адам, бірақ соғыстан қажыған Француз республикасында Наполеонның шығуы қажет еді. Зәуде Наполеон болмады ғой. Оның орнын өзге біреулер басар еді. Бұл нені көрсетеді? Қашан да болса, тарих адам керек қылса, табылын отырғандығын көрсетеді мәселен, өз заманында Цезар, Август, тағы басқалар шыққан; заманына олар керек еді. Маркс тарихты затшылдық көзімен түсіндіруді тапқан болса, 1850 жылға шейінгі шыққан ағылшын тарихшылары осы бағытқа қарай бейімделгендігін көрсетеді; ол түсіндіруді Марган ашқан болса, ашылатын кезі жеткендігі, ашылу сол кезде шарасыз екендігін сипаттайды. Тарихта жолығатын талай тұтқиыл жұмыстар, әйтпесе тұтқиыл сияқты көрінетін жұмыстар — бәрі де осылай болып отырады. Негұрлым зерттейтін мәселеміз шаруадан алысырақ, шаруа негізінен қашығырақ тұрса, неғұрлым дерексіз санаға айпала берсе, солғұрлым ондай нәрсенің жетілу ағымындағы тұтқиыл нәрселер көбірек жолығады, солғұрлым оның жолындағы сызық бұрандай береді. Осы бұраң сызыққа орталық түзуірек сызық жүргізіңізші, сонда неғұрлы тексеретін дәуіріміз ұзағырақ, неғұрлы қарайтын көлеміміз

¹ «Марксшілдіктің негізгі мәселелері».

кеңірек бола берсе, бұл орталық сызық шаруаның жетілетін жолына жақындау үшін соғұрлы қатарласып, үзетін қағыса береді.

Қоғам ішінде ірі адамның маңызы

(Каутский)

Тарихты затшылдық көзімен қарап ұққанда, ірі адамның маңызы қандай болмақ? Ол мынау: қоғамның дамуы затқа байлаулы себептермен жағдайланған темірдей заң бойынша табиғи лажсыз жолмен жүреді; ол тарих себептері жеке адамның қалау-қаламауына емес, өзінен-өзі шаруаның жағдайынан, тарихтың ағымынан туады. Бірақ бұл даму өзінен-өзі машина тәрізді болады, жеке адамдардың еңбегі тіпті қатыспайды деуге болмайды. Өйткені қоғам дегеніміз өсімдік тәрізді, болмаса айуан тәрізді дене емес, қоғам шіртерлері амал етуші адамдар, қоғам ішіндегі әрбір өзгерістер жеке адамдар арқылы ғана істеліп, жарыққа шығады. Мәселен, капиталдық нәрсе жасау әдісінің дамуы белгілі заңмен жүреді. Бірақ өзінен-өзі істелмейді; ол дамуға белгілі жетерлік күш керек, түрткі, себеп керек. Қандай? Ойшылдар, оқымыстылар, білімдарлар күннен күнге жасау әдісін үдететін техникке жолын табу керек, кәсіп етушілерге ол техникені қолдандыру керек, саудагерлер, жалдептер шығару керек...

Әлеуметтің жетілуі адамдардың ниетіне бағынбайды, қызметіне, амалына бағынады. Мәселен, ертең біреу кен қазушы жұмысшылардың оннан тоғыз бөлімін керексіз етерлік машина ойлап шығарса, ол адам, сөз жоқ, қоғамға ең зор ықпал еткен болар еді. Бірақ бұл ықпал ол машина шығарушының ниетінен емес, қызметінен.

Қоғам әрбір адамға сүрең береді. Ал әрбір жеке адам өз тұсынан қоғамға да ықпал береді. Бірақ кім болса сол ықпал бере алмайды. Біреудікі аз, біреудікі көп. Әлеуметтік жетілу ағымына жаңа бет беруге ешбір адам жарамайды; ол бет зат қатынасына, шаруаға байлаулы, бірақ сол жетілудің өзгеше мінезді, ертелі-кеш болуы белгілі мөлшерде жеке адамдардың қызметіне байлаулы.

Адам біткен бірдей емес. Адам жаратылыстан әр алуан болып туады, зеректісі, ақылы әр түрлі болады. Алайда тап айырмасы бар қоғамда тұмыстағы ала жаулықтан гөрі тап айырмасының ала жаулығы күшті болады; соңғы басып кетеді. Бір адамның қоғам ішінде мемлекет ішінде әмірі, ықпалы күштірек болса, солғұрлы әлеумет-

тің тез жетілуіне, әйтпесе артта қалуына, болмаса ол жетілу жолында бейнетті, құрбанды азайтып, көбейтуге әлгі адам өзінің қызметімен зор күш бола бермекші.

Біреулер тарихтың жетілуіне әмір иесі болғандығымен ықпал жүргізеді; мейлі ол қызметті атасынан мұраланып келсін, мейлі сайлаумен болсын, бәрі-бір біреулер тарихтың дамуына байлығымен ықпал етеді; енді біреулер бар, басқалардан мойыны асқан қырағылығымен, болмаса бытыранды күштерді біріктіретін топ басылығымен әлеумет қатынасын жете біліп, зор ықпал көрсетеді. Мұндай адамдар қолында билік (маңсап) болмаса да, әлеуметті теріс жолдан тайдырып, жетпес мақсаттан тоқтатып, тарих жолындағы бір оқиғаны тездетуге, күшті біріктіруге, құрбанды азайтуға қызмет етеді.

Белгілі бір қоғамда неғұрлы тап қайшылығы күшті болса, ендеше, жеке адамдар күшімен, байлығымен, білімімен көптеп артыла берсе, соғұрлы ондай қоғамның жетілу тарихы жеке адамдар қызметінің тарихы бола береді; әрине, ол қызметті зат негізін білсек, сонда ғапа қызмет деп айтуға болады.

Капитал қоғамындағыдай тап қайшылығы еш уақытта алшайған емес. Жеке адамдардың әмірінде, қол астында жалпақ жұрт еш уақытта болып көрген емес; сондықтан жеке адамдар бұл замандағыдай тарих жүзінде ешбір маңызды болған емес. Наполеон, Ротшильд Бисмарк, Дарвин, Маркс (оларды салыстыру қолайсыз көрінсе де) сияқты ірі адамдар әрқайсысы өз заманының ағымына зор ықпал еткенінде дау жоқ.

Жеке адамның мінезін, асылып қалай түсіну керек? Қоғамның мінезі, асылы қандай болса, адамдікі сол, адам да, шаруа, зат қатынасының жемісі. Қоғам болу шаруасына байлаулы, шаруа техникеге, жер жағдайына, ауа райына тағы да жергілікті шарттарға байлаулы. Және сол кездегі, сол көлемдіктегі әлеумет қатынасына байлаулы; ендеше, адам да алдымен табиғат жағдайына, қала берсе, атадан қалған, тұқым қуалаған өзгешелігіне, одан кейін «төңірегіндегі заттардың ықпалына байлаулы. Төңірегіндегі зат дегеніміз бір жағынан ол адамға өзінің сөздерімен сүрең беретін өзге адамдар болса, екінші жақтан ол адамның өмір сүретін табиғат, әлеумет қатынастары.

Жеке адамның табиғатындағы, онымен бірге психологиясындағы өзгешелігі оның ата-балаларында болған тиісті өзгешеліктерінен болады. Атаға, текке тарту жолында талай өзгерістер, жиынды, іріктемелі, аумалы-төкпелі мінездер болады. Мәселен, бір мінез әкесіне тартса, енді

бір мінезі пағашы атасына, не әлде қашанғы ұлы шешесіне, не бір арғы тегіндегі туысқанына тартуға мүмкін. Осындай құранды мінезді маңайындағы адамдардан да сіңіріп алады. Осындай сипаттар қосылып, әр адамда бір өзгеше мінез туғызады.

Ал сыртқы табиғат пен әлеумет қатынасы қандай ықпал етеді десеңіз, замандастарымен, өз халқының мүшелерімен, сабақтас жолдастарымен бір мінездес, бір бағыттас етеді: жалпы мінездерді тәрбиелейтін жағдайлар осылар.

Адамдардың жаратылысы бірдей болғандықтан, оларды жалпы алып қарасақ, әркімде болатын өзгешелік өз заманындағы, өз халқындағы табиғат, әлеумет қатынастарының нәтижесі деп қана білу керек. Осы шарттар ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей ықпал беретін болса, бұдан барып бір халықтың өзгеше мінезі пайда болады, ол мінез тұқым мінезіне айналады; әуелдегі ол мінезді тудырған шарттар жоғалып кетсе де, ол мінез тұқым қуалап қалмайды. Бірақ ұзақ замандар қандай тамырланып бекіп қалған тұқым мінезі болса да, жаңа жағдайға үйлеспесе, оған қарысып қарсы тұра алмайды. Жағдайдың өзгеруі мінезді де өзгертеді. Әлеумет қатынасының ықпалы күннен-күнге тыңнан жол салып отырады.

Жеке адамның өзгешелігі қандай оғаш, қандай қозғе түсерлік болса да, оны өскеп төңірегінен, әлеумет қатынасынан бөлек алып, бұларды есептемей қарауға болмайды. Біреу аз, біреу көп дәрежеде әр адам өзінің өзгешелігімен әлеуметке ықпал берсе, әлеумет әрбір жеке адамға одан да күшті дәрежеде ықпал береді¹.

¹ Бұл сөз Энгельстің өмірбаянында.

ПСИХОЛОГИЕ¹ (ЖАН ЖҮЙЕСІ) МЕН ӨНЕР ТАҢДАУ

Неге арналсаң, соны істе!

*Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл.*

АБАЙ.

I

«Неге арналсаң, соны істе!» деген алғашқысында сәл сөз сияқты көрінсе де, бұл мағынаның астында асса әлеуметке, қала берсе әр адамға маңызды зор терең мәселе жатыр. Мәселені дұрыс шешу үшін ғылым жолымен зерттеу керек.

Әлеумет тұрғысындағы зор кемшіліктің бірі — әлеуметтік мүшесі, әр адам «өз орнында» қызмет етпеу. Естерінде болсын: Адам қалай болса солай сүйреуге қоне беретін тулақ та емес, қалай қақса солай домалайтын «алланың» добы да емес. Адам — өзінің ыңғайымен, еркімен қызмет ететін зат. Кісі іштен туғаннан-ақ белгілі бір өнерге, қызметке икем болып туады. Басқаша айтқанда, әр адамда бір нәрсе талап, ыңғай, қабілет яки зеректік болады. Біреу бала оқытуға, біреу етік тігуге, біреу әкім болуға, біреу мал бағуға, біреу әскерлікке, біреу жазушылыққа, біреу дәрігерлікке, біреу саудаға, біреу сөзге, біреу дауға ыңғайланып жаралады. Өмірде түк жұмысқа икемі жоқ жан сирек болады. Ең болмаса өтірік айтуға зерек болып жаралады. Кімде-кім өзіне біткен ыңғайына қарай, өз жолымен жүріп, қызмет етсе, өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. «Өз орнында» істеген адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ. Қайғы сол: өз жолын шу дегеннен тауып алатын адам сирек болады. Адамның көбі ана жолға, бірі мына жолға бір түсіп өмір бойы өз соқпағын таба алмай, сенделумен күні өтеді. Өз жолымен қызмет істемеген адамның жұмысы берекесіз болғаны өз алдына, ондай адам ісіне кө-

¹ Кітаптың осы бөлімінде қазіргі терминологияда қолданылып жүрген психология деген атауды автор психология деп жазыпты. Біз көшіру барысында кітаптағы басқа терминдер секілді бұл сөзді де өзгертпей, түпнұсқадағы қалпында қалдырдық.

ңілі жарымағандықтан өмірге, тағдырға налып, зарланып, бақсыз жан болып күнелтеді.

Сапап қарасақ, әр өнер, әр қызмет мемлекетке, әлеуметке керек. Әлеумет те, мемлекет те әр адамның еңбегі берекелі, пайдалы болуын тілейді. Негұрлым әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрмысы да тез оңалмақ. Әр адамның еңбегі қашап жемісті болмақ? Әркім «өз орнында» қызмет істегенде. Олай болса бұл — пегізді мәселе.

Әр адам өз жағынан әлеуметтің мүшесі болып, әлеуметке пайдасын тигізу керек. Екінші, әр адам өз пайдасын, өз мақсатын көздеме. Бас мақсатып біржола ұмытып, әлеумет қызметіне түгел берілетін адам болу мүмкін емес! Ондай адам кемде-кем. Біреу әлеумет үшін еңбегін көп жұмсайды. Біреу бойын тежеп, бас мақсатын көбірек сағалайды. Айырма жалғыз осында. Бұл адамның табиғатынан туатын заң. Неге десеңіз, әр адамға тіршілік ету керек. Азды-көпті өміріп әр адам өз көңіліндегідей мұнсыз өткізуге талпынады. Сондықтан ең күшті мақсат бас мақсаты. Қайткенде әрі жеке адамның әрі әлеуметтің пайдасы бірден табылады? Қай уақытта әлеумет тілегі мен жеке адам тілегі тоғысады? Әр адам табиғатына біткен қабілетіне, зеректігіне қарай өз орнында қызмет етсе, сонда табылады.

II

«Әлеумет мұңы», «әлеумет жұмысы» деген пікірлер орыс оқығандарының миында октябрь төңкерісімен бері өрбіді. Бұрын әлеумет қызметіне екі жеңін бос салып қарайтын еңжар оқығанды революция толқыны айықтырды. Орыс оқығандары бұрын жек көрген патша үкіметіне қызметті еріксіз, селқос етуші еді. «Россияның обалы сағап, біз аулақпыз» деп, көлдепін сыншы болып жүруші еді. Революциядап кейін орыс оқығаны сең соққан балықтай олай бірі кетті, бұлай бір кетті. Аяғында қалың бұқараның қорғаны кеңестер үкіметі екеніне көзі жетіп, оқығаны жапа-тармағай әлеумет қызметіне кірісті. Әлеумет қызметі оқығанның ақылында жаңа мақсұт, жаңа пікір, жаңа арман туғызады. Жаңа пікірлер бұл күнде ашыған қымыздай быжылдап көпіріп, қайнап келеді. Жаңа пікірді туғызған тегістік (социалдық) тұрмысқа талпыну мұраты. Мешеу Ресейді қалай тұрмысын тез түзеп, мәдениетті ету? Қызметкерлердің еңбегін қалай береке-лендіру? Міне де көсемдердің қойып отырған мәселесі.

Орыс оқығаны сондай болса, қазақ оқығаны қай жерде

жүр? Әлеумет қызметкері болуға әзірлік қандай екеп? Әр адам әлеуметке пайдалы болу үшін өз орнында істен жүр ме? Бұл сұрауларға қазақ-қырғыз оқығандарының әлеумет үшін еткен ісі жауап береді. Оны тарих көрсетеді. Үйтсе де жалпы кемшілікті көрсете кету артық болмайды. Оқыған азаматтың қызметте тұрлаусыздығы, тез қызып, тез суынғыштығы, білімі аз шалалығы құр даурық, (демогтік) боямалығы, еліктегіш, мансапқорлығы, кеңсешілдігі, пайдакүнемдігі, өз әлін өзі шамалай алмауы, негізгі мақсаты, мұраты жоқтығы, берік жол тұтыпа алмайтындығы, осының бәрі шын әлеумет қызметкері болуға іспегеп, шынықпағандығын көрсетеді.

Бұл күнгі кеңес партиялық шаруашылық, сот, қазына, дәрігерлік тағы небір түрлі мектептерді, курстарды алыңыз, бәрінде оқытып ересек жігіттердің ыпдыны бір ғана әкімшілік, комиссарлық. Олардың ішінде әкімдікке талапты бары да жоқ емес, бірақ өнері қысқаннан ұмытылып жүр деуге тым көп. Анығында бұл бір жұқпалы селебе дерт болу керек. Қазақ айтады: «Бәрің бірдей қойшы болсаң — құл боласың, бәрің бірдей тойшы болсаң — жын боласың» дейді.

Қазақ-қырғыздың керегі басынан асады. Соғыс, төңкеріс, алым-салық, талаң-тараж, жұт-ашаршылық, ұлт теңдігі, автономия, қазақ-қырғыздың түсіне кірмеген мұқтаждықты туғызады. Тұрмыс шаруасын түзету, мал бағу, егін салуды үйрету, отырықшы ету, денсаулығын сақтау, кеңес, сот әкімшілік қызметтеріне төселдіру, оқыту, жалпы сауатсыздықты жою, әдебиетін, баспасөзін күшейту, қысқасы, мәдениетті болуға, қанша жабдық керек болса, сонша алуан өнерді білетін жүздеген, мыңдаған қызметкер мамандар керек. Ең аяғы балташы, пеш салушы, пан салушы, тері илеуші, сабын бағалаушы да қажет.

Жұрттың бәрі әкім, комиссар болғанда, осынша қызметкерді кім істеуші болмақ? Әрине, ешкім де болмайды. Ендеше әлеумет жұмысы орнынан да қозғалмайды. Әлеумет ілгері баса алмаса, әкімде керексіз болады. Бұл дұрыс емес. Әлеумет тұрмысы оңалу үшін онымен бірге әр адамның да тұрмысы түзелу үшін әр адам қолынан келерлік, пайда берерлік іс істеу керек. Әр адам қабілетіне, ыңғайына қарай өз орнында қызмет етпесе, әлеуметке пайда орнына зиян келтіреді. Екінші әр адам өз жолымен жүре алмай, бөтеп жолға түссе, оның зор таланты (бзаттығы) жарыққа шыға алмай жерге көміледі. Ондай адам өміріне разы да болмайды. Сондықтан әр адам сүйегіне біткен икемділігіне қарай қызмет ету керек. Ол үшін адам өзін-

де қандай талант, қандай зеректік, қандай қабілет, бір сөзбен қандай қасиет барлығын білу қажет. Дәл деп айтқаңда, әр адам өзін-өзі тану керек. Өзін-өзі танымаған — өзгені де тануға шорқақ.

III

Адамның өзін тану, өз жолын табуы өте қиын. Бұл қиындық әсіресе жастардың басында: Олар тәжірибесіз, олар көңілі, ойы құбылмалы, толқымалы, сондықтан өзін сынай алмайды. Өмір жолдары тараулы. Жастар тоқсан жолдың торабында. Қай жолға түсерін білмей дағдарады. Егер жазатайым болып теріс жолға түсіп кетсе, өмірі екіншісі кетпейді.

Әр адам әлеуметке мүше болғандықтан, әлеумет ісіне көмектес болуға міндетті. Көмектес болу үшін өнер (профессия) таңдау керек.

Әрбір өнер белгілі мінсіз қасиетін тілейді. Ондай қасиеті болмаса, қызмет жемісті болмайды. Белгілі бір өнерге арналып, бейім бола туған адамда ондай қасиет анық байқалады. Мысалы, артистік — бойына біткен мінез қасиеті. Біреудің басынан кешірген халін ұға білу, өзін өзгенің орнына қоя білу. Басқалардың кейпіне түсу. Оның үстіне артист болуға өткір сезім, күшті қиял, жаттау қабілеті, ұстамдылық сипаттары да керек. Саудагер болуда, құнтақты, епті, айлакер, пысық, епшіл, тапқышыл, жылмаң болмай болмайды. Саудагер көрсе қызар, шыдамсыз, күйгелек болды-ақ ұрынады, ұтылады. Өткір сезім, күшті қиялдық саудагерге түкке керекті жоқ. Әскер қызметі көнбістікті, ерлікті, тәуекелшілдікті, тез байыптағыштықты тілейді. Осындай өзгеше сипаттар әр адамға белгілі рең береді. Қай адам қандай кәсіп істейтіндігі сыртқы түрінен де көрініп тұрады. Әскер адамның жүріс-тұрысы, сөзі даусы тез, тың, кесілмелі, тақ-тақ келеді. Дүкенші болса, әдепшіл, жылмаң, жарамсақ келеді. Жақсы оқытушы болу үшін ілтипатты тұрақты, кең, мінезі ауыр, жатық бойына берік, ұстамды болу керек. Шәкірттерінің қылт еткен қылығын байқап, жауабына әзір тұру керек.

Өнерге ыңғайлы болу үйренумен, машықтаумен, жүре табылмайды. Адам іштен туа өнерге бейім бола туады. Менің табиғатым нені қалайды? Ындыным нені сүйеді? Ішімдегі даусым мені қайда шақырады? Менің «менмендігімді» сыртқа шығаратын ең басым, күшті ыңғайым, талабым қайсы? Сол дауыстың айтқанына жүруім керек. Адамның өзге сипаттарының бәрінен артық

жетілетін талабы осы болу керек. Өмір жолының тоғысында тұрған әрбір адам осылай істелу тиіс. Бірақ бұл оңай іс емес. Бұл мәселені шешуге әзір мектеп те жаран жоқ. Мектепте, үй іші де бұ жағынап келгенде жас буынға түзу жөн сілтей алмай келді. Үй іші баласын белгілі өнерге арнағанда, оның ыңғайымен есептеспейді. Көрнекті орында шеп алатын, мал табатын қызмет еткіп қалайды. Ал енді жас буынның өз таңдауына жіберсек, озі одан әрі адасады. Кейде жолдасы қай жолды таңдаса, ол да соған еліктейді. Кейде біреудің орнына, «дәрежесіне» қызығып, соның жолын көксейді. Сонымен теріс жолға түсіп кетеді. Ыңғайы келмейтін қызметті істегеннің сазайын ондай жігіт келешекте мықтап тартады. Бармағын шайнайды. Өмір бойы өз жолына түсе алмаған адам бір бос мойын, сорлы жапдағы. Өз жолында қызмет ету — ырыстың басы. Шу дегеннен өзінің тура жолын тауып алатын ырысты адамдар да бар. Ондай адам өз жолына не қиудан кез келіп қалады. Болмаса, жасынан-ақ бір өнерге үздік туғаны анық көрінеді де, бейімделген жағына ауып кетеді. Қайғысыз адам өмірде сирек ұшырайды. Көпшілік өмір бойы қараңғыны қармалап, әр өнердің басын бір шалып, өз жолына түсе алмайды. Мұндай жандардың белгілі бір өнерге жығыла құмарлық яки екі мүдде¹ болмайды, болса да артық байқалмайды. Іштегі жасырын дауыс жер жүзіндегі іске көмекке шақыру, сол дауыстың сілтеген бетіне жүру, әсіресе, осындай адамдарға керек.

Өмірде ешбір іске ыңғайсыз, қабілетсіз адам сирек болады. Әсілінде әркімде бір қабілет болуға тиіс. Бірақ сол қабілет қандай қызметке керектігіп табу керек. Әрине, біреудің қабілеті артық, біреудікі кем, біреудің жұмысы өрге домалайды, ол жұмысты екіпші біреу істесе, орнынан да мызғыта алмайды. Біреудің басы мпы, біреудің қолы епті. Мұның екеуі де әлеуметке керек.

Бір іске олақ адамды ешпәрсеге икемсіз, мүлдем топас адам деуге болмайды. Рас, адамның көбі іске тұрлаусыз, табансыз, бірді бастап, бірді тастағыш келеді. Мұндайлар толық адам емес. Бұлар дауыстың өзі емес, жаңғырығы. Бұлар әрі-сәрілер. Бұлар қай ортаға кез келсе, сол ортаның жағдайына ыңғайланып жүре береді. Өз ойынан шығаратын үздік өнері болмайды. Олар есекке қосақталса да, атқа қосақталса да үйір болып кетеді. Дегенмен,

¹ Осы жердегі бірер көз кітаптың әуелдегі басылымында түсіп қалған секілді.

өпдай кісiде тiптi ыңғай жоқ деуге келмейдi. Ыңғайы болса да дер кезiнде ұстармаған, жетiлмеген болады. Тура жолына түсуге адамды табиғаты тура жетектей бермейдi және адамның жетiлуi де дәйiм бiр бағытпен жүре бермейдi. Әр адамның өмiр ағымын зерттесек түрлi қабiлетi түрлi мезгiлде өсiп-өнетiнiн байқаймыз. Бiреу салғаннан кең жолға түсетiн болса, ендi бiреу өмiрде әр қызметтi бiр ұстайтын болып жаралады. Бiр қызметтен екiншi қызметке көшiп, қабiлетiнiң әр тарауын жетiлдi-рудi қалайды, оның мүддесi өзiнен-өзi өзгерiп отырады. Ол өзгеруде ешбiр жүйе, тәртiп те болмайды. Мысалы, Толстойдың өмiрi бұған үлгi. Толстой Лев Николаевич өз жолын iздеп, қызметтiң әр тарауын iстен, талабының әр жағын жетiлткен. Ол сықылдаған бозбала да, әскер басы да, диқаншы да, тәрбиешi де, жазушы да, философ та болған, тағы түрлi өнердi iстеген. Жас буынға сондай iрi адамдардың өмiрiмен тапыс болу өте пайдалы.

Кiсiнiң өзi байқамай жүрген қуатын кейде тұтқиылдан өмiр, iс туғызады. Iрi адамның өмiрiн оқыған жас бұларды байыптар едi, олардан өнеге, тәжiрибе алар едi. Өмiр бойы еңбек iткен адамның қандай кемелдiкке жеткенiн сол адамдардың өмiрiнен көруге болады. Кемелдiкке жету үшiн iрi адамдарда келешектегi игiлiкке зор үмiт, өзiнiң күшiне зор сенiм болған. Бiр пәрсепi iздеп, зерттеп, соңына түскен адам, егер ынтасы, қабiлетi, таланты болса, түптiң-түбiнде мақсатына жетпей қоймайды.

«Қуат» пен «пиет» серiктесiп, бiр жүредi. Бiрi болмады-ақ талап босқа кетедi.

IV

Адамның талабы iске тез асу үшiн сыртқы шарттың жағымдылығы бiр керек болса, туыста сүйегiне бiткен қасиет екi керек. Кейбiреулер туғаннан белгiлi өнерге қабiлеттi ендi бiреуде қабiлет кеш, бастапқылардың өмiрде өз жолын табуға үмiтi бар. Соңғыларда аз, туыста өнерге қабiлетсiз жаралған адам қанша үйренiп машықтағанымен, ол өнерге қабiлет жасап ала алмайды. Қазақтың «көре-көре көсем, сөйлей-сөйлей шешен» болады деген мақалы ар жағында, көсемдiгi, шешендiгi таяу тұрған адамға ғана айтылуы керек. Таяу тұрған түк өнерiң болмаса таң атқаннан күн батқанша сөйлесең де шешен бола алмайсың. Қырт-мылжың боласың. Бұны ғылым сыпаттап, бекiтiп отыр. Алайық, жазушының өнерiн. Өнерлi жазушы болуға «тiлдiң сұлулығы», «қаламшылығы», қолы керек. Жазушылық, ақындық сүйекке бiтетiп

өнер. Қанша машықтанса да, кім болса сол жазушы бола алмайды. Кемелдікке жете алмайды. Жазушының бірі Геккель айтады: «Мен ешбір әдеби білім алғам жоқ, мен тілім сұлу болсын деп ешқашан ойлағам жоқ. Мен табиғаттың ең жақсы тәрбиешісі әйелді коруді тіледім — шығармам осындай болды», — дейді.

Енді бір жазушы: «Жазушылықты қалай табуға болады?» деген сұрауға былай жауап береді дегенге сенбеймін. Мен ағылшын тілінде жазғысы келген жастарға Тенниссон мен Теккерсидің шығармаларын анықтап оқуды мәслихат етер едім. Оның үстіне дәйім жазып машықтану дұрыс дер едім. Егер өзінде өнерден бір тамшы да болмай, жазушылардың қатарына қосылуды қиял етушілер болса, оларға ең жақсы ақыл: лайығы жоқ орынды аламын деп бекер әуреленбе дер едім».

«Сіз менің сөзімнің әдемілігіне таңданып, бұл өнерді қалай таптыңыз дейсіз. Маған бұл сұрауға жауап беру өте қиын, мүмкін емес сықылды. Ойымды сыртқа шығаруым яки сөйлемдерді үйлестіруім, менің ақылымда өзінен-өзі туады. Қалай туатынын өзім де білмеймін», — дейді екінші бір сөз алған жазушы.

Осы мәселе туралы Рескин тағы былай дейді:

«Менің бір досым пәлендей кітабымның жүйесіздігін бетіме басып, қайғырады. Менен кітабымды үздік қылып, жүйелен жазуымды тілейді. Осы негізге сүйеніп қияға біткен қайыңға келешектегі бұтақтарының бетін өзің белгіле деп шарт қоюына да мүмкін».

Жалпы айтқанда, сұрау қойылған жазушы біткен сөз сұлулығын машықтаумен табу мүмкін емес деп, бір ауыздан жауап қайырған. Сүйекке біткен өнермен, үйреніп тапқан өнердің арасы қандай болу туралы жазушылардың пікірі осындай. Жазушылық өнері табиғаттың берген сыйы болуы керек.

V

Адамның қабілеті, икемдігі жетілуге, я болмаса жетілмей кешігуге өзінен болмаған сыртқы шарттардың ықпалы бар. Бұл күнде адамның қызмет таңдауына сыртқы жағдайдың салмағы күшті.

— Машруков деген ғалым оқушылардан мағлұмат жинаған. Мәлім болған: Тілеген оқуға түсуге сыртқы шарттар бөгет ететін шәкірттер саны 50%, оқушының өзінен болатын себептермен өз жолына түсе алмайтындар 20%, сыртқы және ішкі себептерден оқи алмайтындар 30% екен. Белгілі қызмет таңдауды тілейтіндер 40% қана

болып шыққан. Өзгелері қандай өнерді таңдауды ойламайды, яки өздері де білмейді екен.

Келешекте кім болуды арман етеді деп қарағанда, арман еткен өнерінен азды-көпті қабілеті барлар 29%, күшті қабілеті барлар 14%, екі тілегімен ұйқасқан барлар 29%, мұратына жетуге анық тілегі барлар 4%, еш нәрсеге икемдігі жоқ деушілер 6%, енді икемділігінің бар-жоғын білмейді; 11% икемдік дегеннің не нәрсе екенінен хабары да жоқ.

Осы тәрізді сұраулар (1909 жыл) физика-математика факультетінде оқитын қыздарға қойылған. «Медресе бітірген соң көздейтіп белгілі қызметіңіз бар ма? Болса қандай?» — деп сұрағанда, қыздардың $\frac{1}{3}$ оқытушы боламыз деп жауап береді. Бірақ бұл қызметке аса көңілсіз қарайды, орта дәрежелі мектептің оқушылары да осы сарынды жауап береді. «Маған оқытушылық қызметі жылы көрінбейді» дейді бір әйел. «Бала оқытсам мемлекет мектебінде болмасам екен» дейді екінші бір әйел. Енді бір қыз «Шалдуар бай баласымен арпалысар жайым жоқ» дейді. Қайтсе де оқыту жұмысына әйелдердің де ынтасы барлығы көрінеді.

Оқыған факультеті қандай болса, көбінесе, таңдайтын қызметі де сол бағытта ұшырайды. Тарих тілдер факультетінде оқушылардың 17% әдебиет жолында қызмет еткісі келеді. Басқа факультетте оқушылар әдебиет қызметін ойына да келтірмейді. Әлеумет қызметкері болуға дәмесі барлар (7,4%), көбінесе заң факультетінен шығады. Ғылым қызметкері болуды тарих-тілдер факультетінің шәкірттері айтады. «Үй ішінің өмірімен» шұғылдандуды қалайтындар өте аз (0,6%). Бұл арада қыздардың бірнеше жауабын жазайық, өйткені қызық.

Келешек өмірде байсыз тұрамын деген ойым жоқ. Байымның қалаған жолымен кететінімді ерте білемін. Сондықтан келешекте кім боларымды өзім де білмеймін» дейді бір қыз. Ойыны ма, шыны ма өзі біледі.

— Ертеңгі күннің қамын ойлап, күйіп-пісерім жоқ, өзі пісе жатар.

— Білмеймін, өмірдеп қорқамын. Жаңым күйреген. Мен адамға түк пайда келтіре алмаспын. Адамның ең қымбаттысын өмір өлтіреді.

— Келешекке түк планым жоқ. Өйткені жұрттың бәрі болмайтын жақсылықты күтіп, қиял етеді. Келешектегі қызмет туралы ойлауға кісі өзіне-өзі әлде қандай көрінуі керек.

— План жоқ, дүниедегі бар нәрсеге үмітім жоқ, селқоспын.

— Бойымда бір күшті қуат бар сықылды. Сондықтан ешбір қызмет сусынымды қандырмас деп білемін.

— Әрбір ақша табу қызметі ішті пыстырады.

— Қоңілсіз дауаларлық жауап бере алмаймын.

Міне, өмір босағасын аттарда, кешегі жастардың берген жауабы. Бұл нені көрсетеді? — Орыста сергелден адамдардың көп болғандығын көрсетеді. Бұл қиын мәселені шешуге ұйымдасқан көмек керек. Өмірде адасқандарға жол нұсқау керек. Жол нұсқаушы кім болмақ? Бұл міндетті мойына алатын мектеп, бұл мәселені шешетін жан жүйесі (психалогия) болу керек.

VI

Алдымен жан жүйесінің әдебиетімен танысу қажет. Жан жүйесі адамға ең жақын, керекті, әркімнің кім екендігі, жан өмірі жайынан әңгіме құрады, біз көбінесе өзгелердің мінезін, мінін көргіш келеміз; өз мінезімізді, өз қасиетімізді өз міндетімізді көрмейміз, көргіміз келмейді. Біздің сыр-сыпаттарымызды басқалар байқайды.

Өзін білу, өз қасиетін тауып алу жанның тереңдігін тілейді. Басқаша айтқанда асқан ақылды, дана кісілер өзін сынай алады. «Мен», «менен», «менікінің» деген мағынасы екі деп Абай айтқандайың, «Мен» деген мағына әр түрлі. Адамда «Меншік мен» бар, «Мендік мен» бар. «Әлеуметтік мен» бар. Біздің «менікі» деп меншіктен жүрген денеміз тәніміз «меншік — мен», «менікі» жалғыз денемен тамам болмайды: менің үй-інім, әке-шешем, олардың қызығы, қуанышы, қайғысы, менің де қуанышым, менің де қызығым, менің бір мүшем. Ендеше олар да — «меншік — мен». Киетін киім, тұратын үй, кітабым, саймамым, тағы маған меншікті мүліктің бәрі — «меншік менге» жатады. Жалпы көп өмірде «меншік менді» артық көреді, соны бағалы санайды.

Айналамыздағы дүниені мен не деп ұғамын, не деп танимын? «Өзім» мен өлшем олар сыртқы зат. Бұл «әлеуметтік мен» болады.

Бәрінен жоғары сапайтыным «мендік мен». Бұл менің ішкі өмірім, менің жан дүнием, рұқым.

Менің ең алдыңғы орыңға қоятыным мұратты (идеальный) жағым болу керек. Бұл адамның ең қадірлі жағы. Дүниеде неге панамын? Не үшін жасаймын? Не үшін қызмет істеймін? Міне, мұратты жақ дегеніміз. «Жүрек келешекпен жасайды». Сол келешектегі үміт

үшін жан қиюға шыдаймыз. Өйткені «менің» ең қадырлы, қымбатты жағы келешекте деп білуіміз керек.

Осы түрлі «мендерді» жекелеп қарастырайық.

Маңайымыздағы адамдар бізді кім деп біледі? Яки біз өзгелердің көзінде кім бөлгіміз келеді? Осыны «әлеуметтік мен» дейміз. Біздің күнде көріп, жолығып, айналысатын адамдар біздің суретімізді түсіретін түрлі айна. Біз ол айналардағы суретті аса қадірлі көреміз. Өйткені әрқайсымыз суретіміздің жақсы жағы көрінгенін қалаймыз. Бұл қалаудың аяғы пеге соғады десеңіз, ондай адам өзі туралы өзгелердің пікірін «құдай» сөзіндей шын көріп, солардың пікіріне құл болып кетеді. Өзіміз туралы өзгелердің жақсы пікірлері болуын күйіттей берсек, еріксіз өзге пікірге бағынамыз. Айпаламыздағы өзгелер қанша болса, біздің «әлеуметтік мен» де сонша қырланбақ. Біз туралы пікір қанша болса, қырымызда сонша көбейе бермек. Негұрлым өзгелердің пысы жеңе берсе, соғұрлым «мендік меннен» айырылып, өзгелердің пікірі оған ықпалдырақ болмақ.

Кейбір адам өзгелердің пікіріне әбден құл болғандықтан, өзінің «мендігін» жоғалтып, жұтылып кетеді. Басқалардың пікіріне мойын бұрмай, бағынады, өзінде пікір болмайды. Сондай «мендігішен» айырылған адам анығында басқалардың сынағапындай болмай, сыр-сипаты мүлдем өзгеше адам болуға мүмкін. Өзгелердің пікірі, көзі палыс айнаша, оның шын суретін бұзып, қисайтып жіберген болады. Жұрт мені «ақылды» дей берсе, расында «ақылды» екемін деп өзіме-өзім ден қойып аламын. Кім біледі? Анығында мен ақымақ шығармын. Көбінесе өзгенің пікірі кейбіреулерді мүлде «ақымақ», не «мақтаушақ», не «жынды», не «құл» қылып жібереді.

«Көптің аузын күзетсің, күн көрмейсің, өзіңді-өзің күзет шырағым», — дейді Абай.

Өзгелердің «мен» туралы пікірі ұшқары болса, өзімді қалай тануым керек? Маған жапсырған өзгелердің пікірін, сырын қалайша өзімнен алып тастауым керек. Қайткенде өзіммен-өзім жекеленіп, өзімді білем? Міне, қиын мәселе осы. Бұл туралы «Живани-Папини» деген жазушы терең пәлсепелі ертегісінде әлеумет пікірінен тазартып, өзіне-өзі берілген адамның жан-халын былай жазады:

«Маған деген жұрттың пікірі жойылды. Менің суретім басқалардың айнасына түсуден қалды. Өз айнама ғана түсетін болды. Халімнің ауырлығы сондай болды, оз халіме өзім үйрене алмадым, нанбадым. Күллі жұрт-

тан қол үзіп, жапанда жалғыздай өзіңді «жалғызбып» деп білуден ауыр пәрсе жоқ екен... Бұл хал ажалдан да қорқынышты, үрейлі көрінді. Жаным үзіліп-үзіліп қнылғандай, жанымнан кішкене ғана кесінді кіндік қалғандай көрінеді. Осы кішкене кіндікке «мен» деген ат тағуға мұршам келеді...

Бірақ осы кішкене кіндік ішкі өмірімді тірілтуге тірек болуға ықтимал. Менің «менмендігімді» тірілтуге өзім-мен-өзім беттесуім керек. Мен өзгелерден кесіліп, өзім-мен-өзім жүздестім. Маған жапсырған өзгелердің әдетін, пікірін ұмытуға тырыстым. Бұрын өзім туралы өзгелердің сынын естіп, ақылын алып жасап едім. Өзгелердің «мен» туралы белгілі пікірін теріс көруді қаламаушы ем. Себебі солардың ортасында өсіп, адам болып едім; өзім сезбей, олардың пікіріне еліктеп, нәрсеге баға беруші едім. Бұл күнде олар менен безді, олар мені білмейміз дейді. Мен енді өзгелердің пікірінен арылып, өзімнен-өзім қорғанбай-ақ «сен кімсің?» — деп сұрадым. Өзімнен: «Кім мен»¹ сұрағанда, мен өзімнің атымды, келбетімді, бойымды, жасымды, туған елімді ғана білдім. Жанымды біле алмадым... Өзіме-өзім үңіліп, жауап күтіп, ұйқы мен өлімнің әрелігінде бірнеше күн жасадым... Сонда мен өмірімді таптым.

Міне, өзін-өзі іздеген адамның халі. «Мен кім?» деп өзінен-өзі сұрап білу үшін өзгелердің жапсырған пікірінен тазару керек екен. Сонда ғана бізді нағыз «мендік мен» алдымызға келеді екен. Ол нағыз «мен» — біздің санамыздың халі, біздің қабілеттеріміз, зеректігіміз, тілегіміз, ойымыз, көңіліміз... Өз жапымызға өзіміз қанша үңілсек те, барлық ішкі сырларымыз бәрі бірдей көзімізге жақын келіп елестемейді екен. Қалай десек те жүру мен сезу бір емес. Шыпдыққа жүруден сезу жақыпырақ, біздің нағыз «мен» жұрнағымыздай бола бермейді; біз адасамыз. Қанша тырыссақ та өзімізге бейтарап көзбен қарай алмаймыз; өзімізге таққан өз сынымыз, қалай дегенмен, өзімшілдіктен құтыла алмайды. Жақсы-жаман сыпаттарымызды әлде асырамыз, әлде жасырамыз. Өзімізге-өзіміз қандай қолма-қол жақын болсақ та, өзімізді білу үнемі дұрыс болып шықпайды.

Және санамызды қандай жұмсасақ та, жапымыздың кейбір күйін (халін) тексеру, зерттеу мүмкін емес.

Мәселен, ашу кернегенде есімізден мүлдем айырылып қаламыз. Сол кезде жапымыз не күйге түседі? Өзі-

¹ Осыдан кейін «деп» деген сөз түсіп қалған секілді.

мізге өзіміз есеп бере алмаймыз. Егер ашу үстінде, пелінтен ашуландым? Ашу санама қандай рең береді? Ашуланғандағы жанымның күйі қандай болды? — деп, ашуымды бақылап, зерттей бастасам, ашуым еріксіз солғындай береді. Сондықтан жанымыздың әрбір халін төтесінен бақылап, білу қолымыздан келе бермейді. Бақылаудың өзі жан күйіне өзгеріс кіргізеді.

VII

Өзімізді бақылау, сынау үшін қақ жарылуымыз керек. Өзімізді ірі сыншының, ірі сыналатын заттың орнына қоя білу керек. Қақ жарылып, бір өзін екі кісінің орнына қоя білуге, әрине, дағды, әдет керек. Өзін білу оп-оңай, бір жола табылмайды. Бұл ілтипаттың күшейіп, жетілуімен табылады. Ілтипатымызды күшейте-күшейте қақ жарылуды үйренеміз. Өзін-өзі дұрыс, анық бақылап жазған жазушылардың шығармаларын оқудың пайдасы зор. Анық өмірді суреттеген өнерпаздардың сырлы шығармалары жақсы үлгі. Адамның жан құбылыстарын зерттеп, таныс болу үшін сол шығармалардағы кейіпкерлердің (тип) бастап кешірген халдерін бақылау керек. Өзін бақылауға бұл құрал болады. Әркімге өзінің басынан кешірген хал-жайын күнделікке (дневник) жазып отырудың да өзін бақылауға маңызы күшті. Күнделікте адам өз түрін айнаға түсіріп, өзін-өзі есеп береді. Кейде өткенде жазған сөздерін көріп, жазушы, өзіне-өзі таң қалады. Өткендегі «мен» мен қазіргі «менің» зор айырмасын тапқанда, «мен» терең сырлы, ұғымсыз екендігі айқындалады. Жан мен тән дүниесіндегі әрбір құбылыста бір себеп болмақ. Жан дүниесіндегі себепті санадың аржағындағы мұнартқан сапасыздық дүниеден іздеу керек. «Сана» деген ұғымнан «жан» деген ұғым анағұрлым кең. Әлде қайда терең. Өйткені «жан» деген ұғымды әлемге теңгерсек, әлемнің ішінде жер дүниесі де көк дүниесі де бар. Сонда «сана» жер дүниесі, «сапасыздық» көк дүниесі тәрізді болады. Жер мен көк қосылып әлем болғаны сияқты, «сана» мен «сапасыздық» қосылып «жан» болады. Бұдан да ұғымдырақ етіп айтуға тырысайық.

Күндегі өмірді бақылап, зерттесек, санамен білінетін заттардан басқа, бір көмескі қуат арқылы яғни санасыздық білінетін заттар барлығы көрінеді. Кейде не себепті, қайдан шыққан мәлімсіз, бір төтен ой сан ете түседі. Зерттеп, түбірлеп, ақтарып көрсек, сондай түйін шығуға енбір себеп, оның алдында болған емес. Міне, осындай

көп құбылыстар біздің өміріміз, сезіміміз ылғи біздің санамызға ғапа байланбай, санамыздың екінші бір дәрежесіне байлаулы екендігін көрсетеді. Санамызда белгілі себебі жоқ құядан туатын құбылыстарды «санасыздық» дүниесі деп ат қойған. Жан өмірімізде «санасыздықтың» маңызы зор. Осы «санасыздық» деп отырғанымыз — біздің пағыз «мен» дейтініміз. Жан өмірімізді тексергенде «меннің» осы жағы есте болу керек. Оны білмесек «менді» біле алмаймыз. Санасыздық дүниесін тексеруге «жан талдау» (психологизм) ғылымының әдісі көп көмек бергендей.

«Меннің» санасыздық жағының ықпалын көрсету үшін «көңіл-күйін» алайық. Әркімде бір талпыну, шабыт бар. Осы шабыттар түрлі себептермен кейде көтеріліп, кейде төмендеп тұрады. Санамыздың қармағына бір рет ілініп қалған нәрсе кейде мүлдем ұмытылып кеткендей көрінсе де, анығында ол ұмытылмайды, тек орыны ауысып, санасыздық дүниесіне кетеді. Мәлімсіз бір қуаттың ықпалымен сол ұмытылған нәрселер өзінен-өзі түртіліп, кейде санамызға қайтып келеді. Ол келсе қиялымыз қозғалып, іске кіріседі. Жүрекпен сырласып, жүйелі, тізбекті үлгілер, кейіптер туғызады. Сонда біз не көтеріліп шабыттауамыз, не кірбіңдеп жабығамыз. Міне, жанның осындай халін көңіл-күйі дейміз. Олай болса, санасыздық дүниесі біздің көңіл-күйімізге де әсерлі тиеді екен. Кейбір жұмысты жақсы істеудің көңілдің көтеріңкі болуы жағымды шарттың бірі.

Адам өзін білуге күнделік жазып, өзімен кеңесудің пайдасы бар деп жоғарыда айтылды. Шарты табылса күнделік жазу адамды кірбең қылатын заттардан құтқаруға құрал болады. Ол шарт мынау: күнделікті өз басы үшін ғана жазу; жапының әрбір толқындарын, жүректің терең сырларын, басынан кешірген халдерін асырмай-жасырмай, шын жазу.

Тағы бір ескерту: күнделік жазғанда жанның кейде кенеттеп, тосыннан жолығатын соқпа халдерін дәйімғы, орнықты халдерінен айыра білу керек. Жас адамның жан дүниесі құлпырмалы; Кейде біріне-бірі ұқсамайтын, бақап-тіреу қарсы халдар да жолығады. Әр бір жас адам өзін жақсы тануға, өз жасындағы адамдардың жан жүйесімен таныс болу пайдалы.

VIII

Жан дүниесінің жалпы ағышымен таныс болу әр адамның өз жан құбылыстарымен танысып, зерттеуге пай-

дасы бар. Өйткені жан жүйесінің мақсаты: жалпы адамның жан құбылыстарын, олардың қатынасын, себебін тексеру. Бірақ жалпы адамдарға тиісті жанның қасиеттерінен басқа, әр адамға хас, өзгеше сипаттар да бар. Адам өзін және өзгелерді ұғыну үшін ғылымнан жол басшылық керек. Ондай жол басшы болуға жарайтын ғылым, жан жүйесінің жеке адамдар өзгешелігін зерттейтін бөлімі. Рас, бұл бөлім әлі жас, жеке адамда болатын алуан-алуан мінез қасиеттерін түгел тексеріп, жан заңдарын түгел ашты деуге болмайды. Бұл бөлімнің болашағы алдында. Бірақ жаста болса әр адамның өзгеше сипаттарын тексеруге бұл бөлімнен азды-көпті көмек табылады.

Әр адамда болатын өзгеше қасиеттерді жіктеудің ең жабайы, қолайлы жолы сыртқы әсерлерге әрбір адам жанының қалай тебіренуін, қалай жаңғыруын бақылау. Айналадағы дүниеге адамның жаңғыруын яки серпілуін жан ағыны дейміз. Осы серпілудің айырмасы әр адамның өзгеше қасиеттерін көрсетеді. Адамдардың сыртқы әсерге серпілу мінездерін байқағанда екі түрлі негізді айырма барлығы анықталған: тез серпілу, созолаң серпілу. Серпілудің осындай айырмасына қарап, әр адамның мінезін айырамыз. Алдымен бұл айырма бір адамның сыртқы дүниеге, сыртқы затқа қалай қарайтындығын көрсетеді. Тез серпілетін адамдардың қарасында өзіндік мінез болады. Олар қандай іс болса да белсеніп, құлшынып кіріседі. Бар мақсаты — оның өзі істегені. Айналадағы нәрселердің өзіне қатынасы қандай болса, маңызы сондай көрінеді. Бұлар нәрсе болсын, көбінесе өз көзімен қарап, өз сүйемімен өлшейді. «Ашуын қолына ұстап отырады» деп, кейбір ашуланшақтарды айтады ғой жұрт. Сол сықылды бұл кейіптес адамдар өзінің «мендігін» қолына ұстап отырады. «Мен» бұрын жүреді «мен» қашан да болса әзір тұрады. Сондықтан бұл кейіпкерлер тез серпіледі, тез қайталайды. Өзін ұстау оларға қиын. Бұлар өзімдік (субъективный) кейіпкерлер.

Енді біреулер сырттан алған әсерге жуық маңда селт етіп серпіле қоймайды. Азды-көпті ұғынған, саналанған кезде барып қайталайды. Бұлар өзгелік (объективный) кейіпкер. Өзімдік кейіпкерлердің ынтасы, ілтипаты, көбінесе, қозғалысқа, қимылға ауады. Өзгелік кейіпкерлердің ілтипаты терең ойландырылдық әсерге түйіледі. Соңғылар, егер ілтипатын өзіне аударды бар ғой, мәселені өзі сезгенімен, өз қарасымен шешпейді. Сырттан бір түрткі жолыққанға шейін қозғалысын тоқтата тұруға да шамасы келеді. Қайталаудың осындай айырмасы келешек-

тегі мінездің ұрығы іспетті. Адамда жас басынан-ақ байқалады. Жас баланың қозғалысында есейгенде болатын мінезінің өзгешелігі көрініп тұрады. Америка ғалымы (психолог) Болдунн балаларда болатын екі кейіпкерді алады. Бірін қозғалғыш, ұшқалақ (іспіл), енді бірін ұстамды (сезімді) байсалды деп атайды. Ұшқалақ бала сырттан алған әсердің ыңғайына тез құбылады. Оны сыртқы ықпал билейді. Бір нәрсенің пысы жеңді-ақ, ол дереу, қолма-қол сол бағытта істей бастайды. Ол ойланбай, тез істеуге икем тұрады. Оның іліктестік (ассоциация) қызметі өте тірі болады. Ойдың әрбір қылт еткен ұшқыны, егер ол (ұшқын) қимыл тілейтін болса, дереу сыртқа шығады, не іске айналады.

Ортаның беретін әсерлерін бұрынғы әдеттенген қызметі арқылы тез сіңдіріп алады. Ондай ұшқалақ бала әр нәрсеге тез әдеттенеді. Саналы қозқарастан да оның әдеті басым болып отырады. Ұшқалақ баланың ілтипаты орнықсыз, сондықтан әрқашан тың әсерге мұқтаж болады. Ілтипаттың орнықсыздығынан не туады? Одан туатын салдар мынау; ойдың талдау (анализ) қызметіне қабілетсіз болады, тез жалпылауға икем тұрады. Нәрсенің айырмасын байқауға, жаттауға шамалы келеді.

Байсалды бала көп жерде ұшқалақ баланың мінезіне мінезі қарсы. Ұшқалақ бала қозғалысты, іске ұмтылуды, белсеніп кірісуді тілесе, байсалды бала жадағайлықты, керенаулықты, баяулықты, іссіздікті, дененің қозғалмауын, алған әсерін ішінде сақтауды, іске өрең асыруды қалайды. Бұл кейіптес балалар жаңа қимылға қиналып үйренеді. Көргенін тез қағып ала алмайды. Терең қадағалайды. Жуырда икемге көнбейді. Бұндай кейіпкерде үйірлік сезімі кем болады яғни бойкүйезденіп, именіп, тайсалып, бұйығы тұрады. Мұндай қорғаншықтығы, әсіресе бөгде нәрсеге жолыққанда анық байқалады. Байсалды балада өзгені бағындыру, қожалық ету ыңғайы артық байқалмайды. Бұл мінез ұшқалақ балада адырайып көрініп тұрады. Байсалды баланың ілтипаты орнықты жаңа әсерлерге ілтипаты тез көше бермейді, нәрсенің тәптіштерін ұғуға талшынса, малтығып, ауырлап қалады, өйткені бұл кейіпкер өте бақылампаз, байыпты келеді. Оған ақылдың талдау жолы орайлы. Оның толғамы сенімдірек. «Әділдік», «міндет» деген жақсы сипаттар олардан табылады.

Ересектерде болатын бұл екі кейіпкердің парқын Астауалд жақсы суреттейді. Ол оқымыстыларды (ғалымдарда) негізде екі кейіпке бөледі;

Үлгішіл (классик), романшыл (романтик) деп. Үлгішілдер ақыл қызметіне шабан, романшылдар шапшан. Бұл парық екі кейіпкердің әдісіне де, ғылым еңбегінің нәтижесіне де реңк береді. Романшылдың көп нәрсеге ынталы болуына тез серпілгіштігі себеп болады. Романшылдық басы әрқашан неше түрлі оймен, планмен толулы. Келесі ойларына жол беруге асығып, Романшылдар басына келген планды іске тез асыруды қалайды. Ой қызметіне шалымдылығы жұмысты тез бітіруге қолқабыс етеді. Романшылдар мәселені шешті-ақ, дереу орындауға тырысады. Бұл кейіпкердің жұмысы өнімді, берекелі. Бір жұмыстың артынан үзілместен іле екінші жұмыс даяр тұрады. Қаламшылдық қызмет оған оңай ұстанады. Ондай «жүрдім-бардым» жұмыстың, әрипе, кемшілік жағына болуға мүмкін. Романшылдардың жазған еңбектері кейде бітпей қалатыны, кейде қатесі, ұшқырлығы болатыны содан.

Романшылдар жылдам, қозғалғыш қайпаған қапы, қызу жігерімен шәкірттерді еліктіріп, мектепке жан кіргізеді. Өз тұсында замандастарына жұғымды, сүйкімді белді де болады.

Үлгішілдер бұлай емес, олар өте ақырын, баяу қимылдайды. Басына бір ой келсе, оны әбден салмақтамай, күдіктісін анықтамай өзгелерге айтуға батылы бармайды. Ол бар ынтасын, бар жұмысын бір ойдың төңірегіне түйілдіреді. Ол ойын әбден шынықтырып, кемеліне келтіргенше, тоздырғанша тастай алмайды. Сондықтан көлем жағынан қарағанда, оның жұмысы көбінесе елусіз болып, көзге түсе бермейді. Бірақ бұл оңтай жұмысты түбірлеп зерттеуге жақсы; олардың қызметі көбінесе терең болады. Қаламшылық өнері, сөз түзету қызметі олардың қолына оңайлықпен түспейді.

Олар мәселені ұсақ ойлайды планын, мазмұндау түрін қайта-қайта өзгертеді. Сондықтан үлгішілдердің еңбегі бас-аяғы түгел, кемелденіп шығады; кейде барлық мұратты пікірлерді бір мәселенің төңірегіне жинап, біріктіріп, өзгелерді таңқалдырғандай еңбек істейді. Үлгішілдердің мінезі салмақты, именшек, бұйығы келеді. Олар өзі үшін істегенді сүйеді, жариялауды жаратпайды, құпияны, оңашаны ұнатады. Сондықтан олардың бағасы өз заманында байқалмай, көбінесе, келешек ұрпақ қана олардың қадірін біледі. Еңбегіне баға береді. Үлгішілдер мен романшылдардың жұмыс парқын көрсету үшін Оствальд табиғат ғалымдарының өмірлерін суреттеген.

Тургеневтің «Гамлеті», Болдуиннің байсалды Ост-

вальдтың үлгішіл кейіпкері «Донкихот» — Оствальдтың романшыл, Балдуиннің ұшқалақ кейіпкеріне келеді.

Сонымен, адамдарды мінезіне қарай жіктеудің негізгі бір белгісі — олардың сыртқы дүниеге тез, яки созалаң серпілуі екен. Тез яки созалаң қайталаумен қатар, ол қайталаудың күші де еске алынады. Осы айтылған екі сыпаттарды қосқанда бар адамда негізгі төрт түрлі мінезді туғызады:

1) *Қайталауы тез — күшті холерик*. 2) *Қайталауы тез — күшсіз сангвиник*. 3) *Қайталауы созалаң — күшті меланхолик*. 4) *Қайталауы созалаң — күшсіз флегматик*.

Бұл төрт түрлі негізгі мінезді Лазурский былай деп түсіндіреді:

Сангвиник — еті тірі, қозғалғыш, тұрлаусыз, әсерленгіш, тез қызынып, тез суынғыш, жеңіл ойлы, бір беткей, ұзақ қызметке шыдамсыз.

Меланхолик — табанды, алғап әсері көпке шейін басылмайды. Ол сангвиник тәрізді емес, оңашаны сүйеді, көпшілікті қаламайды; ол қиялдауға икем тұрады: бірақ сангвиник сықылды іске жігерсіз, қабілетсіз келеді. Меланхоликтер көп сезеді, көп қиялданады, аз істейді яки өзін сыртқа шығара алмайды. Олардың ақылынан да, қайратынан да сезімі басым болады.

Холерик — тез қызады, іске икем тұрады. Ісінде жігерлі. Ашуы қолында болады. Философ Кант ол кейіпкерлерді: «Құрмет сүйгіш, өзінің «мендігін» алға қойғыш, төңірегін көтермеші нөкерлер мен толтырғыш, жүйелі ой қызметіне қабілетсіз» деп суреттейді.

Флегматик — аса баяу қызады. Ондай адамды еліктіру, қыздыру өте қиын. Күллі жан ағымдарының бәрі де шабан. Шабандық оның айрықша белгісі. Іске қабілеті шамалы. Ондай адам бір қозғалып, іске кірісіп кетсе, сол бетінде бір талайға шейін табанды қызмет етеді. Оныкі өздігінен тауып алғандықтан емес, түскен бір жолында жұмыс өте беруден туған қызмет. Жүріп келе жатқан жолын тастап, тыңнан жол тауып алуға ондай адам топас болады.

IX

Адамдардың мінезіндегі бір айырмасы: өзіне-өзі сенуі әр түрлі болады. Кейде бұл сипат анық байқалады. Өзіне өте сенгіштік яки сенімсіздік салған жердеп көзге түседі. Мұндай парық мінезге де өзгешелік береді. Бұл сипатпен жанның басқа қабілеттерінің байланысы жоқ. Біздің таныстарымыздың арасында қолынан келсе де

кез-келген жұмысты ұстай алатын, жолыққан мәселені, анығын да, білмесе де тексеруге кірісетін яки өзі еш нәрсеге жетік болмаса да, өзгелерге ақыл айтатындар бар. Ондайлар өзіне-өзі сондай сенеді. Сондай білгеп кісі болып сөйлейді. Еріксіз өзгелерді де ұйытып, миландырып жібереді. Енді біреулер зеректігі, білімі аналардан артық болса да, өзіне сенімі аздықтан жарқырап көзге түсуге, сойлеуге, бірдеңені істеуге қорғанып тұрады. Мұндай адамдарға алғашқы әсер жағымсыз сүрең береді. Бірдеңе жайынан сөйлемек болса, шатаса бастайды. Тілі күрмеледі. Сөзі байлау-матаусыз шығып, ұялып қызарып, кібіртіктеп тоқтап та қалады. Осындай адамдардан мейлінше ақылды, тілді, жат пікірлі кісілер де ұшырайды. Бірақ ол озаттығын сыртқа шығаруға өзіне сенімі жетпейді. Бір бөтен үйге кіріп келсе, жұрттың бәрі маған қарап тұр екеп деп ойлайды. Өзгелерге ерсі көрінетін бірдеңе істеп алам ба деп қипақтай бастайды. Сөйтіп отырып бір қаталаспай, жаңылмай қоймайды. Ол қымтырылады, қысылады, жайдағы есінен айырылып қалады. Онан жаман қатеден қатаға жолығады. Шылым тартса, теріс жағын аузына салады. Жүрсе, тұрса бірдеңені қағып құлатып алады, не төгеді... Бұл сипаттары әсіресе топ алдында, жауапты орында сөйлегенде, қызмет істегенде анық көрінеді. Сенімсіз кейіпкер не істеуге болса да көнеді, тек топ алдына шықпаса болғаны.

Дьюг деген кісі әңгіме қылады: «Бір адвокатқа ірі жұмысты қорғауға сот алдында шығып сөйлеу керек болады. Адвокат сотқа жаяу келе жатыр. Ойындағы мәселе: сот алдында қалай сөйлеу, қалай қорғау емес, қайтсе бір сылтау тауып, сотқа бармай қалу. Осы мақсатпен ол жаңа салынып жатқан үйдің түбіне келін тоқтады. Кім біледі, жоғарыдан бірдеңе басыпа құлап мертiктігер, сонымен сотқа бармауға сылтау болар. Топ алдына шығудан қорқып, талай қызметтен қашып, өтірік басы ауырып, суық тиіп, құяқы ұстап қалатын кейіпкерлер аз ба өмірде? «Топ алды» деген бір ғана ой ондай қорқақтың зәресін ұшырып, үрейін әкетеді. Сондай сенімсіздің бірі айтады: «Қоштасуға келгенде мен не деймін? Бойымды қалай ұстаймын?..» деп ойлағалы, қорыққалы бірнеше сағат өтті. Сырымды білдірмеймін деп, неше түрлі айла құрамын. Қонаққа барарда арақ ішемін, тісім ауырған кісі боламын... Мен газет оқимын. Вильгельм екінші қонақты қарсы алғанда 500 рет, 1000 рет езу тартты дегенді оқығанда, тұла бойым қалтырап кетті. Ойлаймын: «Бұл не деген жүрек жұтқан! Неткен көзсіз ерлік!..»

Одан да мен Геркулестің (батыр) батырлығын істеуді оңай көрер едім. Альгелм сансыз емшілерді қарсы алды. Жұрттың бәрінің көздері батса да оның қылт еткен қозғалысын бұлжытпай байқап тұрды. Ол бәрімен күлесті, сөйлесті, қалжыңдасты. Уақытты тіпті шаттықпен өткізді». Міне, қорқақ адамға Вильгельмнің әлгідей істері, мүмкін емес, жат нәрсе, асқан ерлік сықылды көрінеді. Олар бөтен кісімен жолықса, бетіне тұра қарай алмайды, төмен қарайды. Ол жаңа галстук байлаған болса, одан да жаман қысылады, оның ұялмайтыны жоқ.

Осындай өзгеше сыпат болудың бір себебі: сондай кісінің ортаның ыңғайына тез түсіне алмауы. Бұл кемшілікті сенімсіз кейіпкер өзі де сезіп тұрады. Тіпті санасы да соған бекіген. Оның ілтипаты істеген жұмысында болмайды, көбінесе, ұшырай ма деген қатаға ауады. Ілтипатын дұрыс бағыттай алмағандықтан керекті сенімде, оңтай да табылмайды. Әрине, бұл айтылғандар қорқақтың бір ғана себебі. Қорқақ болуға дене өзгерісінің де себебі болуында сөзі жоқ; мәселен, қанның дұрыс жүрмеуі, оның салдарынан қан тамырларының қызметі кенеттен құбылуы сықылды. Қандай себеп реңк берсе де, әйтеуір, сенімсіз адамға ондай сыпаттың тіршілік тартысында кесірі мол. Бұл жайсыз мінезден құтылу үшін адам бірте-бірте өз қабілетіне, өз күшіне сенімін күшейтуге жад ету керек. Сондай қорқақ адам, кезі-келсе, қандай қатерге қарсы шауып, ерлік көрсетуге де бар; қандай ауыр міндет болса да мойынан көтеруге бар; тек басқалардың көзі қадалмаса болғаны. Кейде ондай адамды арыстан да, аю да, айдаһар да қорқыта алмайды. Ал адамның жүзі көрінсе оның жүні жығылады, ол батырлықтан, ерліктен айырылады.

Есте болсын, ондай адамның мінезінде өзін тануға бөгет ететін қасиеттер болады. Гәп былай: өзіміздің жан толқындарымызды, өзгелердің басынан кешірген толқындармен салыстырып ұғынамыз. Бұйығы адам өзгелермен араласудан қашады. Оларға жақындап, олардың ыңғайына түсе алмайды. Сонымен ол өзгелерді танымайды, епдеше өзін де тани алмайды. Өзгелерді бағаларлық, оның өзгелік қасиеті кем, ол ешкімге де сенбейді. Осының бәрі өзгеге ықпалын жүргізуге бөгет болады.

X

Кейбір қызметте өзгелерді өз беделіне бағындыра білу, асыға өрге домалаудың бір белгісі. Бұл, мәселен, әскерлік қызметі. Әскерді бастап, соңынан ерту, оларды ба-

ғындыру, оларға әмір жүргізу әскер қызметінде зор маңызды өнер. Сондықтан әскер жұмысы барлық әскер басығы байлаулы. Әскер басы қандай болу керек деген мәселе әскер жайында көбірек қозғалған, көбірек тексерілген мәселе. Бастық (командир) болуға қандай қасиет керек? Қандай қасиеті болмаса бастық болуға жарамайды? Бастыққа керекті басты қасиеттер мыналар болу керек: күшті қайрат, кейде үздік жетілген қайрат, өз бетімен ойлау, өздігінен істей білу, кейде кенеттен ұшыраған жұмысқа тез жол тауып, айла құрып, шығыс табу. Оның үстіне осы қызметім пайдалы деген сана, өз қызметін шын сүю керек. Мұндай сана болмаса өзге қасиеттері қандай күшті болса да жарытпайды. Қызметін сүю, жан-тәнінің барлық күшін дәуірлетін, шабыттандырады, қыздырады, ерлікке, батырлыққа айдайды.

Өзгелерге бұйрық беріп бағындыруда білуде тағы да түрлі қасиеттер керек. Азды-көпті көсемдігі (инициатива), тапқырлығы, қызметке құнты, батылдығы, тәуекелшілдігі, ұстамдылығы, шыдамдылығы болмаса, жақсы басшы бола алмайды. Әрине жалғыз шыдамдылықта жетпейді. Бірақ шыдамдылық бірі өзіне-өзі сенімділік, жаңылып кетем бе, жоғары ұлықты ренжітіп алам ба деп өзіне-өзі сенбей қорқа берген әскер басы берекелі іс шығара алмайды. Қызметке қызу наным, өзіне ықтихат ықпал жүргізудің бір шарты. Наным мен қызулық, (желік) қатар жүреді. Қызу ықтихаты бар адам көпті ұйытып әкетеді. Адам өзі дең қоймаған нәрсеге өзгені еліктіру мүмкін емес.

Жұмыс өнімді болуға тағы бір керекті сипат: жап-тәнімен түгел берілу, арманына жетуге бар талабын, ақыл-айласын, жігерін салған әскер басы өзгелерді де ұйытып соңынан ертіп, мұратына қарай жетектеу күші арта береді.

Әскер басшыларының көбіне көтеріңкі көңіл керек. Ол дене қозғалысымен, қызулы дауысымен сыртқы сиқын құбылтып көпке де жан кіргізеді. Әрине көтеріңкі көңілді қолдан жасап алуға болмайды. Ол жанға біткен, бір күшті құмарлықтан туатын сипат. Ішкі құмарлық сыртқа шықса, бастықтың жаны сая табады. Тыңнан тың сезім туып, көңіл-көтерілуі арта береді.

Беделді бастықтың жан сипаттары қандай болу керек?

Бұл мәселеге дәл, толық жауап беру қиынырақ; өйткені адамның тоқсан алуан мінезін тексеріп білу өте күрделі. Қайткенмен, басқаларды бағындыра алатын, кейіпкерлердің мінезіндегі айырмашылығын айтуға әбден

болады. Безбеннің бір басында беделді әскер басы — батырдың кейпі тұрса, екінші басында бағыныш қызмет орындаушының кейіпкері тұратыны аң-айқын.

Тәуекелшіл ер, батыл кейіпкерді қайдан көрсеңде ол ұйым жасаушы, ол үгітші, ол басшы, ол көсем. Әлеумет тұрмысы оларсыз мүмкін емес. Олар әлеуметтің жаны. Олар келді — сөз түлейді, топ қызады. Көпті олар ертеді «оларға еру оңай, қарсы тұру қиын» дейді Бен деген ғалым.

Қайратсыз, жасық кейіпкерде жоғарыда аталған сипаттардың бірі де болмайды. Ол өзгелерге ықпал жүргізуге икемі көлмейді. Бұл екі кейіпкер Болдуинның ұшқалақ, байсалды кейіпкерлерімен ұқсас. Әскер басы Болдуинның ұшқалақ кейіпкеріне, жасық кейіпкеріне, байсалды балаға жақын.

XI

Өзгелерге ықпалды болатын кейіпкерлерді мінез жағынан түгел зерттеп білу өте қиын: мінез ғылымы жанының бұл жағын жете қарастырып, әлі жетілген жоқ, сүйткенмен кейбір оз орында қызмет ететін, озат (талабы бар) адамдардың сыпаттарын салыстырып, адамдарды жіктеуге болады. Өзгелерге ықпалды адамның мінезіне көбінесе қайрат әсер береді. Профессор Мейман адамның қайрат жағын тексеріп («Оқығандар және қайрат» деген кітабында), бірнеше жікке бөлген. Қайраттың түрлі болуынан мінездері әр түрлі болады. Және қайрат жанының басқа қуаттарымен (ақыл мен көңілмен) астасып, әр адамға өзгеше синат береді. Нағыз қайрат жағынан қарағанда, төрт түрге бөлуге болады. Әуелі осы жағынан қарастырайық.

1) Әр адамның жан дүниесінен қарап сипаттағанда қайраттың бір белгісі — екпінді, я жігерлі болмағы. Бұл қасиеттің жақсы жағы да, жаман жағы да болуы мүмкін. Кіріскен ісін аяқтатып, орындап шыққан кісі жақсы кісі. Істі орындауға жігер керек. Жігерлі болу қайраттың қасиеті, ендеше бұл қайраттың жақсы жағы. Жігерлі қайраттың жаман жағы мынау: ондай жігерлі қайраты бар адам ойлаған ниетіне жету жолында қандай бөгет килік-се де талғамайды. Жоюға, қиратуға тырысады. Ондай адам мақсат еткен ісін орындауға жолындағы жақсы нәрселерді де күйретіп, әлде біреулерге зиян келтіруден бас тартпайды. «Шығынға қарамайды», неғұрлым жолында бөгет күшті болса, солғұрлым бөгетті жеңуге ерегісіп кетеді. Әсте бетінен қайтпайды. Бұлар міне, қайратты,

күшті адамдар, көзенген мүддесіне жетуге ондай адам сырттан жолығатын бөгеттерді де алысқанмен тұрмайды. Өзінен болатын ішкі бөгеттерін де жеңуге қайратын жұмсайды.

2) Қайраттың енді бір өзгеше қасиеті — қайрат күшінің аз уақытқа, я көп уақытқа шейін созылуы. Бұл жағынан қарап, табанды, шыдамды қайрат, шыдамсыз қайрат деп айрамыз. Қайраты берік, табанды адам тез қажып қалмайды, қажыры қайтпайды; ол бір жұмысты орындаумен тынбайды, ұзақ уақыт құныттап, талай ауыр, талай алуан жұмыстарды да істеп шығады. Бұлар — қажырлы, құнытты, табанды, нағыз жұмысқа бола жаралған адамдар.

3) Қайраттың өрлеуі, жетілуі жағынан қарап адамды негізді (принципный), негізсіз деп айыруға болады. Негізді кейіпкердің белгілі тұтынған жолы, көздеген мақсаты, арманы болады. Оның ойы да, ісі де сол негізге үйлестіріп соғап тіреліп шығады. Негізсіз кейіпкер олай емес. Ол көбінесе белгілі себептерге шарттар арқылы істеуге бейім тұрады. Оның көңілдегі тілегі мен істеу себебі біріне-бірі үйлеспейді, қатынаспайды. Бұлардың мақсаты, арманы себепке, шартқа бағынып кетеді.

4) Қайраттың төртінші қасиеті — саналы қайрат, әділетті қайрат болады. Біреулер істеген ісінің мақсатын, себебін анық біліп санасына салып істейтін болса, енді біреулер көбінесе дағдысына, әдетіне, ыңғайына сүйеніп іс қылады. Соңғылары ойланып, толғанбайды, сирек күдіктенеді, жұмысы тез, екпінді болады.

Қайратқа әдеттің де ықпалы бар, кейбір адам әдеттенген сайын ісі оңайлана береді, өзінен-өзі істеліп дағды болып кетеді. Енді біреулер әдет болған жұмысты істегенді қаламайды. Әдеттің шегінен шығып істеуді ұнатады.

Қайраттың одап соңғы бір парқы — ақыл мен сезімнің (көңіл) әсер беруі. Бір нәрсені істеуге ақыл мен сезімі дұрыс тауып, көне ме? Жоқ, теріс туып тия ма? Міне, осы жағын айтамыз. Ақыл сезімді құп көруі не қостамауы кейде тез, кейде шабан болады. Сондықтан адамның қайраты да не батыл, не тайқалақ болады. Батыл қайратты адам алды-артына көп қарамайды, іске белсеніп түсіп кетеді. Тайқалақ кісі көпке шейін толқып, жуырда ештеңеге табан тірей алмайды. Кейде белгілі бір қорытындыға келе алмай дағдарып қалады.

Таза қайрат түрлері осылар. Бірақ адамның жап өмірі, деректі бір сипатымен өзгеше сипаттарымен астасып,

айқасып, қайнасып біткен, таза түрінде еш бір сипат жоқ. Мысалы, қайрат, ақыл, сезім бір-бірімен байланысып, біріне-бірі реңк беріп отырады. Қайратқа сезімнің әсер беру жағынан қарағанда, адамның қызмет түрлерін былай бөлуге болады:

а) сипат жағынан — қызықты, қызықсыз.

б) орнықтылық — оңай тыныштану, санаға ұзақ уақытқа шейін әсер беру.

в) жігер — аз күшті, көп күшті.

г) уақыт — тез, ия шабан қызу.

Сезімнің осы жақтары қайраттың әрбір көздерімен тоғысып қызметті де өзгертуі мүмкін. Мәселен, табаңды, ұзақ сезім ұшқары, я терең кейіпкерлердің мінезіне түрлі сүрең береді. Сол сияқты ақыл қасиеттері де қайратқа түрлі ықпал жүргізеді. Мәселен, кейбіреу ойлаудың талдау жолына, кейбіреулер ұластыру (синтез) жолына икемді. Ақылдың осындай өзгеше сипаттары, адамның қызметіне де, қылығына да реңк береді. Жұмысы байлау — матаусыз, жүйесіз адамдарды көбінесе ойдың талдау жолына икем кейіпкерлермен ұшыратуға болады. Ілтипат қасиеті де ілтипат көлемі де қылыққа едәуір өзгеріс береді. Мысалы, ілтипаты кең бытыранды адам кей жерде жүйемен орындайтын тілегіне жетуге қабілетсіз келеді. Бұл сипаттың шарпуы іске де тиеді. Тараулы ілтипат іс орындауға керекті жігерді солғындата береді. Адамда жігерлі қайрат болса, іске табанды болуында сөз жоқ. Ондай адамның мақсаты, сылтауы онша терең болмайды, едәуір жабайы ұғымды болып көзге көрініп тұрады. Тегінде бір мақсаттың көптігі бөгет етпеуі керек. Орташа ақылмен күшті қайрат іске қосылса, адам талай қызметті орындауға қабілетті болады. Әсіресе қайраты құнтты, тетелі, жүйелі болып келгенде, бұл қасиеттері болмаса, қандай күшті озаттық (талант) дарыған адам болса да, үздік талантына лайықты қызмет істеп өзін-өзі көрсетіп, жарқырап шыға алмайды.

XII

Адамдарды мінезіне қарай жіктөгендегі, өмірге ең жақын жанасатып жіктес, профессор — Лазурскийдікі, Лазурский мінезді жіктеуге ортаның ыңғайына түсуді негіз қылады. Мұны «белсенді ыңғайласу» дейді. Ыңғайласу — толық, кең болуға да, тар, кем болуға да мүмкін. Осыған орай Лазурский адамды үш сатыға бөледі. Ыңғайласуға кем адамдардың төменгі, одан артығырақ болса орта, толық ыңғайласатындарды жоға-

ры сатыға кіргізеді. Олар бір-бірінен әуелі сыртқы қызметінің күрделі, молдығымен, көңдігімен айырылады. Екінші белгілі қимылдарының күштілігі, табандылығымен айырылады. Үшінші парқы істерінің мұратты, саналы болуы. Төртінші белгісі жан қуаттарының бір-біріне бағынуы, осы сипаттардың бәрі қосылып бір адам жасайды. Содан кейін адамдардың төңіректегі өмірге қатынасы жағымды (положительный), жағымсыз (отрицательный) болуға мүмкін. Әрбір адам өзіндей өзге адамға, еңбекке, әділдікке я селқос қарайды, я күйінді кісіше қызу қанмен қарайды және біздің ынтымызды аударатын нәрсенің көлемі әлде кең, әлде тар болуға мүмкін. Нәрселерге біздің қатынасымызда әр түрлі: не белсеніп қатынасымыз, не жадағай қаламыз. Көзденген іске жетем деп талпынамыз, болмаса көңіліміз тез дауалап қалуы да әр түрлі. Табиғатына біткен өзгеше сипаттары, күшті мүддесі өнер қызметі үйлесіп келсе, бұл кейіпкер жасайды. Лазурский мұндай адамдарды «таза» кейіпкер деп атайды. Орта қолды «таза» кейіпкер не ішкіл-дерекшіл, болмаса іске шорқақ, мұратшыл болады дейді. Орта деп ортаның жағдайына ыңғайласқып адамдарды айтамыз. Осындай ортақолды кейіпкерлерде ғасырлар бойы құралған шарттардың түрі байқалады. Орта қолды адамдар үшін, Лазурский мынадай (таза) кейіпкерлердің мінездерін айырып суреттейді; Ғалым, суретшіл, шаруашыл, әлеуметшіл, діншіл, болжаушыл, көпшіл.

Аталған кейіпкерлердің айырмасы жағынап бірнеше сөз айталық.

1) Суретшілдер (художники) — әрі жетік, әрі жүйрік, әрі айқын, бай қиял, аса байымды, бақылампаздық, айқын жатпен айқасқан жіті түйсік, дерексізді талғауға ой қуаты шорқақтық — міне суретшілердің жанына біткен айрықша қасиеттері. Олардың ойы ұшқыр, сырттап алған әсер сапасына сап етіп, дереу білім боп түрегеледі. Олардың санасында жасалатын түйін (нәтиже) біржола деректі, айқын үлгі — сурет болып туады. Олар дерексізді деректіге, күдіктіні аныққа, жабайы сұлуға ұйқастыруға икем тұрады. Бұлардың бір өзгешелігі әдемілік сезімі аса ұстарған, жетік болады. Олардың арасынап көркемдік сезіміне бар ындынымен берілген адамдарды ұштастырасың; ондай ынтықтық оның нанымын емес, болмаса тәрбиесінен де емес, туыста сүйегіне біткен жанның құмарлығынан болады. Осындай кейіпкердің бірі Райский туралы Гончаров айтады: «Ол тәтті күйді мас болғанша сүйуші еді, өзі де күй тарта білуші еді;

ол бала күннен-ақ қиялымен жасаған алаятты суреттей басып еді; ол Тасс, Оссиян, Гомер, Вальтер сынды романиштыларды Боккашио сынды ақындарды оқып, солармен әуейіленуші еді, сүйтін өзі де роман жазатын, өлең шығаратын болып еді, — дейді. Мектепте жүргенде Райский сурет салумен әуестенеді. Суретті жақсы салатын болды: ол даяршы қатынды көшірді. Мұжықты, Марпенкені, Уерани кәрі әжені суретке салып жүрді», — дейді. Бұл кейіпкердің адамгершілік, әлеуметшілдік, діншілдік сезімдері, төменгі дәрежедегі менмендік сезімдері кемірек болады. Мәселен, Райский өрескел тән сезімін, пайдакүнемдіктің не екенін білмейтін. Ол өз шаруасына, ақшасына да көренау қарайды. Марикке, Олоковке қарызға ақша береді; еш уақытта олардың қайта бермейтінін жақсы біледі... бір-ақ, оның жоғары дәрежедегі менмендік сезімі күшті, өзімшілдік, мақтанқұмарлық, қажырсыз қайрат, қарқынды қызметке қабілетсіздік Райскийдің бір белгісі. Жалғыз Райскийде емес, бұл сипаттар жалпы әдемілік сезімі күшті адамдардың қасиеттері.

2) Ғ а л ы м д а р — әдемі мінезділерге қайшы, ғалымдардың сезім жағы доғал болады. Олардың өз жұмысына азды-көпті қатынасы бар сезімдері ғана ұстарады, қайрат жүзінде де осыны айтуға болады. Олардың қайраты жүйелі ақылына икемдік, қарысқақтығымен көрінеді. Бұл кейіпкерлерге Толстойдың «Анна Каренина» деген романындағы Каренинді үлгі қылуға болады. Ақылының тілегі, ақылының мүддесі Каренинның өміріне зор маңыз береді. Карениннің өміріне, ісіне күтімді жинақылығы, қызметінің құнтақтығы, дәлдігі бұған дәлел. Ой-қызметіне тұрлаулы, зеректігі, ақыл сезімі, білім жеңсіздігі, өте жетілгендігі бұл кейіпкерлердің өзгеше сипаты. Менмендік сезімінен де бұлардың көбінесе өзімшілдігі күшті болады. Ондай өзімшілдік сезімі кейде мінезіне зор сүрең береді. Кейде негізгі мәселеге таласуды тастай беріп, біреудің жүзіне тура салуға да бейім тұрады. Каренин жайынан Толстой айтады: «Ол қызмет жүзіндегі мақтан құмарлыққа салынды... Мәжілісте оның ұсынған жобасы жұртты шу қылғанын өзін қошамет еткенін масайрап жымыңдап тұрып әңгіме қылушы еді». Бұл кейіптес адамдарда әлеуметтік сезім кем болады; ғалымның шуылдаған көпшілікті ұнатуы өте сирек, қонақтармен сөйлескеннен де, өз бөлмесінде оңаша отырып, қызмет еткенді әлдеқайда артық көреді. Құлық сезімін алсақ, бұларда қызмет жағының ғана борышы, ар-ұятты болады. Ондай сезімі болмаса оқымысты адамның қызметінен ма-

ңызды нәтиже шығуы мүмкін емес қой. Бәрінен де нашар жетілетін олардың әдемілік сезімі. Каренин туралы Толстой: «Оның табиғатына өнер бөгде, жат нәрсе тәрізді еді», — дейді.

3) Болжаушыл — діншілдер — бұл кейіптестердің қиялы күшті, өздері қызу келеді. Сондықтан суретшілерге ұқсайды. Бірақ әдемілік сезімдерімен салыстырғанда, тіпті басқа, бұл кейіпкер алдыңғы орынға құлық, адамгершілік сезімдерін қояды. Бұларға өте-мөте әсер беретін ар-ұят, адамгершілік борышы. Мәселен, Толстойдың «Анна Каренина» деген романындағы — Константин Левин — сондай адам. Левиннің бірінші орынды ұстайтын-құлық мәселесі, құлық мүддесі, ол не нәрсеге болсып, құлық жағынан қарайды, оның саясатқа қарасы да құлық сырымен боялғап. Құлықты кейіпкер тұрмыс ісіне шорқақ болады. Олардан іспіл адамдар сирек шығады. Олардың болжаушылдығы, қиялшылдығы тұрмыс қызметіне ысылуға жәрдем бермейді. Олар көпшілікті жаратпайды, бөтен адамдар ішінде қысылып-қымтырылып, жұтылып кетеді; сондықтан көптен бойын аулаққа салады. Жат оларды «қияли», «бір алуан» адам деп жориды, жақындары оларды шын пейілімен қадірлейді, жақсы көреді, табиғатты болжауға, алыстан қарауға орайлы болып жаралғандықтан олардың сыртқы әсерге ілтипат қойып қарауы сирек болады. Дәулеттің игілігі, тіршілігі, қызығы, тән рахаты деген нәрселер олардың көзінде бағасы аз, сәл нәрсе тәрізді.

Вронский: «Тамақтардың қандайын ұнатасың?» — деп сұрағанда, Левин айтады: «Сорпа мен ботқа — менің ұнататын асым. Уақ-түйек, мен-мендік сезімдері бұл кейіпкерлерде кем болады. Меш-мендіктің жоғары сипаттары, көбінесе құлқына байлаулы келеді. Мәселен, Левинді қатты ренжітетіп — оның ең қадірлі, ең әулиедей нанатын келешектегі арманын (идеалын) кірлеу, арманына тигізіп, қорлау.

Құлық жағының үстемдігі ақыл-қасиеттерінде сүрең береді. Ақылы көбінесе бірбеткей бұлтарыссыз болғандықтан, өзгелердің пікірін ұғынуға орайсыз келеді. Барлық дүниеге өз көзімен қарап, баға береді. Бұның арты өзінен өзгенің пікірін жаратпауға барып соғады.

Бұл кейіпкерлердің бір қасиеті — қайырымдылық, момындық. Бұл сипаттар өзін-өзі тәрбиелегеннен болады. Өзін тәрбиелеуге жеткілікті қайрат керек, ендеше бұлар қайраттан да құр алақан емес. «Өзіңді-өзің қалай түзеймін десең де қолдан келеді», — дейді Левин.

4) Әкімдер — қажырлы қайрат, ұзақ іске орнықты, табандылық — бұл кейіпкерлердің басты белгісі. Мұндай қасиеттер адамның мінезіне өзгеше реңк кіргізеді. Өзіне-өзі ұстамды, бойына беріктік, қарсылыққа қарсы тұруға, алысып тартысуға бейімдік, сеніп кіріскіштік, міне, осындай сипаттардың бәрі! Өзгелерді билеп әмір, ықпал жүргізуге үлкен себеп. Наполеонның қай әскер бастығын алсаңда қасиеттерді табасың. Өзгелерді өзіне бағындырып, ұйытып соңынан өртіп алуға әскер басында көздеген мақсатын анық білетін сана болу керек. «Міндет» деген сезім ондай адамның өміріне аса маңызды нәрсе болып көрінеді. Дұрыс деп тұтынған жолыпан өз басының байыштауында, жақындарының тілегіде оны тайдыра алмайды. Басқаларды бағындыра білуге өзін-өзі ұстай білу қажет. Бұл сипат өзгелердің көзінде оның беделін көтереді.

Мұндай кейіпкер дене азабына да, құлық азабына да көнбіс, көтергіш, төзімді келеді, бірақ қандай көмпістік менмендікке, қаталдыққа шаппайды. Басқалардың қайғысына қайғырып, олар да есіркейді. Мұндай кейіпкер әдебиеттен үлгі болуға Лесковтың «Собориане» деген әңгімесіндегі Тубер озып деген кейіпкері жарайды.

5) Шаруашылдар — бұлардың өзіне хас сипаты есепқорлық, сақтық, байсалдылық. Бұлар әбден ойланып, толғанбай, ақылға салмай кесіп-пішней, шамаламай іс қылмайды. Мұндай сипаттар жан құрысына да өзгешелік береді. Кезенген жұмысына күрт түсіп кетпей, бойын бағып әдеттену, көңілі мен тілегін үйлестіріп іс қылу олардың шыдамды, байсалдылығына айғақ. Үнемі ойға сала берген адамның сезім қуаты азая бермек. Оның есесіне турлаулылық, орнықтылық, тапбасқыштың, ойлаған мақсатын нық біліп, сол жолды қадағалап, ретпен іс етушілік сықылды сипаттары күшті болады. Басқан адымын әлденеше рет салмақтап, қайта-қайта ойлана беру олардың әдеті болғандықтан, мінезінде сақтық, қала берсе қорғаншақтық сықылды сипаттар да пайда болады. Сақтық, есепқорлық сипаттары бұларды шаруаға ұқыпты, жинақты, күтімді етеді. Тұрлаулы, орнықты мінез ұстағанына берік болуға үйретеді. Бұл кейіпкерлердің үлгілерін фабрика-зауыт басқарушылардан, саудагерлерден, шаруақор байлардан, контор басшылардан, бәнкешілерден, бір сөзбен ұйымдастыру қабілетін керексінетін орындардан табуға болады.

6) Әлеуметшілдер — бұлардың негізгі бір мінезі: өзін-өзі ұмытқанға шейін дәуірлейтін қызбалы, желікпелі келеді және ішіндегісін бойына сияғыза алмай, сыртына шы-

гарғанша асық болып, төгіп жібергісі келіп тұрады. Бұған тете бір мінезі сырттап әсер күйттегіш болады. Өзінің ішкі жан толқындарына ұзақ түйіліп, тереңдеп кете алмайды. Өзіне-өзі есеп бере алмайды. Сөзімін төгуге құмар аса желөкпелік өзгелермен үйірілікті, жұғысуды, араласуды, көпшілдікті қалап тұрады.

Той-думан, міне, олардың жаны сонда. Олар бірдеңе істемей отыра алмайды, іске белсенгіш келеді, қозғалмай отырып істейтін қызмет олардың ішін пыстырады. Сондықтан олардың қатынаспайтын, кіріспейтін жұмысы болмайды. Іс қылғанда олардың табан тірейтін негізгі — адамдар арасының қатынасы. Бұл қатынас әлеуметшілік өмірдің негізі. Жеке адамның басы, жан дүниесі оларға қызықты емес, бұлар жайдары, кейде елгезек, көбінесе әлеумет ішіндегі адамдарды бірінен-бірі байланыстырып, әлеумет ұйымын сақтайтын әлеуметтің дәнекері, делдалы болады. Бірақ өз ойыпан тың нәрсе шығарып, көсемдік етуге, ұйым басқарып жұмысын жүргізуге, қолайы аз болады. Мұндай қызмет әкімдердің қолынан келеді. Мұндай адамдарға әдебиет жүзіндегі Толстойдың («Война и мир») «Соғыс және татулық» Шерер деген кейіпкері.

7. Көпшілдер — бұлардың меншікті, басты сипаты — күшті сезім. Бірақ әлеуметшілдердікі сияқты бұлардың сезімі сыртқа шығуға талпынбайды. Жанының түпкіріне тереңге қарай тартады. Сондықтан жан қызметі аса орнықты, терең болады. «Көпшіл» деген атынан да көрініп тұр, бұл кейіптес адамдардың өзгеше сипаты өзгелерге жаны ашитын мейірімділік бәлеге, қырсыққа жолыққандарға жәрдем етуге келгенде оларға жақыны, жаты, дос, қасы бәрі бір бас, жылы жүрегі жақсылық етуге әзір тұрады. Менмендік, өзімшілдік мінездердің қандайынан болса да бұл көбінесе таза келеді. Ілтипаты өзінің жан өміріне көбірек ауғандықтан, бұл адамдар салмақты, табанды, недәуір кісі сынағыш-сыршыл (психолог), ісшіл болады. Тұтынған нанымына (ығытқанына) (ихтыханына) өте берік, тұрақты, қарысқақ келетін тағы мінезі бар. Мұндай кейіпкерлердің мінезіне лайықты қызметті бүгінгі тұрмыс әлі анықтаған жоқ. Қайткенмен адамдардың қайғысына, мұңына, қажетіне қайрылысып жаны ашуды, жәрдем етуді тілейтін қызметтерге бұл адамдар өте пайдалы. Мәселен, дәрігерлік қызметі, басқа да адамшылық сипатын керексінетін қызметтер. Үлгі үшін («орыстың жақсы әйелдері» деген мақаласында Боговяхленская жазған) Вера Матвееваның өмірін оқуға болады.

Сырлы әдебиет кейіпкерінен Толстойдың («Соғыс және татулық»), князь қызы Мария Болконскаясын көрсетуге болады.

Жалпы айтқанда, жоғарыда айтылғандай «таза кейіпкерлер» өмірде сирек ұшырайды. Көбінде әлденеше адамдардың сипаттарын бір кейіпкер бойына сиғыза береді. Сондай қосылған қасиеттерден күрделі кейіпкерлер шығады. Мәселен, оқымысты әлеуметшілдер, оқымысты ісшілдер, суретшілдер, діншілдер, әкімдер...

Ең соңғы жікке бұзылған кейіпкерлер кіреді. Мұндай кейіпкердің шығатын себебі: оның жалпы жан қасиеттері мен жүрген ортасының шарттары сәйкессіз, үйлеспегендіктен осындай сәйкессіздік бір адамның өзін екіге бөліп, мәселен екі кіндік жасайды. Ол кіндіктердің бір-біріне қатынасы, жақындығы, үйлесі болмайды; сондықтан өзін-өзі зорлаған, ыңғайсыз әрі-сәрі адам болып шығады. Бұл жікке кіретіндер:

- 1) Ойшыл — қисыншылдар (қолынан келмесе де іске ұмтылып, әлін білмей әлек болатындар);
- 2) желөкпе — ісшіл, мен-мендер.
- 3) есепқор мен мендер (басқаша айтқанда, пайдакүнем, мансапқорлар);
- 4) түкке ыңғайы жоқ бос қиялшылдар;
- 5) желікпелі — сенделмелер;
- 6) бағынғыш — жігерлілер.

XIII

Өз мінезін білуге, өзгелердің өмірін оқу да пайдалы деп, жоғарыда айтылып өді, енді өмірді, оқудың пайдасын айтайық.

Жан тамыршылары (психолог) тарихи адамдардың өмірін көп оқып, жан сипаттарып тәптіштеп, толық суреттеуге тырысады. Жан сипаттарының қатынасын табу үшін Гейманс 110 кісінің өмірін оқып зерттеген. Гейманс жан сипаттарын үш жұпқа бөледі. Үш жұп бірімен бірі айқасып түрлі кейіпкер жасайды дейді ол. Өмірді зерттеу Гейманстың жоруын расқа шығарады. Гейманс үш жұпты қосып, түрлі мінездер туғызады. Оның айтуынша, мінез түрлері соңғыдай болмақ:

- 1) күйгелек (нервный);
- 2) аяныш жанды (сентиментальный);
- 3) ыстық қанды (сангвиник);
- 4) салқын қанды (флегматик);
- 5) қызбалы (холерик);
- 6) құмартпалы (страстный);

- 7) ұйытқымалы (аморфный);
- 8) сарыуайымшыл (апатичный).

Әрқайсысының мінезін айырып айтайық.

Күйгелек кейіпкердің сезімі өте күшті, бірақ іске тұрақсыз. Алған әсері ұзаққа бармай тез басылып қалады. Өздігінен істеуге орайы кем, табансыз, қорғаншық, орнығып, сарылып істейтін қызметке икемсіз. Сезім аса күштілікпен тез қозып, тез ашуланып, кенеттен бұрқ-сарқ етеді. Жігер тілейтін қызметке жегілуі себепті кіріседі. Олардың көңілі күзгі күндей тез құбылады. «Бірде бие, бірде түйе». Табиғаты сыртқы әсердің тез өзгергенін, терең із қалдырғанын тілейді. Көңілі алабұрытып, құлпыра бергендіктеп, ойы мен ісі қайшы келіп, тіресіп қалады. Мұндай орнықсыздық ой ағымын бір тегіс жүргізбей, түлкінің ізіндей, бұлтақтап отырады, байсалдылық сипаты ұстармағандықтан ойдағысын ішіне сиғыза алмай айтып салғысы келіп тұрады. Бұлардың бір қасиеті: сонша қазанбұзар тептек болмайды, момындық, әдептілік сипаттары да болады. Оның есебіне өзін-өзге түрде көрсетіп, боялауға, біреуді еліктеуге, мақтануға құмар келеді. Өзгелер құрмет еткенді сүйеді, бұл сезімдері аса күшті.

Жабайы ауыл тұрмысы бұл кейіпкерге өте қызықсыз, олардың жанына көпшілік, думан жағады. Бұлардың бәрінен күшті бір сипаты — әйелжандық. Бұлар әйелге салқынқанмен қарай алмайды. Әйел көрсе қыбыржып отыра алмайды. Еркектер ортасында әйелі бар жерді артық көреді. Олар кішкене баланы да, хайуанды да жақсы көреді. Ақыл жағынан келсек, ақылы мен қиялы орташа деуге болады, бір-ақ терең ойға толғауға келгенде, табанды, жүйелі іске келгенде мәз береке болмайды.

Бұл кейіпкердің арасынап көбірек шығатын ақындар, ғалымдық шықпайды. Өзге сипаттарына қарағанда, дерексіз ойға қабілетті, жұмысқа табандылығы, ақ жүректігі, шындық сүйгіштігі онша көзге түсе қоймайды. Бұларда тағы мыпадай да мінез болады: ойы бытырай беретін алаңдық, яки жаңғалақтық, дерексізді деректі үлгімен нысандағыштық, мекенін ауыстыруға құмарлық, жоқ нәрседен үздік көрінуге әуестік, қыдырысты, дене еңбегін ұнатпағыштық тыныш бейбіт өмірге жалыққыштық, наразылық сықылды. Бұлардың ісінен кейде есалаң, ұрдажықтар да, талғақ, қояншықтар да шығады.

Күйгелектермен салыстырғанда, аяныш жанды кейіпкерлердің сезім күші, желігі бәсеңірек болады. Бұлар табанды, құнтақты, салмақты, сырын сыртқа шашпайтын берік келеді. Бұл сипаттар жанның жақсы қасиеттері

жетілгендіктен; мәселен, тұрлаулылық, ақ бейілділік, сенімділік, не нәрсені жақсылыққа жорып, дәріптегіштік, сыншылық, қасиеттерінің күшті болуынан, өзгелердің пікіріне бұлар да шыдамсыз, көп күлмейді, көпшілікті қаламайды. Әркін тәрбиені, тез дамуды жаратпайды, күйгелектерше қылпылдағанды бұлар да тәуір көреді. Бір сыдырғы еңбекті бұлар да онша ұнатпайды. Бірақ өз бетімен істеуге, іске қорғанбай кірісуге бұлар артық. Өзіне-өзі сынауға, ақыл қызметіне, ән-күйге бұлар бой ұрып тұрады. Деректі ісіне орташа адамдардан гөрі, бұлар шорқағырақ. Бұл кейіпкерлердің діншілдік адамгершілік сенімдері күшті болып жолығады: сый-құрмет сүйгіштік, күншілдік, пайдакүнөмдік сезімдері кемірек, қайта көпшілдік, жинақылық қасиеттері артығырақ ұстарған болады. Деректі нәрсеге мол табиғат ынтасы кемдіктен адамдарды жақсы айыра алмайды. Әркім бір алдап кетеді. Бұлар тұрмыс ісіне олақтар, кісі алдауды білмейтіндер, өмір сүре білмейтіндер, өйткені іс жүзінде ақылы ұстармайды. Сондай нашар сипаттары, әдісті жүйелі жұмысқа кемдік келтіреді. Олардың пікір толғауы артық, сенімді болмайды. Бұлар жаңа пікірге тез түсініп кете алмайды. Өйткені пікір ауданы сондайлық кең емес, дерексіз ой жүзінде қызметі өнімді болатындықтан бұл кейіпкерден жазушылар, (әдебиетшілер), (философтар) шығады. Бұл кейіпкерлерден қылмысты адамдар сирек жолығады. Себебі бұлардың көбінің көпшілдік (аль-трхизм) мұратшылдық (идеализм) сезімі күшті болады.

Ыстық қанды кейіпкерлердің сезім жағы көшірек, іске белсеніп кіріседі, әсіресе іске терең із қалдырмайды. Олар қимылдағанды қалайды, жұмысты да құнттап істейді. Бірақ аса орнықты болып, тереңдеп кете алмайды. Олардың сезімділігі, қызулығы, ашуланшақтығы орташадан гөрі төмен. Көпшілдік, діншілдік, адамгершілік сезімдері кемірек жетілген. Ал пайдакүнөмдік, құрмет сүйгіштік, мақтанқұмарлық сипаттарына келсек, олардың көбіне бұл қасиеттер күшті болып жолығады. Бұлардың құнтактылығы кем, ақ жүректігі мәз емес, сенімділігі ортадан төмен, сенімшілдік қабілеті де нашар, бірақ олар сабырлы, кісіге сепгіш, нәрсені дәріптегіш, жақсылыққа жорығыш, өзіңше бөлдырмайтын ісі жоқ, дүниеге үмітшіл. Өзгелермен қатынаста жеңіл ойлырақ, бірақ тапқыр, әңгімеші, сыпайы, қалтысы аз, күлкісі шын. Олар жақсы ісшілер. Сыртқы нәрсені бақылай да біледі. Ынталы, қызыққыш да келеді. Олар әркімдік қызметке ыңғайы кем. Саясат, тәрбие жүзінде тарақилық (прогресс) пікірін

жақтайды. Олар жіктеуді, жүйелеуді, реттеуді жақсы көреді. Бірақ ол қызметтерге аса орайлы болмайды. Кітаппен шұғылдануға олар ортадан жоғары. Бұлардың ішінен көбінесе ғылым қызметкерлері шығады. Суретшілікпен айналысуға таланты. Бұл қызметкерлердің денесі мықты, саулығы күшті, тосынан киліккен қатерге қарсы тұрып қайрат көрсетуден де тайынбайды. Бұл кейінкерлер алуан-алуан қызметке жарайды. Бұндай адамдар өте сирек ұшырайды, сондықтан бұдан артық тексеруге дерек аз.

Зерттеуге, талдауға қолайлы келетін кейінкер — салқын қандылар; өйткені бұл кейіптес адамдар өте көп. Бұлардың сезім жағы доғал, іске белсенгіш, бір қозғалыш кетсе сол бетінде талмай істей береді. Ыстық қандыларша бұлардың көңіл күйі құбыла бермейді. Сондықтан қызметке бөгеттік қылмайды. Лепірген көтеріңкі көңілі, желігу, қызу, ашулану бұларда кемірек. Қозғалмай құнттап істейтін жүйелі, бірыңғай еңбекке қабілетті. Олардың ілтипаты орнықты, шыдамды, жұмысына тереңдегіш, өз бетімен істегіш, сыр шашпайтын тұйық, дүниесіне ұқыпты, жинақы, күтімді. Кейде бұл сипаттар сараңдыққа шабады. Бұлардың ойы мен ісі үйлеспейді өте сирек. Бұлардың дүниеге көзқарасы үмітшіл, айналасындағы ортаны мадақтауға бейім. Күшті жетілген сезімдері: табандылық, құнттақтылық, ақ пейілділік, сенімділік, көзге түсу, жарқырау, әлдекімге мардамсу, бұларда өте сирек. Бәсең сипаттары: әйел жандылық, бауырмалдық, баланы жақсы көру, құрмет сүйгіштік, мақтаншақтық, қатерлерге қарсы тұрушылық. Бұлардың еркек мінездері: Достық, ұлтын сүйгіштік, бұл сезімдер күшті болып жолығады. Салқынқанды адамдардың табиғаты көркіне енжар. Сондықтан табиғат, ауыл тұрмысына, ән-күйге құмарлығы да көм. Бұлардың ынтасы діншілдік сезімнен де, адамгершілік жағына көбірек ауады. Олардың ынтасы көбінесе, ақылынан шығады. Ақыл-оймен шешілетін мәселеге ыптамен кіріседі. Кітаппен шұғылдануға әуес келеді. Салқын-қандылар тұрмыс жағдайына піскен адамдарды айыра білетін, алдауға түспейтін кейінкерлер. Бұлардан жақсы шешен өте аз шығады, жәй әңгімеге бұлар жақсы, бірақ өткір ақыл, тапқырлық, қиял жағы кем болады. Ілтипаты қадалмалы, тәртіптеуге, жіктеуге құмар, ұсақ-түйек нәрсемен шұғылдандуды қалайды. Хатты ұзын, тәпшітеп жазады. Салқынқандылардың тәні, жаны да тәні сау күшті келеді. Ауа райының құбылысы оларға рең бере алмайды. Бұлардың

ортасынан көбінесе есепшілер (математиктер), ойшылдар, жазушылар шығады. Ақын еш уақытта шықпайды.

Қызбалы кейіпкерлер — сыртқы әсерге тез түйсіктенеді, қатты әулігеді. Ыстық қандылармен салыстырғанда қозғалысқа шабандырақ, үзілмейтін еңбекке бейімдері өте шыдамды, батыл жұмысқа қабілетті, құнтақты, тереңдегіш, тез әсерленгіштен ілтипаты аумалы-төкпелі, ілтипат нәрсесі құбылуын қалап тұрады. Осындай өзгешелігі қызбалы кейіпкердің татулық сүйгіш қасиетімен байлаулы. Оның жетілуі, бір тегіс емес, кедір-бұдыр секірімелі болады. Ойы мен қылығы үйлеспейді бәсеңдірек. Өз бетімен істегіш, батылдық сипаттары шыдамдылық туғызады. Олардың дүниеге көзқарасын үмітшіл деуге болады. Бірдеңені олгенше дәріптеуге де жете сынауға да, сенбеуге де ыңғайы кем. Басымырақ сезімдері: бауырмалдық, достық. Кемірек сезімдері — Отан сүйіс, татулық, сүйгіш сезімдері де жоқ емес. Менмендік жағы едәуір күшті. Қызбалар, еркіндік сүйеді, еркін тәрбиені жақтайды. Саясат жүзінде әсерлеуді қуаттайды, әлеумет орнында, көрнекті орында қызмет етуді қалайды. Ал өнер жүзінде артта қалады. Олар табиғат көркіне онша әулікпейді, дене өрмегін, ауыл тұрмысын ұнатады. Жалпы айтқанда, оларда табиғи, сау пікір бар деп айтуға жарайды.

Күйселектөрмен салыстырғанда, олар өте әсерленгіш емес, тым қозып, желікпейді, көңілі қобалжи бермейді. Қайта жігермен жұмыс істеуге қабілетті келеді. Сол сияқты ашулапшақ, ауытқыш мінездері солғындау. Бұларда алаң-бұлаң, өзгермелі қылық болмайды. Ұяңдық пен тұйықтық сипаттары сирегірек. Жиіақтылық сипаты кем. Бірақ оларда ақпейілділік, сенімділік бар. Айналадағы заттарды айыра біледі. Кісіні жақсы таниды. Тұрмыс амалына жетік келеді. Олар тамаша бақылағып, әттең әдісті, жүйелі іске қабілеті кемірек. Бұған тіркес олардың кітаппен шұғылдануды артық қаламайтыны өсеп ғылымына ынталы болмайтынын ақын жұмысында өзін сынауды артық ұнатпайтынын айта кету керек. Олар деректі пәрселерге ынтасын көбірек салады. Бұл кейіпкерлер тапқыр тілді, күшті қиялды болмайды, бірақ оларда жақсы шешендер шығады. Олар жаңа пікірдің әуеніне тез түседі, олар сирек ауырады, ауаның құбылысын тез сезінеді, көбінесе кешкі қызметті ұнатады. Гейманстің деректеріне қарағанда бұл кейіпкерлерге кіретін адамдар көбінесе мемлекет қызметкерлері, дәрігерлер, жазушылар болатыны анықталған.

Құмартпалы кейіпкерлерге тиісті сипат: күшті сезім,

іспілдік, әсерлі терең із қалдырғыштық. Қызбалы кейіпкерлерге қарағанда бұлар қозғалысты кемірек қалайды, бірақ ілтипаты орнықтырақ. Көңіл-күйі кемірек құбылады, көбірек шыдамайды. Олардың қызып кетуі, күйінісуі, кіділенуі өте күшті. Олар бірдеңені көтеруге, дәріптеуге бейім тұрады. Тағы бір бейім мінез, өзгені сынау, өзгеге сенбеу, өзгенің пікіріне шыдамау. Бұлардан үмітсіз, бай-балам, сары уайымшылдар көп жолығады. Көріптенді жақсылыққа жоруға икем тұрады. Олардың өзін-өзі сынау, зерттеу, кітаптарымен шұғылдану сезімдері аса жетіккен. Олар аса тәжірбиешіл, бақылағыш, тағанды, жүйешіл, қызбалы кейіпкерлермен салыстырғанда, бұлар айналадағы дүниені, адамды тануға, айыруға шорқағырақ. Қыз балалармен жақынырақ келетін сипаттары: деректі нәрсеге ынталы, таза ақыл қызметіне жиіреншек болуы. Бұлар кезі келсе мейір қандыруға, әйел, тамақ ләззатына, дене ермегіне, әсемдікке дұманға, табиғаттың көркіне (ауыл тұрмысын кент тұрмысынан артық көргенсінгенмен (қалай болса солай, талғаусыз қарайды. Бұлар қыдырысты сүйеді. Өзгелерден де, мәдениетті өмірге бұлар тез жалығады. Салмақтылық жағы өзгелерден артық, құнтақтылық, ақпейілділік жағы да кем болмайды. Әсіресе бір өзгеше қасиеті ел билеуді, кім болуды сүйеді. Олардың туысқандық, ұлтшылдық сезімі де күшті. Бұлардың арасынан кейін тартпа ескі пікірлі адамдар көп шығады; көпшілдік сезімі недәуір жетік. Олардың көбі хайуанға да жаны ашиды. Қол астындағы адамдарға бұлар жақсы қарайды. Жақсы әп, тәтті күйге, шығару оперіне ынтасы, ыңғайы кем болады. Жаңа пікірді сіңіріп алуға тым-ақ орайсыз, ол жағына тоқмайын. Бұл кейіпкерлерден ақындар, суретшілер, мемлекет қызметкерлері, табиғат ғалымдары ұшырайды. Жалпы айтқанда, бұл кейіпкерлерден шығатын қызметкерлер алуан-алуан.

Бұлардан басқа, ұйытқымалы, керенау кейіпкерлер туралы Гейманстің деректері өте аз, сондықтан жазылмады.

XIV

Әркімнің өзіне біткен өзгеше сипаттарын бақылап, зерттеу үшін кейде жоспар желі жасап алу пайдалы, желіде ең жақсы қасиеттер көрсетілуі керек. Сондай желінің бірі соңғы ¹.

¹ Бұл жобаны Лазурский, Штерн, Лимпан тағы басқа ғалымдар жасаған.

1) **Сыртқы сезім мүшелерінің жай - күйі.** Көру, есту, иіскеу, тату, сипау сезімдері дұрыс ұстарған ба? Қозғалыс мүшелері дұрыс жетілген бе? Қозғалыс дәл ме?

2) **Түйсік өткірлігі** Түйсіктің байлығы, молдығы, дәлдігі.

3) **Үстем көңілі (сезімі).** Жаны ашығыш, қозба, қазымыр, айтысқақ, шат, мұңды, қайырымды, жабырқанқы. Көңіл құбылуы (тез шабан кенет).

4) **Жад.** Нәрселерді, адамдарды, оқиғаларды, әңгімені, олеңді, санды, суретті... жаттауы, тез ия баяу, тоқу, ұмыту. Қайткенде жақсы жаттайды. Ішінен оқығанда ма? Дауыстап оқығанда? Тыңдағанда ма? Жадына дәл түсуі бастылары ма, тәптіштері ме?

5) **Қиял.** Үлгі ашық, пақ болуы. Ақыл үлгілерінің мінезі (көру, есту, қозғалу, я аралас қиял). Тың қиял, елік, оймен іс, тұтқиыл. Тұрмыс ісінде, ғылымда, суретшілік онерінде сыпарлық.

6) **Ілтипат.** Орнықты, жаңғалақ, қадағалы, бытырапды, құбылмалы, белсенді, кең, тар, қажымалы, бақылағыштық.

7) **Ойлау.** Іс жүзінде тапқыштық. Дерексізге зеректік пікірдің толғаудың кең-тарлығы. Толғаудың өзіндік, өзгелік болуы. Жүйелі толғауға қабілеті. Жалпылау, жалқылау қабілеті. **Түбірлегіш.** Я ойдан шығарғыш ақыл. Үстірт, тұрлаулы толғау. Суреттеудің молдығы, я шағындығы. Ақыл жүзінде мұраттың бар-жоқтығы. Өзін бақылау қабілеті саналы, я санасыз жан ағымдарының басымдығы.

8) **Сөйлеу.** Сөйлеу мінезі, қалай сөйлейді? Аз ба? Көп бе? Зауықты ма? Зауықсыз ба? Жылдам ба? Баяу ма? Тәптіштеп пе? Қысқа ма? Бір тегіс пе? Кібіртік пе? Тілге байлығы, ойлағанын үнемді, еркін айтала ма? Жан толқындары сөзіне қандай рең береді? Күлдіргі өткір тілді кекесін сөзінің міні жоқ па? (Кекеш, тұтықпа, тілін тістеп сөйлеу) жазғандағы тілі, баяндағандағы тілі, қол сермесі, сөйлегендегі бет құбылысы.

9) **Дінге қарасы.** Діни пікірі, құлшылыққа қатынасы, өмірдің түрлі халінде (қайғырғанда, қорыққанда...) дінге қатынасы.

10) **Құлық сезімдері.** Тазалық, шыншылдық, жарияшылдық, ар-ұят, борыш-міндет сезімі. Жарамсақтық, сайқалдық, аярлық. Алдау, айла-амал, өтірікшілдік, сенбеушілік, қылжырлық, екпешілдік, кісілік, кекшілдік, ынсапсыздық, сараңдық, ысырақорлық, жинақтылық.

11) Әдемілік сезімдері. Қылаптық, салақтық, кербездік, көркемге, сұлуға қарасы, қатынасы. Өнерге, әдебиетке, театрға, әуезге, суретке, қатынасы.

12) Өз басындағы сезімдер. Тамақ жеуі қалай? Талғаусыз, асқа бапшыл-күйшіл, тәтті тамақшыл, мешкей-қомағай, әйелге жақындық сезімі. Саулығы туралы қамы, ермегі. Мепмендік, мақтаншақтық, өз қасиетін шамалау сезімі. Қорғаншақтық, өзіне сенгіштік.

13) Өзгелермен қатынастағы сезімі. Хайуанға қатынасы. Өз теңіне, өзіне жоғарыларға, төмендерге қатынасы, әлеуметтік санасы. Үй-ішінен қызметтесіне, жолдасына, қоғамына қатынасы.

14) Қайрат (ерік). Мейілдің күштілігі, әлсіздігі, тиянақтылық, қайсарлық, тетелік, тәртіпсіздік, соқпалық жігерлілік, көсемдік, көңгілшілік, бағыныштылық, ергіштік, нанғыштық. Ісімен сөзі бір үйлестік. Қызмет ету себебі; өз қызығы, өз пайдасы, міндетін санасына салу, өзімшілдік, ойлап істегіштік, тайқақтықтың ұзақтығы, жетекші мұрат, талаптылық, ұстамдылық.

15) Күндегі ісі. Күнді қызметке реттеу, жетілік айлық, жылдық, тұрмыс түрі. Қылығы, ұйқысы, ұйқы ұзақтығы, қаттылығы, тез ұйықтай ма? Көз қарасы, бет әлпеті, жүріс-тұрысы, жазу оңтайы, ынтайы, үйдегі жұмысы, айрықша қызметі.

16) Төтен істегі қылығы. Жақынының, жатының өліміне, қайғысына қатынасы, өз басының ауыр халдері. Зор мәселеге байлауы: өнер-қызмет таңдау, үйлену, бала туып, әке болу сықылды. Тон алдына алға шығуы.

17) Тұқым шежіресі: әкесі, бабасы, аргы атасы, нағашы, тегі.

б) туған үйіндегі адамдардың мінезі;

в) жүрген, өскен ортаның міндеті;

г) қызмет, яки бағыну жүзіндегі қатынастардың мінезі;

д) Тәрбие білім себепкерлерінің мінезі. Рас бұл жоба өзгелерді бақылау үшін жасалған. Өзгелерді өзімізге ұйқастырып бақылаймыз, басымыздан нені кешірсек, басқаларды да сонымен өлшейміз.

«Өзіңді білгің келсе, өзгелерге қара, өзгелерді ұқпақ болсаң өз-жүрегіңе үңіл», — дейді Шиллер. Бұл жобаны әркім өзін бақылауға қолдануға да болады. Жалғыз-ақ бақылайтын нүктені өзгерту керек. Өзін бақылаушы, «менді» бақыланатын нәрсенің орнына қою керек.

Қойылатын шарт сол: қойылған сұрауларға асырмай,

жасырмай, жастар дұрыс жауап бере білу керек. Бүгінге шейін жасалған барлық жіктеулер әлі кемелденіп жеткен жоқ. Мұндай желі өзін танытуға аз-маз жеңілдік келтіргені болмаса, бәлендей кесек пайда береді деуге келмейді. Бұл желі тек нені бақылау керектігін ғана нұсқайды. Қалай бақылау керек? Ол жағынан түк көрсете алмайды.

XV

Ынтамызды аударған мәселені күндердің күнінде жап жүйесі пәні шешеді деп жұбатуға, қашан шепіп, қашан көңілімізді тындырары, мәлім емес, көзіміз жетпейді. Өмір бізден бұл мәселенің күнбе-күн шешілуін тілейді. Өзгенің ойындағысын тап, ішіндегісін біл!» дейді. Өзгені қандай білсең, өзінді де сондай біл, сыншыл, сыршыл бол дейді. Неге? Жан табиғатымыздың қандай қызметке жарамдылығын білу үшін қандай қызметті алыңыз, ол қызмет өзгелердің жан дүниесін айыра білуді тілейді. Кейбір қызметте жұмысыңыздың өнімді болмағы, өзгелерді қаншалық танып, соншалық ықпал жүргізуімізге байлаулы. Қай жолды, қай қызметті алсақ та бізге тамыршы болу қажет.

Өмір жүзінде көреміз: кейбіреу өзгелердің «жүрегін білгіш» болады, бірақ олардың білісі ғылымға тірелген жүйелі біліс емес. Тәжірибеге, болмаса сүйегіне біткен бір қуатқа сүйенген біліс. Басқалардың ішкі сырын білу үнемі дұрыс болып шықпайды. Бұған Остальдтың «Данышпан адамдар» деген кітабы үлгі.

Ресей-жапон соғысынан бұрын: «Келешекте данышпан болатын баланы қалай білуге болады?» — деп, Оствальдтан бір шәкірті сұраған. «Оның саған не керегі бар?» деп Оствальд таңданған. Жапон шәкірті түсіндірген. Оның мәнісі былай: Жапон үкіметі, ең зерек кедей балаларынан пайдалы адамдар оқытып шығаруға көп ақша арнаған. Келешекте ірі адам болатын шәкірттерді таңдап алу керек болған. Қалай таңдап білу керек? Міне, осы мәселені шешем деп Оствальд көп еңбек еткен. Оның мектебінен талай данышпан, ғалымдар шыққан. Оствальд қандай әдіс қолданды?

Оствальд бұл бағытта алғашқы еңбек еткен кісі.

Оның тәрбиесі бір беткей: Ол, тек ғалымдар шығаруға بازار салды. Ол, тек, данышпандарды табу жолында ғана іс қылды. Оның қолданған оңтайы өзіндік қасиеті. Оствальдтың пікірінше, тым, зерек шәкірт мектептің берген білімін қанағат етпейді. Болашақтағы ірі адамдардың ойлау жүзінде бір жат мінез болады; өзін сынауға

қабілетті, шыдамды, шындықты сүйгіш, жұмысқа құнтақты келеді дейді Оствальд. Баланың мұндай қасиеттерін қалай білу керек? Ол жағына Оствальд аса назар салмайды. Жасындағы үздік зеректік келешектегі данышпандықтың белгісі деу күдікті нәрсе. Кейде жасында тым зерек бала, есейгенде сол қалпында тұра бермейді.

Оствальдтың мысалына қарап, бұл мәселенің күрделі, қиын екендігін ғана білуге болады.

XVI

Өнер таңдау жолында жастарға көмек көрсетуге, алғашқы тәжірибе Америкада істелді.

Бұл жұмысқа басшы болған Бостон профессоры Парсонс. Бастауыш мектепті бітірген балалардың келешектегі ниеті (планы) туралы кеңесуге Парсонс бір кедей ауданның шәкірттерін жинаған. Алғашқы әңгімеден кейін мәлім болған: «Келешектің тұтқасы» болады деп үміт өткен жастардың көбі болашақта не істерін білмейтін болып шыққан. Келешекте белгілі пікірі барлар өте аз болған; оның өзі де қандай қызмет, қандай кәсіп барлығына хабары кем, пені таңдарын білмейді. Зеректігі, икемі сондай өнерге лайықты ма, жоқ па? Оны біле алмаған. Балалармен кеңескеннен алған әсері бұл мәселені зерттеуге Парсонсқа түрткі болды. Мұның аяғы 1908 жылы Бостон шаһарында өнер таңдаушыларға тегін маслихат беретін ұйым жасалады. Ұйымның ізгі ниеті өзгелерді де қозғады. Бостонның мектеп басқармасы, оқытушылар қауымы, тағы түрлі ұйымдар Бостон ұйымына кірісіп қызмет істесе бастады. Оқытушылардың кірісуі аса пайдалы болды. Олар баламен жақын танысуға, сенімін алуға, үстем икемін білуге, тағы басқа сипаттарын табуға жат ететін болды. Олар балалардың әке-шешесінің ауқаты, олардың келешектегі ниеті тақырыпты мағлұматтар жинады. Соңғыларға, мәселен, мынадай сұраулар берілді:

1. Балаңызды жоғары медресеге жіберіп, оқытатын ойыңыз бар ма?

2. Болса, қандай мектепке? Неліктен ол мектепке?

3. Балаңызды қандай өнерге үйретпексіз? Ол өнерге дайындадыңыз ба?

4. Сізше балаңызға қандай өнер лайықты? Ол өнерге машықтанды ма?

Әр мектептің бір оқытушысы, шәкірттері жайынан керекті мағлұмат жинауды мойнына алады. Кейбір мектепте айрықша комиссия да жасалады. Онымен қатар

Бостон ұйымы сол аудандағы базар жайынан, әсіресе, жастар қызметін тілейтін өнер, кәсіптер жайынан мағлұматтар жинайды. Балалардан сұрау, зерттеу арқылы қай жерде қандай саулық сақтығы, сыпарлық жағдайы болатындығын ұйым шәкірттерге суреттеп ұғындырады. Мұндай мағлұматтарды табу үшін фабрик, дүкен қызметкерлерімен қатынас жасайды. Бұлар бөлендей өнерге аса жарамды шәкірт көрсетуін сұраған; жарамды шәкірттерді өнерге үйреткен, сөйтіп, Бостон ұйымы өнер таңдауда жас буынға үлкен көмек көрсеткен. Әрине, ол ұйым баланың қандай өнерге жарамдылығын қатесіз біліп отырады деуге де болмайды, өйткені өмір ісінде тұрған жастың барлық сипаттарын қабілетіп, икемін анық білу өте қиын мәселе. Қалай кеміткенмен Бостон ұйымының түрлі өнер, кәсіптер жайынан жинаған мағлұматтары аса пайдалы болғандығында сөз жоқ.

Бостон ұйымының бір қызметі, пәлен өнерге жаннның бөлендей қасиеттері керектігін табуға тырысқандығы. Бұл мақсатқа бірінші пайда тигізген оқытушылардың әрбір шәкірттер тақырыпты жинаған мағлұматтары. Мағлұматтар жинау үшін ұйым басқарушы әрбір оқушымен әңгімелесіп, жауап алады. Керекті жауаптарды шәкірттер жазып береді. Жауапты анық, дұрыс беретінін білу үшін алдын-ала басқарушы оларды сынайды. Мәселен, мынадай алды-артын орайтын сұраулар береді; дыбысты таза айтасыз ба? Кісінің көзіне тура қарайсыз ба? Ілтипатпен тыңдайсыз ба? Өзгелердің қамын жейсіз бе? Өзіңіз тақырыпты көп сөйлейсіз бе? Күлгенде шынымен күлесіз бе? Қандай адамдарға оңай үйлесіп, тез үйір боласыз? Өзіңізді құрбыларыңызбен салыстырғанда күйіңіз қандай болады?

Осындай сұраулар берілгеннен кейін жастардың кейбір сипаттарымен танысу үшін мына тәрізді сұраулар да қойылды.

1. Қандай өнер таңдайтын ойыңыз бар? Ұйым салғаннан өз тұсынан жол көрсетпейді. Баланың қатесін түзетіп, ақыл беруді мақсат етеді. Осы жолмен жинаған мағлұматтар белгілі кестеге мынау ретпен жазылады:

1. Тұқымнан қалған мінез, тұрмыс жағдайы, ауқаты (бай, кедейлігі).
- 2) Төмпераменті, туысынан біткен икемділігі.
- 3) Көлбеті, мінезі.
- 4) Білімі, тәжірибесі.
- 5) Аса айқын тілегі, я ыңғайы.

Осындай жинақталған мағлұматтар әрбір өнердің шарт-

тарымен шағыстырылып үйлестіріледі. Содан кейін пәлендей білім, өнер үйренуге, не пәлендей қызметке түсуге сыналудыңа маслихат беріледі. Ұйым ақыл бергенімен тұрмайды, әрбір өнердің шарттарымен таныстыратын, ол өнерге қандай дайындық керектігін көрсететін кітапшалар шығарады. Бұл күнге шейін машина басушы, нан салушы, кәмпит жасаушы, арбашы, сәулетші тағы түрлі өнеркәсіп істеуші жайынан жазылған кітаптар басылып шықты. «Өнер таңдау» деген кітабында Парсонстың қоятын мәселесі: «ақылды мәслихат беріп, жетекшілік етіп, керекті білім үйретіп, адамның еңбегін, жігерін пайдасыз орынға қалай жұмсақтызбау еңбектің зия болып жетуге кету себебі: бірінші өмірге жеңіл оймен қараудан: екінші өзінің кім екенін түк білмеуден, басқаша айтқанда, өзінің күшін, ыңғайын, талабын, ынтасын, кемшілігін олардың себебін білмеуден; үшінші мемлекеттің жалпы шаруашылық жайымен оның бар жағында, әрбір аудандардың жайымен таныстығы аз болудан туады» дейді. Бостон ұйымының мүддесі: өнер таңдағанда, сондай жағымсыз шарттардың ықпалын жоюға себепкер болу. Мұндай жұмыстар бұл күнде Англияда, Германияда, Шотландияда тағы басқа мемлекеттерде істеліп жатыр. Англияда бұл тақырыпта айрықша заң да шығарған. Ол заң бойынша мектеп басқарушылар айрықша мекеме құрмақ. Ол мекемеде 17 жасқа шейінгі еркек, әйел өмірге керекті, пайдалы мәслихат алып тұрмақ. Өнер таңдау туралы жол көрсету жұмысы жалпы айтқандай осылай. Бұл мәслихат әзір тереңдеп кемеліне келді деуге болмайды. Рас, жас буынның келешектегі қызметіне көбірек назар салуына, өзіне баға беруіне зор себеп болуға мүмкін. Ұйымның басшылары мәслихат сұраушылардың нендей қызметке қолайлы барлығын біліп, өзгеше сипаттарын анықтау үшін, олардың жан дүниесіне аса үңіліп қарайтындығы жоғарыда айтылды. Осы мақсат пен мәслихат сұраушылар ішкі сырын ашып беруге барлық шараларды істейтіндігі де көрсетілді. Парсонс жазады: ақыл сұраушы өзін-өзі сынай білсе, бұл ең керекті шарттың бірі; өйткені неғұрлым өзін бақылауы, тәжірибесі көбірек болса, солғұрлым өнер таңдауы да, оның жемісі де, толығырақ, анығырақ болады. Өзі бақылау қойылған сұрауларға дұрыс жауап беру өте қиын. Өзімізді аз білеміз, жан дүниеміздің өзгешелігі жайынан хабарымыз аз.

XVII

Адамның пәлендей өнерге жарасымдығын белгілеу үшін санақтың да көмегі бар. Егер кейбір маманды, қызметкерді орнынан түсіру, қызметтен тайдыру, бөлмаса болашақ маманды (шәкіртті) мектептен шығару себептері тексеріп, санасақ, мұнымен қандай сипаты болмаса, пәлендей өнерге, я қызметке жарамсыз екенін білеміз.

Санақ әдісі белгілі қызметке жарамсыздық себептерін тексерумен шұғылданса, тәжірибеші, әсіресе, ілтипатын үздік қызметкерлерге аудару керек. Қызметтің бірі болмаса бірінде жақсы істеп, көзге түскен адамдардың мінезін зерттеу әр қызметке керекті сипаттарды білуге пайдасы зор. Белгілі өнерге жарамдығын байқайтын әдіспен санақ әдісінің ұқсастығы бар, екеуінде де өнер жұмысының шартына қарай сынау керек болады. Қанша айтсақта адамды санақ әдісімен сынап, тану өте қиын. Қызметке әбден ысылған, кәнігі адамдарды алып зерттеп қарасақ, оларды зерттеу өте қиын екендігі байқалған, өйткені жап дүниесі қатып піскен адам тәжірибехананың ыңғайына илікпейтін көрінеді, және тәжірибені қызметтің шартына жақыпдату жан-жүйесі ғылымының көмекке жеткендігін көрсетеді. Санақ әдісінің бұл күнгі тапқанын, шығарған нәтижесін көптің алдына салуға әлі негізсіз, кейде келіп қалады, кейде лағыш та кетеді.

Жан-жүйесінің тәжірибесімен бақылағанда көбінесе, жан сипаттарын айырып, талдап, мүшелеп қарайды. Ал кәсіп-өнер жұмысы жағынан қарағанда, жанның әрбір сипаттарын талдау мүмкін емес. Мұндай жанның бірнеше сипаттары қабатталып, астасып, бірігіп отырады. Тегінде жан сипаттары қосылғанда, пәлендей өзгермейтін зат болады деуге келмейді. Өмірде $2+2=4$ болады деп күдіктенбей айтуға болады. Жап дүниесінде олай айтуға болмайды. Жан дүниесі—толқымалы, айнымалы, созылмалы дүние. Бұл туралы Мюнстербергтің тәжірибесін келтірейік.

XVIII

Тилипон серіктігі қызметке сұранған қыздардың тилипон¹ қызметіне жарамды, жарамсыз екенін біліп берсеңіз деп Мюнстербергке өтініш кіргізген. Мюнстерберг тапқанда да, бұра бастырмай дәл тауып берген. Ол ойлап-ойлап есептеген: (телефон) стансада отырып, екі нөмірді

¹ Тилипон — телефон.

кірпік қаққанша қосу үшін жан мен дененің 14 түрлі қызметі болу керек; Осы қызметтердің ең бастылары 8 болу керек. Сондықтан сол 8 түрлі қызметті бақылап, тәжірибе ету керек деп шешкен. Ол қыздарды жекелеп те, түйдегімен де тәжірибе етіп, сынаған. Қыздардың ілтипаты қандайлық екенін білу үшін былайша тәжірибе жасаған: Жаңа шыққан газетті бір-бірден қыз басына үлестірген. Сонан соң бастаңдар!» дегенде 6 мүнеттей¹ қыздар ылғи «А» қарыптың астын сызуға қосылған. Бұл тәжірибе қыздардың жұмысында әлденедей айырма барлығын ашып берген: біреулері өте көп сызған (ең көп сызғанынікі — 272, ең аз сызғаны — 107). Бірақ, көбін тастап кеткен (тастап кеткен қарыптардың ең азы — 2, ең көбі — 135). Кейбірі тастамай сызған, бірақ өте шөбер істеген, біреулері тез дағдыланатындығын көрсеткен, енді біреулерінің ілтипаты тез қажып қалатындығы байқалған.

Қыздардың жадын зерттеу бірнеше цифрларды айтып өтіп белгілі мезгілден соң, қанша ұғып алғандығын сұраған, қатенің ең азы 2, ең көбі 54 болған. Олардың білім шамасы тексеруге 24 қос сөзді оқып өткен, әрбір қос сөз екі мағыналы, бір ойлы сөз, мәселен, жаңбыр, жел деген тәрізді, бірталай уақыттан кейін, әлгі қос сөздің біреуін сынаушы айтқанда, қасындағысын сыналұшы табу керек. Ешбір қыз 22 сөзден артықты таба алмаған. Ең аз тапқаны 7 сөз. Қолдарының жылдамдығын былай байқаған: 10 сиконттың ішінде ұзындығы бірдей ирек сызықтарды үлгергенше көп жазуға қосқан және ойын картасын төрт жерге шапшаң үлестірген, уақытты сиконттың $\frac{1}{5}$ шейін дәлдеп өлшеген. Қозғалысының дәлдігін байқауға үстелдің үстіне үш нүкте түртіп, соған дәл тигізуді істеткен.

Тілипоншы қыздардың жарамдылығын сынау жан-жүйесінің тәжірибесі мен үйлескен бір; тілипон қоғамының байқауына дәл шыққан екі, Мюнстербергтің тәжірибесі іс жүзінде қолдануға жарамдылығын байқағалы, тілипон қоғамы қызметке жаңа сұранған қыздармен бірге істеп, әккі болып жүрген қыздарды да қоса сынатқан, бір-ақ онымен Мюнстербергтен қате таба алмады, ысылған қыздардың ысылғандығын тәжірибеде айтып берген. Сөйтіп, жан-жүйесінің талдау тәжірибесін қолдану өмірде ақталып шықты. Мюнстерберг трамбайда бөген² жө-

¹ Мүнет — минут.

² Бөген — вагон.

нелтушілердің қызметке жарамдылығын сынағалы істеген тәжірибесі өзгеше. Ол шамалаған: бөген жөнелтушілердің жұмысы ілтипат пен қиял қызметін, әсіресе, керексіну керек. Сондықтан осы қасиеттерін тәжірибеханада зерттеу керек деген мәселені қойған. Сонымен, ол тәжірибеге былай кіріскен: ұзындығы 26, көлденеңі 09 сантиметр қатырғы қағаздың қақ ортасынап ұзын бойымен қатар екі түзу сызық жүргізген, өкеуінің арасы бір сантиметр; бұл не? Бұл екі сызық темір жолдың нысаны. Қағаздың бетін түгелімен дойбы тәріздендіріп бір шаршы сантиметрден сызған. Сонда темір жолдың ұзын бойында 26 сантиметр болады. Темір жолдың екі жағында, андасанда жерде, қалай болса солай, ретсіз қойылған. 100 қаралы цифрлар, жол цифрлар 1, 2, 3. Бұл цифрлардың кейбірі қара сиямен, кейбірі қызыл сиямен жазылған, цифрлар нені көрсетеді десеңіз. «1» — жаяудың, «2» — арбаның, «3» автомобильдің нысаны. Қара цифрлар жолымен жарыса жүреді; олар қатерсіз. Қызыл цифрлармен жолды кесіп өтеді, олар қатерлі. Қызылдың да бәрі бірдей қатерлі емес, темір жолға таянып қалғандары қатерлі.

Тәжірибеден бұрын сыналушыларға айтады: «Мынау карта көз алдарыңыздан өтеді, сіздердің жұмысыңыз темір жолдың екі жағын қарап отыру, қандай цифр қатерлі екенін байқап қалу, қайткенде қатерлі болады? Қызыл цифр (жаяу адам) жолға бір сантиметр, «2»-лік қара цифр (арбалы) екі сантиметр, «3»-лік цифр (автомобиль) жолға үш сантиметр таянып қалғанда. Егер қатерлі цифр таянса, дереу сол көрген цифрды атаңыздар». Сондай карта қағаз 12 түрлі болып жасалып, оның бәрі сусымалы баумен бірінен соң бірі қарауылшылардың көз алдынан жүгіртілін өткізілген.

Жылдамдық, дәлдік жағынан қарағанда, тәжірибенің қортындысы мейлінше алуан-алуан болып шыққан. Мысалы: сыналушылардың қатесі 2-ден 20-ға шейін; тәжірибе етілген уақыт мөлшері 180-нен 420 секундқа дейін. Бұл тәжірибе, трамбай қызметшілерінің көбіне істелген, нәтижесі өте жемісті болып шыққан. Трамбай қауымы, Мюнстербергтің өзін сынағалы, трамбай қызметіне шығарылатын нашар жұмыскерлермен қабат, жорта, жақсы, қапiгi жұмыскердi қоса сынатқан, ондай ыспар трамбайшылардың сипаттары да тәжірибемен дұрыс табылған.

Жоғары айтылған сөздерде бөген жөндету қызметіне керекті шарттар ғана алынып, басқаша айтқанда жап ағымының бір ғана қызметі талданып, тәжірибехана жо-

лымен сыналып отыр. Тәжірибе шарттарына төселген қызметкерлер түгел айтқан: «Тәжірибе істеліп отырғандағы әсеріміз кәдімгі көп кісілі көпмемен трамбай келе жатқандығы әсермен тап бірдей болды?» — деп.

Келесі тәжірибелерінде Мюнстерберг алғашқы шығарған ағаш қобди, қатырғы қағаз сықылды жабайы саймандарын дамытып, тетікті, күрделі машинаға айналдырған. Бұл аспап бұл кезде бөгетші, аспанға ұшушы сықылды қызметкерлердің қабілетін сынауға бір мықты құрал болды.

Күндегі өмір жұмысымен салыстырғанда, тәжірибехананың саны, қандай өмірге жанасады, жақып келеді десек те, жұмыстың нағыз өзін істегендегіден төмен көрінетін сықылды. Шынында бір қызметке кісінің жарамды-жарамсыздығы сол қызметті істей келе жақсы байқалады. Бірақ іс жүзіндегі тәжірибе, көбінесе қымбатқа түседі. Адам көп еңбегін, қуат-жігерін, уақытып өткізіп барып, бұл тәжірибені табады. Кейде қолдан келмейтін жұмысқа жегілу адамның әлде бейнетіне, не ажалына да себеп болады. Бұл туралы өмір тәжірибесіне піскен, көзі қарақты үлкендердің ақылы, мүмкін, жәрдем етпес пе? Токсан жолдың торабында, дұрыс, түзу бағыт тұтына алмай, өзін-өзі біле алмай, тәжірибесі, білімі жете алмай, өз әлін өзі шамалай алмай, ақылына сала алмай, толысып тұрған жастарды тура жолға нұсқап, пайдасыз істен тоқтатып, тәжірибе уақытын қысқартуға көмек ететін көсемдер әлде табылмас па? Әрине, табылу керек. Өмірде табылмайтын нәрсе жоқ. «Іздесең табасың, тықылдатсаң (есікті) ашасың», — дейді нақыл. Ендеше іздену қамына кірісу керек.

XIX

Америкадағы өнер таңдауға жол нұсқайтын ұйымның тәжірибесі бұл мәселені шешуге мектеп пен оқытушының зор қолқабыс болатындығын көрсетті. Күндегі өмірді алсақ, талай оқытушы, әсіресе, орта дәрежелі медреселерде, шәкірттерінің жоғарғы медреселерге түсуіне, өнер таңдауына ақылшы болмай, бірдеңе демей тұра алмайды. Ондай ақылшылық, әсіресе, оқытушы шәкірттеріне сенімді, беделді болғанда, тіпті жиі болуға мүмкін. Факультет таңдау үшін, өнер таңдау үшін албырт шәкірт қандай тұманды, қандай мәлімсіз ойларды қолданбайды? Қандай қиялға кірмейді? Шәкіртті оқытушыдан артық кім біледі? Оқытушы болмаса кім түзу сілтейді? Рас, оқытушы бұл міндетті арқалауға тиіс. Екінші жақтан

қарасақ, сондай зор жұмысқа нұсқаушы, ақылшы болатын оқытушы шәкірттерін сонша жетік біле ме? Өзі тәжірибеге іскен бе? Шынында, біреуге жөн айту үшін әуелі өзің жөндем болу керек қой. Шәкірттеріне өнер таңдауға жол көрсету үшін оның барлық қабілетін, қуатын, ыңғайын барлық жан сипаттарын оқытушы өзі жақсы білуі керек қой. Бұл күнге шейін оқытушылар ондай бола алмады, нұсқаушы болса, құр қол отырып істеді. Құр қол болуының себебі бұған шейінгі мектептер шәкірттерінің келешектегі тағдыры туралы қам жеген жоқ, ойлаған жоқ, ойлауға мұршасы да, жағдайы да келген жоқ. Бұл күнге дейін мектеп өмірден жырақ болып келді; неше алуан бұйрық-жарлықтар мектепке ерік бермей өзге мақсаттың бәрін көздеп тасалап, алды-артын қоршап алды. Осының бәрі, пағыз тұрмыстың мектебін шетке қағып тастады. Енді мектептің бұрынғы жат бауырлығы қалатын тәрізді. Оқытушы мен оқушылар көмектесіп, бірлесіп, еңбек етуге сыртқы бөгеттер жоғалатын секілді. Оқытушының ындығы тілесе, жалғыз ғана оқытушылық міндетін атқару емес, мектептеп шыққан соң да өмір соқпағын көрсететін сенімді ақылшы болу қолынан келеді. Бұл күнгі қазақ, қырғыз өміріне ондай жолбасшылық керектің керегі. Ескі өмірдің шырқы бұзылды. Онымен бірге өмір жолын таңдауға ықпал беретін әлеуметтің ортасында келешектің тұтқасы болатын әрбір жас буынға қабілеті жетерлік, табиғаты тілерлік іске кірісетін білім жолын ашу керек. Әркім өз орнында болсын! Еңбек босқа кетпесін! Жол озаттарға (таланттарға) ашылсын! Қолдан келмес іске қосылып, әлеуметтің ешбір мүшесі рәсуә болмасын! Міне, ендігі ұран осылар болу керек. Бұл күнгі тәрбие ғылымның бағытында бұл шарттар негізгі екі мәселені шешуді тілейді. Бірінші оқушының үздік зеректігін (талантын) бақылап, білерлік пағыз ғылым әдісін табу керек; екінші ол зеректігін күшейтіп, шынықтырарлық ақылды шараларды табу, тәрбие беру керек. Бұл жерде ескерте кетелік: қазіргі тәжірибелік педагогика оқушының озаттығын тағайындаудың әдісін табуға мықтап кірісіп, іс істеп жатыр. Мұндай әдіс, жобалардың әзір әлдене түрлігі шығып жатыр. Бірақ бүгін өмір жағдайына қолайлы келетін ешбір әдіс бар деп айтуға болмайды. Оқушының зеректігін табу, оны жетілу әдісін тағайындау ісін педагогика іздестіріп жатса, онымен қатар бұл күнгі психалогия (жан жүйесі) ғылымы тарих жүзіндегі түрлі адамдардың өмірін зерттеуге, әсіресе олардың бала кезіндегі өмірінен мағлұматтарын тек-

серіп, озат баланың өмірінде болатын құбылыстарын бақылауға артық назар салып кірісіп отыр. Кейбір жан жүйесі ғалымдары бұл мәселенің көлемін ұлғайтуға қадам қойды... Штерн деген ғалым: барлық балалардың (мәселен бір қаланың я ауданның) түрлі қабілетін (сурет салуға, ән-күйге, қол өнеріне, ақындыққа...) сынау керек деген жобаны ұсынады. Сондай әлденеше сынау көп пайдалы мағлұмат бермек. Бұл сықылды зор жұмысқа кірісетін, әрине, оқытушылар болу керек.

Шәкірттерімен үнемі араласып, жақын жүретін оқытушы бақылауға өзгеден гөрі артық болуында дау жоқ. Тазалық, ақпейілділік, құнтақтылық, қадалымпаздық, құрмет сүйгіштік, жинақылық, арлы-ұяттылық, дәл тапқыштың, білімге жеңістік тағы сондай керекті қасиеттерді, білгісі келген, бақылай алатын оқытушы күндегі сабақ ағымын да байқап, зерттеп, ашып беруге болады. Шәкірттің бір ғана дәптерінің сиқы, партасындағы тәртібі, киім кигені, оның құнтықты, жинақы екендігін оқытушыға айтып бермей ме? Баланың қадалымпаздық сипатын тісі батпаған пәнді қоймастан соңына түсін үйреніп алғандығынан көруге болмай ма? Әбден болады. «Корский» шаһаріндегі тәрбие-тәжірибе басқармасы (бюросының) сұрақ қағазынан (анкета) көрінеді: Адамның балалық шағындағы аса басым болатын қабілеті сурет салғыштық екен. Оқытушы (суретші) шәкірттерінің сабақ кезінде салған суреттерін зерттесе, келешекте суретші болатындардың қабілетін білуге көмегі тиеді. Егер бірнеше оқытушылар көмектесіп істесе, бұл мәселені шешуге одан да артық пайдасы болмақ. Батыс халықтарының кейбір мектептерінде бірігіп істейтін айрықша комиссиялар бар. Комиссиялардың өкілдері өнер таңдау ұйымына мүше болып кіреді. Ұйымның жұмысына оқытушылардан басқа жан жүйесі ғалымдары, дәрігерлер, санақшылар, шаруа мамандары, басқа да түрлі еңбек етушілерден өкілдер кіреді.

Әсіресе, жан жүйесі ғалымының көмегі зор маңызды; Ол оқытушының бақылауын толықтырып, шәкіртке мәслихат беру жөнінен көп пайдалы жобалар көрсетуі мүмкін. Бұған былайғы мектепте, енді айрықша жан жүйесі ғалымының орыны болуға тиіс. Ол әрдайым мектеп жанында болып, балалардың жан өмірін зерттеу, өзгеше сипаттарын табу қызметімен шұғылдану керек. Әзір бұл орын жоқ. Сондықтан әрбір оқытушыға шәкірттеріне ол жоба көрсетіп, жөн сілтеу қажет. Бұл арада сондай жол-жоба болуға жарайтын програмның бірін жазайық. Бұл

програмды Берлін шаһарындегі өнер психалогиясын үйретуші институт ұсынып отыр.

Програмы:

— Шәкірттің жалпы денсаулығы. Жалпы ауруы, өте күшті, мұқият жетілген, қол-аяғы я басқа мүшелері (күржік жауырын, болмаса тік жауырын).

2 — Ауру сырқаудан я өзге бір себептен қалған салдар. Туа болған дененің дімкәрлігі я өзгешелігі (солақайлық, жарық, сынық, қол тырнағын тістеу әдеті, ашық ауыз, сөзінің мүкістігі, сезім мүшелерінің міні, терінің, тістің, тіс етінің кемісі, асқазанының, қан тамырларының, дем алыс мүшелерінің ауруы; құрт, мерез, күлпәсон, қояншық, тұқым қуған науқастар).

3 — Қан тамырларының беріктігі, қаусағандығы.

4 — Кіділік. Ортаның, әуенің, ыстық-суықтың өзгеруіне аса шетіндік.

5 — Бір бағытта озаттық я икемдік (болмаса топастық). Дәл қандай істе (мәселен, тәжірбешіге керегі: суретке, шыймайға, сызуға, қол іске, сөзге, қаламға үздік зеректігі, көркем түстерді, пішіндерді үйретуге, бірдеңені іріктеуге, теруге қабілетті...)?

6 — Тыныс уақытында зауқы көбіне неге соғады? (үйіндегі тұрмысымен танысу да жақсы болар еді).

7 — Бір нәрсеге құмарлануы қашанға барады? Әлде жиі өзгеріп отыра ма? Әсерге оңай бой алдыра ма?

8 — Сезім жағы. Керенау, яки өжет. Жалпы қылығының қандай бетінде өзгешелігі байқалады?

9 — Келешекке планы (жоспары). Бір өнерге ыңғайы, әдісі қандай? (Бұл бабына жазумен жауап беріп, шәкірт өзі жауап бергені дұрыс болар еді.)

10 — Айрықша істерде жұмысының өнімді, өнімсіздігі неден (үй жағдайы), тырыстығы, қабілеті, науқасы, пайда табу мақсаты).

11 — Жаңа мағлұматты тез жаттап, тез сіңіріп ала ма? Әсіресе қандай нәрсені?

12 — Жаңа ойды тез ұға ма? Әсіресе қандай ойды?

13 — Шәкірттің жұмысы бір тегіс не, я құбылмалы ма? (Сабақ күн, жеті, жыл, ай бойында). Құбылудың себебі не?

14 — Қабілеті жетерлік жұмысын орындауына бір түрткі я себеп керек емес пе? Қиындық ұшырағанда тез қажып қалмай ма? (алжабрде, пішіндемеде, жағырапияда, табиғат ғылымында) көйбір пәндерде солай ма? Бәріне ме? Ол қандай пән?

15 — Шапшаң я қадағалап сарылып істейтін жұмысқа

күшті икемділігі. Асыққандықтан жұмысының сыр-сипаты өзгере ме? Шәкірттің зеректігі я икемдігі бар ма? (Егер зеректігі мен икемдігі үйлеспей қалатын кездер болса, қандай кезде екені көрсетілсін?)

16 — Кісілер арасында, жансыз заттар ортасында яки үй шаруасымен уақыт өткізуі (жолдастарымен, оқытушыларымен, нәрселерімен қалай қатысады, айналыс етеді).

17 — Дене қызметіне, ақыл қызметіне қабілеті?

18 — Арнаулы я еркін жұмысқа (сурет салғанын, сызық жұмысын, тоқығанын, желімдегенін, әңгімесін, шығармасын бақылап білуге болады).

19 — Дөкір, я пәзік жұмысқа?

20 — Өз бетімен істеуге, яки біреудің көрсетіп бергенін орындауға?

21 — Жұмысқа тұрлаулы ма? Жұмыстың түрленгенін тәуір көре ме? (есеп шығарғанда, серуенге шыққанда, бастаған жұмысын аяқтауы жиі бола ма)?

22 — Біріңғай жұмысқа ма, өзгергіш жұмысқа ма?

23 — Ілтипатын бір жерге төгілдіруге ме? Таратуға ма?

24 — Жеке істеуге ме, жоқ көппен бірге істеуге ме?

25 — Жалғыз істеуге ме, бірігіп істеуге ме? Бір жолдаспен я көп жолдаспен?

26 — Үйде істеуге ме, далада істеуге ме?

27 — Мінезінің қандай қасиеті өте көрінеді? (тәртіп сүйгіш, тырысқақ, дұрыстық, таза жүректік, тіл алғыштық, тұйықтық я бұларға қарсы сипаттар)?

XX

Оқытушылар шәкірттерінің ақылы бірте-бірте өскенін, олардың жақсы, жаман қасиеттерін, оларға тәрбие ықпалын жүргізетін шараларды, әсіресе, олардың келешектегі тағдыры, өмір жайынан күндегісін күнде дәптеріне жазып отырса, қандай көп мағлұмат жинаған болар еді. Мұнымен жүзелік психологияге керекті көп адамның өмірін жазған болар еді. Бұл мағлұматтар мектептің тәрбие ықпалын шамалауға, әрбір шәкірттің келешектегі үмітін болжауға себеп болар еді. Әсіресе кейбіреулердің жұмысы берекелі болатын себебін анықтауға олардың шәкірт күніндегі өмірі көмек тигізгеп болар еді. Әрбір оңер қолайы бар адамдарды озі таңдап алады. Егер бір оңерде қызмет ететін жетік адамдарды көп зерттесек, ол оңерге қандай сипат керектігін анығырақ білер едік.

Сонымен қай өнер қандай шәкірт керексінетіні мәлім болар еді.

Оқытушының бақылауына соншалық толық, кемел болмайды. Шәкірттің өз пікірінен әлдеқайда артық, шәкіртінің басым қасиеттерін білуге оқытушының сыны дұрысырақ болады. Жалғыз-ақ бақылағанда оқытушыда белгілі жол болуы керек. Өнер таңдау жайынан сөз қозғау, сұрақ қою, мағлұмат жинау мәселесі шәкірттерді ойға қалдырады, ынтасын қозғайды. Сөйтіп, бұл мәселеге маңыз беруге, дұрыс шешуге себепкер болады. Балалардан алынған жауапқа қарағанда, олар мектептен шыққанға шейін бұл мәселе туралы ойланбағандығын көрсетеді.

Оқытушы әуелі тәжірибе өтеді. Содан кейін әңгімелеседі. Содан соң сұрақ қағазда қойылған сұрауға жауап алады. Мәселені дұрыс шешуге мұның пайдасы бар. Әңгімелесу белгілі жүйемен жүру керек; бірнеше жылдың ішінде әлденеше істелу керек. Ол әңгімелер үш түрлі мақсат көздеу керек.

1) барлық өнер, кәсіп туралы шәкірттердің мағлұматын білу;

2) өнер, кәсіп жүзіндегі оның көздеген мақсатын табу;

3) шәкірттің мектептен шыққан соңғы өмір жүзінде істейтін қызметін тағайындау.

Алғашқы екі мәселе екінші жылдан бастап, жыл сайын қозғалып отыру керек; соңғы мәселені мектепті бітіретін кезде қою керек және балаға мәслихат берместен бұрын, берген соң да, қандай өнерді таңдайтындығын білу дұрыс, сондай ұзақ бақылау қызметін арманының орнықты, негізді екенін білуге мүмкіндік береді. Және ол арманның мектептен шыққан соңғы өмір жүзіндегі қызметімен үйлесетіндігін ашар еді. Өнер тақырыбы шәкірттен мағлұмат алуға мынандай сұрау түрін қолдануды ұсынамыз (бұл сұрауларға шәкірттер жазып жауап беру керек):

1 — қандай өнерлерді білесіз (санасын)?

2 — ол өнерлер туралы қайдан білдіңіз (әкеңізден, шешеніңізден, я басқа кісіден)?

3 — ең жақсы білетін өнеріңіз қайсы?

4 — бұл өнерді кәсіп етуші жұмасында (жетісінде) қанша пайда табады?

5 — сондай пайда табушының жасы қай шамасы? Күніне ол қанша сағат жұмыс істейді?

6 — табыс тұрмысына мол жете ме? Қалай тұрады?

- а) Не киөді?
- ә) Не ішіп-жөйді?
- б) Тұратын үйі қай түрлі?
- в) Айында қанша артық қалып отырады?
- г) Ойын-сауыққа, театрға бара ма (барса жиі бара ма?) Бір жаққа барып келе ме? (қайда барады)? тағы сондайлар...

7 — (сынды сұрас) әзір нанның, тұздың, еттің, астықтың қадағы не тұрады? Балалардың өнер жүзінде арманын білу үшін мынандай сұрақтарды беруге болады:

1 — тілегіне жетуге еш бөгет болмаса, кімдей болғың келер еді?

2 — неге сондай болғың келеді? Баланың мектептен шыққан соңғы өмір жүзіндегі қызметін анықтау үшін былай сұрауға болады:

1 — мектеп бітірген соң кім боласың?

2 — неліктен ол қызметті таңдайсың? Бұл екі сұрасты балаға мәслихат бермей тұрып та, берген соң да қою керек. Осы сұрақтарға шәкірттің берген жауабы сұрақ қағазындағы анкетте мәселелер жайынан толық әңгіме етуге мағлұмат болуға жарайды. Мәселен, шәкірттің әр өнер жайынан қандай хабары барлығын білуге мынандай сұраса мүмкін:

1 — бұл өнерді (қызметті, жұмысты) қайдан жақсы білдіңіз?

а) Әкеңіз яки басқалар жұмыс істегенде көмектестіңіз бе?

б) Қандай жұмыста?

п) Жұмыс кезінде әкеңізді (яки басқа үй іші, туысқандарыңызды) көрдіңіз бе?

т) Қандай жұмыс кезінде?

2 — ол адам сол қызметті істейтінін қайдан білдіңіз?

а) Оның тамақ ішкенін көрдіңіз бе? (Қандай тамақта, таңертеңгі, түскі, кешкі (Қайда?) үйде, қонақта я басқа жерде) жиі көрдіңіз бе?

б) Оның үйінде болдыңыз ба? Ол қандай үйде тұрады? (Үлкен, кішкене, бақшасы, қорасы бар ма)?... Оның пәтерінде неше бөлме бар? Үлкен бөлмелер ме? Осы бөлмеден салыстырын қараңызшы). Шәкірттің арманы туралы ауызша сұрағанда мынандай сұрастар қойылуға мүмкін:

1 — бұл өнер туралы қайдан білдіңіз? Кімнен?

2 — оның өнері неліктен сізге ылайық деп ойлайсыз?

¹ Қадақ — салмақ өлшемі.

3 — мектеп бітірген соң бұл өнермен шұғылданбақшысыз ба?

Мәслихат берместен бұрынғы әңгіме реті мындай болуға мүмкін:

1 — неге сіз әкеңіздей болғыңыз (я болмағыңыз) көледі?

2 — үйренбек өнеріңізді қайдан білесіз?

3 — оқу бітірген соң, қалай тұрасыз?

а) Жұмасында қанша табыс табамын деп ойлайсыз?

б) Әке-шешесі болса, әке-шешенің қолында боламын деп ойлайсыз ба? Неге (жоқ)?

п) Тамаққа не алар едіңіз (ертеңгі, кешкі, түскі)?

т) (Әке-шешесінен болек тұрғысы келсе) қандай бөлмеде тұрар едіңіз?

ж) Бос уақытты қалай өткізер едіңіз (жай күні, мейрам күні)?

қ) Қандай нәрсемен көңіл көтерер едіңіз (тамақ, киім, билеу, ойнау)?...

д) Дүние (мал) жинар ма едіңіз? Оны не істер едіңіз? Мәслихат бергеннен кейінгі әңгіме мына түрде болуға мүмкін:

а) Осы өнерде пайда келтірем, қанағат табам деп ойлайсыз ба?

б) Неліктен олай ойлайсыз?

2 — осы өнерді таңдауға, әсіресе, не себеп болды?

3 а) Тағы қандай өнерге өзіңізді қолайлы көресіз?

б) Олардың бірін неге таңдамадыңыз?

4 — (дайындық іздейтін өнерді таңдаса) Неге сіз ешбір өнерді оқып үйренгіңіз келмейді?

5 — оз өнеріңізден басқа жұмыспен айналысатын ниетіңіз жоқ па? Егер бар болса:

а) Нені істер едіңіз?

б) Күнінде қанша уақыт онымен шұғылданаар едіңіз?

п) Неге ол жұмысты істеймін деп ойлайсыз?

т) Осы көлденең жұмыспен мал табамын деп ойлайсыз ба? (егер «жоқ» десе) неге жоқ?

Американың бірнеше шаһарларында өнер таңдау мәселесіне көмек ету үшін бұданда маңызды тәжірибе етіп байқайды. Мәселен, Герй шаһарында мектепті былай жасаған. Түрлі өнерді іс жүзінде үйренуге мүмкіндік берген. Мектепте еңбектің бір неше басты түрлерін керексінетін саймандары сайлы шеберлік дүкендері болады. Ол дүкендерде түрлі өнермен шәкірттер бірте-бірте танысады. Бұны қолөнер дейді. Әрбір қолөнерін жылдың үштен бірінде үйретіп шығады; жыл бойында әр шәкірт әр дү-

көнде істеп, үш түрлі өнермен танысады. Әрине, бұл дүкендерде өнердің негізі туралы, істеу тәсілі туралы үстірт қана мағлұматтар беріледі. Жалпы білім беретін мектептің мақсаты: шәкірті ағаш ұсталығына, болмаса киім тігуге деген сияқты, шебер қылып шығару емес қой. Мұндай дүкендер жасаудағы мақсат: әр өнердің асылымен, істеу оңтайымен баланы таныстыру, қандай өнерге ынталы, қабілетті екенін байқау. Жабайы іске машықтандырудың орнына бұл мектептерде оқытушының тәрбиесіне, сезіміне, әсер беру үшін қолөнері белгілі жүйеге салынған. Сүйтіп мектеп тәрбиесінің мүддесі: шеберлікке үйрету емес, төдіректегі өмірді мектепке жақындастырып, қолайлы ету. Сонымен шәкірттердің жалпы жетілуіне пайдалы жұмыс беру. Міне, сондықтан дүкендердің бар қызметі үнемі белгілі толық, деректі мақсат көздейді. Дүкендер дегеніміз өнеркәсіптің кіндігі тәрізді. Мектептің зат жағын қарастырып, шәкірттерді таныстыратын орын. Мәселен, мектеп кеңесі сауда және контор бөлімін басқаратын тәжірибехана қызметін атқарады. Мектеп тамағы, тамақ істеу өнерін істеу сабақта дайындалады. Дүкен жұмыстары физиканың, химияның тәжірибелерін көрсету үшін қызмет етеді. Төменгі курстың балалары, көбінесе, дене жұмысымен шұғылданады. Өйткені олар істей білуге төселу керек, өнерді үйрену керек. Жоғарғы курс шәкірттері барлық дүкендердегі жауапты қызметкер болып, іс атқарады. Орталық курстарда істеген жұмысына қарай таңданып, олар өз бетімен дайындыққа (мамандыққа) айналады. Осындай түрде жасалған мектеп, бір жағынан білім, бір жағынан тәрбие беріп, оның үстіне баланы өмір жүзінде керекті іске де үйретіп дайындап тастамақ; келешектің қызметкерлері түрлі өнерді істеп көріп, өзінің қабілетін шамалап, өзін-өзі сынап, өзіне лайықты негізді өнер, еңбек таңдауға да пайдалы болмақ.

XXI

Бұл күнгі әлеуметтің көксеген сансыз мақсатын жүзеге шығаруға оның әрбір мүшесі еңбек үлесіп, неше алуан қызмет істеуі қажет болды. Мақсаттарын іске асыру үшін адамның қолданатын құралдары да мейлінше көбейді.

Әлеуметте мақсат та көп, оған жетуге тұтыпатын құрал да көп. Қайткенде сол көп мақсаттарға тезірек жетеміз. Ол құрал не нәрсе? Ол — еңбек. Еңбек болғанда қарапайым еңбек емес, берекелі, өнімді еңбек. Ондай өнім-

ді еңбек кімнің қолынан келеді? Сол еңбекке үздік, жетік, озат кісінің қолынан келеді. Мақсатқа құралды орайластыру адамның еңбегін босқа кетірместің бір себебі. Бірақ бұл күнге шейін құралды мақсатқа жанастыруға әлеумет оншалық назар салып, қам істеген жоқ. Бұл күнгі әлеуметте өнер, қызмет таңдау, не әлеумет мақсатына негізделмей, не адамның табиғатына тірелмей, қалай болса солай, шым-шытырық, тәртіпсіз болып келеді. Неге? Әлеумет тұрмысы, шаруасы бұл күнгідей пітілген жоқ. Үкімет бұл күндегідей әлеумет тұрмысына, тілегіне, мәдениетіне көз салған жоқ; бұл күнгі неше түрлі саясаттық, мәдениетті, шаруашылық, өнер, кәсіптік қауымдар, ұйымдар, қоғамдар, ұйымшалар, ұялар, кеңестер, комитеттер, комиссиялар, алқалар бұрын болған жоқ. Қысқасы осы уақыттағыдай әлеумет ісі ешбір майданға қойылып, мұндай қызмет қолға алынған емес. Әр адам бет-бетімен күн көру үшін, әлде еріккен, әлде бірдеңе оқу, үйрену керек болған үшін қолына алғашқы түскен өнерді, жолды тұтышып кете баратын еді. Әлеумет өз жөнімен, әр адам өз жөнімен, тілесе не істеп жүріп жатушы еді. Ендігі заман ол емес, заман әлеуметтік, тегістік (социализм) тұрмысқа жетуге бет қойды. Мұндай заманда әр адамның қызметі, еңбегі өнімді болу тегістік тұрмысқа қарай тез аяқтанудың күшті бір шарты. Аққан-тамған күш, жігер, қызмет, еңбек желге кетпей, пайдасы көпке тигендей болып, әлеумет қазанына құйылу керек. Әр адамның еңбегі рәсуа болып, босқа кететін болса, мұның көсірін түптен келгенде, алдымен әлеумет тартады. Еңбек рәсуа болудың себебі неден? Қосылған жұмысқа қызметкердің қасиеттері жағымсыз не жетімсіз болғандықтан, басқаша айтсақ, жұмысқа орайсыз, қолайсыз, ыңғайсыздықтан болмақ. Еңбек үлесу жұмысы дұрыс құрылған күнде әрбір мүше берекелі, пайдалы қызмет көрсетпек. Мүше қызметіне орайсыз болса, әлеуметке берекелік еңбек жемісінің оннан бірін бере алмайды. Міне, әркім өз орнында, өз орайына қарай қызмет ете алмағаннан әлеуметтің ұтылатыны осыдан.

Бұдан да зор зиянды әркімнің өз басы тартады. Ойткені жұмысы өнімді болмаған адам өзіне-өзі ыза болады, күйіпеді, өкінеді, разы болмайды. Істеген ісі өрге жүзбей, көрі кеткеннен қырсықты не болады? Неліктен бұлай болады десеңіз, ондай адамның жұмысты еңсеріп, жұмысты өндіріп істеуге орайы да келмейді: «Жанынан шығару қуаты кіріспеген еңбек — құлдықпен тең» деген шындық бар. Адам сәтсіз күні жаралғандай басынан қырсығы

арылмайтын себебі: дер кезінде өз жолын тауып алуға өзгелердің қолқабысы тимегеннен; егер өз жолымен жүріп, қызмет істесе, табиғаттың берген қаруын жұмсап, шығарғыштық талантын сыртына шығарып, жемісін орап еді. Еңбек деген зат қол-аяқты кісендейтін құлдық тәрізді көрінбес еді.

Әлеумет өзі де, өзінің мүшесі де (жеке адам да) зиян шегетін мұндай теріс жолдан енді қайту керек. Адамның табиғаты тұрткілеп жүріп, өз жолын өзі таңдап тауып алуы сирек болатындығын бастан кешірген ащы тәжірибе көрсетті. Табиғатымыз бізге салғаннан түзу жолды сілтөп, ашып бермейді, Адам өз жолын да көп сандалып, ұзақ бейнет тартып тапса табады. Әйтпесе о да жоқ, сенделумен күн өтеді. «Алтын кездік қап түбінде жатпайды» деген мақал бар. Ол рас, алтын, кездік, озат, талант. Көптің бәрі талант емес. Өмірде озат адам сирек. Әлеумет өзі ақтарып тауып алмаса, талай күміс, талай құрыш кездіктер қап түбінде жатып қалуында сөз жоқ. Келешектің қызметкерін қандай өнер, қандай қызмет күтіп тұр? Қай өнер қандай қасиет тілейді. Әлеумет осыны көрсету керек. Америка, Англия ұйымдарының шәкірттер жайынан жинаған мағлұматы қандай аз болды дегенмен, жас буынды түзу жолға сілтеуге көп жәрдемі тигендігін ұйымның тәжірибесі көрсетіп отыр. Әлеумет әр адамға тура жолды ертең, арғы күнге қаратпай, еңбегін желге жібермей, бүгін сілтеуі қажет. Әсіресе, бүгін керек. Өйткені кешегі қанды сұрапыл соғыс миллиондаған жас күшті, ұшы-қиыры жоқ дәулетті шайқап, құртып кетті. Кешегі мешін жұты, оған тете ашаршылық, қақатшылық қосаметкейленіп, тұрмысты 20—10 есе ауырлатып, шаруаны итіндіріп, тымақты кімге кигізіп кетті. Кешегі шаруасы шалқып, дәуірлеп, малы жыртылып айырылатын қазақ, қырғыздың байтақ даласы, ауызының суы құрыған Сарыарқасы, бүгінде қу дала, жапан тұз, бөсті-онда қара, сүмірейген бала, қайыршы кемпір-шалға айналды. Бергісі кәрі, қатты жылдардың ауыртпалық салдарынан құтылып, жан сақтауға, арғысы тұрмысты түзетіп, әдебиетке аяқ басуға, өмір алқымынан алып, сұрап тұр. «Азамат, өнер, күшiңді сал! Бірің екеудей, екеуің бөсеудей еңбек ет, тірі жебе, қолтықтан көтер, сүйемелде, көзіме жарық сәуле көрсет!» деп тұр. Ендеше тарих жүзіндегі мұндай ұлы науқанда әркімнің еңбегінен өзі де, әлеумет те егін оратын қамына көптеп кірісіп, ат салысайық!

ТҮСІНІКТЕМЕ

Жүсіпбек Аймауытұлының қолдарыңыздағы жинаққа еніп отырған «Жан жүйесі және өнер таңдау» деп аталатын еңбегі 1926 жылы Мәскеуден араб әрпімен жеке кітап болып, 3000 данамен басылып шыққан. Автордың өзі бұл кітабын тікелей мектеп мұғалімдеріне, халық ағарту саласының қызметкерлеріне бағыштайды. Кітапта бұрынғы одақтық және шетелдік зерттеушілер жүргізген тәжірибе қорытындылары мол пайдаланылады.

Әр адам кәсіптің белгілі бір түрін таңдап алар кезде өз мүмкіндігін, өзінің қай кәсіпке бейім екенін білуі қажет, сонда ғана ол қоғамға көп пайда келтіреді деген өзекті ой кітаптың өн бойына арқау болған.

Адам бойындағы ерекше қабілет, кәсіптің белгілі бір саласына бейімділік іштен туа бітетін, текке (генге) байланысты қасиет пе, әлде бұл тәрбиенің жемісі ме? Міне, бұл сұрақ психологтардың талай ұрпағы арасында талас-тартыс туғызып келеді. Ал, Жүсіпбек болса, бұқара іс-әрекеттері дәріптеліп, дара талант ұғымы көмескіленген сол кез үшін батыл да қатерлі көзқарасқа ден қояды. Автор жеке адамға табиғат сыйлаған қасиеттер мен қабілет бастаулары бар индивид ретінде қарап, іштен туа біткен қабілетке көп мән береді. «Жазушылық, ақындық сүйекке бітетін өнер, — деп жазады автор, — қанша машықтанса да, кім болса сол жазушы бола алмайды, кемелдікке жете алмайды» (9-бет).

Сондықтан Ж. Аймауытұлы психология ғылымының міндеті жеке адамдардың өзіне тән ерекшеліктерін зерттеп, олардың сол ерекшеліктеріне сай сапалы түрде нақтылы кәсіпке баулуды мүмкіндік беретін қабілеттерін дамыту деп есептейді.

Кітапта келтірілген деректерден біз Ж. Аймауытұлының 1909 жылы медресенің математика пәнін оқитын пәкірттері арасында анкета таратып, зерттеу жүргізгенін білеміз. Анкетаға берілген жауаптар пәкірттердің бір бөлігінің өздері таңдаған кәсіпке немқұрайдылығын байқатқан. Автордың айтуынша, «Жан жүйесі және өнер таңдауды» жазу туралы ой сол кезде пайда болған.

Кітапқа материал жинау барысында психология ғылымының жеке адам үшін де, тұтас қоғам үшін де тигізетін пайдасын терең түсінген автор қазақ жастарына тәлім берерлік әлемдік ғылыми-тәжірибелік деректерді мол қамтуға ұмтылады. Мысалға, кітаптың он сегізінші тарауында неміс психологы, психотехниканың негізін са-

лушы Гуго Мюнстерберттің (1863—1916) телефоншы қыздар мен трамвай жүргізушілердің қабілеттерін анықтау үшін арнаулы приборларды және өзі ойлап тапқан күрделі машиналарды қолдана отырып жүргізген тәжірибелерінің нәтижелері пайдаланылады. Сондай-ақ, кітапта американ психологы, әлеуметтік психологияның негізін салушылардың бірі Джеймс Марк Болдуин (1861—1934) жүргізген тәжірибе жұмыстарынан нақтылы мысалдар келтіріледі. Ғалым бақылауға алған балалардың бірі — қозғалғыш, ұшқалақ, екіншісі — ұстамды, салмақты. Олардың әр түрлі жағдайдағы іс-әрекеттерін бақылау, салыстыру, талдау арқылы дәлелдеген американ ғалымының ойларын мысалға ала отырып, Жүсіпбек әр адамның өз табиғатына тән жұмысты жаңын сала жақсы орындайтынын айтады.

Демек, жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ Ж. Аймауытұлы белгілі бір мамандыққа психофизиологиялық қасиеттері бойынша сай келетін үміткерлерді іріктен баулудың қажеттілігін түсініп, күн тәртібіне қойған.

Кітаптың он алтыншы тарауында автор Бастон қаласында американ ғалымы профессор Ф. Парсонстың жетекшілігімен кәсіби бағдар беру ұйымы құрылғанын (1908 ж.) баяндайды. Бұл ұйымның кеңесіне мектеп басшылары, мұғалімдер, зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне мүдделі әр түрлі қоғамдардың өкілдері енген. Балалардың және олардың ата-аналарының қатысуымен жүргізілген тәжірибе жұмыстары (бір үлгідегі сұраққа жауап алу немесе тест, анкета тарату, әңгімелесу) оларды жақсы білетін, жақын араласатын мұғалімдердің көмегімен жүзеге асырылады. Алынған мағлұматтарды салыстырып, математикалық талдаудан өткізген соң, зерттеушілер әр баланың жеке қасиеттері қай кәсіпке сай екенін көрсетіп берді. Бұл жағдай ол баланың өзінің де, оның ата-анасының да міндетін жеңілдетіп, болашақта өз қабілетіне лайық қандай мамандықты таңдап алуға болатынын анықтауға көмектесті.

Іле-шала Англия, Германия, Шотландия психологтары қуаттап әкеткен мұндай тәжірибелік әдіс көп ұзамай-ақ балалар мен жасөспірімдерді әр түрлі оқу орындарына іріктен алу, әскери құрамаларды жасақтау, өнеркәсіп салаларын кадрлармен қамтамасыз ету істерінде таптырмас оңтайлы әрі тиімді құралға айналды.

Бір үлгідегі сұраққа жауап алу (тест) әдісі біздің елімізде де БКП(б) Орталық Комитетінің 1936 жылғы 4 шілдедегі «Наркомпротар жүйесіндегі педологиялық

бұрмалаулар туралы» деп аталатын қаулысы шыққанға дейін кең қолданылған. Ама! не, бұл қаулы шыққан күннен бастап, ғылыми негізделген, АҚШ-та және басқа да дамыған елдерде жиі қолданылып жүрген үлгілердің өзін психологиялық, социологиялық зерттеулерде пайдалануға кедергі қойылды. Тек соңғы жылдары ғана нәтижелігі мен сенімділігі сан мәрте тексерілген бір үлгідегі сұраққа жауап алу (тест) әдісі қайтадан қолданыла бастады.

Осы жағдайдың өзі-ақ Ж. Аймауытұлының «Жан жүйесі және өнер таңдау» деп аталатын еңбегінде көрнекті шетел психологтары Джеймстің, Мюнстерберттің, Штерннің, Мейнонгтің т. б. жасаған тәжірибелеріне сілтеме жасай отырып айтқан ойларының күні бүгінге дейін маңызын жоймағанын көрсетеді.

Аталған еңбектегі біздің замандастарымыздың назарын аударатын құнды пікірлердің тағы бір парасы басшының адамдармен жұмыс істей білуге қажетті қасиеттерін саралаған тұстарда жатыр (оныншы тарау). Автор әскери командирдің кәсіби қызметіне терең де егжей-тегжейлі тоқтала отырып, оның жеке басына қажетті қасиеттерді санамалап айту арқылы жалпы ұжымның немесе топтың басшысы болуға тиісті адамдардың мінез-құлқына қойылатын психологиялық талаптар проблемасын қосқан. Егер бұл мәселені — басшы мен ұжым арасындағы психологиялық қарым-қатынас мәселесін біздің қазіргі психологтарымыздың соңғы жылдары ғана қолға алып, зерделеп зерттей бастағанын ескерсек, Жүсіпбектің ғылыми ойының ұшқырлығына таңқалмау мүмкін емес.

Жоғарыда айтылған пікірлерге «Жан жүйесі және өнер таңдаудағы» ана тілінің құнарынан іріктелініп алынған ғылыми терминдерді, сол кездегі қазақ баласы үшін мүлде жаңа да күрделі категорияларды оңтайлы түсіндіретін оралымды тілді қоссақ, қалың оқырманға 67 жыл кешігіп жеткен бұл еңбектің мән-маңызы арта түспек.

Қолдарыңыздағы жилаққа енген екінші еңбек — Ж. Аймауытұлының жүйелі оқу құралы формасында жазылған «Психология» кітабы. Бұл кітап та 1926 жылы алдымен Қызылордада, содан соң Ташкентте теріліп, басылып шыққан.

Автор қазақ ортасындағы мұғалімдердің, халық ағарту саласы қызметкерлерінің жалпы оқырман қауымның психология, педагогика пәндері бойынша өз білімдерін көтеруге ұмтылған талптарына көмектесуді мақсат етіпті. Оқулық түрінде жазылғандықтан, бұл кітапта жалпы психологияның жүйесі баяндалады; педагогикалық пси-

хологияның мәселелері талданады; психологиялық зерттеулер жүргізудің әдістемесі беріліп, физиолог И. П. Павловтың жоғары нерв қызметі мен сананың пайда болып дамуы туралы ілімінің негіздері түсіндіріледі. Сөз бен ұғым, ойлау мен сөйлеу, адам психикасы мен жағырапиялық орта, психология мен имандылық қасиеттер арасындағы байланыстар талдап, этникалық психология проблемалары (тіл мен мәдениет, салт-сана мен дәстүр, фольклор мен өнер) және олардың адам психикасына әсері сөз болады. Сондай-ақ, автор әлеуметтік психологияның жекелеген мәселелеріне (топ, ұжым, тобыр, халық, қоғам ұғымдарына) де тоқталып, жеке адамның таным процесіне психологиялық талдау жасайды. Автор оқырмандарға түс және түс көру сияқты психикалық құбылыстың мәніне ғылыми тұрғыдан түсінік беріп, әрекет пен әдеттің психологиялық негіздерін зерделейді.

Ж. Аймауытұлының «Психологиясының» қазақ тіліндегі алғашқы жүйелі оқулық екені өз алдына, сонымен бірге мұнда қазіргі педагогтар мен психологтар үшін де пайдалы ойлар көп. Мысалға, автордың оқыту процесінде шәкірттердің белсенділігін арттырмайынша, қалаған нәтижеге жете алмайсың деп, ыптalandыру мен қызықтыру әдістеріне ерекше мән беруі бүгінгі күнгі «жаңа тұжырымдамаларымызбен» үндесіп жатқандай.

Сондай-ақ, автор бұл еңбегінде де жеке адамның кемелденуінің бір шарты ретінде биологиялық фактордың мәніне ерекше тоқталады. Мұғалім әр баланың қанындағы ерекшеліктерді ескеріп, оған не нәрсенің күшті әсер ететінін алдын ала білін отырғанда ғана тәрбие жұмысының жемісті болатынын дәлелдейді.

Кітаптағы баланың қабылдау ерекшеліктері туралы айтылған ойлар да маңызды. Баланың дүниені тануға, үйренуге ерекше құштар кезеңі болатынын түсіндіре келіп, автор ата-аналар мен мұғалімдердің назарын дәл сол сәтті тап басуы, өткізіп алмай, дер кезінде үлгіруі қажеттігіне аударады.

Қорыта айтқанда, өз заманындағы ғылыми жаңалықтардан жан-жақты хабардар, халықтың әдет-ғұрпы мен психологиясын, ел арасындағы оқу-ағарту ісінің жай-күйін жақсы білетін автордың бұл еңбегінде талданған күрделі мәселелер күні бүгінге дейін ғылыми-танымдық маңызын жоғалтқан жоқ. Ж. Аймауытұлының ұшқыр ойын, ғылыми шындыққа адалдығын, өмір материалдарын қоспасыз саралауын сол кездегі әсіреқызыл *идеологтар қабылдай алмады*. Мысалға, «Советская степь»

газетінің 1928 жылғы 20 қаңтардағы санында басылған «Бір оқулық туралы» деген мақалада А. Михайлов деген біреу Ж. Аймауытұлының «Психологиясынан» ұлтшылдық пен идеализмнің сарынын байқап, автордың өзін «ғылымдағы есек» деп балағаттайды.

«Бәріне — уақыт таразы» демей ме халық, міне, аз ғұмырында халқы үшін көп еңбек еткен Ж. Аймауытұлы артында қалған мол мұрасымен бүгінгі ұрпақ қайта қауыша бастады. Қолдарыңыздағы жинаққа топтастырылып отырған «Жан жүйесі және өнер таңдау» мен «Психология» кітаптары, бөлек әңгіме етуге тұрарлық «Тәрбиеге жетекші» (1924 ж.) кітабы, өлі жиналмай жатқан мақалалары — жазушы Ж. Аймауытұлының педагогикалық-психологиялық мәселелерді де ғажайып біліктілікпен талдаған үлкен ғалым болғандығын көрсетеді.

Өкінішке орай, қазақ педагогтары мен психологтарының толқын-толқын талай ұрпағы бұл еңбектерді оқымай өсті, ұлттық ғылыми танымының дамуында үзік-үзік ақтандақтар пайда болды. Сондықтан да болар, біздің қазіргі жоғары оқу орындарындағы студенттер әлі күнге дейін психология пәнін А. В. Петровскийдің, В. В. Богасловскийдің аударма оқулықтары бойынша оқып келді. М. М. Мұқановтың, Қ. Жарықбаевтың бір-екі кітабы болмаса, қазақ тілінде жазылған төл оқу құралдарының тапшылығын сезіп отырған шақта бұл жинақтың қайта басылып шығуының пайдасы көп. Бұл — бір.

Екіншіден, бұдан қазақ топырағындағы психологиялық-педагогикалық ой-пікірлердің пайда болып дамуын сөз еткенде, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаев есімдерін айналып өтіп келдік. Міне, бүгін сол олқылықтың орны толып, психология пәні бойынша қазақ тілінде жазылған алғашқы жүйелі еңбектер оқырмандар қолына тиіп отыр.

Үшіншіден, Ж. Аймауытұлының бұл жинағына топтастырылып отырған еңбектер — жиырмасыншы жылдардағы қазақ қауымының тұрмысынап, әдет-ғұрпынап, психологиясынап, сөз қолданысынап кейінгі ұрпаққа мол мағлұмат беретін түпнұсқалық мәні бар шығармалар. Бұл шығармаларды зерделей оқып, қадіріне жету, шын ғылыми бағасын ашып көрсету — арнайы зерттеу жұмысының объектісі боларлық күрделі де абыройлы міндет.

АЛМА ТӘУІРБЕКҚЫЗЫ,
психология ғылымының кандидаты

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	5
Беташар	
I Психология нені сөйлейді?	24
Жан деген ұғым қалай туған	—
Психология пәніне діннің әсері	26
Тәжірибелі психология	32
Психология тірі заттардың қылығы туралы пән	36
Зат пен қимыл, жан мен рух туралы	39
II Адамның қылығын қалай зерттеу керек?	42
Адамның қылығын бақылау	—
Тәжірибелі бақылау	43
Сурау (анкета)	45
Бақылағанды қалай жазу керек	47
Психологияда математика орыны	48
Психология маманы нені бақылау керек	52
Салыстырма, тек қума пікір	57
Бала-амал етуші дене (организм)	59
Тәрбие мен амал	61
III Тірі заттардың қылығын жалпы мінездеу	62
Қозғыштық	—
Ілгерлі-кейінді қозғалыс	65
Троизм	66
Парасат	69
Рефлекс	70
Шартты рефлексдер	73
Негізгі соқыр сезімдер	76
Жұртшылық	77
Еліктеу мен қоғам орайластығы	79
Адамның айуаннан өзгешелігі	80
IV Денедегі кейбір мүшелер, олардың қызметтері	82
Жүйке саласы	—
Жүйке саласының қызметі	84
Қозу қозғалысы	86
Рефлекс (қозғалыс)	88
Саңылау мүшелері	90
Ми бөлімдері, олардың қызметі	—
Құлақ	92
Көз	95
Гельмгольцтың қисыны	97
Түске соқырлық	98
Сипау	100
Искеу	—
Дәм айыру	101
Дене сезуі	—
Жөн табу, дене басқару	103
V Соқыр сезім, сезім коңіл	104
Келбет білімі	—
Көз әлпеті	105
Беттің ымы (мимика)	106

Ауыздың құбылуы	107
Ымдасу (п а н т о м и м о)	108
Қол сермесі	109
Дене құбылыстарын білім көзімен тексеру	110
Сезім мен ішкі серпіліс	112
Тегіне тарту (атавизм)	114
Адамның сезімі, соқыр сезімі және әлеумет төңірегі	115
Сүйекке біткен серпілу, жүре табылатын серпілу	117
Қорқыныш	119
Енді таңсыққойлық (любопытство)	—
Еліктеу	120
Пандық пен тентектік	123
VI Зерделі қылық	127
Сезім-саңлау	—
Әсер мен сезім арасы	128
Іс жүзіндегі керегі	131
Әдет заңы	133
Берне іліктестігі (ассоциация)	139
Ынта (мүдде) (интерес)	144
Ілтипат (назар)	147
Жад (память)	152
Берне көбейту	162
Апперсепсе (түйсіктегіш)	167
Қиял (воображение)	172
VII Көлемдікті түйсіктеу	175
Сипау сезімінің көлемдігі	—
Қозғау сезімінің көлемдігі	177
Көру сезімі көлемдігі	178
Беркли қисыны	181
Уақытты түйсіктеу туралы	183
VIII Жалпы берне (ұғым) туралы	186
Берне мен ұғым	—
Тұқымдас берне	188
Ұғым мен сөйлеу	189
Ұғым мен сөз	190
Тіл қалай пайда болған	191
Байымдау (пікір) туралы	194
Қорытынды топшылау	198
IX Қайрат (ерік), (воля)	199
Еркіндік пен лажсыздық	209
Бостандық пен лажсыздық	212
Тарихи лажсыздық пен сапалы қызмет	213
X Ұйқы, түс, көз байлау	215
XI Теріс қылық	219
XII Адам қылығының әлеуметтік, шаруашылық негіздері	224
Жағырапия жағдайының адам қылығына сүрсңі	—
Әлеуметшілік	225
Тап психологиясы	229
Дін мен пәлсепенің шаруаға байланысы	230
Ескі діндердің қалмайтындығы	238
Адамгершілік (құлық)	240

Адамгершіліктің мәңгі заңы	—
Капиталдың адамгершілігі	242
Әділдік, мейірімділік, мәдениет	243
Тіл, салт, ертегі, өнер	244
Ірі адамдардың маңызы туралы	247
Қоғам ішіндегі адамның маңызы	248
Жан жүйесі мен өнер таңдау	251
Психология (жан жүйесі) мен өнер таңдау	305
Түсініктеме	

Аймауытұлы Жүсіпбек

ПСИХОЛОГИЯ

(на казахском языке)

Редакторы **М. Қаниұлы**

Коррекдеуші редактор **В. Логинов**

Техникалық редактор **И. Тарапунец**

Корректорлары: **Ө. Қалыбайқызы, С. Әшімханқызы**

ИБ № 6189

Теруге 8. 12. 93 жіберілді. Басуға 6. 12. 94 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Баспаханалық қағаз. Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 16,38+0,2 қосарбеті. Шартты бояулы беттанбасы 16,54. Есептік баспа табағы 18,426+0,38 қосарбеті. Таралымы 6000 дана. Тапсырыс 2175.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Рауан» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143 вй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-вй.